

anadolum
e K a m p ü s
ve
anadolu mobil
dilediğin yerden,
dilediğin zaman,
öğrenme fırsatı!

(ekampus.anadolu.edu.tr)

(mobil.anadolu.edu.tr)

ekampus.anadolu.edu.tr

Takvim

Duyurular

Ders
Kitabı (PDF)

Epub

Html5

Mobi
Kitap

Sesli Kitap

Canlı Ders

Video

Ünite
Özeti

Sesli Özet

Sorularla
Öğrenelim

Alıştırma

Çözümlü
Sorular

Deneme
Sınavı

Tartışma
Forumu

Çıkmış Sınav
Soruları

Sınav Giriş
Bilgisi

Sınav
Sonuçları

Öğrenci
Toplulukları

AOS DESTEK
AÇIKÖĞRETİM DESTEK SİSTEMİ

Açıköğretim Sistemi ile ilgili
merak ettiğiniz her şey AOS Destek Sistemimde...

- Kolay Soru Sorma ve Soru-Yanıt Takibi
- Sıkça Sorulan Sorular ve Yanıtları
- Canlı Destek (Hafta İçi Her Gün)
- Telefonla Destek

aosdestek.anadolu.edu.tr

AOS DESTEK Sistemi İletişim ve Çözüm Masası

0850 200 46 10

www.anadolu.edu.tr

T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ YAYINI NO: 2708
AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ YAYINI NO: 1671

OSMANLI MERKEZ VE TAŞRA TEŞKİLATI

Yazarlar

Prof.Dr. Mehmet ÖZ (Ünite 1, 7, 8)
Prof.Dr. Mehmet Ali ÜNAL (Ünite 2, 4, 5)
Prof.Dr. Fahri UNAN (Ünite 3, 6)

Editörler

Prof.Dr. Ahmet Nezih TURAN
Prof.Dr. Mehmet ÖZ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Anadolu Üniversitesine aittir.
“Uzaktan Öğretim” tekniğine uygun olarak hazırlanan bu kitabın bütün hakları saklıdır.
İlgili kuruluştan izin almadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt
veya başka şekillerde çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz.

Copyright © 2012 by Anadolu University
All rights reserved

No part of this book may be reproduced or stored in a retrieval system, or transmitted
in any form or by any means mechanical, electronic, photocopy, magnetic tape or otherwise, without
permission in writing from the University.

Öğretim Tasarımcısı

Prof.Dr. Alper Tolga Kumtepe

Grafik Tasarım Yönetmenleri

Prof. Tevfik Fikret Uçar

Doç.Dr. Nilgün Salur

Öğr.Gör. Cemalettin Yıldız

Ölçme Değerlendirme Sorumlusu

Dr.Öğr.Üyesi İlker Usta

Kapak Düzeni

Prof.Dr. Halit Turgay Ünalın

Dizgi ve Yayına Hazırlama

Kitap Hazırlama Grubu

OSMANLI MERKEZ VE TAŞRA TEŞKİLATI

E-ISBN
978-975-06-2668-5

Bu kitabın tüm hakları Anadolu Üniversitesi'ne aittir.

ESKİŞEHİR, Ağustos 2018

2443-0-0-0-1909-V01

İçindekiler

Önsöz ix

Devlet, Saray, Hanedan, Padişah ve Divan..... 2

1. ÜNİTE

DEVLET 3

Beylikten Devlete 3

Egemenlik Anlayışı 4

Örfi Hukuk ve Devlet 5

Devlet Anlayışının Temeli: Adalet 5

SARAY 6

Birun 6

Enderun 7

Kul Sistemi 8

Harem-i Hümayun 8

Hükümdar/Sultan 9

HANEDAN (TAHT VERASETİ, CÜLUS, EVLİLİKLER) 10

Taht Veraseti 11

Şehzadeler ve Şehzade Sancağı 13

Hanedan Mensuplarının Evlilikleri 15

Hanedana Alternatif Arayışları 15

DİVAN-I HÜMÂYUN 16

Özet 19

Kendimizi Sınayalım 21

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 22

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 22

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar 23

Merkez Teşkilatı / Maliye, İlmiye ve Adliye..... 24

2. ÜNİTE

MALİYE TEŞKİLATI 25

Defterdâr ve Defterhâne 25

Maliye Bürokrasisi 26

Başmuhasabe 26

Baş Bakıkulu 27

Cizye Baş Bâkıkulu 27

Veznedârbaşı 27

Sergi Nâzırı ve Sergi Halifesi 27

Defterdâr Kapısı (Bâb-ı Defteri) 27

Hazine 28

Dış Hazine 28

İç Hazine 29

Bütçe 29

Defterhâne (Defter-i Hakanî Eminliği) 30

XIX. Yüzyılda Maliye Teşkilatı.....	30
İLMİYE TEŞKİLATI.....	30
Medrese Teşkilatı.....	30
İlk Osmanlı Medreseleri.....	31
Osmanlı Medreselerinin Tasnifi	31
Genel Medreseler	32
İhtisas (Uzmanlık) Medreseleri.....	32
Sahn-ı Semân ve Süleymaniye Medreseleri	32
Eğitim Dili ve Öğretim Usulü.....	33
Medreselerdeki Eğitim Süreci.....	34
Medreselerin Kadrosu	34
Müderris	34
Muid.....	35
Talebeler	35
İdare ve Hizmet Kadrosu.....	35
Medreselerin Gerilemesi ve Bozulması.....	36
İlmiye Sınıfı.....	36
Şeyhülislâmlık Kurumu	36
Kadıaskerler	38
Müderrisler	38
Nakibü'l-eşrâf	38
Padişah Hocaları	38
Kadılar	39
Kazâ Müftüleri.....	39
İmam, Müezzin ve Vâizler	39
İlmiye Sınıfının Teftişi ve İstihdam Sahaları	40
OSMANLI ADLİYE TEŞKİLATI.....	40
Osmanlı Hukuku ve Tarihî Gelişimi.....	40
Adliye Teşkilatı	42
Kadıaskerler	42
Kadı ve Nâip.....	42
Tanzimat'tan Sonra Hukuk Alanındaki Değişmeler ve Adliye Teşkilatı.....	43
Nizamiye Mahkemeleri	44
Şer'iyye Mahkemeleri	44
Ticaret Mahkemeleri.....	44
Cemaat Mahkemeleri.....	45
Konsolosluk Mahkemeleri	45
Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasalı Dönem: 1876 Kanun-ı Esâsî'si	45
Özet	46
Kendimizi Sınayalım	47
Okuma Parçası	48
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	48

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	48
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar.....	49

Ordu..... 52

3. ÜNİTE

GİRİŞ	53
İLK DÖNEM OSMANLI ORDUSU	53
KLÂSİK OSMANLI ORDUSU.....	54
Kapıkulu Ordusu.....	55
Acemi Ocağı.....	55
Yeniçeri Ocağı.....	57
Cebeci Ocağı.....	63
Topçu Ocağı.....	64
Kapıkulu Sipâhileri	64
Humbaracı Ocağı	65
Lağımçı Ocağı.....	65
Top Arabacıları Ocağı.....	66
Eyâlet (Taşra) Ordusu.....	66
Akıncı Ocağı	68
Deliler	69
Kale Muhâfızları.....	69
Yardımcı Kuvvetler	70
Ordu Geri Hizmeti Elemanları	70
Osmanlı Deniz Kuvvetleri (Donanma).....	72
Özet	75
Kendimizi Sınavalım.....	77
Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı.....	78
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı.....	78
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar.....	79

Taşra Teşkilatı/Timar Sistemi, Eyalet, Sancak ve

4. ÜNİTE

Kaza Düzeni 80

TİMAR SİSTEMİ	81
Timar'ın Kökeni.....	81
Dirlik Çeşitleri	82
EYALET VE SANCAK DÜZENİ	93
Eyalet ve Beylerbeyi	93
İdarî Bakımdan Eyaletler.....	94
Sancak İdaresi	95
KAZÂ DÜZENİ	98
Kazâ ve Kadı.....	98
Kadı ve Nâip	98
Nahiye.....	99
Subaşı	100

Özet.....	101
Kendimizi Sınayalım.....	102
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı.....	103
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı.....	103
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar.....	104

5. ÜNİTE**Arazi ve Vergi Düzeni 106**

OSMANLI DEVLETİNDE ARÂZİ	107
Mîrî Araziler	107
Mîrî Arazinin Tasarruf Şekli.....	108
Reâyâ Çiftlikleri.....	108
Hassa Çiftlikler ve Çayırılar	109
Zeminler	109
Mezraalar.....	109
Mülk Arazi	110
Ümerâ ve Ayan Çiftlikleri	110
Bağ ve Bahçeler.....	110
Vakıf Araziler.....	111
VERGİ DÜZENİ	111
Tahrirler (Vergi Sayımları).....	111
Tahrirlerin Tarihçesi	111
Osmanlı Öncesi Türk-İslâm Devletlerindeki Tahrirler.....	112
Osmanlı Devletinde Tahrirler	112
Tahrirlerin Yapılış Sebebi	112
Tahrirlerin Yapılış Şekli	113
Tahrir Defterleri	114
Vergi Düzeni ve Vergiler	115
Öşür	116
Hubûbât Öşrü.....	117
Hayvancılık ve Hayvancılıkla İlgili Resimler.....	118
Maktû Vergiler ve Mukâtaalar	121
Özet.....	128
Kendimizi Sınayalım.....	129
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı.....	130
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı.....	130
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar.....	130

6. ÜNİTE**Vakıf Müessesesi..... 132**

VAKIF NEDİR?	133
VAKIFLARIN ORTAYA ÇIKIŞ SEBEPLERİ.....	133
VAKIF ÇEŞİTLERİ	136
GELİR KAYNAĞI DURUMUNDAKİ VAKIFLAR.....	139

VAKIF YAPAN KİŞİDE VE VAKFEDİLEN MALDA	
BULUNMASI GEREKEN ŞARTLAR	141
Vakfeden Kişide Bulunması Gereken Şartlar	141
Vakfedilen Malda Bulunması Gereken Şartlar	141
VAKIFLARIN KURULUŞ ŞEKİLLERİ	142
VAKFİYELER	143
VAKIFLARIN İDARESİ	146
VAKIFLARIN HİZMET ALANLARI	149
Özet	152
Kendimizi Sınayalım	153
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	154
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	154
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar.....	155

Klasik Devir ve Islahatlar..... 158

7. ÜNİTE

XVII. YÜZYIL SONLARINA KADAR OSMANLILARDA DEVLET, TOPLUM VE ISLAHAT ANLAYIŞI	159
Kanun-ı Kadim.....	161
Kanun-ı Kadim'in Tenkidi	163
XVI. YÜZYIL SONLARINDAN XVIII. YÜZYIL BAŞLARINA ISLAHAT ÖNERİLERİ.....	164
Gelenekçi Islahat Düşüncesi Hakkında Bir Değerlendirme.....	169
OSMANLI ASKERİ, SOSYAL VE MALİ DÜZENİNDE	
XVII. YÜZYIL ISLAHATLARI	171
Özet	178
Kendimizi Sınayalım.....	179
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı.....	180
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı.....	180
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar.....	181

Merkez ve Taşra Teşkilatında Dönüşüm..... 182

8. ÜNİTE

DÖNÜŞÜMÜN SEBEPLERİ.....	183
Fetihlerin Yavaşlaması	184
Ekonomik Nedenler.....	185
Ticaret Yolları Mücadelesi.....	185
Amerikan Gümüşünün Etkisi ve Fiyat Yükselmeleri	186
Ateşli Silahların Üstünlük Kazanması	187
Nüfus Artışı ve İşsizlik.....	187
Değişimin Ana Nedenleri Hakkında Bir Değerlendirme	188
MERKEZ TEŞKİLATINDA DEĞİŞME	189
Kul Sisteminde Değişim	189
Divan-ı Hümayundan Paşakapısına	190
Maliyede Değişim.....	194
İltizam Sisteminin Yaygınlaşması.....	195

XVIII. Yüzyılda Çok Hazineli Dönem.....	196
TAŞRA İDARESİ VE TİMAR SİSTEMİNDE DEĞİŞME.....	197
Timar Düzeninde Değişim	198
Kadılık ve Kaza Sistemi	199
Âyânlık.....	199
Özet	202
Kendimizi Sınayalım	203
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	204
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	204
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar.....	205
Sözlük	207

Önsöz

Sevgili öğrenciler,

Tarihin uzun ömürlü son büyük imparatorluğu Osmanlı Devletidir. Farklı yönleriyle ilgi çekmesinin, çok sayıda incelemenin konusu olmaya devam etmesinin sebebi budur. Merak edilen taraflarından biri ise nasıl yönetildiğidir. Bu imparatorluğu Osmanlıları adını alan bir hanedanın kurup idare ettiği açıktır. Benzeri monarşiler gibi bu hanedanın da bir payitahtı vardır: İstanbul. Devlet bu şehri, kendinden önceki imparatorluktan, Roma/Bizans'tan, almıştır. Devlet bu merkezden yönetilir.

Klasik tasnife göre söyleyecek olursak, ana ülke ve sömürgeler şeklinde ayrılan kolonyal/sömürgeci imparatorluk değil, bir modern öncesi imparatorluk söz konusudur. Bu, büyük ülke içindeki ülkelerin bir merkezden idare edilmesi anlamına gelir. İmparatorluğun en geniş sınırları 20 milyon km²dir ve yüzyıllar boyunca Asya, Avrupa ve Afrika'da ülkeleri/eyaletleri vardır. Bütün bu olgular Osmanlı Devletinin, devraldığı tarihi mirasla, daha az değişen yönleri kadar tarihî şartlara göre değişerek devam eden yönleri olduğunu da gösterir. Burada Osmanlı Merkez ve Taşra Teşkilatı sizlere bu olgular çerçevesinde verilmeye çalışılmıştır.

İlk ünite (Devlet, Saray, Hanedan, Padişah ve Divan) doğrudan merkez teşkilatı ile kurumlarına ayrılmıştır. Sanayi öncesi bir imparatorluk olarak kurulup gelişen ve Osmanlıları hanedanı tarafından yönetilen bu devletin teşkilatı, kurumsal özellikleri yapısal olarak çok az değişime uğramakla birlikte, tarihsel değişimlerin dönüştürücü etkileriyle biçimlenmiştir. İkinci (Maliye, İlmiye ve Adliye) ve üçüncü (Ordu) ünitelerde bu biçimlenişin farklı kurumsal alanlardaki anlatımlarını bulacaksınız. Bir askerî imparatorluk olarak Osmanlılar ekonomik şartlara uyumlu bir idarî-malî düzen kurmuşlardı. En küçük birimi küçük köylü işletmesi olan Çiftliğe bağlı sistemler geliştirmişlerdi. Dördüncü (Timar Sistemi, Eyalet, Sancak ve Kaza Düzeni), beşinci (Arazi ve Vergi Düzeni) ve altıncı (Vakıf Kurumu) ünitelerde anlatılan konular kurulan bu düzenle doğrudan ilişkilidir. Son iki ünite de ("Klasik Devir ve İslahatlar" ile "Osmanlı Merkez ve Taşra Teşkilatında Dönüşüm") devletin değişmeye başlayan dünyayla yeni bir uyum sürecine nasıl girdiği, geçiş dönemi ıslahatları ve kurumsal dönüşümler anlatılmaktadır.

Bu kitabın yazarları kendi uzmanlık alanlarında Türkiye'nin seçkin tarihçileridir. Değerli katkılarına minnettarız. AÖF ders kitapları biriminin titiz, çalışkan personeli; bilhassa bu kitap için her şeyi güler yüzle çözen Ufuk Önce içten teşekkürümüzü fazlasıyla hak ediyor. Redaksiyon ve tashihe fedakârca vakit ayırıp emek veren Esra Başak'a ayrıca müteşekkirimiz.

Editörler

Prof.Dr. Ahmet Nezih TURAN

Prof.Dr. Mehmet ÖZ

1

Amaçlarımız

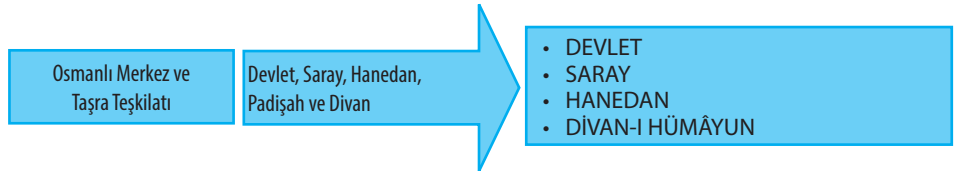
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Osmanlı devlet anlayışının temel ilkelerini tanımlayabilecek,
- Osmanlı saray sisteminin işleyişini açıklayabilecek,
- Osmanlılarda taht verasetinde benimsenen usûl ve zaman içinde meydana gelen değişiklikleri tanımlayabilecek,
- Merkezi karar alma ve danışma organı olan Divan-ı Hümâyun'un görev ve işlevlerini tanımlayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Saltanat
- Saray
- Hanedan
- Padişah
- Şehzade
- Taht Veraseti
- Ekberiyet
- Adalet
- Harem
- Birun
- Enderun
- Kul Sistemi

İçindekiler

Devlet, Saray, Hanedan, Padişah ve Divan

DEVLET

Belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan bir halkın örgütlenmesine devlet diyoruz. Devlet kavramı da tarih içerisinde, toplumların sosyo-ekonomik yapılarına ve egemen gücün/teşkilatın şumulüne göre değişiklikler geçirmiş, modern çağda ulus-devlet dediğimiz yapı ortaya çıkmıştır. Bunun öncesinde Avrupada feodalitenin çözülmesiyle merkezî krallıkların güçlenmesi süreci yaşanmıştır. Osmanlı toplumu XIX. yüzyıla kadar tipik bir sanayi-öncesi tarım toplumdur.

Sanayi öncesi toplumlarda devletin tipik özellikleri şunlardır:

- Tipik olarak monarşiktir (Akdeniz cumhuriyetleri hariç).
- Ancak mutlak gücü sınırlayan unsurların (din, toplumsal farklılıklar) yanında devletin kırılma noktasına yol açan yapısal faktörler mevcuttur.
- Ulaştırma ve iletişim alanlarında zorluklar ve yavaşlık devlet örgütlenmesi açısından önemli bir belirleyicidir.

Beylikten Devlete

Osmanlılar XIV. yüzyıl başlarında Anadolu'nun kuzey-batı ucunda yarı-bağımsız bir uc beyliği olarak tarih sahnesine çıkmıştı. Bu beylik kısa sürede sınırlarını genişletirken dönemin siyasî gelişmeleri sonucu bağımsız bir devlete doğru geliştirdi. Osman Gazi döneminde dönemin hâkimiyet sembollerinden olan Cuma namazlarında Osmanlı beyi adına hutbe okutulması ile ilgili rivayet ile Osman Gazi'ye atfedilen ama sahihliği tartışılan sikkeler bağımsızlık yönünde işaretler olarak yorumlanabilir. Bununla birlikte Orhan Gazi döneminde İlhanlılara vergi ödendiği bilindiğine göre Osmanlı Beyliğinin ancak İlhanlı Devletinin dağılması sürecinde 1327'deki Timurtaş isyanı ile 1335'de Ebu Said Bahadır Han'ın ölümü arasında tam anlamıyla bağımsız bir devlet haline geldiği ve kurumsal açıdan da Orhan Gazi ve I. Murad dönemlerinde devletleşmenin gerçekleştiği söylenebilir. Divan'ın ve timar sisteminin kökenlerini en azından I. Murad, hatta Orhan Gazi dönemine kadar takip etmek mümkündür. Orhan Gazi zamanında yaya ve müsellem teşkilatı kurulmuştu. 1323 ve 1324 tarihli vakfiyeler de belirli bir bürokratik örgütlenmenin varlığının, delilleri olarak okunabilir.

Osmanlı Devleti ilk kaynaklarda Osmanoğulları (*Âl-i Osman*), Gaziler olarak geçer. Bilahare *Devlet-i aliyye(-i Osmaniye)* ve *Devlet-i âl-i Osman* kavramları ortaya çıkar. Yabancı kaynaklarda ise Türk Devleti, Türk İmparatorluğu, Osmanlı (Othmanli, Othoman, Ottoman) devleti vb. kavramları kullanılır.

Osmanlı Devlet yapısını anlamak için Osmanlıların miras aldıkları egemenlik ve devlet anlayışını kısaca açıklamak gerekecektir.

SIRA SİZDE

Osmanlılarla önceki Türk devletleri arasında egemenlik anlayışı ve veraset sistemleri bakımından fark var mıdır?

Egemenlik Anlayışı

Devlet, halk, ülke, hâkimiyet ve teşkilattan oluşur. Eski Türklerde devlete el/il denirdi. Tarihteki büyük Türk devletlerine baktığımızda Hunlarla birlikte gevşek bir kabileler konfederasyonu yapısından Osmanlılarda merkezîyetçi İmparatorluğa uzanan bir çizgi gözlüyoruz. Bu süreçte Göktürkler ve Uygurlar gibi İslâm-öncesi devletlerin tecrübeleri üzerine ilk Müslüman Türk devletlerinin ve özellikle Selçukluların meydana getirdiği bozkır geleneğiyle yerleşik İslâm medeniyeti geleneklerinin sentezi ortaya çıkmıştır.

Egemenliğin kaynağı açısından Türklerde hâkimiyet anlayışı İslâm-öncesi ve İslâm dönemlerinde belirli bir devamlılık gösterir. Bozkır geleneğindeki kut anlayışı İslamlaşmayla birlikte yerini Allah'ın lütfu/Tanrının takdiri kavramına bırakırken özde çok önemli bir değişmeden söz edemeyiz. Zira her iki dönemde de Türklerde hâkimiyetin ilahî bir kökene dayandığı, yönetime kimin geçeceğini Tanrının/Allah'ın belirlediği, yani egemenliğin takdir-i ilahîye bağlı bulunduğu anlayışı vardır. Fiiliyatta egemenliğin sahibini belirleyen şey güç idi.

Eski Türklerdeki *kut* kelimesinin anlamı çok tartışılmış, saadet, mutluluk, baht, talih gibi anlamlarının aslında ikincil derecede önemli olduğu, hâkim anlamının *devlet/devletlü* olduğu üzerinde durulmuştur. *Kut*'ün aslında *siyasi hâkimiyet kudreti* anlamında anlaşılmaktadır.

Her Türk topluluğunda han/kağan sülaleleri vardı. Mesela Göktürklerde kağanlar Aşina-oğullarına mensuptu. Uygurlarda başlangıçta Yağlakar kabilesi kağan sülalesi idi. Oğuzlarda 24 boy belli bir hiyerarşiye tâbi idi. Osmanlıların Kayı boyuna mensubiyet iddialarının arka planında kendilerini Oğuz Kağan'a ve onun bu hiyerarşide birinci sırada yer alan torunu Kayı'ya bağlamak suretiyle Türk-Moğol siyasi egemenlik anlayışı içinde meşru hükümdarlar olduklarını ispatlama kaygısı yatar.

XV. yy.da Osmanlılar da Oğuz geleneğini canlandırdılar; bir yandan gazi önderler olarak dini yayma misyonunu meşruiyetlerinin temel vasıtası olarak kullanırken öte yandan da Türkiye Selçuklularının meşru varisleri olduklarını öne sürdüler. Fatih Sultan Mehmed'in şahsında Osmanlı hükümdarı sultan, hakan ve kayser unvanlarını birleştirmişti. Bu üç meşruiyet kaynağının yanında Osmanlıların sünnî İslâm dünyasının lideri konumuna gelmeleriyle XVI. yüzyılda evrensel hâkimiyet iddiaları somut bir temele dayandı.

Buna mukabil, XVI. yüzyıl Osmanlı tarihçisi Mustafa Âli evrensel hükümdarlar olarak İskender, Cengiz ve Timur'u *sahib-kıran* (çağın hükümdarı, cihangir) olarak adlandırır. Sekiz yıl kadar kısa bir süre değil de daha uzun yaşasa, I. Selim de *sahib-kıran* olurdu. Evrensel olmayan hükümdarlar iki çeşittir: 1. Soydan gelme olanlar, 2. İktidarı silah gücüyle ele geçiren ve böylece Tanrıdan yardım aldıkları kanıtlanan kişiler (*müeyyed min ind-Allah*). Osmanlı hükümdarlarının da Tanrı tarafından yardım edilmiş, "Tanrının yeryüzündeki gölgesi" olduklarına inanılıyordu.

Osmanlı devlet yapısında hükümdar-reâyâ ilişkisi ve araya başka unsurlar konmadan reâyânın doğrudan sultana şikâyet hakkının bulunması hanedanın tebaa nezdindeki meşruiyetini sağlamada ve -dinî-mezhebî saiklerden kaynaklanan bir iki hareket dışında- halk isyanı denilebilecek hareketlerin vuku bulmamasında bu özelliğin etkili olduğu anlaşılıyor.

Osmanlı devlet anlayışının tarihî ve teorik temelleri hakkında bkz. Halil İnalçık, Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet, İstanbul 2000.

K İ T A P

Örfî Hukuk ve Devlet

Orta Asya Türklerinde sosyal ve siyasî düzen örfî hukuka, *yosuna* dayanır ama *yosun*, kurucu Kağanın iradesiyle *törü/türe* halini alır. Cengiz yasası da esasen Türk devlet geleneğindeki törü'den başka bir şey değildir. Devlet kurucusu Türk hükümdarlarının kanun koymaları işte bu geleneğin bir ifadesidir. Osmanlı Beyliğinde de Osman Bey bağımsızlığını ilân edince kanun koymuştur.

Osmanlı devletinde *örfi-sultanî* hukuk alanı hükümdarların kendi iradesine dayanarak şeriatın kapsamına girmeyen alanlarda kanun koyma yetkisini kullandığı bir alandır. Esasen bu, Osmanlılardan önceki Müslüman Türk devletlerinde ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Hindistan'da Türk Delhi Sultanları (1206-1412) tarafından *zavabit* adı verilen kanunların çıkarıldığı bilinmektedir.

Osmanlılar aynı geleneği devam ettirdiler. Kuruluş devrinden itibaren hem şeriat hem de örfî hukuk önemli rol oynadı. Fatih Sultan Mehmed gibi büyük hükümdarların örfî kanunlar vaz' etme konusundaki etkili tutumları iyi bilinmektedir. Tursun Bey'in *Tarih-i Ebu'l-feth* adlı eserinde *siyaset-i ilahî* ve *siyaset-i sultanî* ayırım, yapılmakta, siyaset-i sultanî ve *yasağ-ı padişahî*'nin *örf* olarak bildirildiği ifade edilmektedir. İşte padişahlar, kendileri kurallar koyabildiği gibi örf ve adetleri de kanunlaştırırlardı. Fatih Kanunnamesindeki "*Bu kanunname atam dedem kanunudur, benim dahi kanunumdur, evlad-ı kiramım neslen ba'de neslin anınla âmil olalar*" ifadesi sultanların kanun koyma yetkisini ve bu kanunların bağlayıcılığını net bir biçimde ortaya koyar. Ancak Müslüman Türk devletlerinde gördüğümüz bu örfî kanunların en azından teorik olarak şeriatın alanı dışındaki konularda konulması ve bunların şeriata aykırı hükümler içermemesi şarttı. Öte yandan bu kanunları düzenleme işiyle yükümlü olan nişancı, adeta şeyhülislamın örfî hukuk sahasındaki dengi sayılmıştır. Nitekim Koca Nişancı Celâl-zâdeden "*müfti-yi kanun*" olarak bahsedilmiştir.

Devlet Anlayışının Temeli: Adalet

Bu çerçevede Türk-İslâm devlet telakkisinin en temel kavramı olarak karşımıza adalet kavramı çıkar. Bu esasen evrensel bir anlayışı yansıtan kavramdır ve Orta Asya Türk tarihinde, Hint-İran geleneklerinde, Kutsal kitaplarda, Yunan siyasî düşüncesindeki adalet ilkesiyle ilişkilendirilir. Bu kavram İslâm siyaset literatüründe *daire-i adliye* (*adalet çemberi*) adlı bir formülasyonla karşımıza çıkar. Günümüzde "Adalet Mülkün Temelidir" şeklinde bir özdeyiş olarak yaşayan bu kavram başlıca beş unsurun birbirleriyle bağlantılarını ifade eder:

Mülk yani hükümdarlık ve devlet; *Asker*/Kuvvetli bir Ordu; *Hazine*/Güçlü bir ekonomi; *Reaya*/Müreffeh bir halk; ve *Adalet*.

Bir daire oluşturan bu kavramlaştırmada her bir unsur önemlidir ve bir zincirin halkaları gibidir. Ne var ki en temel iki unsur *mülk* ve *adalet* unsurlarıdır. Bu

Adalet Dairesi

- 1- Adldir Mucib-i salah-i cihan (Dünyanın kurtuluşu ve düzeni adalete bağlıdır) = *Adalet*
- 2- Cihan bir bağdır dıvarı Devlet (Dünya, duvarı devlet olan bir bağdır) = *Devlet*
- 3- Devletin nâzımı şeriattir (Devleti düzenleyen kurallar şeriat ve kanundur) = *Şeriat/ Kanun/ Türe*
- 4- Şeriata hâris olamaz illâ melik (Hükümdar olmadan kanunlar koruyucu olamaz) = *Hükümdar/ Yönetici*
- 5- Melik zaptetmez illâ leşker (Asker olmadan melik düzeni sağlayamaz) = *Ordu*
- 6- Leşkeri cem' edemez illâ mâl (Mal ve para olmadan asker sağlamak mümkün değildir) = *Hazine, para*
- 7- Malı cem'eyleyen reâyâdır (Malı toplayan, biriktiren vergi veren halktır) = *Halk, vergi yükümlüleri*
- 8- Reâyâyı kul eder padişah-ı âleme adl (Halkın padişaha itaatini sağlayan adalettir) = *Adalet*

Kaynak: Kınalızade Ali, *Ahlâk-ı Alâî*.

ikisi birbirine sıkı sıkıya bağlıdır ve biri olmadan diğeri asla olamaz ve zincirdeki diğer halkaların sağlığı da büyük ölçüde bu ikisine bağlıdır. Mülk yani ülke ve hükümdarlık ancak adil bir yönetimle ayakta durabilir ve nizamın/düzenin devamı sağlanabilir. **Adalet** kavramının zıddı *zulüm*, *nizam* kavramının zıddı ise *ihtilâl* ve *fetret* (yani kargaşa ve anarşi)'tir. Adalete o denli önem verilir ki, İslâm dönemi eserlerinde "Küfrile dünya durur, zulmile durmaz" darbimeseli sıklıkla zikredilmiştir. Yani bir ülkenin yöneticileri Müslüman olsa dahi orada zulüm varsa düzen olmaz; bunun aksine Müslüman yöneticisi olmayan bir ülkede eğer adalet hâkimse düzen olur.

SARAY

Osmanlı Devlet teşkilatı ve yönetiminde sarayın, niteliğinde dönemlere göre değişiklikler olsa da, çok merkezî bir rolü olmuştur. Osmanlılar bu bakımdan Yakın-Doğu geleneklerini izlemişlerdir. Bu gelenekte Hükümdar ve Saray devlet sisteminin merkezidir. Sarayın özel ve resmî fonksiyonları bir aradadır. Yani saray hükümdar ve hanedanın özel hayatının geçtiği mekân olmanın yanında devlet işlerinin yürütüldüğü merkezdir.

Topkapı Sarayı örneğinden hareketle Osmanlı saray teşkilatının yapısını daha iyi anlayabiliriz. Buna göre saray harem, enderun (iç kısım) ve birun (dış kısım) bölümlerinden meydana gelir. Her üç bölüm de değişen oranlarda kamu hizmeti fonksiyonu görür. Topkapı Sarayına Bâb-ı Hümâyün (Dış Kapı)'dan girilir. Babü's-selâm denilen orta kapıdan ikinci avluya geçilir. Alay Meydanının sol tarafında Kubbealtı, Hazine, Maliye bölümleri vardır. Buradan Babü's-saade (Mutluluk Kapısı)'den Arz odası, Hırka-i Saadet vb.nin de bulunduğu Enderun'a geçilir. Daha sonra ise darüssaade ağasının gözetimindeki Harem kısmı gelir. Esasen kuruluş devrinde kapıağası harem dâhil bütün enderundan sorumluydu ama XVI. yüzyıl sonunda, iki kısmın yönetiminde farklılaşma olmuş, kara hadım ağası (darüssaade ağası) haremın yetkilisi olmuştur.

Birun

Kelime anlamı dış, taşra olan birun Osmanlı sarayının ana girişinden sonra gelen kesimine verilen addır. Sarayın birinci avlusunda birun erkânı yer alır. Sadrazam dâhil devlet yöneticileri bir anlamda birun görevlisi sayılabilirse de uygulamada birunda enderunda olmayan kapıkulları ile divan hizmetlileri bulunur. Devlet hizmetleri bu kısımda görülür. Birundaki saray hizmetlileri arasında şunlar vardı:

Kapıkulu Piyadeleri (yeniçeriler, topçular, cebeciler vb.), altı bölük halkı da denilen Kapıkulu süvarileri (sipah, silahtar, sağ ulufeciler, sol ulufeciler, sağ garipler, sol garipler), bostanların bakımı ve sahillerin güvenliğinden sorumlu bostancibaşı ve bostancılar, miralemin idaresindeki mehter takımı, müteferrikabaşı yönetimindeki imtiyazlı aile ve beyliklerin çocukları, ziyafet işleriyle görevli çaşnigirbaşı ve çaşnigirler, çavuşbaşının yönetiminde teşrifat ve ulaklık işlerini gören çavuşlar, saray ahırlarını idare eden mirahur ve maiyeti, çakırcıbaşı yönetiminde av kuşları ve köpeklerini besleyip bakan doğancılar ve seksoncular; darphane eminliği personeli, hassa mimarları örgütü.

Enderun

Kelime anlamı “iç, içeri” olan ve hükümdarın resmî ve özel hayatının içiçie geçtiği Enderun’un amiri Babüssaade Ağasıdır. Burası içoğlanların (gulamlar) hizmet ederek hizmet içi eğitim gördüğü bölümdür. Enderun Mektebi II. Murad devrinde Edirne Sarayında kuruldu. Daha sonra Fatih Sultan Mehmed Yeni Sarayda (Topkapı Sarayında) bu mektebi kurdurdu. II. Bayezid ise buna ek olarak Galatasaray’ında da devşirmeler için okul kurdu. Devşirme çocuklarının en seçkinlerinin eğitildiği Enderun Mektebinde devşirmenin kalktığı daha sonraki dönemlerde bazı önde gelen aile çocuklarının yanında devlet adamlarının köleleri de eğitim gördü.

Enderunda, ak hadım ağalarının gözetiminde, Türkçe, Arapça, Farsça, edebiyat, tarih, âdab-ı muaşeret, güzel sanatlar, binicilik vb. çok geniş yelpazede sıkı bir eğitim sistemi uygulanmaktaydı. Önce küçük ve büyük odalarda eğitim gören devşirmeler, yapılan elemelerden sonra padişahın şahsî hizmetlerini ifa eden yüksek odalara geçerlerdi. Bunlar has odabaşının yönetiminde padişahın giyimini üstlenen *has oda*, özel hazinesinin muhafaza edildiği *hazine odası*, padişah ve harem için yiyecek ve içecekleriyle ilgilenen kiler odası ile müzisyenler, pehlivanlar vb.nin yetiştirildiği *seferli odası*ydı.

Bu odalara terfi edemeyip elenenler ise kapıkulu sipahi bölüklerine verilir. Her cülusta veya yedi yıllık dönemde enderun görevlileri dış görevlere tayin edilirdi (*çıkma*). Birundaki yüksek rütbeli ağalar ise sancak beyliği gibi yüksek dereceli taşra görevlerine atanırdı. Kısacası Enderun, Osmanlı devlet sisteminin üst düzey yöneticilerinin yetiştirildiği bir okul niteliğini taşımıştır. Sarayda yetişen bu devlet adamlarının hanedana ve padişaha sadakati esastı. II. Mahmud devrinde Enderun-ı Hümayun nezaretinin idaresine bırakılan ve giderek önemi azalan Enderun mektebi varlığını II. Meşrutiyete kadar sürdürdü.

Osmanlı kul sisteminin yönetim sistemi açısından önemi nedir?

SIRA SİZDE

Enderun	Birun	Eyalet/Sancak
a) Ağalar Kapı Ağası Saray Ağası Akhadımlar Hasodabaşı Silahdar Çuhadar Rikabdar Dülbendoğlanı	a) Ağalar Yeniçeri Ağası Miralem Kapıcıbaşı Mirahır Çakırcıbaşı Çaşıngirbaşı Kapıkulu sipahi ağaları Çavuşbaşı Müteferrikalar	Beylerbeyi Beylerbeyi/Sancakbeyi Sancakbeyi/Subaşı
b) Yukarı Odalar Has Oda Hazine Kiler Seferli Oda	Bostancıbaşı Kapıcılar Kethüdası Cebecibaşı Topçubaşı Arabacıbaşı	Sancakbeyi Subaşı
c) Aşağı Odalar Büyük Oda Küçük Oda d)Acemiler Tutsaklar/Devşirmeler	b) Kapıkulu Ocakları Kapıkulu Sipahileri Cebeciler Topçular Arabacılar Yeniçeriler c) Saray Hizmetkârları Acemi oğlanları/Türk Oğlanları	Subaşı/Timarlı sipahi Timarlı sipahi Timarlı sipahi

Tablo 1.1

Çizelge: Osmanlı Kul Sisteminde Çıkma, Yönetim ve Ordu Görevlerine Geçiş

Kaynak: Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600, s. 89'dan kısaltılarak uyarlanmıştır.

Kul Sistemi

Osmanlı klasik sisteminin en önemli dayanaklarından biri kul sistemidir. Osmanlılar kul sistemini Selçuklu *gulam* sisteminden tevarüs etmekle birlikte kendi gayrimüslim tebalarının çocukları için devşirme usulünü getirmeleri bakımından daha önceki sisteme bir yenilik getirmişlerdir. (Bu konuda bkz. Ordu Ünitesi) Orhan Gazi döneminden başlayarak kölelerden yönetici yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Yıldırım Bayezid döneminde kul sistemi iyice yerleşti ve yalnızca idarî makamlar değil timarlar da kullara verilmeye başlandı. Kul sistemi, önceki dönemlerde *gulam* sistemini uygulayan devletler gibi, Osmanlılarda da bağlı seçkin devlet adamı ve hassa askeri yetiştirmenin en önemli aracı olmuştur. Osmanlılar aynı zamanda, kuruluş devrinde merkezde uzun süre vezirlik ve kazaskerlik makamlarını elinde bulunduran Çandarlı ailesi ile Rumeli'nin fetih ve iskânında etkili olan Evrenuzoğulları, Mihaloğulları, Turahanoğulları gibi ailelerin güçlerini dengelemek ve Padişahların otoritesini sağlamlaştırmak için kul sisteminden gelen devlet adamlarından yararlandı.

Merkeziyetçi imparatorluk projesini hayata geçiren II. Mehmed devrinde üst düzey askerî-idarî makamlar büyük ölçüde kullara verildi. Artık vezirlik kullara has bir makam sayılmaya başlandı. XVI. yüzyılda da sistem daha da gelişti ve derinleşti. Kapıkullarının sayısı arttı. Yüzyıl sonlarından itibaren devşirme sistemi dışından kaynaklardan saraya ve yönetici tabakaya adam alınmaya başlandı. Böylece sistemin niteliğinde değişiklikler yaşandı.

Kul sisteminde hükümdara sadakat ve kulların güvencesiz statüsü bağlamında özellikle iki uygulamadan bahsetmek gereklidir: *siyaseten katl* ve *müsadere*. Devlet adamları görevlerindeki hata ve kusurlarından dolayı idam edilirdi (*siyaseten katl*). İdam edilenlerin veya belirli kusurları yüzünden başka şekillerde cezalandırılanların mallarına ise devlet tarafından el konurdu (*müsadere*). Hiç şüphesiz bu iki uygulama da kullara münhasır değildi. Bununla birlikte kul statüsünün doğası gereği hem *siyaseten katl*'den hem de *müsadere*'den en çok etkilenenler kul kökenli devlet adamları olmuştur.

Harem-i Hümayun

Harem kelimesi, yasak, yasa-dışı olmak, kutsal veya dokunulmaz anlamlarını içerir. Mekke ve Medine Haremeyn, Kudüs'teki merkezi Müslüman arazisi *Harem-i Şerif* olarak adlandırılır. Sarayda padişahın yaşadığı alan, oradaki kadınlardan dolayı değil Tanrının yeryüzündeki gölgesi (*Zillullah fi'l-arz*) olarak kendisi kutsal olmamakla birlikte varlığıyla kutsal bir mekân oluşturan Padişahın orada bulunmasından dolayı *Harem-i Hümayun* olarak anılmıştır.

Haremin yanlış yorumlanmasının başlıca sebebi, modern batı düşüncesinde ailenin özel alan olarak düşünülmesi ve haremin bu özel/kamusal bölünmesi kavramının İslâmî bir tezahürü olarak varsayılmasıdır. Hâlbuki genelde toplumda ama daha önemlisi haremde yaşlı kadınların özel alanın dışına taşan nüfuzları vardır. Ailenin erkek üyeleri üzerindeki etkilerinin yanında İslâm hukukunun mülkiyet düzenlemeleri de kadınların gücünü etkilerdi. Özellikle varlıklı ailelere ve hanedana mensup kadınların varlıklarını kamusal hayır işlerine vakfettikleri iyi bilinen bir husustur.

Osmanlı hanedanın ayakta kalmasının en önemli sebeplerinden biri tebaanın sadakatidir. Bu saygının iki kaynağı var: İslâm-öncesi Orta Asya Türk-Moğol geleneği (hâkimiyetin Tanrı tarafından seçilmiş bir aileye verilmesi) ve Allah'ın seçtiklerine hükümranlık sırası verdiği (devlet) verdiği şeklindeki İslâm geleneği.

Haremdeki kadınların başında Valide Sultan yer alır. Hükümdarın eşleri, kızları, oğulları, kardeşleri buradadır. Ölen hükümdarın harem halkı, Topkapı Sarayından ayrılıp Eski Saraya giderdi. **Valide Sultanlar**, hükümlerlik gücünün bekçileri olarak, hanedanın yenilenmesini güvence altına almaktan da sorumluydu. Bu kadınlar, hanedanın kuşakları arasındaki bağı oluşturan ve hanedan tehlikeli derecede tehdit altında kaldığı zaman sürekliliğini simgeleyen bir tür anaerik otorite sahibi oldular. Ancak bu otoritenin suiistimal edilmesi halinde bu etkiler gayri meşru ve yozlaşmış olarak kınanırdı.

Haremde de enderundakine benzer bir örgütlenme ve eğitim düzeni vardı. Valide Sultanın yönettiği haremde hizmetlerine harem ağaları bakardı. Kara hadım ağalarının başında ise kızlarağası da denilen darüssaade ağası vardı. Köle olarak satın alınan veya esir edilen cariyeler burada, güzel sanatlardan el işlerine kadar çeşitli konularda sıkı bir eğitimden geçirdi. Padişahların eşleri giderek sadece bu cariyeler arasından seçilecekti. Padişahın erkek çocuk sahibi olan cariyeye kökenli gözdelere ise haseki denirdi.

Haremin kurumsal gelişimi hakkında bkz. Leslie Peirce, Harem-i Hümayun-Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümlerlik ve Kadınlar, çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

K İ T A P

Hükümdar/Sultan

Osmanlı hükümdarlarının ilk başlarda bey unvanını kullandıkları anlaşılıyor. Bununla beraber İslamî nitelikleri vurgulayan unvanların da söz konusu olduğu kesindir. Orhan Bey'in 1337 tarihli Bursa Şehadet Camii kitabesinde sultanü'l-guzat yani gaziler sultanı olarak anıldığı, bunun yanında gazi oğlu gazi, *merzban-ı âfâk* (ufukların bekçisi), *pehlivan-ı zaman* (zamanın kahramanı), gibi sanlarla anıldığı bilinmektedir. İbn Battuta, Orhan Gazi'den "İhtiyarü'd-din Orhan Bey" olarak bahseder.

Devlet kavramı bakımından ulema İslamî kavramlara, kâtipler de Türk-İran geleneğine vurgu yaptılar. *Hüdavendigâr* ve *Padişah* unvanları- her ikisi de Farsçadan- ile Han ve Hakan (Orta Asya'dan) kâtipler tarafından kullanıldı.

Osmanlı hükümdarı, XIII. yüzyıl sonlarından XIV. yüzyıl sonlarına uzanan yüzyıllık süreçte, Anadolu-Balkanlar devletinin oluşumuna paralel olarak *sahibü'l-ucât'lıktan sultanü'l-azamlığa* terfi etti. Hükümdarlar, gazilerin ve mücahitlerin sultanlığından, hüdavendigârlık ve sultanlığa ve nihayet Rum (Roma yani Anadolu Selçuklu) sultanlığına (Yıldırım Bayezid) yükseldiler.

Örfi açıdan Osmanlı hükümdarları beğ ve emir unvanlarını kullandılar. Hıristiyanlarla yapılan anlaşmalarda II. Mehmed ve hatta II. Bayezid bile *emir* unvanını kullanmıştır. Müslümanlarla ilişkilerde ise *sultan* unvanı tercih edilmiştir. I. Murad'dan itibaren Orta Asya geleneğinin bir işareti olarak *han* unvanının tuğralarda ve kitabelerde kullanıldığı görülmektedir. Sikke sahibi hükümdar olarak Orhandan itibaren *sultan* unvanı kullanılır. Hicri 777 /Miladi 1375-6 tarihli köprü kitabesinde I. Murad "Melikü'l âdil el-gazi es-Sultanü'l-âzam gıyasü'd-dünya ve'd-din" olarak anılır.

Mısır Memlukları Osmanlı hükümdarlarına, halifeye bağlı *sahibü'l-ucât* yani uçların yöneticisi gözü ile bakardı. Ancak Yıldırım Bayezid Halifeden "Rum Sultanı" unvanını, talep etmiş ve halife de bu isteği kabul etmiştir.

İki karanın ve iki denizin hükümdarı (*Sultanü'l-berreyn ve hakanü'l-bahreyn*) olarak anılan Fatih Sultan Mehmed, şahsında Orta Asya, İslâm ve Roma hükümdarlık geleneklerini birleştiren, Osmanlı Devletini cihanşümül bir imparatorluk mertebesine yükselten padişah ve sultan olarak tanımlanır.

Valide Sultan: "Hükümlerlik gücünün merkezi olarak saray-ı hümayunun öneminin artmasıyla birlikte, valide sultanın statüsü ve otoritesi de arttı. (...) Büyük politik nüfuz sahibi her makamdaki insan gibi valide sultanın da dikkate değer bir muhalefet, hatta zaman zaman padişah oğlunun muhalefetini uyandırması mümkündür (...) Kriz anlarında valide sultan hanedanın büyüğü olarak siyasete bütünlüştürücü bir güç sıfatıyla hareket edebilir, ilişkilerde padişahın tahttan indirilmesi kadar şiddetli kesintileri bile yumuşatabilirdi." L. Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 306-307.

"I. Bayezid devrinde (1389-1402), Toroslar'dan Tuna'ya kadar Osmanlı merkeziyetçi imparatorluğu kuruldu. Osmanlı sultanı bu devirde dahi Arap kaynaklarında "Ucların hükümdarı" (Sâhibü'l-Ucât) sıfatıyla anılırsa da, o büyük bir İslâm imparatorluğunun sahibi olarak kanûn koyma ve teşkilâtlandırma alanında yeni bir aşamayı temsil eder. Eski Osmanlı rivâyeti (Anonim Tevârih) onun devrini, ulemâ-bürokrat Çandarlı Ali Paşa eliyle merkezi hazineyi genişletme, yeni vergiler koyma, defter ve tahrir usullerinin uygulanması, kadılık müessesesinde islahat vs. gibi birçok yeniliklerin uygulandığı bir devir olarak anlatır." Halil İnalçık, Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000 s. 31.

Yavuz Sultan Selim'in Memluk Devletine son vermesi üzerine Mısır'daki Abbasî halifesi İstanbul'a getirilir ve Yavuz *Hadimü'l-Haremeyni's-Serifeyn* (iki kut-sal kentin hizmetkârı) unvanını alır. Bu süreçte Osmanlıların hilafeti bir törenle devrildikleri iddiası dönemin kaynaklarında yer almaz. Esasen Osmanlılar zaten artık kendilerini İslâm dünyasının lideri olarak görüyorlardı. Hac yolları onların denetimindeydi ve Hicaz da Osmanlı egemenliğini tanımıştı. Osmanlıların kullandıkları "Halife-i ru-yı zemin" ve "halifetü'l-müslimin" unvanları tarihi-hukukî manasından uzak idi. O dönemde bütün İslâm dünyasında tanınan tek bir hilafet anlayışı çoktan terk edilmişti. Kanunî devri veziriazamlarından Lütfi Paşa'nın kaleme aldığı, *Halasü'l-ümme fî marifeti'l-eimme* adlı Arapça bir risalede Osmanlı hanedanının meşru halifeler olduğu görüşünün şer'î delillerle ispata çalışılması bu konuda o dönemde bazı tasarıların olduğunu ancak meselenin üzerinde çok fazla durulmadığını göstermektedir. Osmanlılar, özellikle Küçük Kaynarca Antlaşmasından (1774) itibaren hilafet makamını daha etkili bir şekilde siyâsî alanda gündeme getirmeye başlayacak, II. Abdülhamid'in saltanatında dünya çapında bu makamın manevî ve siyâsî nüfuzunu etkili kılmaya çalışacaklardır.

HANEDAN (TAHT VERASETİ, CÜLUS, EVLİLİKLER)

Osmanlı hanedanının tarihî belgelerle kesinlikle kanıtlanmış atası Osman Bey'in babası Ertuğrul'dur. Ertuğrul'un babası Süleyman-şah'ın Caber'de boğulması hikâyesinin Kutalmış oğlu Süleyman Şah'ın hatırası ile karış(tırıl)mış bir efsane olduğu açıktır. Onun üç (Sungur Tekin, Gündoğdu ve Ertuğrul) veya dört oğlundan (yukarıdakilere ek olarak Dünder) Ertuğrul ve Dünder'in önderliğinde Ankara yakınlarındaki Karacadağ'a ve oradan da Söğüt havalisine geçen "ilk Osmanlıların" kimliği ve erken dönem toplumu oluşturan unsurlar hususunda farklı bazı görüşler vardır. Ertuğrul Gazi'nin babasının adının Süleyman-şah olarak zikredilmesi bir yakıştırma olsa da bu, Osmanlıların kendileriyle Selçuklular arasında bir irtibat kurma çabasının bir ürünü olarak görülebilir. Kaynaklardaki bilgilerin tenkit süzgecinden geçirilmesi suretiyle Ertuğrul'un babasının Gündüz Alp olduğu sonucuna varmak mümkündür.

Ertuğrul ve aşiretinin Kayı boyuna mensubiyeti de tartışmalıdır. Türklere devlet başkanlarının belirli bir soya mensup olması geleneği köklüdür. Oğuz boyları arasında Kayı'nın itibarlı mevki de *Oğuzname*'den açıkça anlaşılmalıdır. Dolayısıyla, Kayı boyuna mensubiyet iddiasını Timur'a karşı Osmanlıların han soyundan geldiklerini kanıtlamak istemeleriyle, yani bir meşruiyet meselesi olarak izah etmek makul görünüyor. Bununla birlikte kabile geleneklerinin çok canlı olduğu bir devirde bu iddianın hiçbir temele dayanmadan ortaya atılıp kabul görmesi de açıklanmaya muhtaçtır.

Osmanlı hanedanının soyunun Oğuz Han'a bağlanması da özellikle XV. yüzyıl başlarında gerçekleşmiştir. XV. yüzyıla ait kaynakların bir kısmı Osmanlı ailesinin Oğuz Han'ın torunlarından Gün Han oğlu Kayı'ya, bir kısmı da Gök Han oğullarına bağlar. Daha sonra Kayı geleneği yerleşecektir. Ankara Savaşından sonra Emir Süleyman'ın yanında bulunduğu bilinen Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinin sonunda yer alan *Dâstân ve Tevârih-i Mülûk-ı Âl-i Osman*'da Ertuğrul'la birlikte Oğuz ve Gök Alp'ten çok kişi olduğu yazılıdır. Ondan yirmi yıl kadar sonra Yazıcızade'nin

Tevarih-i Âl-i Selçuk'unda ise Ertuğrul'un Kayı boyuna mensup olduğu ifade edilir. II. Murad devrinde Kayı boyunun damgası paralarda yer aldı. Osmanlı hanedanı bir yandan Oğuz Han'a bağlanarak Türk hâkimiyet geleneğine göre meşrulaştırılırken öte yandan hanedanın atalarının yaratılıştan beri İslâm inancına sahip oldukları belirtilerek dinî meşruiyet temeli de vurgulanmaktadır.

Kroniklerde yer alan rüya hikâyeleri de esasen bu çerçevede anlamlıdır. Edebali'nin koynundan çıkan ayın Osman'ın koynuna girmesi, sonra da Osman'ın göbeğinden çıkan ağacın gölgesindeki ırmaklar ve pınarlardan insanların yararlanması, Tanrının Edebali'nin kızıyla Osman'ın evliliğinden ortaya çıkacak hanedana hükümdarlık bahşettiği şeklinde yorumlanır.

Osmanlıların Kayı Boyundan geldiklerinin XV. yüzyılda vurgulanmasının sebepleri nelerdir?

SIRA SİZDE

Taht Veraseti

Türk devlet geleneğinin Osmanlılara kadar en bariz özelliklerinden birisi, ülke yönetimi bakımından yönetici hanedan mensuplarının konumlarıdır. Kutsallık atfedilen yönetici hanedan mensupları *ülüş* ilkesi çerçevesinde ülke yönetiminde söz sahibiydiler. Bu anlayış Hunlardan beri çeşitli problemleri de beraberinde getiriyordu. Çeşitli konar-göçer boy ve bodunları gevşek bağlarla yönetimi altında toplayan hanedan, bu merkezîyetçilikten uzak yapıda denetimini sürdürebilmek için kendi mensuplarına güvenmek durumundaydı. Ama bu paradoksal olarak bölünmelere de sebep olabilirdi. Türk adını taşıyan ilk devlet olan Göktürkler ilk kurulduklarında Bumin Kağan ülkenin merkezi olan doğuda, kardeşi İstemi ise adeta yarı-bağımsız olarak batıda bulunuyordu. Kardeşinden sonra yeğenlerini de tanıyan İstemi öldükten sonra onun yerini alan Tardu döneminde aynı uyum yaşanmadı ve neticede Çinlilerin de karıştığı bir mücadele ortamında Göktürkler önce ikiye bölündü sonra da Çin egemenliğine girdiler. İkinci Göktürk devleti döneminde de İltiş Kağanı takib eden kardeşi Kapgan Kağan devrinde İltiş'in oğulları Bilge ve Kültigin ülke yönetiminde söz sahibiydiler.

Benzer örnekler Karahanlı ve Selçuklu tarihlerinden verilebilir. Karahanlı devletinde ülkenin tümünü yöneten Arslan Kara Han unvanlı hükümdarın yanısıra belirli bölgelerde adeta yarı-bağımsız bir konumda bulunan Buğra Han ve İlig Han ile daha düşük düzeyde Tegin Han unvanlı hanedan mensupları vardı. Selçuklularda da Selçuk'un oğullarından Arslan döneminde kardeşleri ve yeğenleri değişik bölgelerde idarecilik yapıyordu. Daha sonra devletin bağımsız bir statüye eriştiği dönemde Tuğrul ve Çağrı Bey ile amcaları Musa (İnanç) Yabgu üç ayrı merkezde ama Tuğrul'un sultan olarak otoritesi altında ülkeyi yönettiler; bunların yanında hanedanın *melik*, hatta ileriki dönemlerde unvanlı başka mensupları da belirli bölgeleri yönetiyordu. Sultan Sencer *sultan-ı âzam* unvanını kullanırken Irak Selçuklularının başında sultan unvanlı yeğeni bulunuyordu.

Türklerde hanedanın her üyesinin yönetme hakkını haiz oluşu ve yerleşik bir veraset sisteminin olmayışı bilinen bir husustur; dolayısıyla ne *senioratus* (hanedanın en yaşlı üyesinin başa geçmesi) ne de *primogenitura* (hükümdarın en yaşlı oğlunun halef oluşu) kesin bir veraset ilkesi değildi. En yaşlı oğlun hükümdarlığına dair bazı görüşler varsa da bunlar prensipte hanedanın bütün üyelerinin tahtta hak iddia etmesini açıklayamaz.

Türk tarihinde devlet anlayışı ve devlet teşkilatının gelişmesi sürecinde Hunlardan Göktürlere, Karahanlılardan Selçuklulara ve onlardan Osmanlılara ilerleyen çizgide merkezîyetçilikte bir artış olgusu giderek belirginleşse de bu bağlamda

kopuş olarak nitelendirebileceğimiz hamle Osmanlılardan gelecektir. Alp Arslan ve Melikşah devirlerinde Büyük Selçuklular tam manasıyla olmasa da İslâm ve İran geleneklerinin etkisi altında merkeziyetçi-bürokratik bir yapıya geçişin sancılarını yaşadılar, ama Bozkır geleneğinin kuvvetli etkisi yüzünden hanedan mensuplarının isyanlarıyla boğuşmak zorunda kaldılar. Anadolu Selçukluları çoğunlukla merkeziyetçi bir eğilim gösterse de II. Kılıç Arslan'ın daha sağlığında ülkeyi 11 oğlu arasında paylaştırması ondan sonra gelenleri bir müddet uğraştırdı. Aladdin Keykubad döneminde en parlak dönemini yaşayan Anadolu Selçukluları Moğol istilasının ardından süratle zayıflarken bu süreçte hanedan anlayışının yol açtığı sorunlar da etkili olmuştur. Onların yerini alan beyliklere baktığımızda *ülüş* sisteminin etkilerinin devam ettiğini gözlüyoruz.

Bu beyliklerden biri olan Osmanlı Beyliği ise Osman Bey'den başlayarak, ülke yönetiminde hanedan mensuplarına yer vermekle birlikte, devletin birliğini koruma uygulamasını yerleştirmeye çalıştı. Bu çerçevede, tahta hak iddia etmesi muhtemel hanedan mensuplarıyla ilgili olarak, Osmanlılarda diğer Türk devletlerinde farklı ilk uygulama, I. Murad'ın Kosova'da şehit düşmesinin ardından oğlu I. Bayezid tahta geçirilirken diğer oğlu Yakup Bey'in katledilmesidir. Daha önce vukubulan I. Murad'ın oğlu Savcı'nın isyanı karşısındaki tavrı, yani gözlerine mil çektirilmesi, daha sonra da öldürülmesi önceki devletlerde de benzeri görülen bir uygulamadır.

Timur'la birlikte Orta Asya gelenekleri Anadolu'da tekrar canlandı. Timur Osmanlıların han soyundan olmadığını, diğer beylikler üzerinde egemenlik kurmaya hakkı bulunmadığını, bunun yerine asıl görevleri olan gazâ ile uğraşmaları gerektiğini düşünüyordu. Ankara Savaşından sonra pek çok eski beylik diriltirken *ülüş* sistemi çerçevesinde kalan Osmanlı ülkesi de Yıldırım Bayezid'in oğulları arasında pay edildi. Timur'un oğlu Şahruh babasının kurduğu düzeni bozarak kardeşlerini bertaraf eden Mehmed Çelebi'ye gönderdiği mektupta "Kandan kardeş olanlar arasında bu türlü bir işin İlhanî (Türk-Moğol) geleneğinde olmadığını" ikaz eder. Mehmed Çelebi cevaben: "Kardeşlerle ilgili cevabınızı saygıyla karşılarım. Ancak Osmanlı devletinin en başından beri atalarımız meseleleri çözmek için tecrübeyi kullandılar. Bizim ülkemiz iki padişahı kaldırmaz. Özellikle de etrafımızı saran düşmanlar fırsat beklerken" der.

Osmanlılarda devletin bölünmezliği ilkesinin yerleşmesi, hanedan üyelerinden hangisinin tahta geçeceğini tespit eden kesin bir kuralın olmayışı zaman zaman taht mücadelelerine yol açmıştır. Rakip devlet ve hanedanların bu tür çekişmeleri kendi lehlerine kullanma çabaları da tehlikelere yol açmıştır. Esasen Osmanlılar da benzer siyasetleri Bizans, diğer Anadolu Beylikleri veya başka devletlere karşı uygulamışlardır. Bu çerçevede özellikle Fetret devrindeki taht kavgaları, sonrasında meydana gelen Şehzade Mustafa vakası, Fatih'in ölümü üzerine Bayezid-Cem arasındaki taht kavgası, II. Bayezid'in son zamanlarında başlayan I. Selim'in babasını tahttan inmeye zorlamasıyla ve akabinde tahta çıkışından sonra kardeşleri ve yeğenlerine karşı sürdürdüğü mücadele, Kanunî Sultan Süleyman devrinde Şehzade Mustafa'nın isyan ihtimali karşısında katledilmesi, Bayezid ve Selim arasında babalarının sağlığında patlak veren kavgâ önemli taht veraseti mücadeleleri olarak zikredilebilir.

Taht çekişmelerinin devletin ve ülkenin bölünmesine yol açması ihtimaline karşı tahta geçen hanedan mensubunun diğer kardeşlerini veya varsa amca ve amca çocuklarını katlettirmesi yani "kardeş katli" uygulaması, Fatih Kanunnamesinde yer almıştır. Kardeş katli uygulamasının benimsenmesinin temel sebepleri olarak, *ülüş* sisteminin sakıncaları, fetret devri, şehzadeler arası taht kavgaları, taht kavgalarının rakip devlet ve hanedanlar tarafından kullanılması sayılabilir.

İlk dönemlerde görülen amcalara, kardeşlere yurtluk verilmesi olayı da artık kalkmıştı. Hükümdarın oğulları, lalalar gözetiminde sancak yönetimine gönderiliyordu. Kanunî devri taht kavgalarından sonra II. Selim ve III. Murad sadece en yaşlı oğlu sancağa gönderdi. III. Mehmed bunu da kaldırdı. Bundan sonra hükümdarın erkek oğulları sarayda “kafes” hayatı yaşamaya mecbur kaldılar. Öte yandan III. Mehmed tahta geçtiğinde 19 erkek kardeşinin cenazesinin saraydan çıkması İstanbul’da büyük üzüntüye yol açmıştı. III. Mehmed öldüğünde tahta çıkan Ahmed henüz çocuk denecek yaşta olduğundan erkek çocuğu da yoktu. Devlet adamları her ihtimali düşünerek kardeşi Mustafa’nın hayatta kalmasını sağladılar. I. Ahmed erkek çocuk sahibi olduğunda da bu karar değişmedi. Böylelikle, kafes uygulamasıyla birlikte tahta geçen hükümdarın erkek kardeşlerini ve sonraki süreçte hanedanın diğer erkek üyelerini katlettirmesi uygulaması da kural olmaktan çıktı.

Fatih Kanunnâmesi’nden:

“Evladımdan her kimesneye saltanat müyesser ola, karındaşların nizam-ı âlem için katletmek münasibdir, ekser ulemâ dahi tecviz etmiştir, anınla âmil olalar.”

Osmanlılarda kardeş katli için bkz. Mehmed Akman, Osmanlı Devletinde Kardeş Katli, Eren Yayıncılık, İstanbul 1997.

K İ T A P

Sonuç olarak, Osman Bey’den I. Ahmed’e kadar babadan oğula geçen taht bundan sonra hanedanın en yaşlı üyesine geçmeye başladı. I. Ahmed’in yerine kardeşi I. Mustafa tahta geçer(1617). Onun aklî dengesinin bozukluğu yüzünden yerini yeğeni, I. Ahmed’in oğullarından II. Osman alır(1618). II. Osman’ın *hal’i* (tahttan indirilmesi) üzerine amcası Mustafa tekrar tahta geçer(1622). I. Mustafa’nın ikinci kez *hal’i* üzerine ise diğer yeğeni IV. Murad tahta geçirilir(1623). Bu uygulama, Osmanlılarda hükümdar adayı şehzadelerin sancakbeyi olarak taşrada yetişmeleri usulünün terk edilmesi ve kafes usulünün benimsenmesiyle de ilgilidir. Şehzadelerin ölüm korkusuyla yaşadıkları ve ekberiyet usulünün henüz tam anlamıyla yerleşmediği XVII. yüzyıldan sonra bu açıdan nispeten istikrarlı bir dönem geldi. *Ekberiyet* usulü, yani hükümdarın ölümü veya *hal’i* üzerine tahta hanedanın *ekber ve erşed* (en yaşlı ve akıllı) erkek üyesinin geçmesi, 1876’da ilan edilen Kanun-ı Esasî’de yer aldı.

Şehzadeler ve Şehzade Sancağı

Osmanlı Beyliğinin ilk dönemlerinde Osman Bey’in arkadaşları ve aile mensuplarının yönetime katıldığı yani *ülüş* sisteminin uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu gelenek Orhan Gazi döneminde de devam etti. Osman Bey’in Karacahisar’ı oğlu Orhan’a, subaşılığını kardeşi Gündüz’e vermesine ve diğer oğlu Alaaddin’i yanında tutmasına dair rivayet; Orhan’ın büyük oğlu Süleyman’a uç bölgesini, küçük oğlu Murad’a Bey Sancağını vermesi, I. Murad’ın büyük oğlu Bayezid’a yeni alınan Kütahya uc sancağını, diğer oğlu Yakub’a Karesi sancağını vermesi, sefere çıktığı zaman küçük oğlu Savcı’yı merkezde bırakması vb. bu uygulamanın örnekleridir. Bu çerçevede küçük oğulun Bey sancağında büyük oğulun ise uçta görevlendirilmesi Türk-Moğol geleneklerine uygundur. Ne var ki Savcı’nın isyanı ve Fetret devrinde Rumeli’deki olaylar, muhtemelen daha sonraki dönemlerde Şehzade sancağı merkezleri olarak Anadolu’daki eski beylik merkezlerinin tercih edilmesinde etkili olmuştur. Osmanlılar kuruluştan itibaren tahta geçmeye aday şehzadeleri sancaklarda görevlendirdiler.

Yukarıda verilen örnekler bu uygulamanın başlangıcına dairdir. Yıldırım Bayezid’in oğullarının çoğu babalarının sağlığında çeşitli sancaklarda görevliydi. Özellikle bu devirden sonra Amasya ve Manisa en önemli şehzade sancağı merkezi olarak göze çarpar. Fatih devrinden önce Kütahya, Balıkesir; sonra ise Konya, Kastamonu,

Tahtgâh-ı kadim: eski taht merkezi; bir yerin, daha önceden de beylik/devlet merkezi olduğunu belirtmek için kullanılan bir terim; *darü'l-mülk-i kadime*: eski bir devlet merkezi; Manisa'nın Saruhanlıların taht şehri olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır.

Trabzon gibi eski beylik ve devlet merkezleri de şehzade sancağı oldu. Bunların yanında Bolu, Antalya, Isparta, Menteşe, Çankırı, Çorum, Kefe gibi yerler de şehzade sancağı merkezi oldu. Hatta, Rumeli'de savaş sırasında Edirne'nin muhafaza görevi dışında şehzade sancağı uygulaması olmadığı halde Yavuz Selim'in babasına karşı ısrarı üzerine Semendire kendisine verilmişti. Klasik devirde en önemli iki şehzade sancağı olarak dikkati çeken Amasya (*tahtgâh-ı kadim*) ve Manisa (*darü'l-mülk-i kadime*)'nın önemi, Yavuz Sultan Selim'in kardeşlerine karşı taht mücadelesi ve özellikle Kanunî devrinde Şehzade Bayezid ile Şehzade Selim arasındaki rekabette daha açık olarak ortaya çıktı. Manisa'nın İstanbul'a daha yakın olması sebebiyle daha avantajlı bir şehzade merkezi olduğu söylenebilir. Kanunî devri şehzade kavgalarının ardından tahta çıkan II. Selim Manisa sancağına yalnız en büyük oğlu Murad'ı, o tahta geçtiğinde de aynı şekilde en büyük oğlu Mehmed'i gönderdi. III. Mehmed ise bunu da kaldırdı. Böylece Kafes uygulaması başlamış oldu.

Öte yandan sadece oğullar değil, sancağa çıkacak yaşa gelen torunlara da sancak verilmekteydi. Bazı kaynaklarda 15 yaşında sancağa çıkmaktan söz edilse de uygulamada daha küçük veya büyük yaştaki şehzadelerin sancaklara tayin edildiği görülür. Şehzadelerin sancağa gönderilmeleri onların siyasi erginliğe eriştiğinin bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir. II. Mehmed, sünnet ettirdiği torunlarından daha önce Trabzon'da bulunan Abdullah'ı evlendirip Manisa'ya, Şehinşah'ı Menteşe'ye ve Ahmed'i de Çorum'a tayin etti. Aynı uygulama II. Bayezid ve I. Süleyman tarafından da devam ettirildi.

Hükümdarların savaşlar dolayısıyla uzak topraklara gitmesi durumunda yerlerine oğullarından birini payitahtı korumak için bırakması da, şehzade sancağı uygulamasının yürürlükte olduğu dönemin özelliklerindedir. I. Murad'ın oğlu Bayezid'i bir iki kez sefer sırasında Anadolu'nun muhafazası görevinde bırakması, II. Mehmed'in Uzun Hasan'ın üzerine giderken Şehzade Cem'i Edirne'de bırakması, I. Selim'in Safeviler ve Memluklara karşı seferlerinde oğlu Süleyman'ı Rumeli'nin muhafazası için Edirne'de bırakması I. Süleyman'ın 1548 İran seferinde Şehzade Selim'i, 1553 İran seferinde ise Şehzade Bayezid'i aynı amaçla Edirne'de görevlendirmesi bunun örneklerindedir. Fatih'in vefatı üzerine ortaya çıkan taht krizi sırasında Bayezid'in tahta çıkmasını teminat altına almak isteyen devlet adamlarının o sırada İstanbul'da bulun Şehzade Korkut'u babası gelinceye kadar tahta oturtmaları da ilgi çekici bir uygulamadır. Yine II. Murad'ın, kısmen uzun süren savaşların ve yaşadığı sıkıntıların etkisiyle ama büyük ölçüde Bizans'ın elinde bulunan Şehzade Orhan tehlikesine karşı henüz sağlığında oğlu Mehmed'e tahtı terk etmesi, akabinde yaşanan bazı gelişmeler sonrası tahtı oğlundan geri alması da taht intikali konusunda istisnâ örneklerindedir.

Şehzadelere sancakta lalaları ve anneleri eşlik eder, ayrıca kalabalık bir kapı halkları olurdu. Şehzadenin en güvenilir müttefiki, sancakta ona eşlik eden annesiydi. Bunun istisnalarından Kanunî'nin eşi Hürrem, oğulları arasında tercih yapmayarak merkezde kalmıştır. Lalalar ise sultan tarafından şehzadeyi denetlemekle görevlendirilirdi. Türk-İslâm tarihinde atabeglerin konumlarını kullanarak devletler kurması tecrübesi karşısında Osmanlılar lalaları merkezi otoritenin çıkarına uygun bir konuma getirdiler. Lalalar genelde şehzadeden değil sultandan yana tavır aldılar. Gedik Ahmet Paşanın Cem Sultan'ı terk edip Bayezid'a sadık kalması buna örnek olarak verilebilir. Yine Kanunî'nin oğlu Bayezid'in lalası Mustafa Paşa'nın Sadrazam Rüstem Paşa tarafından Selim'e lala atanarak onun aleyhinde bulunması beklendiği halde Mustafa Paşa, Selim'in hükümdarlığında sadrazam olabileceği düşüncesiyle Bayezid'a ihanet eder.

Hanedan Mensuplarının Evlilikleri

Osmanlıların hanedan kızlarıyla evlenmelerinde ilk iki hükümdardan sonra, bir iki istisna dışında, özellikle Müslüman hanedan kızlarından çocuk sahibi olmadıkları ileri sürülmüştür. Bazı tarihçiler aksini savunur. Mesela, I. Mehmed'in annesinin Germiyanlılardan Devletşah Hatun, II. Murad'ın annesinin Dülkadirli-lerden Emine Hatun, II. Mehmed'in annesinin Candarlılardan Hatice Hatun, I. Selim'in annesinin de Dülkadirli-lerden Ayşe Hatun olduğu ileri sürülmüştür. Öte yandan, II. Mehmed'den itibaren Hıristiyan hanedanlara mensup kızlarla evlenme ihtiyacı da ortadan kalkmıştır. Bundan sonra hükümdarlar cariyeleri eş edinmişlerdir. XVI. yüzyıldan itibaren üç resmî nikâhlı evlilik yapıldı. Kanunî Sultan Süleyman'ın Hürrem Sultan ile nikâh kıymasından sonra XVII. yüzyılda II. Osman ve Sultan İbrahim nikâh kıyan hükümdarlar oldu.

Osmanlıların **hanedan** evliliklerinden vazgeçmelerinin sebebi Timur'un Yıldırım'ın eşi Sırp Maria'ya zorla hizmetçilik yaptırması veya yasal eşlerin mülklerini korumanın tehlikeleri değildir. L. Peirce'in belirttiği gibi, hakarete uğrayanın bir kraliçe değil de bir köle kökenli olmasının Yıldırım'ın onurunu daha az zedeleyeceği varsayımı tipik Batılı bir anlayıştır. Yine cariye kökenlilerin de büyük servetlere sahip olabileceği Batılıların habersiz olduğu bir husustur. Burada temel sebep, politik evliliklerin yararının azalması ve iktidarın hanedan ve soy sahibi ailelerle paylaşılmak istenmemesidir.

Şehzade anneleri oğulları öldükten veya idam edildikten sonra İstanbul'un fetihine kadar aile üyelerinin gömüldüğü Bursa'ya çekilirlerdi. Oğullarının ve kendilerinin türbelerini inşa ederlerdi. Fatih'in oğlu Mustafa'nın annesi Gülşah, II. Bayezid'in oğlu Ahmed'in annesi Bülbül Hatun Bursa'da oğullarına türbe yaptıran ve öldüklerinde de bu türbelere gömülen annelerden ikisidir. II. Mehmed, I. Selim ve I. Süleyman'ın eşleri kendi yanlarında, II. Bayezid'in eşi Gülbahar -Yavuz orada şehzade iken öldüğünden- Trabzon'da gömülmüştür.

Süleyman zamanında, daha önce bir dizi saraya dağılan hanedan giderek İstanbul'da toplanmaya başladı. Hasekinin ortaya çıkışı ve sultan kızlarının kocalarının itibarının artması bu sürecin iki önemli gelişmesidir.

Hanedana mensup kızlar, padişahların kızları veya kızkardeşleri ilk devirlerde Müslüman Türk beylikleriyle yapılan siyasî evliliklere konu olmuşlar, bu beyliklerle Osmanlılar arasındaki siyasî ilişkilerde önemli roller oynamışlardır. Kanunî döneminde Padişahın en yakınında eşi Hürrem ve kızı Mihrimah'ın yanında damat sadrazamlar olmuştur. Mustafa Âli ve Koçi Bey damat sadrazam uygulamasını Kanunî'ye atfetseler de uygulama II. Bayezid devrine kadar uzanır. XV. yüzyıl ortalarından itibaren sultan kızları sadece devşirme devlet adamlarıyla veya onların çocuklarıyla evlenmeye başladılar. Bayezid'in kızlarının devşirmelerle evliliği kendisinden ziyade babası Fatih'in kararları doğrultusunda olmuştur.

Hanedana Alternatif Arayışları

Osmanlılar tarihin en uzun süreli ve kesintisiz hükümdarlık yapan hanedanıdır. Bununla birlikte tarihte hanedanının devamlılığının tehlikeye girdiği ve alternatif arayışlarının meydana geldiği dönemler de olmuştur. Bu meyanda Osmanlı hanedanına alternatif olarak adı en çok öne çıkarılanlar Cengiz soyundan olan Kırım hanları olmuştur. Mesela, I. Ahmed devrinde, IV. Murad'ın son dönemlerinde, XVII. yüzyıl sonlarında ve XVIII. yüzyılda zaman zaman bu tür tasavvurların dile getirildiğine dair kayıtlar vardır. Yine 1703'de Edirne Vakası sırasında Sokullu Mehmed Paşa ile

Hanedan mensuplarının unvanları: Osmanlılarda padişahların erkek çocuklarına şehzade denirdi. İlk dönemlerde şehzadeler için çelebi sanı da kullanılırdı. Sultan kızlarının isimlerinden sonra sultan kelimesi gelirdi (Ayşe Sultan, Fatma Sultan gibi). Erkek evlat doğuran padişah gözdelelerine Haseki denirdi. Valide sultanlara mehdi-i ulya-yı saltanat da denirdi. Büyük valideye valide-i muazzama denirdi.

II. Selim'in kızı İsmihan Sultanın evliliğinden doğan İbrahim Han'ın soyundan gelenlerin de adı Osmanlı hanedanına alternatif olarak geçmiştir. Ne var ki kriz dönemlerinde ortaya çıkan bu tür tasavvurlar Osmanlı hanedanının meşruiyet kaynağının gücü ve devletin birliğini birarada tutan rolü karşısında ciddi bir destek bulamamıştır.

DİVAN-I HÜMÂYUN

Divân-ı Hümâyûn Osmanlı devletinin klasik döneminde XV. yüzyıldan XVII. yüzyıl ortalarına kadar en önemli yürütme ve danışma organıdır. **Divan** kelimesinin (topluluk, toplanma, toplantı) aslı Aramicedir. Sasanîlerde devlet yönetimi ile ilgili bir terim olarak kullanılan divan, Arapça'ya Farsça'dan geçmiştir.

Emevîler devrinde gelişen Divanlar Abbasîlerde de devam etti. Abbasîler Emevi divan sistemini geliştirip vezaret makamı aracılığıyla merkezi bir bürokratik aygıt kurdular. Yeni divanlar kuruldu veya eskilerin görev alanları değişti. Özellikle IX-X. yüzyıllarda büyük gelişme gösterdiler. Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletleri yoluyla bu geleneği tevarüs eden Osmanlılarda da çeşitli divanlar vardı. Bunların en önemlisi Divan-ı Hümâyundur. Padişahın divanı demektir. Padişahın bulunduğu yerde, onun adına toplanan divandır. Eyaletlerde beylerbeyi divanları, sancak şehzadelerinin divanları, veziriazam divanı da vardır. Fatih Kanunnamesinde Divan-ı Hümâyun da düzenlenmiştir. Bu kanunname ile Padişahın Divan toplantılarına başkanlık etmesi usulü kaldırılarak toplantıları kafes arkasından takip etmeleri, toplantıdan sonra Padişah'a arza çıkılması gelenek halini almıştır.

Divan-ı Hümâyun'da ülke ve devlet yönetimine dair siyasî ve idarî konular görüşüldüğünden onu bir icra ve danışma organı olarak tanımlamak gerekir. Divan'da aynı zamanda adli işler de görülürdü. Klasik İslâm devletlerindeki Mezâlîm Divanlarının işlevi, herkesin şikâyet ve arz hakkı gibi hususlar Osmanlılarda Divân-ı Hümâyun'da ele alınır. Şer'î konulardaki şikâyetlere kazaskerler, örfî konulardakilere ise nişancı ve vezirler bakardı. Eyalet ve şehzade divanlarının da mezalim (şikâyetlerin görüşülmesi) işlevi vardı. Kadı mahkemelerinin kararlarının temyiz edileceği bir yargı mekanizması yok idiyse de Divan-ı Hümâyun'da bu konudaki şikâyetler de ele alınır.

Divan'ın toplantı yeri, Topkapı Sarayında, ikinci avluda harem dairesine bitişik Kubbealtı idi. Divan toplantıları XVI. yüzyılda haftada 4 veya beş gün iken, XVII. yüzyılda ikiye inmiş, XVIII. yüzyılda ise iyice azalmıştır. Toplantılar sabah namazından sonra başlardı. Toplantının gündemini reisülküttab hazırlardı. Padişah onayına sunulması gerekmeyen işler hemen hazırlanarak nişancıya verilir, o da padişahın tuğrasını çekerdi. Ancak bazı konular "arza çıkmak" suretiyle padişah tarafından bizzat onaylandıktan sonra kesinleşirdi.

Padişahın divan toplantılarına katılmadığı dönemde toplantılara onun mutlak vekili konumundaki veziriazam başkanlık ederdi. Osmanlı devletinde ilk dönemlerde tek vezir varken daha sonra vezir sayısı artmış, birinci vezire veziriazam unvanı verilmiştir. Fatih Kanunnamesinde Padişahın mutlak vekili ve herkesin büyüğü olarak ("*vüzerâ ve ümerânın ...başdır, cümlemin ulusudur*") tanımlanan veziriazam aynı zamanda padişahın katılmadığı seferlere serdar-ı ekrem unvanıyla başkomutanlık ederdi. Diğer vezirlerin sayısı 3 ila 7 arasında değişmiştir. Kubbealtı veziri denilen bu kişiler de zaman zaman serdar unvanıyla seferlere komutanlık ederdi.

Divan teriminin çeşitli anlamları: Divan, İran'da devlet yönetiminde çeşitli idarî, malî ve askerî hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere, bunların ve devlet memurlarının bulunduğu yere verilen addır. Kelimenin aynı zamanda, şairlerin şiirlerinin belli bir düzen içerisinde bir araya toplandığı kitap, hükümet dairesi, yönetim büroları, birkaç köyden oluşan idarî birim (divan veya bölük), mahkeme, kurul, meclis vb. anlamları da vardır.

Divan-ı Hümâyun hakkında ayrıntılı bir araştırma için bkz. Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümâyun*, İstanbul 1976.

K İ T A P

Divan'ın vezirler dışındaki üyeleri, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, Nişancı, Rumeli ve Anadolu Defterdarları idi. Kazaskerler ilmiye sınıfının tayin, azil vb. işleriyle, şer'î konularda intikal eden davalara bakarken *Müfti-yi Kanun* olarak tanımlanan Nişancı kanunların tedvini, tahrir işlemleri vb.nin yanında ferman ve beratlarla Padişahın tuğrasını çekmekle yükümlüydü. Nişancı ve emri altındaki reisülküttab Divan bürokrasisini idare ederdi. Defterdarlardan Rumeli Defterdarı aynı zamanda Başdefterdar idi. Devletin malî işlerinde Padişahın vekili olan defterdarların emri altında giderek gelişen bir bürokratik aygıt, maliye kâtipleri vardı. Yeniçeri Ağası vezirliğe yükselince Divan üyesi olurdu. XVI. yüzyılda Osmanlı donanmasının gelişmesine paralel olarak Kaptan-ı Derya da Divan üyesi oldu. Rumeli Beylerbeyi ise İstanbul'da bulunduğu zamanlarda Divan toplantılarına katılırdı.

Divan-ı Hümâyun'un temel işlev ve yetkileri nelerdir?

SIRA SİZDE

4

Divan toplantıları dışında veziriazam konağında ikinci vakti toplanan *İkinci Divan*'nda devlet işleri görüşülür, divan toplantılarında bitmeyen konular ele alınırdı. Olağanüstü zamanlarda toplanan ve padişah dışında herkesin ayakta durduğu divana *ayak divanı* denirdi. Özellikle XVII. yüzyılda bazı padişahlar, mesela IV. Murad, kapıkulu askerlerinin zorlamasıyla ayak divanına çıkmıştır. Serdar-ı ekrem unvanıyla katıldıkları seferler sırasında veziriazamlar da ayak divanı düzenlerlerdi.

Nişancının nezaretinde Reisülküttab'ın başkanlığında divan kararlarını yazmak, göndermek ve saklamak görevlerini yürüten bürolar (Divan Kalemleri) vardı. Bu kalemler ve görevleri şöyleydi:

- **Beylik Kalemi:** Divan kararlarıyla ilgili evrakın (ahkâm, mühimme, şikâyet, name-i Hümâyun vb. belgelerin, hazırlanması ile görevliydi.
- **Tahvil Kalemi:** Üst düzey görevlilerin hasları ile zeamet ve timarların kaydından sorumluydu.
- **Rüüs Kalemi:** Vakıf personeli, din görevlileri, kâtipler, saray ağa ve hademeleri, kale görevlileri vb. atama ve diğer işlerinden sorumluydu.

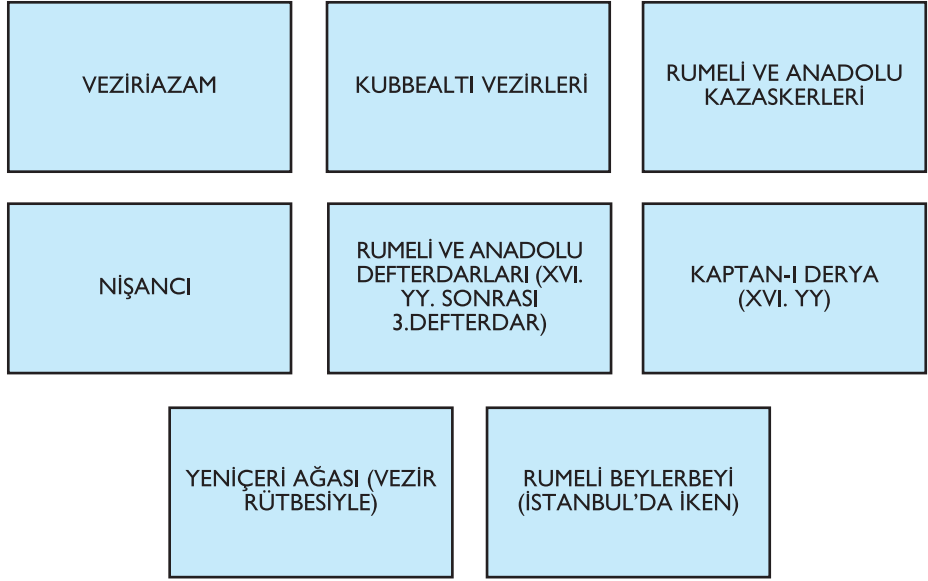
Divan'daki diğer bürolar şunlardı:

- **Amedî Kalemi:** XVIII. yüzyılda kuruldu. Sadrazamın padişaha yazıları (telhis, takrir), yabancı devletlere yazılan her türlü yazı burada hazırlanırdı. Daimi elçiliklerin kurulmasıyla önemi daha da arttı.
- **Vakanüvislik:** Resmî tarihçilik asıl Fatih devrinde şehnamecilik şeklinde ortaya çıktı. XVIII. yüzyıl başlarında Divan-ı Hümâyun kalemleri arasında vakanüvislik oluşturuldu. Önemli vakanüvisler olarak Naîma, Raşid, Küçükçelebizade Asım, Sami, Şakir, Refet, Hıfzı, Subhi, İzzî, Vasıf, Mütercim Asım, Şanizade, Cevdet Paşa, Lutfi Efendi, Abdurrahman Şeref'i zikretmek mümkündür.
- **Divan-ı Hümâyun Tercümanlığı:** Tercümanlar yabancılarla yazışmalar ve görüşmeler için görevlendirilen genellikle yabancı dil bilen mühtediler arasından seçilirdi. Zamanla dil bilen Osmanlı tebaası Fenerli Rumlar bu işle görevlendirildi. Yunan İsyanı üzerine 1821'de Babıali Tercüme Odası kurularak Müslüman gençlere dil öğretilmeye başlandı.

Divan toplantıları: "Divân günleri haftada dört gündür. Seb't, ahad, isneyn, selâsâ [Cumartesi, Pazar, Pazartesi, Salı]. Ahad ile selâsâ arz günleridir. Pes ehl-i Divân [divan halkı] sabah namazını Ayasofya'da kılıp çıktıklarında vüzerâ ve yeniçeri zâbitleri ve odabaşlar birer nefer ile sipâh zâbitleri ve kadî'askerler çıkup Bâb-ı Hümâyun'un iki tarafında dururlar ve du'âcı meydana gelüp du'â eder. Fâtîha okunduktan sonra Bâb-ı Hümâyun kapularını kapucular açarlar. (...) veziriazam ortada oturur. Bâkî vüzerâ sağında otururlar. Solunda evvelâ Rumeli kadiaskeri, badehû [sonra] Anadolu oturur. Sağ canibinde [tarafında] olan rükünde nişancı yalnız oturur. Sol canibinde onun mukabili olan rükünde üç defterdar oturur. Anların ardında olan Kubbealtında Divân hâceleri [divandaki çeşitli kalemlerin amirleri] oturur." Abdülkadir Özcan, *Eyyubi Efendi Kanûnnâmesi*, İstanbul 1994, s. 27-28.

Şekil 1.1

Divan-ı Hümâyun
Üyeleri

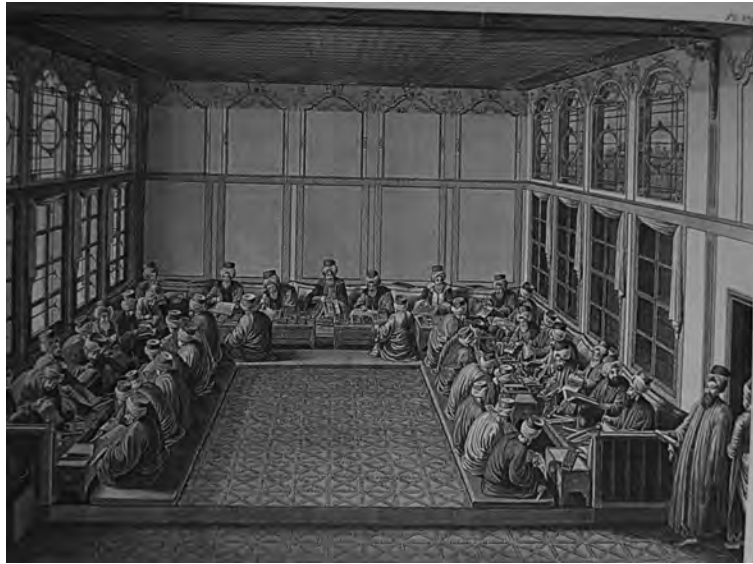

Tablo 1.2
Klasik Dönemde
Divan Büroları
(Reisülküttap
Yönetiminde)

Kalem	Beylikçi (Divan)	Tahvil (Nişan/ Kese Kalemi)	Rüüs
Görev	Divan kararlarıyla ilgili evrakın hazırlanması (ahkâm, mühimme, şikâyet, name-i Hümâyun vb. belgelerin hazırlanması,	Üst düzey görevlilerin hasları ile zeamet ve tımarlarının kaydı.	Vakıf personeli, din görevlileri, kâtipler, saray ağa ve hademeleri, kale görevlileri vb.

Resim 1.1

Kalem (Büro),
Louis-Nicolas
de L'Es pinasse,
Devlet Dairesi,
Detay, İsveç Güzel
Sanatlar Müzesi,
İmparatorluğun
Meşalesi, YKY,
İstanbul 2002.

Özet

Belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan bir halkın örgütlenmesine devlet diyoruz. Osmanlılar XIV. yüzyıl başlarında Anadolu'nun kuzey-batı ucunda yarı-bağımsız bir uc beyliği olarak tarih sahnesine çıkmıştı. Bu beylik kısa sürede siyasî sınırlarını genişletirken dönemin siyasî gelişmeleri sonucu bağımsız bir devlete doğru gelişti. Osmanlı Beyliğinin devletleşmesinin kurumsal açıdan Orhan Gazi ve I. Murad dönemlerinde gerçekleştiği söylenebilir.

Tarihteki büyük Türk devletlerine baktığımızda Hunlarla birlikte gevşek bir kabileler konfederasyonu yapısından Osmanlılarda merkezîyetçi İmparatorluğa uzanan bir çizgi gözlüyoruz. Egemenliğin kaynağı açısından Türklerde hâkimiyet anlayışı İslâm-öncesi ve İslâm dönemlerinde belirli bir devamlılık görülür. Bozkır geleneğindeki kut anlayışı İslamlaşmayla birlikte yerini Allah'ın lütfu/Tanrının takdiri kavramına bırakırken özde çok önemli bir değişmeden söz edemeyiz. Her Türk topluluğunda han sülaleleri vardı. Oğuzlarda 24 boy belli bir hiyerarşiye tâbi idi. Osmanlıların Kayı boyuna mensubiyet iddialarının arka planında kendilerini Oğuz Kağan'a ve onun bu hiyerarşide birinci sırada yer alan torunu Kayı'ya bağlamak suretiyle Türk-Moğol siyasî egemenlik anlayışı içinde meşru hükümdarlar olduklarını ispatlama kaygısı yatar. XV. yüzyılda Osmanlılar da Oğuz geleneğini canlandırdılar; bir yandan gazi önderler olarak dini yayma misyonunu meşruiyetlerinin temel vasıtası olarak kullanırken öte yandan da Rum Selçuklularının meşru varisleri olduklarını öne sürdüler. Fatih Sultan Mehmed'in şahsında Osmanlı hükümdarı sultan, hakan ve kayser unvanlarını birleştirmiştir. Bu üç meşruiyet kaynağının yanında Osmanlıların sünni İslâm dünyasının lideri konumuna gelmeleriyle XVI. yüzyılda evrensel hâkimiyet iddiaları somut bir temele dayanacaktır.

Osmanlı devletinde *örfi-sultanî* hukuk alanı hükümdarların kendi iradesine dayanarak şeriatın kapsamına girmeyen alanlarda kanun koyma yetkisini kullandığı bir alandır. Esasen bu, Osmanlılardan önceki Müslüman Türk devletlerinde ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Fatih Sultan Mehmed gibi büyük hükümdarların örfi kanunlar vaz' etme konusundaki etkili tutumları iyi bilinmektedir. Türk-İslâm devlet telakkisinin en temel kavramı *adalet* (daire-i adliye=adalet çemberi)'tir. Buna göre, mülk yani hükümdarlık ve devlet ordu ile; kuvvetli bir ordu hazine ile ayakta durur; hazinenin güçlü olması halkın refahına, halkın refah içinde yaşaması da adaletle bağlıdır. Bir daire oluşturan bu kavramlaştırmada her bir unsur önemlidir ve bir zincirin halkaları gibidir. Kısacası mülk yani ülke ve hükümdarlık ancak adil bir yönetimle ayakta durabilir ve nizamın/düzenin devamı sağlanabilir.

Osmanlı Devlet teşkilâtı ve yönetiminde sarayın, dönemlere göre niteliğinde değişiklikler olsa da, çok merkezî bir rolü olmuştur. Osmanlılar bu bakımdan Yakın-Doğu geleneğini izlemişlerdir. Bu gelenekte Hükümdar ve Saray devlet sisteminin merkezidir. Saray hükümdar ve hanedanın özel hayatının geçtiği mekân olmanın yanında devlet işlerinin yürütüldüğü merkezdir.

Topkapı Sarayı örneğinde saray harem, enderun (iç kısım) ve birun (dış kısım) bölümlerinden meydana gelir. Her üç bölüm de değişen oranlarda kamu hizmeti fonksiyonu görür.

Osmanlı klasik sisteminin en önemli dayanaklarından biri kul sistemidir. Osmanlılar kul sistemini Selçuklu *gulam* sisteminden tevarüs etmekle birlikte kendi gayrimüslim tebalarının çocuklarını devşirme usulünü getirmeleri bakımından daha önceki sisteme bir yenilik getirmişlerdir. Kul sistemi, önceki dönemlerde gulam sistemini uygulayan devletler gibi, Osmanlılarda da bağlı seçkin devlet adamı ve hassa askeri yetiştirmenin en önemli aracı olmuştur. Merkezîyetçi imparatorluk projesini hayata geçiren II. Mehmed devrinde üst düzey askerî-idarî makamlar büyük ölçüde kullara verildi. Sarayın birinci avlusunda birun erkânı yer alır. Sadrazam dâhil devlet yöneticileri bir anlamda birun görevlisi sayılabilirse de uygulamada birunda enderunda olmayan kapıkulları ile divan hizmetlileri bulunur. Devlet hizmetleri bu kısımda görülür.

Kelime anlamı "iç, içeri" olan ve hükümdarın resmî ve özel hayatının içiçie geçtiği Enderun, içoğlanların (gulam) hizmet ederek hizmet içi eğitim gördüğü bölümdür. Devşirme çocuklarının en seçkinlerinin eğitildiği Enderun Mektebinde devşirmenin kalktığı daha sonraki dönemlerde bazı önde gelen aile çocuklarının yanında devlet adamlarının köleleri de eğitim gördü.

Sarayda padişahın yaşadığı alan, oradaki kadınlardan dolayı değil Tanrının yeryüzündeki gölgesi olarak kendisi kutsal olmamakla birlikte varlığıyla kutsal bir mekân oluşturan Padişahın orada bulunmasından dolayı *Harem-i Hümayun* olarak anılmıştır Haremdeki kadınların başında Valide Sultan yer alır. Hükümdarın eşleri, kızları, oğulları, kardeşleri buradadır. Ölen hükümdarın harem halkı, Topkapı Sarayından ayrılıp Eski Saraya giderdi. Valide Sultanlar, hükümdarlık gücünün bekçileri olarak, hanedanın yenilenmesini güvence altına almaktan da sorumluydu. Haremde de enderundakine benzer bir örgütlenme ve eğitim düzeni vardı.

Osmanlı hükümdarı, XIII. yüzyıl sonlarından XIV. yüzyıl sonlarına uzanan yüzyıllık süreçte, Anadolu-Balkanlar devletinin oluşumuna paralel olarak *sahibül-ucât*'lıktan *sultanü'l-azamlığa* terfi etti. Örfi açıdan Osmanlı hükümdarları beğ ve emir unvanlarını kullanır. Hıristiyanlarla yapılan anlaşmalarda II. Mehmed

ve hatta II. Bayezid bile emir unvanını kullanır. Müslümanlarla ilişkilerde ise sultan unvanı tercih edilmiştir. I. Murad'dan itibaren Orta Asya geleneğinin bir işareti olarak *han* unvanının tuğralarda ve kitabelerde kullanıldığı görülmektedir. Sikke sahibi hükümdar olarak Orhan'dan itibaren *sultan* unvanı kullanılır.

İki karanın ve iki denizin hükümdarı (*Sultanü'l-berreyn ve hakanü'l-bahreyn*) olarak anılan Fatih Sultan Mehmed, şahsında Orta Asya, İslâm ve Roma hükümdarlık geleneklerini birleştiren padişah olarak Osmanlı Devletini cihanşümül bir imparatorluk mertebesine yükselten sultan olarak tanımlanır.

Yavuz Sultan Selim'in Memluk Devletine son vermesi üzerine Mısır'daki Abbasi halifesi İstanbul'a getirilir ve Yavuz *Hadimü'l-Haremeyniş-Serifeyn* (İki kutsal kentin hizmetkârı) unvanını alır. Bu süreçte Osmanlıların hilafeti bir törenle devraldıkları iddiası dönemin kaynaklarında yer almayan bir iddiadır.

Osmanlı hanedanının tarihi belgelerle kesinlikle kanıtlanmış atası Osman Bey'in babası Ertuğrul'dur. Kaynaklardaki bilgilerin tenkit süzgecinden geçirilmesi suretiyle Ertuğrul'un babasının Gündüz Alp olduğu sonucuna varmak mümkündür.

Ertuğrul ve aşiretinin Kayı boyuna mensubiyeti de tartışmalıdır. Türklerde devlet başkanlarının belirli bir soya mensup olması geleneği köklüdür. Osmanlı hanedanının soyunun Oğuz Han'a bağlanması da özellikle XV. yüzyıl başlarında gerçekleşmiştir. XV. yüzyıla ait kaynakların bir kısmı Osmanlı ailesinin Oğuz Han'ın torunlarından Gün Han oğlu Kayı'ya, bir kısmı da Gök Han oğullarına bağlar.

Türklerde hanedanın her üyesinin yönetme hakkını haiz oluşu ve yerleşik bir veraset sisteminin olmayışı bilinen bir husustur; dolayısıyla ne senioratus (hanedanın en yaşlı üyesinin başa geçmesi) ne de *primogenitura* (hükümdarın en yaşlı oğlunun halef oluşu) kesin bir veraset ilkesi değildi.

Osmanlılarda devletin bölünmezliği ilkesinin yerleşmesi, hanedan üyelerinden hangisinin tahta geçeceğini tespit eden kesin bir kuralın olmayışı zaman zaman taht mücadelelerine yol açmıştır. Bu tür çekişmeler sonucu devletin ve ülkenin bölünmesi ihtimaline karşı tahta geçen hanedan mensubunun diğer kardeşlerini veya varsa amca ve amca çocuklarını katletmesi yani "kardeş katli" uygulaması, Fatih Kanunnamesinde yer almıştır. III. Mehmed'i oğlu I. Ahmed'e kadar taht baba oğula intikal etti. III. Mehmed öldüğünde tahta çıkan Ahmed henüz çocuk denecek yaşta olduğundan erkek çocuğu da yoktu. Devlet adamları her ihtimali düşünerek kardeşi Mustafa'nın hayatta kalmasını sağladılar. Böylelikle, kafes uygulamasıyla birlikte tahta geçen hükümdarın erkek kardeşlerini ve sonraki süreçte hanedanın diğer erkek üyelerini katletmesi uygulaması da kural olmaktan çıktı.

Osmanlı Beyliğinin ilk dönemlerinde Osman Bey'in arkadaşları ve aile mensuplarının yönetime katıldığı yani ülüş sisteminin uygulandığı ve hanedanın erkek mensuplarının sancaklarda yöneticilik yaptığı anlaşılmaktadır. Yıldırım Bayezid'in oğullarının çoğu babalarının sağlığında çeşitli sancaklarda görevliydi. Özellikle bu devirden sonra Amasya ve Manisa en önemli şehzade sancağı merkezi olarak göze çarpar. Sadece oğullara değil, sancağa çıkacak yaşa gelen torunlara da sancak verilmekteydi. Kanunî devri şehzade kavgalarının ardından tahta çıkan II. Selim Manisa sancağına yalnız en büyük oğlu Murad'ı, o tahta geçtiğinde de aynı şekilde en büyük oğlu Mehmed'i gönderdi. III. Mehmed ise bunu da kaldırdı. Böylece Kafes uygulaması başlamış oldu.

Başlangıçta Müslüman ve Hristiyan hanedanlara mensup kızlarla evlenen Osmanlılar, özellikle II. Mehmed'den itibaren bu uygulamaya son verdiler. Bundan sonra hükümdarlar cariyeleri eş edinmişlerdir.

Hanedana mensup kızlar da, padişahların kızları veya kızkardeşleri ilk devirlerde Müslüman Türk beylikleriyle yapılan siyasî evliliklere konu olmuşlar, bu beyliklerle Osmanlılar arasındaki siyasî ilişkilerde önemli roller oynamışlardır. Daha sonra ise hanedan kızları devlet adamları ile evlendirildiler.

Osmanlılar tarihin en uzun süreli ve kesintisiz hükümdarlık yapan hanedanıdır. Bununla birlikte tarihte hanedanının devamlılığının tehlikeye girdiği ve alternatif arayışlarının meydana geldiği dönemler de olmuştur. Bu meydana Osmanlı hanedanına alternatif olarak adı en çok öne çıkarılanlar Cengiz soyundan olan Kırım hanları olmuştur. Ne var ki kriz dönemlerinde ortaya çıkan bu tür tasavvurlar Osmanlı hanedanının meşruiyet kaynağının gücü ve devletin birliğini birarada tutan rolü karşısında ciddi bir destek bulamamıştır.

Divân-ı Hümâyün Osmanlı devletinin klasik döneminde XV. yüzyıldan XVII. yüzyıl ortalarına kadar en önemli yürütme ve danışma organıdır. Padişahın divanı demektir. Fatih Kanunnamesinde Divan-ı Hümâyün da düzenlenmiştir. Bu kanunname ile Padişahın Divan toplantılarına başkanlık etmesi usulü kaldırılarak toplantıları kafes arkasından takip etmeleri, toplantıdan sonra Padişah'a arza çıkılması gelenek halini almıştır.

Divan-ı Hümâyün'da ülke ve devlet yönetimine dair siyasi ve idari konular görüşüldüğünden onu bir icra ve danışma organı olarak tanımlamak gerekir. Divan'da aynı zamanda adli işler de görülürdü. Divan'ın toplantı yeri, Topkapı Sarayında, ikinci avluda harem dairesine bitişik Kubbealtı idi. Padişahın divan toplantılarına katılmadığı dönemde toplantılara onun mutlak vekili konumundaki veziriazam başkanlık ederdi.

Divan'ın vezirler dışındaki üyeleri, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, Nişancı, Rumeli ve Anadolu Defterdarları idi.

Kendimizi Sınavalım

1. Aşağıdakilerden hangisi Osmanlı yönetim düzeninin kurumsal unsurlarından biri **değildir**?
 - a. Şehzade Sancağı
 - b. Daire-i Adliye
 - c. Harem-i Hümayun
 - d. Divan-ı Hümayun
 - e. Rüus Kalemi
2. Aşağıdakilerden hangisi Divan-ı Hümayun'un üyelerinden biri **değildir**?
 - a. Veziriazam
 - b. Rumeli Defterdarı
 - c. Anadolu Kazaskeri
 - d. Nişancı
 - e. Anadolu Beylerbeyi
3. Osmanlı Sarayında iç oğlanlarının eğitiminin yapıldığı bölüm hangisidir?
 - a. Harem
 - b. Birun
 - c. Enderun
 - d. Arz Odası
 - e. Kubbealtı
4. Osmanlılarda taht verasetinde ekberiyet usulüne hangi Padişah döneminde geçilmiştir?
 - a. II. Mehmed
 - b. I. Ahmed
 - c. II. Selim
 - d. II. Süleyman
 - e. III. Murad
5. Divan-ı Hümayun üyelerinden hangisi kanunların düzenlenmesinden sorumludur?
 - a. Nişancı
 - b. Defter emini
 - c. Defterdar
 - d. Kazasker
 - e. Kaptan-ı derya
6. Padişahın erkek çocuk sahibi olan cariyelere hangi unvan verilir?
 - a. Kalfa
 - b. Hazinesdar
 - c. Haseki
 - d. Valide Sultan
 - e. Hanım Sultan
7. Kapıkulu süvarileri Topkapı sarayının hangi kısmında bulunurdu?
 - a. Birun
 - b. Enderun
 - c. Harem
 - d. Kubbealtı
 - e. Matbah-ı amire
8. Aşağıdakilerden hangisi Osmanlılarda kardeş katlinin kanunlaştırılmasının sebeplerinden biri **değildir**?
 - a. Ülüş sistemi
 - b. Fetret devrinde yaşanan gelişmeler
 - c. Bizans'ın taht kavgalarına karışması
 - d. Verasetin kesin bir kurala bağlanmaması
 - e. Kanunî devri şehzade kavgaları
9. Divan kararlarını yazmakla görevli kalem(büro) hangisidir?
 - a. Rüus
 - b. Beylikçi
 - c. Tahvil
 - d. Amedî
 - e. Nişan
10. Aşağıdakilerden hangisi Osmanlı şehzadelerinin görev yaptığı sancaklardan biri **değildir**?
 - a. Kütahya
 - b. Trabzon
 - c. Maraş
 - d. Kefe
 - e. Semendire

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. b Yanıtınız yanlış ise “Devlet” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. e Yanıtınız yanlış ise “Divan-ı Hümâyun” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. c Yanıtınız yanlış ise “Saray” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. b Yanıtınız yanlış ise “Hanedan” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. a Yanıtınız yanlış ise “Divan-ı Hümâyun” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. c Yanıtınız yanlış ise “Saray” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. a Yanıtınız yanlış ise “Saray” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. e Yanıtınız yanlış ise “Hanedan” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. b Yanıtınız yanlış ise “Divan-ı Hümâyun” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. c Yanıtınız yanlış ise “Hanedan” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Osmanlılar pek çok bakımdan eski Türk geleneğini sürdürmüşse de ülkenin hanedan üyeleri arasında bölüşülmesi (ülüş) uygulamasına son vermişler ve egemenliğin bölünmezliği ilkesini yerleştirmişlerdir. İslamiyetten önce Hunlar, Göktürkler, Uygurlar vb., İslamiyetin kabulünden sonra da Karahanlılar ve Selçuklular gibi büyük Türk devletlerinde hanedan mensupları ülkenin çeşitli bölgelerinde merkezdeki hükümdara (Kağan, Hakan, Sultan) tâbi olarak yöneticilik yapıyordu. Osmanlılarda da ilk başlarda buna benzer bir uygulama söz konusudur. Hanedan mensuplarının çeşitli sancaklarda görevlendirilmeleri şeklinde ortaya çıkan bu durum zamanla lalalar gözetiminde şehzade sancağı uygulaması şeklini almıştır. Dolayısıyla, mesela Anadolu Selçuklularında görülen fiili bölünmelere ancak fetret devrinde rastlanmıştır.

Sıra Sizde 2

Kul sistemi Osmanlılar ve önceki devletlerde hanedana bağlı seçkin devlet adamı ve hassa askeri yetiştirmenin en önemli aracı olmuştur. Osmanlılarda kuruluş devrinde merkezde (Çandarlı) ve Rumeli uçlarında (Erenuzoğulları, Mihaloğulları, Turahanoğulları) etkili olan önemli bazı ailelerin güçlerini dengelemek ve Pa-

dışahların otoritesini sağlamlaştırmak için kul sisteminden gelen devlet adamlarından yararlandı. Kullar sadece merkezî yönetim ve kapıkulu ocaklarında değil tımarlı sipahi kadrolarında ve eyalet yönetimi kademelerinde de giderek daha ağırlıklı hale geldiler. Böylece sarayda yetişen kadrolar, özellikle klasik dönemde Padişahın mutlak otoritesinin güçlenmesini sağladılar.

Sıra Sizde 3

Osmanlıların Anadolu Beylikleri üzerinde egemenlik kurmalarına karşı Timur ve oğulları Osmanlıları, han soyundan gelmediklerinden sadece kendi görevleri olan gazâ ile meşgul olmaları yönünde uyarmıştır. Timur kendisi “han” soyundan gelmediğinden yanında Çağatay hanedanından bir han bulundurmuş, kendisi de “emir” unvanını kullanmıştır. Buna mukabil Osmanlılar da kendilerinin Oğuzların Kayı boyundan, yani Oğuz şeceresinde Oğuz Hanın en itibarlı torununun soyundan geldiklerini, dolayısıyla bozkır anlayışına göre meşru hükümdarlar olduklarını ileri sürmüşlerdir. Böylece diğer Anadolu beylikleri üzerinde hâkimiyet kurmalarının meşruiyet temeli de ortaya konulmak istenmiştir. Yazıcızadeden başlayarak Osmanlı metinlerinde Osmanlıları Oğuz Han’a bağlayan şecere yer alması bu durumla ilgilidir.

Sıra Sizde 4

Divan-ı Hümâyun bir yürütme ve danışma organıdır. Burada ülke ve devlet sorunları görüşülür, yönetimle ilgili kararlar alınır, savaş ve barışla ilgili konular karara bağlanırdı. Divan aynı zamanda bir yüksek yargı mercii idi. Burada halkın şikâyetleri dinlenirdi. Şer’î konulardaki şikâyetlere kazaskerler, örfi konulardakilere ise nişancı ve vezirler bakardı. Dolayısıyla Divan-ı Hümâyun, ülke ve devletin önemli meselelerinde danışma ve karar mekanizması olarak görev yapan devletin merkezî yönetim örgütü idi.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Akgündüz, Ahmet (1995), **Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik Müessesesi ve Osmanlıda Harem**, İstanbul.
- Akman, Mehmet (1997), **Osmanlı Devletinde Kardeş Katli**, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Alderson, A.D. (1998), **Osmanlı Hanedanının Yapısı**, Çev. Ş. Severcan, İz Yayıncılık, İstanbul.
- “Divan-ı Hümayûn”, “Hanedan”, “Padişah”, “Harem”, “Birun”, “Enderun” maddeleri **Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi ve Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**.
- Emecen, Feridun M. (2011), **Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum**, İstanbul.
- Fleischer, C.H. (1996), **Tarihçi Mustafa Âli - Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati**, Çev. Ayla Ortaç, İstanbul.
- Halaçoğlu, Yusuf (1991), **Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, Ankara.
- İnalcık, Halil (2003), **Osmanlı İmparatorluğu, Klasik Çağ, 1300-1600**, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- İnalcık, Halil (2000), **Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adâlet**, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- İnalcık, Halil (1958), “Osmanlı Padişahı”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, XIII/4, s. 68-79.
- İnalcık, Halil (1959), “Osmanlılarda Saltanat Veraseti ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, XIV/1, s. 69-94.
- Mumcu, Ahmet (1969), **Divan-ı Hümayûn**, Ankara.
- Ortaylı, İlber (2007), **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, ed. A.N. Turan, Cedit Neşriyat, Ankara.
- Özel, Oktay - Öz, Mehmet (haz.) (2005), **Söğüt’ten İstanbul’a, Osmanlı Devletinin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar**, İmge Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
- Peirce, Leslie (1996), **Harem-i Hümayûn, Osmanlı İmparatorluğu’nda Hükümler ve Kadınlar**, Çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Turan, A. Nezihi (ed.) (2006), **Tarih El Kitabı**, Grafiker Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- Uluçay, Çağatay (1985), **Harem**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1984), **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1984), **Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1984), **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ünal, M. Ali (1998), **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta.

2

Amaçlarımız

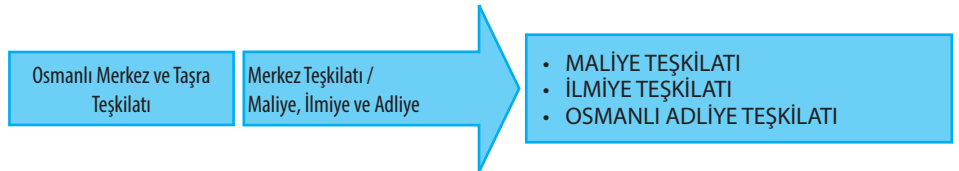
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Maliye, ilmiye ve adliye teşkilatının ana hatlarını ve teşkilatların işlevini tanımlayabilecek,
- Maliye, ilmiye ve adliye teşkilatının zaman içerisindeki değişimlerini açıklayabilecek,
- Maliye, ilmiye ve adliye teşkilatına ait bürokratik yapıyı tanımlayabilecek, Osmanlı hukukunun dayandığı esasları ve tarihî gelişimini açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Başdefterdâr
- Bâb-1 Defteri
- Başmuhasabe
- Hazine-i Âmire
- Mukataa
- Mültezim
- Mâlikâne-Divanî Sistem
- Enderûn Hazinesi
- Defterhâne
- Müderris
- Sahn-ı Seman
- Süleymaniye
- Muid
- Danişmend
- Müftü
- Reisü'l-Ulemâ
- İcazetnâme
- Mülazemet
- Sadât
- Hâce-i Sultanî
- Kazâ
- Şer'-i Şerîf
- Kanun-ı Münîf
- Kalemîye
- Ulema
- Mevleviyet
- Şuhûdü'l-Hâl
- Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye
- Kanun-ı Esâsi
- Meclis-i Meb'usân

İçindekiler

Merkez Teşkilatı / Maliye, İlimiye ve Adliye

MALİYE TEŞKİLATI

Defterdâr ve Defterhâne

Önceki Türk ve İslâm devletlerindeki *müstevfi*'liğe Osmanlı devrinde *defterdârlık* denilmiştir. Osmanlılar *müstevfi* yerine İlhanlılarda kullanılan *defterdârî-i memâlik*'i kabul etmişlerdir.

Defterdâr unvanının hangi tarihte kabul edildiğine dair açık bir bilgi yoktur. Ancak bu kavram Yıldırım Bayezid devrinde kullanılmıştır. II. Murad zamanında bir defterdârdan bahsedilmektedir. Ayrıca aynı tabire XV. asrın ilk yarısında yazılmış olan Yazıcızâde Ali'nin *Selçuknâme*'sinde de rastlanmaktadır. Bu durumda Osmanlılarda XIV. yüzyılın sonlarından beri *defterdârlık* mevcut demektir.

Fâtih *kanunnâmesine* göre defterdâr pâdişâhın malının vekili ve sadrıâzam da o malın nâzırıdır. Para ve defter hazinesinin açılması icab ettiğinde defterdârın huzuriyle açılır ve kapanırdı. Yine kanunnâmenin birçok yerinde *başdefterdâr* ile diğer mal defterdârlarından bahsedilmektedir.

Adı geçen kanunnâmeye göre *başdefterdâr*, dîvân-ı hümayûnda veziriâzâmın sofrasında yemek yemek, hükümdarın malını muhafaza etmek, hazineyi ilgilen-diren işler için maliyeden hüküm yazmak, hizmet eden kimselere *çavuşluk*, *sipahilik*, *kâtiplik*, hattâ sancak ve zemet arz etmek, hükümdara bildirmeden iki akçeye kadar zam yapabilmek, sefere gidilirken hükümdara yanaşıp konuşabilmek gibi imtiyaz ve yetkileri vardı.

Defterdârlar kendilerini alakadar eden malî işlerdeki şikâyetleri *defterdar* kapısı'nda toplanan *dîvânda* dinler ve lüzum görürlerse *tuğralı ahkâm* verirlerdi. Her bir defterdâr kendi dairesinden çıkan evrakın arkasına imzasını koyardı. XVII. asrın ortalarından itibaren bütün maliye hükümlerinin arkalarına *kuyruklu imza* koymak hakkı baş defterdâra verildi.

Kanunnâme: Osmanlı İmparatorluğunda şer'î hukukun yanında idarî, malî, cezaî, muhtelif hukuk sahalarına ait olmak üzere, vaktiyle padişahların fermanları ile konulmuş edilmiş olan kanun ve nizamları, aynen veya özet olarak, bir araya toplamak suretiyle tertip edilen mecmualara denir. Bütün imparatorluğa şamil genel kanunnâmelerden başka her vilâyet ve her sancak için vergi sisteminin esaslarını belirleyen, vergi mükellefleri ile sipâhi veya devlet ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini düzenleyen ayrı ayrı kanunnâmeler vardı. Ünal, Osmanlı Tarih sözlüğü, İstanbul 2011,

Resim 2.1

Defterdarın
kuyruklu imzası.

Kaynak: BOA,
Cevdet-Bahriye 618

Tuğralı ahkâm: Padişahın adının yazılı olduğu tuğrası çekilmiş boş ferman kâğıdı.

Nüzül: Osmanlı Devleti'nde hububattan aynı olarak toplanan avârız türü bir vergi.

XVI. yüzyıl sonlarına doğru, daha önce merkezi Halep olmak üzere teşkil edilmiş olan *Arap ve Acem defterdârlığı* kaldırılarak her eyalette bir defterdârlık tesis edildi. Önce Diyarbakır, sonra Şam, Erzurum ve Trablusşam ayrı ayrı defterdârlık haline getirildi. 1584 yılında da Anadolu defterdârlığından Sivas ile Karaman eyaleti ayrılıp onlar da müstakil birer defterdârlık haline getirildi. Sonradan ihdas olunan bu defterdârlıklara, *kenar defterdârlıkları* veya *hazine defterdârlıkları* denildi.

XVII. yüzyıl başlarından itibaren *şikk-ı evvel defterdârı* ismi verilen *başdefterdâr*, bütün malî işlerde tek sorumlu olup diğer iki defterdâr onun maiyeti haline geldi.

Başdefterdâr için en önemli mesele senede dört taksit halinde ödenen Kapıkulu ocaklarına verilecek ulûfe için para bulmaktı. Bunun temini pâdişâh ve sadrıâzam için de çok önemli idi.

XVIII. yüzyıl başlarından itibaren Rumeli defterdârlarına veya baş defterdâra *şikk-ı evvel*, Anadolu defterdârına *şikk-ı sâni* ve üçüncü defterdâra da *şikk-ı sâlis* ismi verildi.

XVIII. yüzyılın sonlarında ve III. Selim zamanında *nizâm-ı cedîd*'in kurulmasından sonra bu teşkilata ayrılan vergileri tahsil ve sarf etmek üzere *şikk-ı râbi* ismiyle dördüncü bir defterdârlık daha teşkil edilmiş ise de *nizam-ı cedîd*'le beraber o da kaldırılmıştır.

Maliye Bürokrasisi

Osmanlı devletinde ilk maliye teşkilatı I. Murad zamanında yapılmıştır. Daha sonraları hududun genişlemesi, ihtiyacın fazlalığı, sebebiyle gelir ve giderlerin miktar ve türü de artmıştır. Devletin kemâle erdiği XVI. yüzyıldan itibaren müesseseler de en olgun ve fonksiyonel hale gelmiştir.

Başmuhasebe

Başdefterdarlığa bağlı olan başmuhasebe kalemî;

- Saray da dâhil olmak üzere bütün devlet dairelerinin gelirleriyle masraf hesaplarını tutar,
- Malî kanun ve nizamnameleri hazırlar,
- Devlete ait imalât, ihale ve ödemeleri yapar,
- Para ile ilgili hesapları kontrol eder,
- Malikâne beratlarını verir,
- Bir nevi sayıştay vazifesi de görürdü.

Çok mühim bir daire idi. Başmuhasebeciler başdefterdarın yardımcısı idi. Başmuhasebecilerin yardımcısı da "*başruznamçeci*" idi. Başmuhasebeci, geniş salâhiyete sahip bir görevliydi. İcabında, başdefterdarın bile nizama yahut hazine menfaatine aykırı teklifini reddederdi. Başmuhasebeciler, nüfuzlu ve haysiyetli devlet adamlarından seçilirdi. Kalemin işi çok olup gece gündüz çalışırlardı. Defterleri pek muntazamdı. İki üç asırlık hesapları bir günde çıkarabilirdi. Bu kalem devletin ruhu mesabesinde idi. XVII. yüzyıl başlarında kurulduğu zannedilse de Başbakanlık arşivinde bu kaleme ait 1553 tarihli bir defterin mevcudiyeti teşkilatın daha da önce var olduğunu ortaya koymaktadır. Maliye teşkilatında para harcamaya yetkili bütün kalemler baş muhasebeye karşı sorumlu idi. Âmirine *başmuhasebeci* veya *muhasebe-i evvel* denirdi. Malikâne halifelîği, zimmet halifelîği, muhalefet halifelîği, adlı üç halifelik ve darphane, mutfak, tersâne, arpa, baruthane, zahire, nüzül ve bina emanetleri malî bakımdan buraya bağlı idi. Zamanla vazifeleri muhtelif şubelere taksim olunarak, teşkilat değişerek bugünkü malî sistem

şeklini almıştır. Baş muhasebeci ve maiyeti muayyen maaş almayıp, Tanzimat'tan evvel bütün memurlar gibi onlar da haraçlardan hisse alırlardı.

Baş Bakıkulu

İcraat ve tahsilât işlerinde defterdârın maiyetinde icra memuru olarak beş kişi vardı. Bunlardan biri *başbâkıkulu* denilen devlet varidatının birinci tahsil memuru idi. Defterdârlıkta bunun bir dairesi olup emri altında *bakıkulu* ismiyle altmış kadar mübaşir vardır. Bunlar, hazinenin alacaklarını takip ederler, borcu olup vermeyenleri hapis ve tazyik ile tahsilât yaparlardı. Bundan dolayı maliyeye borcu olanlar baş bâkıkulu hapishânesinde habs edilirdi. *Bakayâ defterleri* denilen defterlere *bâkı defterleri* ismi verilirdi.

Cizye Baş Bâkıkulu

Maliyenin ikinci icra memuru *cizye başbâkıkulu*'dür. Bu da cizye dolayısıyla hazineye borcu olanları takip eder ve cizye gelirlerini iltizâma almış olan mültezimlerinden borcunu ödememiş olanları takip ederdi.

Veznedârbaşı

Maliyenin üçüncü icra memuru hazineye ait paranın tahsilâtı ve ödemelere nezâret eden *veznedârbaşı*'dir. *Veznedârbaşı*'nin diğer önemli vazifesi de maiyetindeki dört veznedar ile meskûkâtı muayene etmek, altın ve gümüşleri tartmaktır.

Sergi Nâzırı ve Sergi Halifesi

Baş defterdârın icra memurlarından *sergi nâzırı* ve *sergi halifesi*'nin vazifesi hâzine işlemlerinin defterini tutmaktır.

Resim 2.2

Başçuhadar,
Defterdar, Defter
Emini, Nişancı ve
Darphane Emini

Kaynak: <http://www.mkutup.gov.tr/osmanli/7>

Osmanlı devrinde iltizam uygulaması ile günümüzde hizmet alımlarında uygulanan ihale arasındaki benzerlikleri araştırınız.

Defterdâr Kapısı (Bâb-ı Defteri)

Defterdârlığa ait bütün kayıtlar, defterler, senetler, gelir ve gider cetvelleri ve saire dîvânhanenin yanındaki maliye hazinesinde saklanırdı. Burada eyaletlerden gelen hesaplar sıra ile ayrı ayrı dolaplara yerleştirilirdi. Her dolabın üzerinde eyaletin ismi yazılı idi.

Defterdâr kapısı'nin XVII. yüzyılda mevcudiyeti bilinmektedir. Ancak bunun hangi tarihte müstakil bir binaya yerleştiği belli değildir. Fakat XVIII. yüzyılda defterdâr kapısının, *paşa kapısı* yakınında bulunduğunu görülmektedir.

Defterdâr kapısı birçok kalemleri ihtiva ediyordu. Her kalemde *hoca* tabir edilen kalem şefi ile *halife* ve *kâtiplerle*, *şakird* denilen kâtip adayları vardı. Maliye kalemleri kâtip ve şakirdleri XVI. yüzyılda sınırlı sayıda iken sonraki tarihlerde gittikçe artmıştır.

Osmanlı eyalet defterdarlıkları ile bugünkü illerdeki defterdarlıklar arasında ne gibi benzerlikler vardır?

Resim 2.3

Hazine

Osmanlı maliyesi, *dış hazine* (hazine-i âmîre) ile *iç (Enderun) hazine* olarak esas itibarıyla iki kısımdan meydana geliyordu.

Dış Hazine

Dış hazine devletin esas hazinesidir. Devletin bütün gelirleri burada toplanır ve icab eden masraflar yine buradan yapılırdı. Diğer hazine ise padişaha aitti.

Devlete ait gelirlerin toplandığı ve her türlü mâlî işlemlerin yürütüldüğü *hazine-i âmîre*'nin sorumluluğu defterdâr ile veziriazamın üzerinde idi. Devlet gelirlerinin toplanması yani *iltizâm* işlerini de *hazine-i âmîre* yürütürdü. Hazinesinin gelir kalemleri ana hatlarıyla şöyleydi:

Timar sistemine dâhil eyaletlerdeki padişah hasları olarak tesbit gelirler. Her sancak tahririnde sancağın durumuna göre vergi gelirlerinin çoğu padişah hasları olarak ayrılırdı. 1528 yılında bütün devlet gelirlerinin % 51'inin padişah haslarına, % 37'sinin diğer haslar, zeametler ve tımarlara, % 12'sinin de vakıflara ayrıldığı görülmektedir.

Geliri doğrudan merkez hazinesine alınan gelirler ki bunlar, *cizye*, *âdet-i ağnam* vergileri ile *tuzla*, *maden*, *iskele* ve *liman mukata*'aları ve *gümrük* gelirleridir.

Tekâlîf-i divâniye denilen ve *divân-ı hümayûn* tarafından önceleri olağanüstü zamanlarda bilhassa seferlerin finansmanı için konulan fakat XVII. yüzyıldan sonra devamlı alınan vergiler.

Sâlyâneli ve sâlyânesiz eyaletlerin merkeze göndermek zorunda oldukları *irsaliyeler*.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı maliye teşkilatında önceki döneme göre büyük bir değişiklik olmadı. Ancak mâlî kaynaklarda değişmeler ve azalmalar meydana geldi.

Osmanlı devlet teşkilatı ile sosyal ve ekonomik tarihe ait kavramlar için bir başvuru eseri: Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yay. İstanbul 2011.

Osmanlı bütçeleri, her yıl daha fazla açık vermeye başladı. Sık sık padişah değişimi ile sayıları çok artmış olan kapıkulu mensuplarına *cülûs bahşişi* dağıtmak mecburiyeti hazineyi büyük sıkıntılara soktu. Savaşlar da eskiden olduğu gibi kârlı olmaktan çıkmış, aksine hazineye büyük yük getirmeye başlamıştı. 1580'lerden sonra paranın değeri sık sık düşürüldü. Hâlbuki vergilerde değişiklik olmadı. Bu da, merkez hazinesinin gelirini azalttı. Devlet bu defa, *avârız* ve *tekâlîf-i divâniye* denilen ve savaş, kıtlık, tabii âfetler gibi olağanüstü durumlarda alınan vergileri artırma ve her yıl muntazam olarak alma yoluna gitti.

XVII. yüzyıl sonlarında devlete ait toprakların vergi toplama hakkı *mültezimler*'e satıldı. Yani bu hak mülkiyet olarak verildi. Buna *mâlikâne-dîvânî* sistemi adı verilir. Bu sisteme gerek görülmesinin sebebi, hazineye daha fazla nakit girişini sağlamaktı. Ancak bu da devletin mâlî sıkıntısını hafifletmeye yetmedi.

Devlet adamları mâlî vaziyetteki kötü gidişi durdurmak için çeşitli çarelere başvurdular. IV. Murad ve Köprülüler döneminde bu konuda bir hayli başarılar sağlandı. Fakat üretim teknolojisinde bir gelişmenin olmayışı ve sanayi ve ticaretin eski canlılığını kaybetmesi, başarıların sürekli olmasını önledi.

Daha da önemlisi uzun süren ve son derece yıpratıcı olan savaşlar yüzünden tedbirlerin devam ettirilmesi mümkün olamadı.

İç Hazine

İç hazine padişahın özel hazinesi idi. *Enderûn hazinesi* de iç hazinenin bir bölümü idi. Tarihî olaylara bakılırsa *iç hazine*, dış hazine için bir yardımcı hazine ve kredi kurumu vazifesi görmüştür. Dış hazine'de para kalmadığı zaman, *iç hazine*'den borç verilirdi. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda *dış hazine* hep para sıkıntısı çektiğinden, alınan borçlar geri ödenememiştir.

İç hazinede nakit paranın yanında, çeşitli değerli eşyalar, mücevherat, sikke çubukları vs. bulunuyordu. Hatta XVII. yüzyılın sonları ile XVIII. yüzyılda girilen savaşların finansmanını karşılamak için iç hazinedeki birçok altın ve gümüş eşya eritilip para basılmıştır.

İç hazinenin gelir kaynakları, bazı haslar, cizye ve âdet-i ağnam ve diğer bazı mukataa gelirleri, vakıf gelirleri, Mısır eyaletinden gelen vergiler, darphane gelirleri ve çeşitli hediyelerle müsaderelerden elde edilen paralardan oluşuyordu.

Bütçe

Her nedense Osmanlılarda ilk bütçenin XVII. yüzyıl ortalarında *Tarhuncu Ahmed Paşa* ile başlamış olduğu zannedilmiş; hatta bu husus orta öğretim ders kitaplarına da girmiştir. Gerçekte ise devletin ilk devirlerinden itibaren bir bütçenin mevcut olduğu arşivlerin incelenmesiyle ortaya çıkmıştır. Ö. L. Barkan, XVI. yüzyılın ilk yarısına ait bilinen en eski bütçeyi yayınlamıştır. Bu bütçeye göre Osmanlı devletinin bir yıl içerisindeki gelirleri toplamı 537 milyon kûsur akçedir. Ancak bu rakam sadece tımar sisteminin hüküm sürdüğü bölgelerden elde edilen vergi gelirleri ile merkeze alınan diğer mukataa gelirlerini ihtiva etmektedir. Mısır eyaleti başta olmak üzere sâlyâneli denilen eyaletlerin gelirleri bu bütçede yer almaktadır.

Fâtih kanunnâmesinde yılda bir kere defterdârın gelir ve gideri huzurunda okuması emr edilmiştir. Bu kayıttan, devletin bir bütçesi olduğu açıkça anlaşılır. Bugün Osmanlı bütçelerinden 30 kadarı elimizdedir. Bunlardan bazıları yayınlanmıştır. Ancak Osmanlı bütçelerini bugünkü anlamda bütçelerle mukayese etmek yanlış olur. Modern bütçe anlayışında devletin bir yıl içerisindeki gelirleri ve harcamaları tasarlanır, yani ileriye matuf bir plan söz konusudur. Osmanlı bütçeleri ise, geçmiş bir yıl içerisinde devletin gelirleri ve yaptığı harcamalar bir cetvel halinde gösterilir. Bu yönüyle sene sonu kesin hesap kanunu özelliği taşır. Bu durum idarecilerin harcama konusunda geniş bir yetkiye sahip olduklarını gösterir. Fakat bazı Osmanlı bütçelerinin çağdaş anlamdaki bütçeler gibi malî yılbaşında düzenlendiği de anlaşılmaktadır.

Defterhâne (Defter-i Hakanî Eminliği)

Başdefterdâr'a bağlı, maliye kayıtlarının tutulduğu *Defterhâne* denilen ve her dîvân toplantısında veziriazamın koynunda taşıdığı padişah mührüyle mühürlenmiş ve bir sonraki toplantı gününde açılan bir defter hazinesi bulunuyordu. *Defterhâne-i hakanî* de denilen bu bölümde tımar, zeamet, haslar, vakıflar ve mülklerle ilgili kayıtlarla, devletin her türlü mâlî kayıtlarına ait defter ve belgeler muhafaza ediliyordu.

Bu büronun başında ise *defter-i hakanî* emîni adı verilen bir görevli vardı. *Defterhâne kâtip*, *şakird* ve memurlarının tayinleri onun arzıyla olurdu. Tanzimat'tan sonra buna *defter-i hakanî nazırı* denmiştir. Bugünkü karşılığı ise *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü*'dür.

XIX. Yüzyılda Maliye Teşkilatı

1826 yılında *Yeniçeri Ocağı*'nın kaldırılmasından sonra kurulan *asâkir-i mansurei muhammediye* ordusunun ihtiyaçlarının karşılanması için *asâkir-i mansure hazinesi* kuruldu ve devletin önemli gelir kaynakları buraya aktarıldı.

1838 yılında ise *Maliye Nezareti* kurularak devletin maliyeye ait işleri buradan yürütülmeye başlandı. *Hazine* ve *asâkir-i mansure hazinesi*'nin yönetimi *Maliye Nezareti*'ne verildi.

Maliye Nezareti, esas itibarıyla *hazine kalemleri* ve *muhasabe kalemleri* olmak üzere iki kısımdan meydana geliyordu. Hazine'ye ait gelirler önceleri vilayet ve sancaklara gönderilen *muhasıllar* vasıtasıyla toplanıyordu. Bir müddet sonra ise, her vilayette bir *defterdâr* ve her sancağa bir *mal müdürü* atandı. Devlet gelirleri bunlar eliyle toplanmaya başlandı. Evvelce valilerin elinde olan yetkiler *defterdârlar*'a devr edildi.

Kırım savaşıdan sonra da devletin bütün harcamalarının kontrolünü yapan bugünkü *sayıştay*'ın gördüğü işi gören *dîvân-ı muhâsebât* kuruldu.

Osmanlı devleti ilk defa 1854 yılında dışarıdan borç almıştı. Fakat bu borçlar zamanla ödenemez hale geldi. Bu sebeple 1881 yılında *düyûn-ı umumiye* (*Genel Borçlar İdaresi*) kuruldu. Bunun idarecileri yabancılar idi. Ülkenin bir kısım *gümrük*, *tuz*, *tütün*, *maden* ve *tekel gelirleri* bu milletler arası kuruluşun idaresine verildi.

İLMİYE TEŞKİLATI

Medrese Teşkilatı

Medrese, Arapça ders okunacak yer, bina mânâsına gelir. Genel olarak İslâm ve Osmanlı memleketlerindeki tahsil müesseselerinin adı olduğu gibi *dâr-ül-fünûn* yani üniversite yerine de kullanılan bir tâbirdir.

İslâmın ilk devirlerinde öğretim camilerde yapılırdı. Sonraları yavaş yavaş tedris işi camilerden medreselere kaydı. Bununla beraber camiler yine eskisi gibi öğretim merkezi olma durumlarını kaybetmediler. Osmanlılar devrinde tanzim edilen vakfiyelerde medreselerin esas vazifelerinin bugünkü talebe yurtlarına benzer oldukları görülmektedir. Medreselerle ilgili bilgilerimizin büyük bir çoğunluğunu medreseler adına düzenlenmiş olan vakfiyelerden öğrendiğimizi de yeri gelmişken belirtelim. Kurucusu ister bir devlet büyüğü ister sıradan bir vatandaş olsun

her medresenin bir vakfiyesi bulunmakta ve bu vakfiyede medresenin nasıl işleyeceği müderrisinin, talebelerinin ve vazifelilerin özellikleri ve bunların alacağı para belirtilmektedir.

İlk Osmanlı Medreseleri

İlk Osmanlı medresesi hakkında ortada iki görüş bulunmaktadır. Genel kanaat İznik Orhan Gazi medresesinin ilk olduğu yönünde ise de İzmit'te Süleyman Paşa medresesinin Osmanlılarda ilk medrese olduğunu söyleyenler de vardır. Orhan Gâzi tarafından o tarihte Osmanlı beyliğinin merkezi olan İznik'te bir cami imaretiyle beraber medrese de yaptırılmıştır (1331).

Ayrıca I. Murad'ın 1365-66'da Çekirge'de inşa ettirdiği medrese, Yıldırım Bayezid'in 1388'de Ulu Câmî yanında tesis ettirdiği medrese ve Bursa'da yaptırdığı diğer medreseler, Çelebi Mehmed'in 1418-19'da Yeşil Câmî yanında inşa ettirdiği medrese, İznik medreselerini ikinci plana düşürmüştür.

Bursa medreselerinin ehemmiyeti de II. Murad'ın 1435 tarihinde Edirne de *dârü'l-hadis* ve 1447-48'de *Üç Şerefeli* medresesini tesis etmesine kadar devam etmiştir. II. Murad'ın Bursa'da inşa ettirdiği Muradiye medresesi de devrinin önemli medreselerindendi. Bir buçuk asırlık kuruluş döneminde I. Murad, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed ve II. Murad'ın iktidar yılları, medrese teşkilatında önemli gelişmelere sahne olmuştur.

Sonraki Osmanlı padişahları da Bursa ve Edirne'de çeşitli medreseler yaptırmışlardır. Zamanla Edirne'deki medreseler gelişerek Bursa medreselerinin önüne geçmiştir. Edirne medreseleri Fâtih'in İstanbul'da yaptırdığı *Sahn-ı semân* medreselerinin açılışına kadar birinciliğini korumuştur.

Medreseler müderrislerin yevmiyelerine göre 20'li 40'lı, 60'lı medreseler şeklinde derecelenmiştir. Yani müderrisinin maaşı yüksek olan medresenin derecesi de yüksek demektir. En yüksek dereceli medrese ise Fâtih'in yaptırdığı *sahn-ı semân* medreseleri idi. Daha sonra Kanunî, aynı dereceli Süleymaniye medreselerini yaptırmıştı.

İlk Osmanlı medreselerinde okutulan dersler arasında *gramer*, *mantık*, *ferâiz*, *kelâm*, *belâgat*, *fıkıh*, *hadis* ve *tefsir* vs. vardır. *Sahn-ı semân* medreseleri de tefsir, hadis, fıkıh, kelâm ve edebiyat ağırlıklı olmakla beraber önceki devirlere göre ihtisaslaşma biraz daha artmıştır. Ayrıca *sahn-ı semân*'a girmeden önce ilk ve orta tahsilde talebe *hendese*, *heyet* (kozmozğrafya) ve *hesap* derslerini görüyordu. *Süleymaniye* medreseleri açılınca önceki derslere ilaveten *tıp*, *tabiiyat* ve *riyaziye* (matematik) dersleri de verilmeye başlanmıştır. Bundan önce tıp ilmi, *dârü's-şifa* denilen hastanelerde tahsil ediliyordu. İlk Osmanlı *dârü's-şifa* da Yıldırım Bayezid tarafından Bursa'da yaptırılmıştı.

Osmanlı devrindeki külliyele ile bugünkü üniversite kampüsleri arasında ne gibi benzerlikler ve farklar vardır?

SIRA SİZDE

Osmanlı Medreselerinin Tasnifi

Osmanlı medreseleri amaçları ve gördükleri hizmetler bakımından birbirinden farklılık gösterirler. Bunları iki grupta toplamak mümkündür.

Genel Medreseler

Bunlar, İslâmî ilimlerle, İslâm dünyasına dışarıdan giren ilimlerin (ulûm-i dâhile) belirli nisbetlerde okutulduğu medreselerdir. Genel olarak, kadı, müderris ve müftü yetiştirmek maksadıyla tesis edilmişlerdir. Bu medreselerde müderrislerin aldıkları yevmiye ve okutulan kitaplara göre bir tasnif söz konusudur. Bunlar; *hâşiye-i tecrid* (yirmili) medreseler, *hâşiye-i miftah* (otuzlu) medreseler, *hâşiye-i telvih* (kırklı) medreseler, *ellili medreseler*, *sahn-ı seman*, *altmışlı* ve *Süleymaniye* medreseleridir.

İhtisas (Uzmanlık) Medreseleri

Bunlar doğrudan doğruya ihtisası gerektiren İslâmî ilimlerden birini yahut da ulûm-i dâhileden birini öğretmeyi hedef alan ve o ilmin tahsiline mahsus metodlarla öğretim faaliyetinde bulunan medreselerdir.

İhtisas medreselerin başında dârü'l-hadisler gelir. Bunlar Hz. Muhammed'in hadis-i şerifleriyle ilgili ilimleri öğretmek maksadıyla açılmış medreselerdir. Osmanlı darü'l-hadislerinde Sahih-i Buhâri, Sahih-i Müslim ve Meşarık gibi eserler okutuluyordu.

İhtisas medreselerinden diğeri Darü'l-Kurralar'dır. Kur'an-ı Kerim'in doğru okunuşu ile Hz. Peygambere dayanan okuyuş rivayetlerini öğretmek üzere açılmışlardır. İlki Yıldırım Bayezid tarafından Bursa'da açılmıştır. Genellikle cami hizmetlileri buralardan yetişirlerdi. Ders kitabı olarak Muhammed b. Muhammed el-Cezeri'nin "el-Cezeri" diye şöhret bulan eseri ile ilm-i kiraatta Ebu Muhammed eş-Şatıbnî'nin "*Şatıbiye*" diye şöhret bulan "*Kaside-i Lâmiye*"si okutulurdu.

Darü't-Tıblar ise tıp ilimlerinin ve uygulamasının beraberce öğretildiği medreselerdir. Daha önceleri darüş-şifa olarak anılan bu müesseseler, Süleymaniye külliyesinin kurulmasından sonra Tıp medresesi adını almıştır.

Sahn-ı Semân ve Süleymaniye Medreseleri

Medrese kurumu, Fâtih Sultan Mehmed döneminde önemli gelişmeler gösterdi. Bu dönemde devlet teşkilatında büyük gelişmeler ve değişiklikler meydana geldi. İstanbul'un fethiyle cihan devleti olma yoluna giren Osmanlı Devleti, Fâtih'in karizmatik önderliğinde geniş çaplı kültürel açılımlara da yöneldi.

Fâtih, İstanbul'un fethinden sonra bugünkü Fatih külliyesinin bulunduğu yerdeki eski yapıları yıktırıp dümdüz hale getirmişti. Arapçada bu türlü düzlüklere ve geniş sahalara *sahn* dendiği için bu medreselere *sahn medreseleri* adı verildi. Burada büyük bir külliye (Fâtih Külliyesi) yaptırdı. Bu külliye cami, hastane, tımarhane, han, ilkokul ve kütüphaneden meydana gelmektedir. Fâtih yaptırdığı bu sekiz medreseye ilaveten, bunları klasik tahsil için yeterli görmeyerek onları tamamlamak üzere *sahn*'ın dışarısına sekiz medrese daha yaptırtmıştır. *Tetimme* denilen bu medreseler sahn medreselerinde okuyacak talebeyi hazırlamak içindi ve bir nevi *idadi* (lise) mahiyetindeydi.

Fâtih külliyesi, bünyesinde yer alan doğrudan eğitim amaçlı üniteleriyle Osmanlı düşünce ve eğitim geleneğinde önceki ve sonraki dönemler için belirleyici bir rol oynamıştır. Fâtih külliyesinde sıbyan mektebinden en üst düzey medreseye kadar dönemin bilgi ve insan yetiştirme kültürü ile bütünleşen akademik amaçlı bir yapılanma göze çarpmaktadır. Kuruluş dönemine eşine rastlanmayan söz konusu bu çeşitlilik, Fâtih külliyesini, bir bakıma ülke genelinde akademik amaçlı müesseseleri özetleyici kurumsal bir hüviyete kavuşturmuştur.

Sahn-ı Seman ve *Tetimme* medreseleri kurulduktan sonra ülkedeki değişik medreseleri bir sistem içerisinde toplamak ve derecelerine göre yeniden teşkilatlandırmak için medreselerin eğitim hiyerarşisi içerisinde geniş kapsamlı bir organizasyona ihtiyaç duyuldu. Zira hem başkent İstanbul'da, hem de Rumeli ve Anadolu'da çok sayıda medrese açılmış fakat bir sistem içerisinde derecelerine ve yapılarına göre tasnif edilip genel eğitim bünyesine bağlanamamıştı. Nihayet medreselerin bir sistem içerisinde sınıflandırılması ve derecelere ayrılması işlemi, aralarında Veziriazam Mahmut Paşa, ünlü matematikçi Ali Kuşçu ve ulemâdan Molla Hüsrev'in de bulunduğu bir heyetin ortaklaşa yürüttüğü çalışmalar sayesinde neticelendirilmiştir.

Osmanlı imparatorluğunda bir veya birden fazla cami yaptıran her sultan, aynı zamanda caminin yanında medresenin de içinde bulunduğu bir dizi hayır müessesesi açıyordu. II. Selim (1566-75), III. Murad (1575-95) ve III. Mehmed (1595-1603) bu geleneği sürdürdüler ve ülkenin çeşitli yerlerinde medreseler kurdular.

Medrese kuranlar sadece sultanlar değildi. Devrin ileri gelen devlet adamlarından maddi açıdan gücü yetenler de ya doğdukları ya da görev yaptıkları yerlerde medreseler ve hayır kurumları yaptırmaktaydılar. Veziriazam Mahmud Paşa, Sokollu Mehmed Paşa, Şeyhülislâm Hamid Efendi, Molla Hüsrev ve Davud Paşa gibi pek çok devlet adamları kendi adlarına medreseler kurdular.

Eğitim Dili ve Öğretim Usulü

Medreselerde öğretim dili Arapça idi. Bu İslâm dininin kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim ile Hz. Peygamberin sözlerinin Arapça olmasının bir gereği idi. Gerçek dini anlamak için ana kaynağını anlamak lazımdı. Osmanlılara gelinceye kadar da asırlar boyu Arapça, Müslümanlarca ilim dili olarak kullanılmıştı. Bu kuvvetli bir gelenek idi. Türkçe kısmen, sözlü açıklamalarda ve tartışmalarda kullanılıyordu. Farsça ise ilk defa Damad İbrahim Paşanın yaptırdığı medresede okutulmaya başlandı. Dolayısıyla muhatap kitlesi çoğunlukla Türk olan Selçuklu ve Osmanlı medreselerini yabancı dille öğretim yapan tarihî birer eğitim kurumu olarak nitelendirmek mümkündür. Söz konusu nitelermeyi destekleyen daha ileri örnekler, medrese programlarında muhtevanın büyük ölçüde Arap dili ve edebiyatı ile ilgili derslere ayrılması ve hatta medrese geleneğinin yoz dönemlerinde bütün akademik faaliyetlerin araçta boğulma izlenimi uyandıracak biçimde Arapça gramer konularında toplanmış olmasıdır.

Osmanlı medreselerinin en büyüklerinde bile talebe sayısının 20'ye ulaşmadığı, seviye'ye göre eğitim ve öğretim faaliyetinin yürütüldüğü kitap geçmenin esas alındığı, derslerin sık sık tekrarlarla ve karşılıklı münakaşalarla takrir edildiği ve ders anlatma yöntemleri de uygulanmakla beraber öğretim yöntemi esas olarak ezberciliğe dayanıyordu. Öğretim süresi daha ziyade öğrencinin çalışkanlığına ve gerekli olan ders ve imtihanları verme durumuna bağlıydı. Belirtilen dersleri okuyan ve gerekli sınavları başarı ile veren öğrencilere, temessük denilen ve yüksek dereceli bir medreseye girmesini sağlayan bir mezuniyet belgesi verilirdi.

Osmanlı devrinde medreselerdeki eğitim öğretim dilinin Arapça olması günümüzde hangi diller için geçerlidir? Neden?

SIRA SİZDE

Medreselerdeki Eğitim Süreci

Osmanlı medreselerinde talebelerin sıbyan mektebini bitirerek veya o seviyede hususi bir öğretim görerek medreselere girdikleri anlaşılmaktadır. Haşiye-i Tecrid medreselerinde bir müderrisin dersine başlayan talebe oradaki dersleri okuduktan sonra hocasından aldığı icazetle otuzlu bir medresedeki müderrisin derslerine devam eder, ondan icazetle kırklı bir medreseye, oradan icazetle ellili bir medreseye ve oradan da icazetle *sahn-ı semân*'a yahut *Süleymaniye*'ye girer ve bitirerek mülâzemet için sıraya dâhil olurdu.

Medreselerin Kadrosu

Vakfiyelerde cemaat adıyla geçen medreselerdeki kadro, vakfiyelerden ve öğrenci kanunlarından anlaşıldığına göre idare, tedris ve hizmet olmak üzere üç sınıftı.

Müderris

Günümüzde profesör karşılığında da kullanılan müderris; belirli bir tahsilden sonra icâzet, mülâzemet ve berât alarak medreselerde ders veren kimselere denilir. Tek dersaneli medreselerde bir, birden fazla dershanesi olan medreselerde her dersane için bir müderris bulunurdu.

İlk Osmanlı müderrisi ise Selçuklu kültür havzasında yetişmiş devrin ünlü mutasavvıf ve mütefekkeri Şerefüddin Davud-i Kayserî'dir. Vakfiyelerde müderrislerin genelde aklî ve naklî ilimleri bilir olması emredilmekle birlikte her müderris kendi ihtisasına göre bir ders okutur ve talebe diğer bir müderrise daha giderek orada da başka bir ders okurdu. İslâm âleminde genel olarak ilim tahsilinde kitaplardan çok müderrise önem verilmiş, ilim tahsil etmek isteyenlere her şeyden evvel iyi bir müderrise talebe olması tavsiye edilmiştir.

Osmanlı medrese teşkilatında hariç ve dâhil derslerini gören talebe, *Sahn-ı semân* veya *Sahn-ı Süleymaniye* medreselerine devam eder ve burayı tamamladıktan sonra icazet alır yani kendisine müderrislik edebileceğine dair diploma verilirdi. Bundan sonra müderris adayı müderrislik veya kadılık almak için sıraya girerdi.

Atama sırası gelen aday en aşağı derecedeki *Haşiye-i Tecrid* (yirmili) medreselerinden birine yevmî 20-25 akçe ile tayin edilerek müderrisliğe geçerdi. Mülâzemetten sonraki normal muameleye göre yirmili bir medreseye tayin olan müderris, sıra ile terfi ederek Otuzlu, Kırklı, Ellili, Altmışlı ve daha yüksek pâyelere çıkabilirlerdi. *Sahn-ı semân*'ın hâkim olduğu devirlerde bir yerdeki görev müddetinin üç yıl olduğu, daha sonraki senelerde bütün ilmiyenin daha az zamanda ilerleyerek ederek pâye kazandıkları görülmektedir. Müderrislerin terakkileri (zam) Fâtih devrinde 5'er akçe ile sağlanırken, ondan sonraki dönemlerde 10'ar akçe ile terakki aldıkları belirlenmiştir.

Bir müderris, ilk rütbeden son rütbeye kadarki ilmiye yolunu 25-30 yılda alır. Bu yol alışı, "*kat-ı merâtib*" denir. Müderrisin medreselerdeki aşağıdan yukarıya doğru dolaşmasına ise "*devr-i medâris*" denilir.

Medrese bünyesinde yetiştirilen eğitimci kadrosunun istihdamı Şeyhülislâm ve kazaskerlerin sorumluluğu altındadır.

Vakfiyeler incelendiğinde medrese personeli arasında en fazla ücretin görevleri icabı müderrislere verildiği görülmektedir. Bursa Manastır medresesinde müderris günde 50 akçe alırken müderris yardımcısı (muid) 5 akçe almaktadır. Müderrislerin maaşları buldukları medreselere ve kendi ilmî durumlarına göre

değişmektedir. Müderrislere günlük maaşlarının yanında birtakım yan ödenekler de verilirdi. Lojman tahsisi, senenin belirli dönemlerinde yapılan aynî ve nakdî ekstra yardımlar, bilhassa külliye bünyesinde yer alan imarethanelerde yemek tahsisi, darüşşifalarda ücretsiz sağlık hizmetleri, medrese vakfına ait tarlalarda ziraî faaliyet imkânları, nihayet emeklilik hakkı, ekonomik ve sosyal nitelikli önemli haklar yelpazesindedir.

Muid

Müderris yardımcısı, müzakereci, okutulan bahisleri, ders bittikten sonra, talebelere tekrarlatan ve genelde daha az kabiliyetli talebelere anlatan kişi idi. Danışmendler arasından ve en liyakatlı olanlardan seçilen muid, bugünkü asistan pozisyonundadır. Bunlar talebelerle aynı yerde oturmaktadırlar.

Muidler aynı zamanda öğrencilerin disiplini ile de meşgul olmaktadır. Sahnı seman muidlerinin ise bu görevlerine ilaveten Tetimme medreselerinde öğrencilere ders verdikleri görülmektedir.

Osmanlı medreselerinde muid, müderris namzedi demektir. Bir müderrisin yanında muid olunur, gerekli ilmi ehliyeti kazandıktan sonra da bir medreseye tayin edilirdi.

Talebeler

Medrese talebelerine tarih boyunca *talib*, *fakih*, *mülazim*, *talebe*, *tüllab*, *danişmend*, *suhte*, *softa* ve *müsteid* gibi isimler verilmiştir. Bu kelimelerden her birisinin yerine diğeri kullanılmakla beraber sıbyan mektebi talebelerine sadece talebe, yüksek seviyelerdeki medrese talebelerine de *danişmend* denilmektedir.

Osmanlı medreselerinde talebelerin Sıbyan Mektebini bitirerek veya o seviyede hususi bir öğretim görerek medreselere girdikleri anlaşılmaktadır. *Haşiye-i Tecrid* medresesine tedris için başlayan talebe, bitirdiği her medrese için müderrisinden icazetini alarak sırasıyla üst derecedeki medreselere doğru tedrisine devam ederdi.

Medrese vakfiyeleri gereğince müderris, vakfiye şartlarına uygun öğrenci seçme yetkisine sahiptir. Böylece akademik düzeyi ve şahsiyet özellikleri itibariyle tasvip edilen öğrenci ile müderris arasında eğitimin amaç ve ilkelerine uygun çok yönlü etkileşim ve birlikte öğrenme yaşantılarının gerçekleştirilmesi mümkün olabilmıştır. Medreseye müracaat eden öğrencinin yaş itibariyle 14-30 yaş arasında olması, 14 yaşından küçük, 30 yaşından büyük olanların medreselerin herhangi bir eğitim kademesine alınmaması genel teamüldür.

Medrese tarihi boyunca yatılı sistemle faaliyet göstermiştir. Bu durum klasik Osmanlı asırları içinde geçerlidir. Medresenin merkezinde eğitim ve öğretim faaliyeti için ayrılan bir dersane veya oda bulunur. Öğrencilerin barınma ihtiyaçları için hücre denen yatakhaneler, yeme-içme ihtiyaçlarının karşılandığı imaret denen yemekhaneler bulunurdu. Talebenin yeme-içme giyinme, barınma ve harçlık gibi ihtiyaçları medrese vakfınca karşılanırdı.

İdare ve Hizmet Kadrosu

İdare kadrosu, *mütevelli* ve ona bağlı *kâtib*, *câbî* (vakıf gelirlerini toplayan), *câbî kâtibi*, *mutemed* ve *noktacı* gibi memurlardan oluşuyordu. Hizmetli kadrosunu ise genellikle *hâfız-ı kütüb* (kütüphaneci), *bevvâb* (kapıcı), *ferrâş* (temizlikçi), *kennâs-ı helâ* (tuvalet temizleyicisi), *sîrâci* (kandilci) gibi elemanlar meydana getiriyordu.

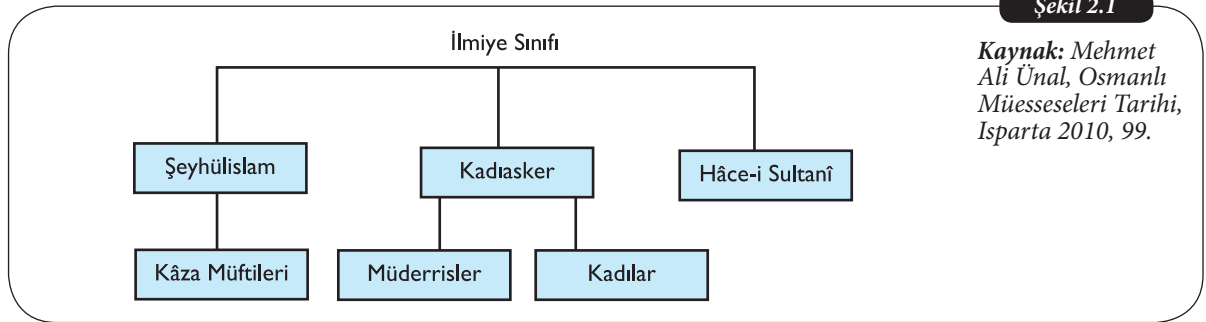
şeyhülislâm tabiri geçmekte ve padişah hocası ile birlikte ulemanın reisi olarak tavsif edilmektedir. Şeyhülislâmın protokoldeki yeri veziriazamın bile önündedir. Kanunî zamanında ise şeyhülislâm ilmiye teşkilatının reisi haline gelmiştir. Şeyhülislâm İstanbul'da oturur ve diğer kazâlardaki müftüleri de o tayin ederdi. Şeyhülislâmın görevi, Müslümanların şer'î konularda veya dinle ilgili diğer mevzularda karşılaştıkları meselelere çözüm bulmak, sorulan suallerle ilgili dinin görüşünü açıklamaktır. Ancak teoride böyle olmakla beraber, şeyhülislâmlar örf, âdet ve geleneklerle ilgili hususlarda da fikir beyan ettikleri gibi, kiliselerdeki seçim ihtilaflarını halletmek konusunda bile fetvalar vermişlerdir.

Şeyhülislâm görüşünü yazılı olarak açıklardı ki, buna *fetvâ* denilirdi. Her bir kazâda bulunan ve tayin ve terfileri şeyhülislâmlıkça yürütülen *müftüler* de aynı işi oralarda yaparlardı.

Öte yandan mühim devlet işlerinde de şeyhülislâmın fikir ve düşüncelerinden istifade edilirdi. Harp ilan edilmesi, barış yapılması, ıslahat uygulanması, idarî, malî, askerî ve sosyal alandaki düzenlemeler hakkında görüşü alınırdı. Bunlardan başka şeyhülislâmlar zaman zaman yürütme işlerine de müdahale etmişlerdir. Bilhassa XVII. yüzyılda küçük yaşta padişahların tahta geçtiği zamanlarda başlıca karar mercii durumuna gelmişlerdir.

Şeyhülislâm, şer'îat hukukunun uygulanmasında karşılaşılan problemleri çözmekle vazifeli ve bu konuda en büyük otoritedir. Padişah da vereceği önemli kararların şer'îata uygun olup olmadığını öğrenmek için şeyhülislâmdan görüş (fetvâ) isterdi.

Şekil 2.1

Kaynak: Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 2010, 99.

Padişahlar çok defa şeyhülislâmın fetvasına uymak konusunda itina etmişlerdir. Ancak uymak istemeyenler veya kendi görüşüne uygun olarak *fetvâ* talep edenler de olmuştur.

Şeyhülislâmlık makamına bağlı *kethüdâ* (kâhya), devlet nezdinde şeyhülislâmı temsil eden *telhisçi* ve halk tarafından fetvâ talep olunduğunda bunları hazırlayan *fetvâ emîni* gibi bürokratik bir kadrosu vardı. Ayrıca şeyhülislâmlar kanun çıkarma ve hukukî düzenlemeler konusunda padişahın en büyük yardımcısı idiler.

XIX. yüzyılda şeyhülislâm hükümet (heyet-i vükelâ) üyesi oldu. Ancak bir süre sonra bu duruma son verildi. *Şura-yı devlet*'in kurulması (1839) ve *Tanzimat*'la birlikte başlayan lâikleşme cereyanıyla birlikte de şeyhülislâmın nüfuz ve otoritesi azaldı. Yargı konusunda *adliye nezaretinin* kurulması (1879) şeyhülislâmın yetki alanı daralttığı gibi, eğitim alanında, medreselerin idaresinin *maarif nezâreti*'ne verilmesi ile de dünyevî yetkilerinin çoğunu kaybetmiş oldu.

Cumhuriyetin ilanından sonra 3 Mart 1924'te hilâfet kaldırıldığı tarihte çıkarılan bir kanunla şeyhülislâmlık makamı da *diyanet işleri reisliği* haline getirildi.

Kadıaskerler

İleride, Adliye teşkilatı kısmında görüleceği üzere kadıaskerler adliye teşkilatının yürütücüsü olarak ilmiye sınıfı içerisinde önemli bir yere sahiptiler. Divan'da hukuk ve adli meselelere baktıkları gibi çeşitli ilmi konularda da görüşlerine başvurulurdu. Bu sebeple ulemâ sınıfının şeyhülislâmdan sonra en önemli iki şahsiyeti Anadolu ve Rumeli kadıaskerleriydi. Terfi ederlerse şeyhülislam olurlardı.

Müderrisler

Müderris medresede ders veren demektir. Bugünkü üniversite profesörleri ile mukayese olunabilir.

En yüksek dereceli medreseden mezun olan talebeler, önce bir müderrisin yanında mu'îd (yardımcı, asistan) olarak görev yaparlar; müderrisin dersini tekrar ederler ve talebelerin disiplini ile meşgul olurlardı. Daha sonra *icazetnâme* olarak medreseyi bitiren müderris adayları, adını *ruznâme*'ye kaydettirirler ve nevbet denilen sıraya girerlerdi. Bir yerin müderrisliği boşaldığı zaman kayıt sırasına göre atama yapılırdı. İlk önce en düşük dereceli medreselere tayin edilirdi. Aynı kadınlarda olduğu gibi, belli bir süre görev yaptıktan sonra azl edilirler ve tekrar görev almak için sıraya girerlerdi. Buna *mülâzemet* (bekleme) dönemi denirdi. Zamanla çalışmalarında başarılı olan müderrisler, yüksek dereceli medreselere tayin olunurlardı.

İlmiye sınıfı mensupları arasında yan geçiş söz konusu idi. Yani kadılıktan müderrisliğe, ya da müderrislikten kadılığa veya müftülüğe geçilebilirdi. Daha fazla bilgi aşağıda medrese teşkilatı kısmında verilmiştir.

Nakibü'l-eşrâf

Bazı kazâlarda Hz. Peygamberin soyundan gelen seyyid (Hz. Hüseyin'den gelenler) ve *şerif*lerin (Hz. Hasan'dan gelenler) işleriyle uğraşmak, onların özlük haklarını korumak ve şecerelerini (soy kütüğü) kontrol ve takip etmekle vazifeli ilmiye teşkilatı içerisinde bir de *nakibü'l-eşraflık* makamı vardı. *Seyyidlik* ve *şeriflik* önceki Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlılarda da çok önemli idi. Hz. Peygamberin soyundan gelmeleri sebebiyle halk arasında bunlara büyük sevgi ve itibar gösterilirdi. Başlarına yeşil sarık bağlama imtiyazları vardı. Ayrıca örfî vergilerden muâf idiler. Fakat asılsız olarak seyyidlik iddia eden veya şeceresi sahte çıkanlar iddialarına devam ederlerse idam edilirdi.

İlk *nakibü'l-eşrâf* Yıldırım Bayezid zamanında tayin olunmuştur. Fâtih zamanında bir ara kaldırılmış ise de oğlu II. Bayezid devrinde tekrar ihdas olunmuş ve ondan sonra son devirlere kadar devam etmiştir. *Sâdât*'dan (seyyidler) olan kişilerin getirildiği bu makama atama işlemlerini bizzat sadrazam yapardı.

Padişah Hocaları

Şehzadeler belirli bir yaşa gelince onlara ulemânın önde gelen şahsiyetlerinden bir hoca tayin olunurdu. Tahta geçtikleri takdirde de bu şahıs padişah hocası (*hâce-i sultanî*) unvanını alırdı. Bilinen ilk padişah hocası Çelebi Mehmed'in hocası olan Sofu Bayezid'dir. En çok hocası olan padişah da Fâtih Sultan Mehmed'dir. Padişah hocalarının ilmiye sınıfı içerisinde büyük itibarları olduğu gibi, padişahlar üzerinde de nüfuz sahibi idiler. Fâtih kanunnâmesinde padişah hocaları şeyhülislâmla aynı derecede tutulmuş ve protokolde, veziriazamın üstünde bir yer öngörülmüştür.

Padişah hocaları içerisinde III. Mehmed'in hocası meşhur *Tacü't-tevârih* yazarı Hoca Sadeddin Efendi, II. Osman'ın hocası Ömer Efendi, II. Mustafa'nın hocası Feyzullah Efendi gibi padişahların kendilerine gösterdikleri teveccühten dolayı devlet işlerine karışanlar da olmuştur. Bunlardan Hoca Sadeddin Efendi *Haçova* meydan savaşının kazanılmasından müspet rol oynamış ise de diğer ikisi talebelerinin felakete uğramasına sebep olmuşlardır.

Kadılar

Padişah yargı yetkisini kadılar vasıtasıyla kullanırdı. Doğrudan padişah fermanıyla atanan kadılar'ın özlük işlerini, *kadıaskerler* yürütürdü. Fakat kadı, padişah yani devlet adına hüküm verirdi.

XVI. yüzyılda Osmanlı devleti iki binden fazla *kazâ*'ya ayrılmıştı. *Kadı*, kazânın en büyük ve en önemli âmiri idi. Yargı görevinin dışında, *mülkî*, *beledi*, *askerî*, *mâlî* ve *noterlik* konularında da geniş yetkilere sahipti.

Kadılar, en yüksek dereceli medreselerden mezun olurlardı. Mezuniyetten sonra kadıaskerliğe müracaat eden kadı adayları görev beklerlerdi. İlk önce boş bulunan en küçük bir kazâyâ atanırdı. Böyle birkaç küçük kazâda görev yaptıktan sonra zamanla terfi ederek sancak ve vilayet kadılıklarına getirilirdi. Görev yeri büyüdükçe gelirleri de artardı. Kadı ve kazâ teşkilatı hakkında ilerideki sayfalarda daha geniş bilgi verilecektir.

Kazâ Müftüleri

Her kazâda şeyhülislâm tarafından atanmış bir müftü bulunuyordu. Başkentte şeyhülislâmın görevini kazâlarda müftüler yapıyordu. Ayrıca müftü kadı'nın mahkeme işlerinde en büyük yardımcısı durumundaydı. Kadı tereddüde düştüğü bazı durumlarda *fetvâ* için müftüye başvuruyordu. Müftünün fetvası kadı'nın karar almasını kolaylaştırıyordu. Gerçi kadı devleti temsil ediyordu ve müftü'nün görüşüne uymak zorunda değildi. Ancak müftü bir mesele hakkında dinin görüşünü bildiriyordu ki, bu da kadı için meşruiyet kaynağı teşkil ediyordu. Kadı sadece *şer'î* değil, *örfî* hususlarda da müftüden *fetvâ* sorabiliyordu.

Müftülük, başkentteki şeyhülislâm gibi, kazâlarda halkın sadece dinî değil, sosyal, ekonomik, idarî ve hukukî konularda karşılaştıkları problemlerle ilgili olarak sık sık başvurdukları bir makamdı. Dünyevî her türlü mesele ile ilgili olarak İslâmın başlangıcından beri din âlimlerinin görüşünü almanın yüzlerce yıl geriye giden bir geleneği vardı.

Kadı, nakibü'l-eşrâf ve müftü taşrada ilmiye ve adliye teşkilatının en büyük üç otoritesi idi.

İmam, Müezzin ve Vâizler

Osmanlı ülkesinin en küçük yerleşme merkezlerine kadar her yerde mevcut olan cami ve mescidlerde dini hizmet görenler de ilmiye mensuplarıydı. Medresenin ilk ve orta basamaklarından mezun olanlar imamlık, müezzinlik, cüzhanlık (Cüz okuyan), aşırhanlık (aşır okuyan) gibi hizmetlere atanırlardı. Bilhassa hatiplik ve vaizlik vazifeleri medrese tahsili görmüş olanlara verilirdi.

İmamlar köy ve mahalle câmilerinde dinî hizmetleri yürüttükleri gibi muhtarlık da yaparlardı.

İlmiye Sınıfının Teftişi ve İstihdam Sahaları

Osmanlılarda ilmiye sınıfının kontrolü, medreselerde ve camilerde, vakfiyelerinde bulunan, müteveli, nazır ve noktacılar, kaza teşkilatında kadı müfettişler tarafından yapılırdı. Ayrıca gerekli hallerde yüksek seviyelerdeki müderrislerin, bilhassa evkâfı kontrol için müfettiş tayin edildikleri bilindiği gibi, kadılarında bölgelerinde bulunan ilmiye mensubunu teftiş ettikleri görülmektedir.

Osmanlı Devlet teşkilatında ilmiye sınıfı, ilmî, dinî, idârî ve askerî birçok sahalarda istihdam edilmişlerdir.

Medreseyi bitirenlerden kadılığı isteyenler, mülâzemetten sonra en aşağı seviyedeki bir kadılığa tayin olunurlardı. Müderris olmak isteyenler, ilk defa yirmili bir medreseye tayin olunurlar ve 5'er akçe terakki ile üst derecedeki medreselere doğru yükselirlerdi. Diğer yüksek seviyelerdeki medreselerde de müderrislikten sonra kadılığa geçip oradan da şeyhülislâmlığa kadar yükselebilirlerdi.

İlmiyenin diğer hizmet yolu müftülüktü. Osmanlı devlet teşkilatının ilk devirlerinde müftülük, kadılık ve müderrislik tek şahısta toplanırken sonraları hudutların genişlemesine paralel olarak bu üç vazife birbirinden ayrılmıştır.

Müderrislerden yükselerek *dâhil* ve *sahn* pâyelerine yükselmiş olanlar, gerektiğinde nişancı olabilirlerdi. Defterdarlık da sık sık ilmiyeden olanlara verilirdi.

Eğer medreseden mezun olan danışmend, nöbette iken askerî sınıfa geçmek isterse, kendisine 20.000 akçe ile zeametın ilk devresi verilirdi. İlmiye sınıfının yukarıda sayılanlardan başka hizmetlerde de istihdam edildikleri görülmektedir. Mesela; müfettişlik, mütevellilik, muallimlik gibi, ilmiye mesleği ile telif edilebilen meşguliyetler bu cümledendir.

OSMANLI ADLİYE TEŞKİLATI

Osmanlı Hukuku ve Tarihî Gelişimi

Osmanlı devletinde hukuk üç ana temele dayanıyordu: İslâm hukuku (şerî'at), örfî hukuk ve feth edilen bölgelerde daha önceden bir şekilde konulmuş olan kanun ve nizamlar.

Osmanlı idaresi, *şer'î hukuku*, temel hukuk sistemi olarak kabul etmişti. *Şer'î hukuk*'un kaynakları ise *Kur'ân*, *hadisler*, *toplumun benimsediği görüşler* (icma) ve *İslam hukukçularının uygulamaları* (kıyas) idi.

Örfî hukuk ise, Türk toplumu arasında Orta Asya'dan beri yaşayıp gelen âdet ve geleneklere dayanıyordu. Özellikle kamu hukuku alanında örfî hukukun ön plana çıktığı görülmektedir.

Osmanlılar, feth ettikleri yerlerde, daha önceki hükümdarlar tarafından konulmuş kanun ve nizamları da hemen kaldırmak yoluna gitmeyerek, *şer'î* ve *örfî* hukuka ters düşenleri iptal etmişler, geri kalanlarını yürürlükte bırakmışlardır.

Böylece Osmanlı devletinde *şer'-i şerîf* ve *kanun-ı münîf* denilen iki hukuk kodu ortaya çıkmıştı. Kanun-ı münîf içerisine şer'î hukukta yer almayan bütün uygulamalar, âdet ve gelenekler giriyordu.

Hukukun temel kaynaklarından biri şerî'at olmakla beraber Osmanlı devletini klâsik anlamda bir şerî'at devleti olarak vasıflandırmak yanlış olur. Şayet öyle olsaydı Osmanlı devletinin şerî'atten başka bir kanunu olmaması gerekirdi. Hâlbuki uygulamada örfî hukukun daha ağır bastığı görülmektedir. Bulunduğu coğrafyada tamamen hususî şartlar altında gelişen Osmanlı devleti, şerî'atle birlikte onun dışında bir hukuk nizamı geliştirmiştir.

Kısacası Osmanlı devleti şer'î hukuku esas olarak almakla birlikte uygulama bakımından şer'î hukuktan daha geniş bir alana şâmil olan bir örfî hukuku da geliştirmiştir. Bazı İslâm hukukçuları örf'ü kabul etmemekle beraber diğer kısmı Kur'an ve sünnete ters düşmemek şartıyla örf'e izin vermişler ve hükümdarın idarî, askerî ve malî alanda bazı düzenlemeler yapmasını şer'îat sınırları içerisinde saymışlardır.

Meselenin özü şudur: Orta Asya'daki Türk hükümdarları kanun koyma hak ve yetkisine sahiptiler. Müslüman olduktan sonra da bu haklarından vazgeçmediler. İslâm hukukçuları arasında da hükümdarın kanun koyup koyamayacağı hususunda kesin ve ortak bir görüş olmadığından meseleyi kendi lehlerinde mütalaa ederek kanunlar ve nizamlar koymaya devam ettiler. Fakat Osmanlı padişahları İslâm'ın temel hükümleri ile ters düşmemeye de özen gösterdiler.

Öte yandan örfî hukukun alanı ne kadar geniş olursa olsun Osmanlı devletini lâik olarak nitelendirmek de mümkün değildir. Çünkü Osmanlı idaresi toplumu mensup oldukları dine göre ele almış, vergi, yargı, eğitim ve sair konularda her cemaate farklı bir hukuk tatbik edilmiştir. Toplum mensup olduğu dinî cemaate göre teşkilatlandırılmıştır. Bu durum adli ve idarî teşkilatlanmada dine dayalı *adem-i merkezîyetçilik* ve çeşitliliğin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Devlet de resmî işlemlerde dinî cemaatlerin liderlerini muhatap almıştır.

Hukukun düzenlenmesi yetkisi nazarî olarak padişaha aitti. *Şer'îat* da idarî, askerî ve malî konularda padişaha kanun koyma yetkisini tanıyordu. Padişah, İslâm hukukunun temel prensiplerine ters düşmemek kaydıyla istediği kanunu çıkarabilirdi. Uygulamada ise *şeyhülislâm* başta olmak üzere, *kadıaskerler* ve hukukî konuları iyi bilen *ulemâ*, padişaha kanun koyma konusunda yardımcı olurlardı.

Çeşitli konularda meydana getirilen kanun ve nizamlara *kanunnâme* adı verildi. Bunlardan ilk önemli *kanunnâme*'yi Fâtih Sultan Mehmed yapmıştır ki, *Fâtih kanunnâmesi* olarak bilinir. Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman'ın da kendi adlarıyla anılan kanunnâmeleri vardır.

Bunların dışında, her eyalet ve sancağın kendi ekonomik ve sosyal özellikleri dikkate alınarak düzenlenmiş kanunnâmeleri vardı. *Sancak kanunnâmeleri*, Osmanlı hukuku içerisinde mühim yer tutar. Bu kanunnâmelerde toprak tasarrufu, vergi sistemi ve tımar düzeni teferruatıyla ele alınmıştır.

Osmanlı hukuku klâsik yapısını XVII. ve XVIII. yüzyıllarda da sürdürdü. Sistemde büyük bir değişiklik olmadı.

XIX. yüzyılda Osmanlı hukukunun kaynakları arasına Batı hukuku da girdi. Tanzimat ve *islahat fermanları*'nda Batı hukukunun tesiri açıkça görülür. Ayrıca yeni kanunlar hazırlanmasında *şer'îat'e* ve *örf'e* dayanan eski hukukun yanında Batı hukukuna ait unsurlardan da faydalanılmıştır. Özellikle *kanun-ı esasî*'de bu durum kendini açıkça ortaya koymaktadır.

Tanzimat dönemi devlet adamları, ortak bir kanunlar külliyatı meydana getirmeye çalıştılar. Bunlar arasında 1840 ve 1851 *ceza kanunları*, 1858 tarihli *arazi kanunu* ile 1863 tarihli *deniz ticaret kanunu* sayılabilir.

Öte yandan XIX. yüzyılda, klâsik dönemdeki *kadıaskerlik* kurumu kaldırılarak yerine, önce *nezâret-i deâvi*, daha sonra *adliye nezareti* kuruldu (1870). 1878 yılında ise hâkim ve savcı yetiştirmek üzere *mekteb-i hukuk* (Hukuk Fakültesi) açıldı.

Adliye Teşkilatı

İlmiye sınıfının belli başlı üç görevi vardı: Eğitim-öğretimin sürdürülmesi, dinî, sosyal, idarî ve askerî konularda dinin görüşünün açıklanması ile idarî ve adli hizmetlerin görülmesi. Şimdi bunlardan adliye teşkilatının işleyişini ele alalım.

Kadıaskerler

Osmanlı adli teşkilatının başında kadıasker vardı. Önceleri bir kadıasker varken Fâtih devrinde Rumeli ve Anadolu kadıaskerliği olarak ikiye çıkarılmıştır. Rumeli tarafındaki ilmiye sınıfına ait bütün işler Rumeli kadıaskerliğince, Anadolu tarafındakiler de Anadolu Kadıaskerliğince yürütülürdü. Rütbece Rumeli kadıaskeri yüksekti.

Yavuz Selim zamanında Doğu ve Güney-doğu Anadolu'nun fethi üzerine *Arap ve Acem kadıaskerliği* adı altında üçüncü bir kadıaskerlik makamı ihdas edilmişse de kısa süre sonra bu makam kaldırılarak görev alanı Anadolu kadıaskerliğine ilhak olunmuştur.

Kadıaskerler *divân* (hükûmet) üyesi idiler. *Divân*'da görüşülen hukukî konularda söz sahibi idiler ve onların reyî kesindi. Kazâ mahkemelerinde halledilemeyen davalar *divân*'da kadıaskerler tarafından karara bağlanırdı. *Divân* esas itibariyle yürütme organı olmakla beraber aynı zamanda en üst yargı organı idi. Bir nevi en üst temyiz mahkemesi görevini de üstlenmişti. *Divân*'a gelen adli meselelere ve davalara kadıaskerler bakardı. *Divân*'ın kararları kesindi.

Ayrıca imparatorlukta bütün kadıların ve müderrislerin tayin, terfi ve azilleri konusunda da kadıaskerler yetkili idi. Kadıaskerler bir yıl görevde kalırlardı. Kadıaskerlikten sonra gelinebilecek tek makam ise şeyhülislâmlıktı.

Kadı ve Nâip

Kadı, kazâ idaresinin başı olup, mutlaka yüksek dereceli bir medreseyi bitirmiş ve belli müddet Edirne, Konya, Sivas, Bağdat gibi büyük şehirlerde "*dânişmend*" (stajyer) olarak hizmet görmüş kişiler arasından tayin olunurdu. Kadı, görevine ancak iki sene müddetle atanabiliyor, iki yıl sonunda İstanbul'a giderek

"*mülâzemette*" (maaşsız hizmette) beklemesi gerekiyordu. Bu durumda 30 yıl kadılık yapan birisinin 10 yılı *mülâzemette* geçiyor demektir. Kadıların tayin işleri kadıaskerlere aitti. Anadolu yakasındaki kadıların atanması Anadolu kadıaskerinin, Rumeli yakasındaki kadıların atanması da Rumeli kadıaskerinin yetkisi dâhilindeydi.

Kadılıklar, kadıların görev yaptıkları, kazâ bölgesinin durumuna göre belli derecelere ayrılmıştı; *kazâ kadıları* ve *sancak-eyalet ka-*

Resim 2.5

Kadıasker,
Kaptanpaşa ve
Çuhadar

Kaynak: <http://www.mkutup.gov.tr/osmanli/25>

Ehl-i örf: Osmanlı devrinde fiilî gücü elinde tutan, devletin kudret ve nüfuzunu temsil eden devlet memurları. Ünal, Osmanlı Tarih Sözlüğü, İstanbul 2011, 219.

Resim 2.6

Başmuhzır, Mekke
Kadısı, Rumeli
Kadıaskeri,
Nakibüleşraf ve
İstanbul Kadısı

Kaynak: <http://www.mkutup.gov.tr/osmanli/11>

dıları. Kazâ kadılıkları küçük merkezler olup, yukarıda anlattığımız gibi kadıaskerler buralara doğrudan kadı tayin edebilirlerdi. Mevleviyet, sayılan İstanbul, Edirne, Sofya, Selanik Bursa gibi büyük şehir kadılıklarına ise XVI. yüzyılın ortalarına kadar kadıaskerlerce kadı tayin edilirken, bu zamandan sonra şeyhülislâm tarafından yapılmaya başlanmıştır. *Mevleviyetler* de kendi aralarında, kadıların aldıkları yevmiyelere göre, 150, 300 ve 500 akçelik şeklinde gruplara ayrılmıştı. Bunlara bağlı ayrıca kazâlar da vardı ki “*molla*” unvanını taşıyan büyük kadılar buralara “*nâipler*” yollarlar idi.

Kadıların *askerî, malî, beledî* ve *örfî* olarak birçok yetkileri bulunmakla beraber asıl görevleri yargı ile ilgiliydi. Hukukî açıdan kadı, şer’î mahkemenin reisiydi. Her türlü anlaşmazlıklar ve ceza gerektiren suçlar ‘*meclis-i şer*’ denilen kadının başkanlık ettiği mahkemede çözümlenirdi. Kadının hükmü olmadan hiç kimse cezalandırılmazdı. Her türlü alacak borç ve miras davaları ile arazi ihtilafı *ehl-i örf* ile *reâyâ* arasındaki anlaşmazlıklar kadı tarafından halledilirdi.

Kadının mahkeme işlerinde yardımcısı olan bir kısım memurlar da mevcuttu ki, bunların başında “*nâip*” geliyordu. Nâip kadının bulunmadığı hallerde duruşmaları idare etmek, *serbest dirlikler* içerisinde yer almayan köylerdeki davaların yerinde görülmesi için olay mahalline gitmek gibi görevleri ifa ediyordu. Ayrıca yukarıda temas edildiği üzere *mevleviyet* olan büyük şehir kadılıklarına bağlı işlere bakan kişilere de *nâip* deniyordu.

Bundan başka kadıya yargı işlerinde yardımcı olan subaşı, muhızırbaşı ile emrinde muhızırlar, asesbaşı ve asesler, mukayyid vs. gibi görevliler vardı.

Osmanlı kadısının görev ve yetkilerini bugün hangi kurumlar yerine getirmektedir?

SIRA SİZDE

Mahkeme, kadının oturduğu konağın alt katında kurulurdu. Şayet böyle elverişli bir konak yoksa kasabanın en büyük camiinde yargı işleri yürütülürdü. Yargılama sabah namazından sonra başlar, öğleye kadar sürerdi.

Ayrıca her duruşmada hazır bulunan ve kazânın doğruluğu ve dürüstlüğü ile tanınmış ileri gelenlerinden seçilmiş bir nevi jüri mevkiindeki “*şuhûdü’l-hâl*” denilen bir heyet mevcuttu. Kadı, fikhî meselelerde kazâ müftüsünden veya şeyhülislâmdan görüş (fetvâ) isteyebilirdi.

Kadının görev alanı yargı ile sınırlı değildir. O, bulunduğu kazâda asayişin temininden sorumludur. Bunu *subaşı* ve *asesler* vasıtasıyla yürütür.

Kadının hükmünü ancak *divân-ı hümayûn* bozabilirdi. Bu sebeple kadının verdiği kararı beğenmeyenler *divân’a* başvurabilirlerdi.

Osmanlı imparatorluğu genel olarak halkın çoğunluğunun mensup olduğu Hanefî mezhebi hukukunun içtihadlarını ve esaslarını uygulamışsa da diğer ehl-i sünnet mezheplerine mensup toplumların yaşadığı Hicaz, Mısır, Suriye ve Filistin gibi yörelere Şâfi, Hanbelî veya Malikî mezhebine mensup kadılar tayin etmiştir. Bu mezheplere mensup olanlar hukuki problemlerinin çözümü için kendi kadılarına başvurabilirlerdi.

Tanzimat’tan Sonra Hukuk Alanındaki Değişmeler ve Adliye Teşkilatı

1839 yılında ilan edilen Tanzimat fermanı Osmanlı İmparatorluğu için yeni bir dönemin başlangıcı kabul edilir. Bu dönem esas itibarıyla *vaka-i hayriye* denilen yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla başlar. Sultan II. Mahmud bu olaydan sonra modernleşme çalışmalarına hız vermiş ve bütün devlet teşkilatını Avrupa örneğine göre değiştirmeye başlamıştır.

Şuhûdü’l-hâl: Birkaç kişi olabildiği gibi bazen 20-30 kişi de olabilen Şuhûdü’l-hâl, kadının kararlarının kanuna uygun olup olmadığını takip eden bir jüri idi. Çünkü kadılar, her ne kadar Şer’î ve örfî hukuku iyi bilirlerse de mahallî örf ve âdetlere yabancı olduklarından dolayı tereddüd ettikleri hususlar da olabiliyordu. Böyle durumlarda şuhûdü’l-hâl ile müşavere ederlerdi.

Tanzimat'la birlikte Osmanlı hukukun kaynakları arasına Batı hukuku da girmiştir. Ancak eski hukuka ait kaynaklar derhal terk edilmemiş, şer'î ve örfî hukuk Batı hukuku ile sentezlenerek kanunlaştırma çalışmaları başlamıştır.

Tanzimat'tan sonra hukuk ve adliye teşkilatı alanındaki değişimler 1826'dan başlayarak imparatorluğun ortadan kalktığı 1922 yılına kadar süren bir zaman diliminde meydana geldi.

II. Mahmud döneminde ıslahat hareketlerinin gerektirdiği yeni nizamnameleri hazırlamak, memurların muhakemesiyle meşgul olmak üzere 1837 yılında *Meclis-i Ahkâm Adliye* adıyla bir meclis kuruldu. Tanzimat'tan sonra işlerin çoğalmasından dolayı 1854 yılında kurulan *Meclis-i Âlî-i Tanzimat* ve *Meclis-i Ahkâm-ı Adliye* birleştirilerek yine *Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye* adı altında bir meclis oluşturulmuş ve bu meclis idare, tanzimat, adliye adlarıyla üç kısma ayrılmıştır. İdare kısmı mülki ve malî işlerle, tanzimat kısmı kanun ve nizamnamelerin tedkik ve düzenlenmesiyle, adliye kısmı da bazı davalarla meşgul olmuştur. 1867 tarihinde bu meclis tekrar *Divan-ı Ahkâm-ı Adliye* ve *Şura-yı Devlet* olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Birincisi bugünkü Yargıtay'ın görevini yerine getiren en üst temyiz mahkemesi diğeri de bugünkü Danıştay'ın vazifelerini üstlenen idari yargı organı idi. Ancak Şura-yı Devlet idarî mahkeme olmanın ötesinde yasama yetkisine sahip bir organdı ve başkanı hükümet üyesi idi.

SIRA SİZDE

6

Danıştay ve Sayıştay'ın görevleri nelerdir?

1863 yılında ise bugünkü Sayıştay'ın görevini üstlenen *Divân-ı Muhasebât* adıyla bir üst yargı organı teşkil edildi.

Bu dönemde ünlü tarihçi ve hukukçu Ahmed Cevdet Paşa bir hukuk şaheseri kabul edilen *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* (kısaca Mecelle) adlı medenî kanunu hazırlamıştır. Batı hukuku ile Osmanlı hukukunun sentezi olan bu eser 1926 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.

Bu çerçevede şer'î mahkemelerin yetki alanı daraltılarak, Batı tarzında yeni mahkemeler kurulmuştur. Böylece 5 çeşit mahkeme ortaya çıkmıştır:

Nizamiye Mahkemeleri

Bunlar genel mahkemelerdi. Şer'î mahkemeler ile cemaat, konsolosluk ve ihtisas mahkemesi olan ticaret mahkemelerinin görev alanı haricindeki bütün davalar bu mahkemeler tarafından görülüyordu.

Şer'îyye Mahkemeleri

Tanzimat'tan sonra şer'îyye mahkemelerinin görev alanı daraltıldı. Kadılar askerî, malî, beledi görevleri kaldırıldığı gibi yargıç olarak da yetkileri sınırlandı. Sadece evlenme, boşanma, nafaka ve miras meselelerine bakmaya başladılar.

Ticaret Mahkemeleri

1840 yılında ticarî davalara bakmak üzere Ticaret nezâretine bağlı bir Ticaret Mahkemesi kuruldu. Bu mahkeme devletçe tayin olunan bir reis ve iki üye ile tüccarın seçtiği dört üye olmak üzere toplam yedi üyeden meydana geliyordu. 1910 yılında kaldırılan bu mahkemeler bir nevi uzmanlık mahkemeleri idi.

Cemaat Mahkemeleri

Osmanlı imparatorluğu içerisinde yaşayan gayrimüslim teba'nın kendi toplulukları içindeki davaların görüldüğü mahkemeler. Bu mahkemelere Hıristiyan cemaatlerinde kilise teşkilatının başındaki *patrik* veya onun tayin ettiği papazlar; Yahudiler'de ise *hahambaşı* denilen yine dinî liderler başkanlık ederlerdi.

Konsolosluk Mahkemeleri

Bu mahkemeler yabancı devlet teba'sı olup Osmanlı devleti içerisinde bulunan kimselerin kendi aralarındaki davalara bakardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasalı Dönem: 1876 Kanun-ı Esâsî'si

Osmanlı İmparatorluğu 1876 yılında Teşkilat-ı Esasiye kanunu da denilen kanun-ı Esâsî'yi yani ilk anayasayı yürürlüğe koydu. Bu anayasa ile devlet Meşrutiyet rejimine geçmiş oluyor; taçlı bir demokrasi haline geliyordu. Kanun-ı Esâsî çerçevesinde seçimler yapıldı ve ilk *Osmanlı Meb'ûsân Meclisi* açıldı. Ancak Sultan II. Abdülhamid meşrutiyet rejimine karşıydı. Bu sebeple 1877 yılında başlayan Osmanlı-Rus savaşını gerekçe göstererek Meclisi kapattı. Kanun-ı esâsî'yi kaldırmadı ama 30 yıl da uygulamadı. Devleti mutlak bir monarşi ile yönetti. Siyasi hürriyetlerin aşırı derecede kısıtlanması ve basına sansür konulması aydınlar arasında büyük bir tepki yarattı. İlegal (kanundışı) olarak örgütlenen muhalefet, aydınlar ve özellikle subaylar arasında taraftar buldu. 1880'lerde gizli olarak kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti bu muhalefetin başını çekiyordu. Rumeli'deki üçüncü ordu subayları arasında geniş bir taraftar grubu kazandı. Sonunda bu cemiyetin baskısı ile Sultan II. Abdülhamid meşrutiyeti tekrar yürürlüğe konacağını ilan etti.

1908'den sonra başlayan bu döneme II. Meşrutiyet devri denilir. Bu dönemde kanun-ı esâsî gereğince seçimler yapıldı ve Meclis-i meb'ûsân toplandı. Anayasada bazı değişiklikler yapılarak daha demokratik bir rejim kurulmaya çalışıldı. Basından sansür kalktı. Çeşitli siyasi partiler kuruldu.

Fakat 23 Ocak 1913'te Enver Paşa'nın *Bâbîâlî baskını* adıyla tarihe geçen hareketi ile meşrutiyet rejimi İttihat ve Terakki diktatörlüğüne dönüştü. II. Meşrutiyet rejimi imparatorluğun ortadan kalktığı 1922 yılına kadar yürürlükte kaldı.

Özet

Osmanlı devletinin gelir ve giderlerini idare eden kurum defterdarlıktır. Bu kurumun başında başdefterdar veya şikk-ı evvel defterdarı vardır. Divan üyesi olan defterdar geniş yetkilere sahiptir. Temel görevi devletin gelir ve giderini takip etmek ve padişaha bütçeyi takdim etmektir. Defterdarlık makamına Bâb-ı defteri de denilir. Defterdarın emrinde geniş maliye bürokrasisi vardır. Bu bürokrasi devlet gelirlerinin toplanmasında ve harcamaların yapılmasında önemli rol oynar.

Başdefterdara bağlı defter-i hakanî eminliği veya kısaca defterhâne denilen büroda devletin mali kayıtları ve defterleri muhafaza edilir. Tanzimat'tan sonra buna defter-i hakanî nazırı denmiştir. Bugünkü karşılığı ise Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğüdür.

Osmanlı bütçeleri bugünkü bütçelerden farklıdır. Daha çok sene sonu hesap bilançoları gibidir. Geçmiş bir yıl içerisindeki devletin gelirleri ve giderleri bir cetvel halinde hazırlanarak padişah huzurunda okunur.

XIX. yüzyılda bütün devlet teşkilatındaki değişmeye paralel olarak maliye teşkilatı da değişmiş ve Maliye Nezareti kurulmuştur. Başdefterdarın yerini Maliye Nazırı almış fakat eyaletlerdeki defterdarlıklar değişmemiştir. Sancaklara ise mal müdürleri atanmıştır.

Eğitim sistemi modernleşme çerçevesinde değişmiş, medreseler kaldırılmamışsa da medrese mezunlarının istihdam alanları daralmıştır. Sultan II. Mahmud devrinden itibaren birçok modern okullar ve üniversite açılarak eğitim sistemi kökten değişmiştir.

Modernleşme döneminde adli teşkilatta değişmeler meydana geldi. Tanzimat'la birlikte Osmanlı hukukun kaynakları arasına Batı hukuku da girmiştir. Ancak eski hukuka ait kaynaklar derhal terk edilmemiş, şer'î ve örfî hukuk Batı hukuku ile sentezlenerek kanunlaştırma çalışmaları başlamıştır. Bu çalışmalar sonunda Mecelle adlı medeni kanun ortaya çıkmıştır. 1854 yılında adli işlere bakan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye adıyla bir meclis oluşturulmuştur.

Şer'î mahkemeler kaldırılmamakla beraber görev alanları daraltılmıştır. Böylece yargı işlerine bakan Nizamiye, Şer'iyye, Ticaret, Cemaat ve Konsolosluk mahkemeleri ortaya çıkmıştır.

Maliye teşkilatının ana kurumu Başdefterdarlıktır. Buna bağlı olan başmuhasebe kalemi;

Saray da dâhil olmak üzere bütün devlet dairelerinin gelirleriyle masraf hesaplarını tutar,

Mali kanun ve nizamnameleri hazırlar, devlete ait imalât, ihale ve ödemeleri yapardı. Ayrıca para ile ilgili

hesapları kontrol eder, malikâne beratlarını verir, bir nevi sayıştay vazifesi de görürdü.

Osmanlı devletinde iç hazine ve dış hazine olmak üzere iki hazine vardır. İç hazine padişahın özel hazinesidir. Devlet gerçek hazinesi ise Dış hazine olarak bilinen hazine-i âmire'dir. Devletin bütün gelirleri bu hazinede toplanır ve harcamalar buradan yapılır.

Osmanlı ilmiye teşkilatının temelini medreseler oluşturur. Medreseler, genel medreseler ve ihtisas medreseleri olmak üzere iki gruba ayrılır. Genel medreseler kadı, müderris ve müftü yetiştirmek için kurulmuştur. Bu medreseler müderrislerin aldıkları yevmiyeye göre tasnif edilirdi. En yüksekleri sahn-ı seman ve Süleymaniye medreseleridir. İhtisas medreseleri ise okutulan derslere göre darü'l-hadisler, darü'l-kurrallar ve darü't-tıblar olmak üzere üç gruba ayrılırdı.

Osmanlı hukuk ve adli teşkilatının başında ise kadiaskerler vardı. İmparatorluğun Anadolu tarafındaki kısmına Anadolu kadiaskeri, Rumeli tarafındaki kısmına ise Rumeli kadiaskeri bakardı. Kadiaskerler divan üyesi idiler.

Osmanlı devletinde hukuk üç ana temele dayanıyordu: İslâm hukuku (şer'at), örfî hukuk ve feth edilen bölgelerde daha önceden bir şekilde konulmuş olan kanun ve nizamlar.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdakilerden hangisi Başdefterdar'ın görev ve yetkilerinden biri **değildir**?
 - a. Kadıları tayin etmek
 - b. Hükümdarın malını muhafaza etmek
 - c. Maliye ile ilgili hüküm yazmak
 - d. Çavuşluk, kâtiplik ve sipahilik tayinleri yapmak
 - e. Divan toplantılarına katılmak
2. Aşağıdakilerden hangisi Başmuhasebe kaleminin görevlerinden biri **değildir**?
 - a. Bütün devlet dairelerinin gelir ve giderlerinin hesabını tutmak
 - b. Malî kanun ve nizamnâmeleri hazırlamak
 - c. Malikâne berâtları verme,
 - d. Mukataa gelirlerini toplamak
 - e. Devlete ait imalât, ihale ve ödemeleri yapmak
3. Aşağıdakilerden hangisi Dış Hazine'nin gelir kaynaklarından biri **değildir**?
 - a. Padişah hasları
 - b. Cizye geliri
 - c. Mısır eyaleti geliri
 - d. Salyaneli eyaletlerin irsaliyeleri
 - e. Salyanesiz eyaletlerin irsaliyeleri
4. Defterhâne'nin âmiri aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Ruznamçeci
 - b. Defter Kethüdası
 - c. Tahrir Emîni
 - d. Defter-i Hakanî Emîni
 - e. Şikk-ı Evvel defterdarı
5. XIX. Yüzyılda kurulan ve bugünkü sayıştayın işlevini gören kurumun adı nedir?
 - a. Divân-ı muhasebât
 - b. Şuray-ı devlet
 - c. Muhasebe Kalemi
 - d. Başmuhasebe
 - e. Defterdarlık
6. Sahn-ı semân ve Süleymaniye medreseleri kimler tarafından kurulmuştur?
 - a. II. Murad ve Fatih
 - b. Fatih ve Yavuz
 - c. Yavuz ve Kanuni
 - d. II. Bayezid ve Yavuz
 - e. Fatih ve Kanuni
7. Aşağıdakilerden hangisi Şeyhülislamın görevlerinden biri **değildir**?
 - a. Çeşitli konularda dinin görüşünü yansıtan fetvalar vermek
 - b. Divan-ı hümayunda dinî konularda görüş bildirmek
 - c. Yüksek dereceli kadıların tayinini yapmak
 - d. Kazâ müftülerinin tayinini yapmak
 - e. Harp ilan edilmesi, barış yapılması, ıslahat uygulanması, idarî, malî, askerî ve sosyal alandaki düzenlemeler hakkında görüş beyan etmek
8. Aşağıdakilerden hangisi ilmiye sınıfından biri **değildir**?
 - a. Müderris
 - b. Muid
 - c. Nakibü'l-eşraf
 - d. Kadı
 - e. Sancakbeyi
9. Aşağıdakilerden hangisi kadıaskerlerin görev ve yetkilerinden biridir?
 - a. Müftü tayin etmek
 - b. Kadı tayin etmek
 - c. Defterhaneyi teftiş etmek
 - d. Fetva vermek
 - e. İmam ve müezzin tayin etmek
10. Aşağıdakilerden hangisi Tanzimat'tan sonra hukuk alanında meydana gelen değişimlerden biri **değildir**?
 - a. Adliye nezaretinin kurulması
 - b. Şura-yı devlet'in kurulması
 - c. Evkaf Nezaretinin kurulması
 - d. Meclis-i ahkam-ı adliye'nin kurulması
 - e. Mecelle'nin yazılması

Okuma Parçası

Osmanlı maliyesi, alacağına şâhindi. Kim olursa olsun maliyeden para kaçırılmazdı. Osmanoğulları buna dâhildi. Sancak valisi olan şehzâdelerin harcamaları, Maliye'ce kontrol edildikten sonra hesaplar Dîvân-ı hümâyûn'a (imparatorluk hükûmeti) arz edilirdi. Yâni pâdişâhın oğlu, dilediği gibi para sarfedemezdi. Pâdişâh kızları da öyle. Fâtih Sultan Mehmed ölüp büyük oğlu II. Bâyezid tahta oturunca, bilindiği gibi, Karaman'da vali olan küçük oğul sultan Cem, ağabeyinin padişahlığını kabul etmemişti (1481). Cem, Anadolu eyaletinin merkezi olan Kütahya'yı ele geçirmek üzere bu şehre doğru yürüdü. Anadolu beylerbeyisi Dâmâd Sinan Paşa, korkusundan Kütahya'dan İstanbul'a kaçtı. Hem de karısını Kütahya'da bırakarak. Karısı ise, II. Bayezid'in büyük kızı idi. Henüz 16 yaşlarında olan Ayşe Sultan, Osmanoğlu olduğu için, korku hissine yabancı olarak doğmuştu. Amcası Sultan Cem'in Kütahya'yı ele geçirirse çok güçleneceğini biliyordu. Kale kumandanını (Kütahya Dizdarı) çağırıp ve kaleyi savunmasını emretti. Kaledeki devlet hazinesini de açtırarak içinde bulunduğu 25.000 akçeyi askere dağıttı. Gerçekten Sultan Cem, Kütahya'yı alamadı ve Bursa'ya doğru savuşup gitti. Bütün bu işler yatışınca maliye, Ayşe Sultan'ın yakasına yapıştı, devlete ait 25.000 akçeyi kanunsuz harcadığını, ödemesini bildirdi. Bu sırada Ayşe Sultan, Gelibolu'da, kapdân-ı deryâlığa getirilen zevci Sinan Paşa ile oturuyordu. Nakit parası yoktu. Dedesi Fâtih Sultan Mehmed Hân'ın evlenirken kendisine hediye ettiği değerine paha biçilmez mücevherli üsküf'ü satışı çıkardı. Fakat Gelibolu'da bu kadar değerli bir nesneyi satın alacak kimse çıkmadı. Ayşe Sultan, İstanbul'daki babası II. Bâyezid'e bir mektup yazarak durumu anlattı: "Şehid dedem Sultan Mehmed Hân" diye andığı dedesi Fâtih'in hediyesi üsküf'ünü satmaya aracılık etmek veya borcunu ödemek şıklarında babasını serbest bırakıyordu. Mektubun aslı Topkapı Sarayı Arşivi'ndedir (ho: 5455). Maceranın sonunu bildiren bir vesika elimizde yoktur. Fakat Maliye'nin 25.000 akçesini şu veya bu şekilde -devletin sahibi sayılan- hânedan'dan tahsil ettiğine hiç şüphe etmiyorum".

Kaynak: Yılmaz Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, C.9, İstanbul 1978, s. 83.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. a Yanıtınız yanlış ise "Defterdâr ve Defterhâne" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. d Yanıtınız yanlış ise "Başmuhasebe" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. c Yanıtınız yanlış ise "Hazine" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. d Yanıtınız yanlış ise "Defterhâne (Defter-i Hakani Eminliği)" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. a Yanıtınız yanlış ise "XIX. Yüzyılda Maliye Teşkilatı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. e Yanıtınız yanlış ise "Sahn-ı seman ve Süleymaniye Medreseleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. b Yanıtınız yanlış ise "Şeyhülislam Kurumu" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. e Yanıtınız yanlış ise "İlmiye Teşkilatı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. b Yanıtınız yanlış ise "Kadıasker" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. c Yanıtınız yanlış ise "Tanzimat'tan Sonra Hukuk Alanındaki Değişmeler ve Adliye Teşkilatı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Osmanlı devrindeki iltizam uygulaması günümüzde devletin hizmet alımlarında uyguladığı ihale sistemine çok benzemektedir. Mukataa denilen devlete ait vergi kaynakları müzayedeye çıkarılır ve en yüksek fiyatı veren mukataayı iltizama almış olurdu. Bugün de devlet yol, köprü, baraj, havalimanı gibi çeşitli alt yapı yatırımları için ihaleye çıkmakta veren düşük fiyatı özel şirket yatırımı üstlenmektedir.

Sıra Sizde 2

Bugünkü il defterdârlıkları Osmanlı devrinden kalmadır. Osmanlı eyalet defterdârlıkları devlete ait gelirlerin toplanması ve mahallinde yapılan harcamaların takibinden sorumlu idiler. Bugün illerdeki defterdârlıklar vergi gelirlerinin toplanmasında ve hazineye aktarılmasını sağlamaktadırlar.

Sıra Sizde 3

Osmanlı devrinde külliye denilince merkezini büyük bir câminin oluşturduğu, medreseler, imarethane, has-tane, hamam, zâviye, han, çeşme, gibi tesisler akla gelirdi. Mesela Fatih külliyesi, Süleymaniye külliyesi gibi. Kampüs ise bir birçok fakültenin bir arada bulunduğu üniversite alanına denilmektedir. Medreseler fakülte-lere, imarethane, yemekhaneye, zaviye, kantinlere ve sosyal tesislere, han, öğrenci yurtlarına karşılık gelir. Dolayısıyla külliye bugünkü kampus kavramını karşı-lamaktadır.

Sıra Sizde 4

İslamiyetin ortaya çıkması ve büyük bir İslam impara-toruğu olarak Afrika, Asya, Anadolu'ya yayılması üze-rine Arapça geniş bir alanda bilim dili haline geldi. Sel-çuklu çağında kurulan medreselerde doğal olarak bilim dili Arapça idi. Osmanlılar Türkçeyi resmi dil olarak ka-bul eden ilk devlettir. Ancak Osmanlı Devleti kurulduğu zaman Arapça bilim dili olarak geniş bir kabul görüyordu. Bu yüzden bu gelenek Osmanlı medreselerinde de devam etti. Türkçe ikinci bir dil olarak kullanıldı.

Bugün de üniversiteler ve kolejler İngilizce, Fransızca gibi Batı dillerinde tedrisat yapmaktadırlar. 1960'lara kadar Fransızca bir dünya dili olarak kabul görürdü. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngilizce uluslararası bir dünya dili haline gelmiştir. Ancak yine de bir ül-kenin kendi dilinde eğitim ve öğretim yapması doğal olandır. Dünyadaki bilimsel gelişmeleri takip edebil-mek için yabancı dil bilmek çok önemlidir. Ancak yine de bir ülkenin kendi dilinde eğitim ve öğretim yapması doğal olandır.

Sıra Sizde 5

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı kadısının yargı görevinin dışında beledi, askerî, malî, idarî pek çok yetkileri var-dı. Bugün bu belediyeye ait yetkileri, belediye başkanı, idari yetkileri illerde valiler, ilçelerde kaymakamlar, malî yetkileri maliye bakanlığı memurları, askerî yetki-leri polis ve jandarma birimleri, memurların denetlen-mesi işini ise çeşitli bakanlıklara ait müfettişler yerine getirmektedir. Yargı görevini ise bağımsız mahkemeler üstlenmiş durumdadır.

Sıra Sizde 6

Danıştay, hükümetin ve idari birimlerin yaptığı işlemlerin kanun ve yönetmeliklere uygunluğunu denetler. İdarî bir yargı organıdır. Sayıştay ise devlet kurumla-rındaki malî işlemleri denetler. Devletin yaptığı bütün

harcamalar sayıştayın kontrolünden geçer ve usul-süz harcamalar iptal edilir. XIX. yüzyıla kadar bu işi merkezde defterdârlığa bağlı başmuhasebe, taşrada ise defterdârlıklar yürütürdü. XIX. yüzyılda divan-ı muhasebât kurularak bugünkü sayıştayın görevini üst-lenmişti. Danıştay görevini XIX. yüzyıla kadar divan-ı hümâyûn yerine getirmişti. Ondan sonra şura-yı dev-let üstlenmiştir.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Akdağ, Mustafa (1977), **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi**, II, İstanbul.
- Akgündüz, Ahmet (1990-1994), **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, I-VIII, İstanbul.
- Akgündüz, Hasan (1997), **Klasik dönem Osmanlı Medrese Sistemi Amaç-Yapı-İşleyiş**, İstanbul.
- Akyüz, Yahya (2009), **Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2009**, Ankara.
- Atay, Hüseyin, "Medreselerin Gerilemesi", **A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XXIV, 37
- Baltacı, Cahid (1976), **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul.
- Barkan, Ömer Lütfi (1953-54), "H.933-934/M.1527-1528 Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, XV/1-4, 251-329.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Kanunnâme", **İslâm Ansiklopedisi**, (MEB), VI.
- Baysun, Cavid, "Müdürrisler", **İslâm Ansiklopedisi**, (MEB), VIII.
- Baysun, M. Cavid, "Ebussuud Efendi", **İslâm Ansiklopedisi**, (MEB) IV.
- Baysun, M. Cavid, "Naip", **İslâm Ansiklopedisi**, (MEB), IX.
- Bilge, Mustafa (1984), **İlk Osmanlı Medreseleri**, İstanbul.
- Ergin, Osman Nuri (1977), **Türk Maarif Tarihi**, I-IV, İstanbul.
- Findley, Carter V. (1996), **Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, İstanbul.
- Genç, Mehmet (2000), **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul.
- Güçer, Lütfi (1964), **XVI. ve XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hubûbât Meselesi ve Hubûbâttan Alınan Vergiler**, İstanbul.
- İnalçık, Halil (1958), "Osmanlı Hukukuna Giriş, Örfî Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları", **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, XIII/2, Ankara.

- İnalcık, Halil (2004), **Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)**, İstanbul.
- İnalcık, Halil (2000), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600**, 1, İstanbul.
- İnalcık, Halil (2000), **Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet**, İstanbul.
- İpşirli, Mehmet, "Medrese", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XXVIII.
- İzgi, Cevat (1997), **Osmanlı Medreselerinde İlim**, İstanbul.
- "Kanunnâme-i Âl-i Osman", (1329-1331, Mehmed Arif Bey neşri) **Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası**, 13-XIX. Cüzler, İstanbul.
- Kramers, J.H. "Şeyhülislam", **İslâm Ansiklopedisi**, (MEB), XI.
- Ortaylı, İlber (1994), **Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı**, Ankara.
- Ortaylı, İlber (2007), **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Ankara.
- Pakalın, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I-III.
- Sarıkaya, Yaşar (1997), **Medreseler ve Modernleşme**, İstanbul.
- Tabakoğlu, Ahmet (1986), **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1984), **Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Ankara.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1984), **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı**, Ankara.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1972-1983), **Osmanlı Tarihi**, I-IV, Ankara.
- Ünal, Mehmet Ali (1999), **Osmanlı Devri Üzerine Makaleler Araştırmalar**, Isparta.
- Ünal, Mehmet Ali (2012), **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta.
- Ünal, Mehmet Ali (2011), **Osmanlı Tarih Sözlüğü**, İstanbul.

3

Amaçlarımız

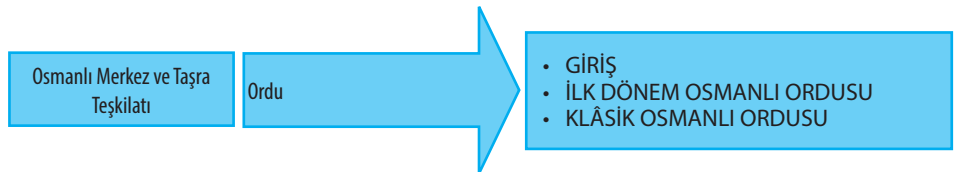
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Osmanlı Beyliği'nin ortaya çıkışı sırasındaki ordu yapısını anlayabilecek,
- Klasik dönem Osmanlı ordusunun oluşum sürecini açıklayabilecek,
- Osmanlı ordusunun merkez ve taşra yapısı hakkında bilgi sahibi olabilecek,
- Merkez ve taşra ordusunun alt gruplarını öğrenebilecek,
- Merkez ve taşra ordusunu oluşturan alt grupların görevlerini ve hizmet alanlarını öğrenebilecek,
- Osmanlı ordusunun insan kaynakları hakkında bilgi sahibi olabilecek,
- Osmanlı ordu sisteminin bozulmasının sebeplerini anlayabilecek,
- Osmanlı donanmasının oluşum sürecini, genel yapısını, faaliyet sahalarını öğrenebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Osmanlı Beyliği
- Eyâlet Ordusu
- Merkez Ordusu
- Timarlı Sipâhiler
- Yaya ve Müsellemeler
- Akıncı Ocağı
- Kapıkulu Ordusu
- Kale Muhâfızları
- Acemi Ocağı
- Yardımcı Askerî Kuvvetler
- Yeniçeri Ocağı
- Tatarlar
- Yeniçeri İsyancıları
- Yörükler
- Cebeci Ocağı
- Voynuklar
- Topçu Ocağı
- Derbenciler
- Kapıkulu Sipâhileri
- Köprücüler
- Humbaracı Ocağı
- Martoloslar
- Lağımçı Ocağı
- Cerahorlar
- Top Arabacıları Ocağı
- Donanma

İçindekiler

Ordu

GİRİŞ

XIII. yüzyılın başlarında bağımsız bir *beylik* olarak Anadolu'nun kuzey-batısında, Söğüt ve çevresinde ortaya çıkan Osmanlı devleti, 1354'te Gelibolu'ya geçişin ardından Balkanlarda hızla yayılmış ve güçlü bir devlet hâline gelmişti. 1453'te İstanbul'un fethi ile bu devlet cihan-şümûl bir imparatorluk hâline geldi. Bu gelişme ve genişleme, öncelikle güçlü ve iyi organize edilmiş bir ordu sâyesinde mümkün olmuştu. Esâsen güçlü bir orduya sâhip olmayan devletlerin uzun süre ayakta kalmaları mümkün değildir. Ancak Osmanlılar, sâdece askerî güçlerini kullanarak genişleyip yerleşik ve teşkilâtlı bir devlet hâline gelmediler. Başlangıçtaki aşiretler konfederasyonu görüntüsündeki sosyal ve siyâsî yapılarını, merkezî bir yönetim anlayışını esas alan şuurlu politikalarla bütünleştirmeyi ve güçlü müesseselere dayalı teşkilâtlı bir devlet hâline dönüştürmeyi başardılar. Burada söz konusu müesseseleşme sürecinin ordu açısından nasıl bir seyir tâkip ettiğini inceleyeceğiz.

İLK DÖNEM OSMANLI ORDUSU

Klâsik Osmanlı ordusunu, *merkez ve taşra* (veyâ *eyâlet*) *kuvvetleri* olarak ikiye ayırmak sûretiyle incelemek genel kabul görmüştür. Bununla birlikte, bu ikili ayırım, *beylik* sürecindeki Osmanlı ordusunu değil, Balkanlara geçişten sonra oluşmaya başlayan ve İstanbul'un fethine kadar uzanan zaman diliminde teşekkül eden ordu yapısını yansıtır. Bu bakımdan ilk dönemin ordu yapısını ayrı bir başlık altında incelemek daha doğru gözükmektedir.

Târihçiler, Osmanlıların ilk yayılma sürecini genellikle *gazâ* ve *cihâd* anlayışını benimsemiş bir fetihler politikası ile açıklarlar. Bu politika, düzenli ve sürekli silâh altında tutulan muntazam (*muvażzaf*) bir orduya dayanılarak değil, sefer sırasında toplanan, Osman Bey ve oğulları etrafında kümelenmiş bulunan aşiretlerin eli silâh tutan insanların oluşturduğu bir askerî güçle sürdürülmüştü. Bu düzensiz orduya Âşık Paşa-zâde'nin *gâziyân-ı Rûm* (Anadolu gâzileri), *ahiyân-ı Rûm* (Anadolu Ahîleri), *bâciyân-ı Rûm* (Anadolu bacıları) ve *abdâlân-ı Rûm* (Anadolu abdalları) şeklinde zikrettiği dört zümreye mensup insanların da önemli katkıları bulunduğu anlaşılmaktadır. M. Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* adlı ünlü eserinde, bu dört zümreyi -Âşık Paşa-zâde'nin verdiği bilgileri yer yer düzelterek- etraflıca incelemiş ve bunların benzerlerinin Osmanlı öncesi Türk ve İslâm devletlerinde de yaygın olarak bulunduğunu ortaya koymuştur.

Bu zümreler, hiç şüphesiz dağınık ve belirli bir disiplinden yoksun gruplardı. Bu sebeple, fetihlerin sistemli bir şekilde sürdürülebilmesi için düzenli askerî birliklere ihtiyaç vardı. Bu ihtiyaç, *kapıkulu* ve *timarlı sipâhi* ordusunun kurulmasına kadar *yaya* ve *müsellem* adıyla bilinen askerî birliklerce karşılanacaktır. Osmanlı kaynakları, bu ilk birliklerin, ilk dönem vezirlerinden Alâeddin Paşa ile Çandarlı Kara Halil Paşa'nın gayretleri sonucu kurulduğunu belirtirler. Yayalar, isimlerinden de anlaşılacağı üzere *piyâde* birliklerdi. Başlarında *yayabaşı* veya *çeribaşı* adlı bir komutan bulunmakta ve *onbaşı*, *yüzbaşı*, *binbaşı* gibi rütbelere taşıyan daha alt seviyede komutanlar tarafından yönetilmekte idiler. Müsellemeler ise, *sipâhi*, yani atlı birliklerdi. Böyle bir teşkilâtın Anadolu Selçuklu devletinde de bulunduğu bilinmektedir. Osmanlı devletinin teşkilâtlanma ve devlet müesseselerini oluşturma konusunda kendilerinden önceki Türk-İslâm devletlerinin tecrübelerinden geniş bir şekilde faydalandığı iyi bilindiğine göre, bu hususta Anadolu Selçuklularını örnek almalarını normal karşılamak gerekir. Esâsen Osmanlıların bağımsız bir devlet hâline gelmeden önce Anadolu Selçuklu devletinin sınır boylarında vazife almış *uç beylerinden* biri olmaları dolayısıyla Selçuklu devlet sistemini yakından tanıdıkları mâlumdur. Öte yandan, kuruluş dönemi Osmanlı devlet adamları arasında, Selçuklular zamanında yetişmiş, daha sonra Osmanlıların hizmetine girmiş çok sayıda şahsiyet bulunduğu da bilinmektedir.

Biner kişilik *yaya* ve atlı birliklerden oluşan *yaya* ve *müsellemeler*, sefer ve savaş sırasında günlük 2 akçe ücret almakta idiler. Barış zamanlarında ise, kendilerine tahsis edilen *yaya* ve *müsellem* çiftliklerinde tarımla uğraşırlardı. *Yaya* ve *müsellemeler* arasında zaman zaman geçişler de olmaktadır. Vekâyi-nâme yazarı Oruç Bey, Rumeli yayalarının *müsellem* yapıldıklarını, içlerinden bâzılarına 50'şer akçe harçlık verildiğini; savaşa katılan kişilere 50 akçe ücret verme usûlünün Sultan II. Murâd zamanında başladığını belirtir. Târihçi Münecimbaşı ise, *yaya* askerlerine ulûfe verilmesine Sultan Orhan devrinde başladığını bildirir.

Yaya ve *müsellemeler* birer askerî güç olarak XV. yüzyılın ortalarına kadar kullanıldılar. Ancak bu dönem, *Yeniçeri Ocağı'nın* ve *timar ordusunun* da şekillenip teşkilâtlandığı dönemdir. Bu süreçte, *yeniçeri* ve *timar* ordusu güçlendikçe, *yayalar* ve *müsellemeler* geri plânda kalmışlar; savaşlara aktif bir şekilde katılmak yerine, geri hizmeti elemanları olarak yol yapımı ve tâtiri, köprü kurulması, kale inşaatı, hendek kazılması ve mâden işletmeleri gibi işlerde çalıştırılmaya başlanmıştır. Tamâmen ortadan kaldırılmaları ise XVI. yüzyılın sonlarını bulacaktır. Bu iki askerî zümre, bütünüyle lağvedilinceye kadar, *kapıkulu* ve *timarlı sipâhilerden* ayrı, kendilerine mahsus bir teşkilâta sâhip olmuşlardı. Kendilerine has sancak teşkilâtları, *yaya* ve *müsellem* sancak-beyleri bulunmuş; *timarlı sipâhilerin* savaşlara getirdikleri *cebelülere* karşılık, bunlar da *yamakları* ile savaşlara katılmışlardı. *Yaya* ve *müsellemeleri*, Osmanlıların düzenli ordu kurma konusundaki ilk denemeleri olarak görmek mümkündür.

İlk dönem Osmanlı ordusunun genel yapısını kısaca anlatınız.

KLÂSİK OSMANLI ORDUSU

Yukarıda klâsik Osmanlı ordusunun, esas olarak *merkez* ve *taşra* (veyâ *eyâlet*) *kuvvetleri* şeklinde ikiye ayrıldığını belirtmiştik. Merkez kuvvetleri, *kapıkulu ordusu* olarak da bilinir. Ancak bunlara bir de *deniz kuvvetlerini* eklemek yerinde olacaktır. Şimdi sırayla bu kuvvetleri görelim:

Kapıkulu Ordusu

Bir ismi de *kapıkulu* ordusu olan *Osmanlı merkez kuvvetleri*, sürekli silâh altında tutulan (*muvazzaf*) bir ordu idi. Kapıkulu ordusu, Selçukluların *hassa ordusu* örnek alınarak kurulmuştu. Muhtelif alt birimleri mevcut ise de, başkentte ve savaşlarda oynadıkları rol dolayısıyla, kapıkulu ordusu denince, çoğunlukla *yenîçeriler* akla gelir. Kapıkulu ordusu, Balkanlara geçişin ardından hızlanıp genişleyen fetihler dolayısıyla artan asker ihtiyâcını karşılamak amacıyla kurulmuştu. Çünkü sürekli silâh altında bulunmayan *yaya* ve *müsellemler*den oluşan ve yukarıda kısaca anlatılan ilk dönem askerî birlikleri, bu ihtiyâcı karşılamaktan uzaktı. Kaynaklarımız, kapıkulu ordusunun gerçek anlamda Sultan I. Murad döneminde, ulemâdan Konyalı Molla Rüstem'in tavsiyesi ve vezir Çandarlı Kara Halil Paşa'nın gayretleriyle kurulduğunu belirtirler. Bu sürecin Gelibelolu'ya geçişten kısa bir süre sonra başladığı anlaşılıyor. Zirâ, kapıkulu ordusunun temel eleman kaynağını oluşturan *Acemi Ocağı*, ilk defa Gelibolu'da Şehzâde Süleyman tarafından kurulup teşkilâtlandırılmıştı. Bu ordu, temelde iki büyük ocaktan oluşmaktaydı: *Acemi Ocağı* ve *Yeniçeri Ocağı*.

Acemi Ocağı

Acemi Ocağı, Yeniçeri Ocağı'na asker temin etmek üzere kurulmuştu. Ocak, yukarıda belirtildiği gibi, ilk defa Gelibolu fâtihi Şehzâde Süleyman tarafından kurulup teşkilâtlandırılmıştır. Gelibolu Acemi Ocağı, sekiz bölükten oluşmakta idi. Başında *Acemi Ocağı ağası* adlı bir âmirin bulunduğu ocağın asker ihtiyâcı, şu dört kaynaktan karşılanmıştır:

1. Savaşlarda elde edilen Hıristiyan esirler,
2. *Devşirme* sistemi çerçevesinde toplanan gayr-i müslim çocukları,
3. Kapıkulu ordusu mensuplarının çocukları (kul oğulları),
4. Esir pazarlarından satın alınan köleler.

Ancak bu dört kaynağın, ihtiyaç duyuldukça peyderpey devreye sokulduğu anlaşılıyor. Zirâ, *Yeniçeri Ocağı* 1363 yılında kurulduğu hâlde, meselâ *devşirme* sistemi Yıldırım Bâyezid zamanında devreye sokulmuştur.

Kitâb-ı Cihân-nümâ sâhibi Neşrî Mehmed Efendi, Acemi Ocağı için toplanan ve henüz savaşçı niteliği kazanmamış olan gayr-i müslimlerin yetiştirilmesiyle ilgili olarak Kara Halil Paşa'nın, "*Bunları Türکه verelim, hem Müslüman olsunlar, hem Türکه öğrensiner; sonra getirelim yeniçeri olsunlar*" dediğini aktarır. Yüzyıllarca uygulanan bu usûlle ilgili şöyle bir süreç işletilmiştir:

Savaşlarda esir alınıp Acemi Ocağı'na kaydedilen gençler, başlangıçta Gelibolu-Çardak-Lapseki arasında gidip gelen nakliye araçlarında çalıştırıldılar. Bâzıları belli bir eğitimden sonra donanma hizmetine verilerek at gemilerinde de çalıştırılmakta idiler. Bunlara gündelik 1 akçe maaş bağlanmıştı. Bu uygulama sırasında sık sık firar hâdiseleri yaşanınca, uygulamadan vazgeçildi. Savaşlarda esir alınan Hıristiyan gençler, öncelikle Anadolu'daki Türk çiftçi âilelerinin yanına gönderildiler. Kara Halil Paşa'nın dediği şekilde, bu âilelerin yanında Türk-İslâm geleneklerine göre yetiştirildiler; hem müslüman oldular, hem Türkçe öğrendiler. Bu süre 3 ilâ 8 sene arasında değişmekteydi. Daha sonra Acemi Ocağı'na alınan bu gençlere gündelik 1 akçe ücret ödenirdi. *Acemi oğlanlar* da denen geleceğin yeniçerisi bu gençler, sâdece askerî eğitim almakla kalmazlar, bu dönemde çeşitli imâlathânelerde, devlet gemilerinde, odun ambarlarında, hasta odalarında; hattâ câmi, medrese, saray, hastâne, çeşme, köprü; hânedan mensupları, vezirler ve ye-

niçeri ağası tarafından yaptırılan binâ inşaatlarında çalışırlardı. Acemi Ocağı'nda yeterince kalan ve eğitimleri yeterli görülenler, buradan günlük 2 akçe ücretle Yeniçeri Ocağı'na nakledilirlerdi.

Acemi Ocağı'nın önemli kaynaklarından birisi olan bu esir gençler, *pençik* (penç-yek) kânunu denen bir kânun çerçevesinde seçilirdi. Buna göre, savaş esirlerinin beşte biri devlete âitti; bunlara *pençik oğlanı* denirdi. Her esire 125 akçelik bir değer biçilmiş olduğu için, esir sâhibi, isterse, esirin yerine bu meblağın beşte birini (25 akçe), *pençik akçesi* adıyla vergi olarak ödeyebilirdi.

Acemi Ocağı'nın eleman kaynaklarından bir diğeri olan *devşirme sistemi* ise, savaş esirlerinin ihtiyacı karşılamaması dolayısıyla uygulamaya sokulmuştu. Bu uygulamaya Sultan Yıldırım Bâyezid zamanında geçildiği belirtilir. Bâzi araştırmacılar, böyle bir uygulamanın Osmanlılardan önceki Türk ve Müslüman devletlerde görülmediğini ileri sürerler; ancak Selçuklu *hassa* ordusunun da devletin Hıristiyan halkı arasından devşirilen gençlerden oluştuğu bilinmektedir. Osmanlılar, bu Selçuklu uygulamasını çok daha sistemli hâle getirmişlerdi.

Osmanlı *devşirme kanunu* oldukça teferruatlıydı: İşlemin nasıl yapılacağı, her kazâdan ne kadar çocuk toplanacağı, toplama sırasında nelere riâyet edileceği kânunda belirtilmişti. Devşirme konusunda esas olarak *yeniçeri ağası* yetkiliydi. İhtiyaç hâlinde, yeniçeri ağası, Osmanlı bakanlar kurulu durumundaki *divâna* başvurarak devşirilmesi gereken mikdârı bildirir, *divân* ise kânun gereğince ferman çıkarır, devşirme yapılacak bölgeleri belirler ve bu iş için memurlar tâyin ederdi. Görevlendirilen memur, devşirme yapacağı bölgenin mahallî kadılarının, timarlı sipâhilerinin, köy kethüdâlarının ve kilise yetkililerin de yardımlarıyla 8 ilâ 18 yaş arasındaki gençlerden uygun olanları seçerdi. Sâdece bir oğlu bulunan âilelerin çocuğu alınmazdı. Birden fazla oğlu bulunanların çocuklarının ise, en gürbüzü, asker olmaya en elverişlisi seçilirdi. Devşirilen çocuğun iyi bir âileye mensup, orta veya uzun boylu olmasına dikkat edilirdi; kısa boylu, köse ve sanat erbâbı olanlarla şehir hayatı yaşayanlar tercih edilmezdi. Gayr-i müslimlerden Yahûdî âilelerin çocukları devşirilmezdi.

Devşirilenlerden uzun boylu ve yakışıklı olanlar, yönetim işlerine ve ilim öğrenmeye kabiliyeti bulunanlar, saraya alınıp husûsî bir eğitimden geçirildikten sonra öncelikle saray hizmetlerinde kullanılırlardı. Bunlar arasından en kabiliyetli olanları, ciddi bir *enderûn* eğitiminden sonra üst seviyede devlet makamlarına yükseleceklerdir. Osmanlı döneminde pek çok subayın, sancak beyinin, vezirlerin ve vezîr-i âzamların böyle bir eğitim neticesinde buldukları makamlara geldiklerini biliyoruz.

Devşirme dönemlerinde belirlenen bölgelerden seçilen çocuklar, *sürü* adı verilen 150-200 kişilik gruplar hâlinde başkente gönderilir, ilgili defterlere kayıtlarıyla muâyenelerinin ve kimlik tesbitlerinin yapılmasından sonra, Türk örf ve âdetleriyle İslâmı öğrenmek üzere Anadolu'daki Türk çifti âilelerin yanlarına sevkedilirlerdi. Bu âilelerin yanlarında belirli bir müddet kaldıktan sonra Gelibolu Acemi Ocağı'na gönderilirlerdi. İstanbul'un fethinin ardından burada da bir Acemi Ocağı açılınca, söz konusu devşirmeler İstanbul'a gönderilmeye başlanmıştır. Acemi Ocağı'ndaki eğitimlerini ve çalışma müddetlerini tamamlayanlar, buradan asker olmak üzere Yeniçeri Ocağı'na nakledilirlerdi.

Acemi Ocağı'nın eleman kaynaklarından birisi de *kul oğulları* idi. Bunlar, kapıkulu ordusu mensuplarının çocukları idiler. Bilindiği üzere, kapıkulu mensupları köle statüsündeydiler; dolayısıyla onların oğulları da aynı statüde sayılmışlardır. Bu çocukların askerliğe elverişli ve yetişkin olanları, Acemi Ocağı'na alınarak eği-

tilirlerdi. Genellikle 23 yaşına kadar süren bu eğitimi tamamlayanlar, *be-dergâh* (dergâha, Yeniçeri Ocağı'na geçmeye hazır) olarak Yeniçeri Ocağı'na kaydedilirlerdi. Küçük yaşta babaları ölen kul oğullarına ise, Acemi Ocağı'na alınacak yaşa gelinceye kadar üç ayda bir *sekbanlar* fırınından 2,5 kile un veya bunun karşılığı para verilirdi. Bu tür yetimlere ayrıca, üç ayda bir belirli bir miktar parayla elbise-lik kumaş da verilirdi.

Miktar bakımından çok olmasa da, Acemi Ocağı için köle pazarlarından da eleman temin edilmiştir. İhtiyaç hâlinde hassa harç eminleri, pâdişah adına köle pazarlarını gezer, askerliğe elverişli köleleri satın alır ve bunları Acemi Ocağı'na yönlendirirdi.

Acemi Ocağı niçin kurulmuştu?

SIRA SİZDE

Yeniçeri Ocağı

Yeniçeri Ocağı, 1363 yılında, Sultan I. Murad devrinde kurulmuştur. Ocak, ilk defa bin kişilik bir birlik olarak teşkil edilmişti. Osmanlı kapıkulu ordusunun en gözde birlikleri *yeniçeriler*di. Yeniçeri Ocağı mensuplarının sayısı, Yıldırım Bâyezid devrinde bir miktar artırıldı. II. Murad devrinde 3-4 bin civârında olan yeniçeri sayısı, Fâtih Sultan Mehmed devrinde 8-12 bin kişilik bir askeri kuvvet hâline getirildi. Kânûnî Sultan Süleyman devrinde sayıları 12-14 bin kişi arasında değişen yeniçeriler, XVI. yüzyılın sonlarına doğru 40 bin kişilik bir ordu hâline dönüştü. Sonraki devirlerde, timarlı sipâhilerin gözden düşmelerini müteâkıp, bu sayı yüzbinlere ulaştı.

Ocağın ve ocak sisteminin iyi işlediği devirlerde çok sıkı bir eğitimden geçirilen yeniçeriler, zamanlarının harp âletlerini en iyi kullanacak şekilde yetiştirilirdi. Ok, yay, kılıç, balta, gürz ve benzeri silâhları kullanmada son derece usta idiler. Ocakta, muhtelif harp âletlerinin kullanımını öğretmek üzere tâlimhâne bulunuyordu. Burada kılıç kullanma, kabza tutma, ok atma ve benzeri bilgiler tâlim ediliyordu. XV. yüzyılın ortalarından itibaren bu silâhlara tüfek de eklendi. Ateşli silâhları kullanmaları konusunda II. Bâyezid'in bilhassa gayret gösterdiği bilinir.

Yeniçeriler, XV. yüzyılın ortalarına kadar *yaya bölükleri* veya *cemaat* adıyla anılan tek bir sınıftan ibârettiler. Her bölük 100'er kişiden oluşmaktaydı. Yeniçeri bölüklerine daha ziyâde *orta* denilmiştir. Ocak, ilk kurulduğu sırada 10 *ortadan* oluşmaktaydı; zamanla bu sayı arttı. I. Murâd devrinde kurulan ve ayrı bir teşkilât yapısı olan, başlarında *sekbanbaşı* adlı bir idârecinin bulunduğu 34 bölüklük *sekban birliklerinin* 1451'de Fâtih Sultan Mehmed tarafından Yeniçeri Ocağı'na katılmasıyla, bir sınıftan oluşan yeniçeriler iki sınıfa çıkarılmış oldu. Bu yüzden 65. yeniçeri ortasına *sekban ortası* da denilmiştir. Böylece zaman içinde yeniçeri ortalarının sayısı 101'e ulaştı. Yeniçeri Ocağı'na katılan *sekbanların* asıl görevi, sultanların avlanmaları sırasında kullandıkları tazıları beslemek ve av esnâsında kendisine eşlik etmektir; bir kısmı süvâri olan sekbanların çoğunluğu yaya idi.

XV. yüzyılın sonlarında *ağa bölükleri* denen ve idâresini *baş bölükbaşının* üstlendiği yeni bir sınıf daha ihdas edilerek yeniçeri bölüklerine katıldı. Toplam 61 *ortadan* oluşan ağa bölükleri, 50 kişilik birliklerdi. Bunlarla birlikte, Yeniçeri Ocağı'nın 101 *cemaat* (orta), 34 sekban ve 61 ağa bölüğü olmak üzere 196 *ortaya* çıktığı görülür.

Yeniçeri Ocağı'nın en üst âmiri olan *ocak ağasının* Osmanlı protokolünde önemli bir yeri vardı. Kendisi bizzat pâdişâha bağlıydı. Bu sebeple, protokolde sultanın mutlak vekili durumundaki vezîr-i âzâmın bile önünde yer alır, ondan önce

pâdişah huzûruna arza çıkardı. Tâyini veya azli de doğrudan sultan tarafından yapılırdı. Ocak ağaları, Fâtih Sultan Mehmed zamanına kadar ocaktan yetişen yeniçeriler arasından seçilirken, 1451 yılından itibaren, *sekban*ların da ocağa dâhil edilmesinden sonra, *sekbanbaşı*lar ocak ağası olmaya başladılar. Bu üstün konumları dolayısıyla, XVI. ve XVII. yüzyıllarda bir çok yeniçeri ağasının sadrâzamlığa kadar yükseldiğini görüyoruz.

Yeniçeri ocağında, ağadan sonra, rütbe sırasıyla şu ağalar bulunuyorlardı: *Ocak kethüdâsı* veya *kul kethüdâsı*, *zağarcıbaşı*, *saksoncubaşı*, *turnacıbaşı*, *baş-çavuş* ve *muhzır ağa*. Ocakta *yeniçeri ağası* ve *sekbanbaşından* sonra en yetkili kişi *yeniçeri efendisi* de denen *Yeniçeri Ocağı kâtibi* idi. Kendisi, emrinde çalışan diğer memurlarla birlikte ocak defterini tutar; tâyin ve terfi işleriyle uğraşır; maaşları düzenlerdi. Tâyin ve azli, vezîr-i âzamın onayı ile mümkün olurdu. Vezîr-i âzam, bu yetkisiyle, kâtip üzerinden ocağı mâlî bakımdan denetleme fırsatı bulurdu. Maaşlar yılda bir, elbise ve yevmiye üzerinden hesaplanır, üç ayda bir *ulûfe* adıyla ödenirdi. Kapıkulu ordusunun en seçkin birlikleri olmalarıyla dolayısıyla, pâdişah da bir bakıma *yeniçeri* sayılır ve ocak defterinin 1. numarasına kaydedilirdi.

Her yeniçeri bölümünde *çorbacı* unvânıyla tanınan bir bölük komutanı vardı. Bu kişiye *sekban* ve *ağa* bölüklerinde *bölükbaşı* denmekteydi. Ayrıca her bölükte bir *kethüdâ*, bir *odabaşı*, bir *vekîl-harç*, bir *bayraktar* ve bir *baş-eski* adlı subay bulunuyordu.

Yeniçeri Ocağı'nın kendisine mahsus bayrağı ve bandosu da mevcuttu. XIII. yüzyılda örneklerini bolca gördüğümüz her sanat ve meslek erbâbının bir *pîre* bağlanması geleneği, Yeniçeri Ocağı'nda da uygulanmış ve yeniçeriler Bektâşî ocağına bağlanarak Hacı Bektâş-ı Veli'yi *pîr* edinmişlerdi.

Yeniçeri Ocağı'nın mümkün mertebe problemlerden uzak tutulmasına çalışılırdı. Belirli günlerde, *ocak ağasının* başkanlığında, diğer ağaların ve yetkililerin de katılımıyla gerçekleştirilen toplantılarda, ocakla ilgili problemler görüşülür, çözüm yolları aranır; toplantılara ocak içinde önemli görevi bulunan *ocak kâtibi* (*efendisi*) de katılırdı.

Yukarıda belirtildiği gibi, yeniçeriler, Osmanlı merkez ordusunun en seçkin birlikleriydi. Sâdece İslâm dünyasının değil, Avrupa'nın da ilk dâimî ordusu olan yeniçerilerin asıl görevleri, pâdişâhı korumaktı. Bu sebeple, *hâssa ordusu* olarak da nitelendirilir. Bakanlar kurulu durumundaki *dîvân* toplantıları sırasında, *dîvân* üyelerini korumak da görevleri arasındaydı. Kendileri, aynı zamanda pâdişâhın merkezî otoritesinin temel dayanağı durumunda idiler. Osmanlı sultanları, bu dâimî ordu sayesinde sınır boylarındaki *uc beylerinin* otoritelerini ve nüfuzlarını dengelemeyi de amaçlamışlardı. Fâtih Sultan Mehmed, merkezî otoritesine saldırıyı önlemek için üç *sac ayağı* oluşturacak şekilde *ulemâyı*, *yeniçerileri* ve *sipâhi* ordusunu yeniden organize etmiş; bunlardan birinin ileri gitmesi durumunda, diğerleriyle durumu dengelemeye çalışmıştı.

Yeniçeriler, pâdişâhın bizzat sefere katıldığı zamanlarda, onunla birlikte sefere çıkarlardı. Pâdişâhın bizzat sefere çıkmadığı, yerine vezîr-i âzam veya vezirlerden birisini gönderdiği zamanlarda ise, yeniçerilerin en azından bir kısmı mutlaka sefere katılırdı. Yaşlı yeniçeriler ise, seferler sırasında *korucu* olarak kışlaların korunmasıyla görevlendirilirdi. Sefere katılan yeniçeriler, savaş sırasında, pâdişâhın da bulunduğu *merkezde* konumlanırlardı. Kendilerinin hemen önünde *topçular*, onların da önünde *azab* denen hafif silâhlı yaya askerleri yer alırdı.

Anahatlarıyla teşkilât yapısı, Osmanlı devleti ve ordusu içindeki konumu hakkında bilgi verilen Yeniçeri Ocağı, XVI. yüzyılın ortalarında en mükemmel duruma gelmişti. Ancak, aynı dönem, ocağın bozulmaya başlamasına da şahit olacaktır.

Yeniçeri Ocağı nasıl bir ordu idi?

SIRA SİZDE

Yeniçeri Ocak Nizâmının Bozuluşu

Yeniçeriler, Osmanlı ordusu içinde önemli bir güç hâline geldikleri dönemden başlamak üzere, iktidarların belirlenmesinde etkili bir faktör olmuşlardı. Meselâ, Fâtih Sultan Mehmed'in vefâtının ardından oğulları Bâyezid ve Cem Sultan arasındaki saltanat kavgasında Bâyezid'in tarafını tutarak, onun başa geçmesini sağlamışlardı. Aynı şekilde, Bâyezid'in en küçük oğlu olmasına rağmen, Yavuz Sultan Selim'in pâdişah olmasını sağlayan etkili güç de yeniçeriler olmuştu. Kezâ, Kânûnî'nin oğulları Şehzâde Selim ile Bâyezid arasındaki taht mücâdelesini belirleyen ve II. Selim'in iktidarı ele geçirmesini sağlayan çevreler arasında da yine yeniçeriler bulunuyordu. İktidâr değişimleri sırasında talep olunan cülûs bahşişleri, pâdişahlarla yeniçeriler arasında sıkı pazarlıkların yaşanmasına yol açmıştı. Bu durum, XVII. yüzyılda ve tâkip eden asırlarda etkisini artırarak devam etti. Bu yüzyıllarda sık sık gerçekleşen yeniçeri isyanları, Osmanlı sultanlarının korkulu rüyaları hâline geldi. Aşağıda bâzı örneklerini göreceğimiz bu isyanlar, sultanlara tahtlarını ve taçlarını kaybettirdi; pek çok yüksek rütbeli devlet adamının kellesinin alınmasıyla sonuçlandı.

Kanûnî Sultan Süleyman devrine kadar Yeniçeri Ocağı'nın son derece disiplinli bir yapısının bulunduğunu biliyoruz. Disiplin ve yolsuzluk konusunda en küçük aksaklığa müsâmaha edilmediği gibi, yukarıda belirtilen yollardan geçmeyen kimselerin ocağa alınmasına da fırsat verilmemiştir. Ancak III. Murad devrinden itibaren bu durum değişti. Ocağa askerlikle ilgisi bulunmayan kişiler alınmaya başlandı. Sultan III. Murad (1574-1595), kendisinden sonra III. Mehmed adıyla tahta çıkacak olan oğlunun sünnet düğünündeki eğlenceler sırasında çeşitli hünerler sergileyen kişileri taltif etmek için, bunların ocağa alınmasına izin vermişti. Aynı sultan devrinde patlak veren İran ve Avusturya savaşları sırasında da ocağa yabancı unsurlar alınmıştı. Yeniçeri Ocağı'na askerlikle ilgisi bulunmayan kişilerin alınmasıyla ilgili açılan bu kapı bir daha kapanmayacak; pek çok meslek erbâbı, şu veya bu yolla ocağa girmenin yolunu bulacak ve bu durum II. Mahmud dönemine kadar devam edecektir. Adları *yeniçeri* olmasına rağmen, bu yolla ocağa giren ve askerliğe dâir hiçbir şey bilmeyen kişiler, bir taraftan kendi iş güçleriyle uğraşacaklar, diğer taraftan da ocağın gerçek yeniçerilerini kendilerine benzeterek, onları serkeşliğe sevk edeceklerdir.

Ocak nizâmının bozulmasının önemli bir sebebi de, Osmanlı devlet adamları arasında sık sık yaşanan iktidar mücâdeleleri olmuştur. Osmanlı merkezî iktidârının başlıca güç gruba dayandığını biliyoruz. Bunlar:

1. Saray, yâni pâdişah,
2. Ümerâ (yüksek rütbeli devlet adamları ve kapıkulu ordusu),
3. Ulemâ (başlarında şeyhülislâmın bulunduğu *ilmiye* sınıfı) idi.

Sarayın güçlü olduğu devirlerde, yâni Kânûnî döneminin ortalarına kadar, sultanlar, iktidar mücâdelelerini *ümerâ*, *ulemâ* ve taşra ordusu durumundaki *timarlı sipâhileri* dengeli bir şekilde kullanarak yönetmesini bilmişlerdi. Timarlı sipâhilerin yukarıda belirtilen sebeplerle gözden düşmesi ve geri plâna itilmesiyle, iktidar gücünün önemli bir kısmı yeniçerilerin kontrolüne girdi. Devlet içindeki pozisyon-

larının farkında olan yeniçeriler, *ümerâ* ve *ulemâ* arasındaki çekişmelerin aktif tarafları hâline geldiler. Bu durum, ocak düzeninin bozulmasını hızlandırdı. Devletin duraklama ve gerileme dönemlerinde *ümerâ* ve *ulemânın*, günümüzün ifâdesiyle, *partileştiklerini* görüyoruz. Bunlar, kendi taraftarlarıyla birlikte topluca iktidâra tâlip oluyorlardı. Bu da berâberinde kıskançlıkları, çekişmeleri, ayak oyunlarını getiriyordu. Rakiplerini alt etmek isteyen hizipler, yeniçerileri kullanılacak en etkili güç olarak gördüler. Onları, çıkar vaadiyle rakiplerine karşı kışkırtılar; çeşitli karışıklıklar çıkarmak ve rakiplerini sultanın gözünden düşürmek için tahrik ettiler. Bu yolla çıkarılan yeniçeri isyanları, bâzı sultanların canlarını kaybetmelerine bile sebep oldu.

XVI. yüzyılın son çeyreğinde etkili bir şekilde hissedilen ekonomik sıkıntılar da Yeniçeri Ocağı nizâmının bozulmasının sebepleri arasında gözükmemektedir. Bu devirde Avrupayı alt-üst eden Amerikan gümüşü, Osmanlı piyâsasını da derinden etkilemiş, enflasyona ve fiyatların artmasına yol açmıştı. Tımarlı sipâhilere göre mâlî durumları çok daha iyi olmasına rağmen, Osmanlı para birimi olan *akçe*-nin sürekli değer kaybederek alım gücünü yitirmesi, onları da etkilemişti. Meselâ, 1584'te akçenin değeri düşürülmüş, *züyûf akçe* denen gümüş oranı azaltılmış yeni akçeler basılmıştı. Maaşlarının bu tür akçelerle ödenmek istenmesi üzerine isyan eden yeniçeriler, defterdarla vezîr-i âzâmın kellesini istediler; istekleri yerine getirildi. Bu şekilde güçlerinin daha iyi farkına varan yeniçeriler, sonraki yüzyıllarda her isteklerini pâdişahlara kabul ettirmeyi başardılar.

Bir zamanlar Osmanlı ordusunun en etkili birimi olan yeniçerilerin böylece baştan çıkmış bir grup hâline dönüşmesi, Osmanlı devletinin çöküş sürecini hızlandıran faktörler arasında önemli bir yer tutar. Böyle bir durumun ortaya çıkmasının bâzı dış sebepleri de vardır. Yeniçerilerin savaş alanlarında başarılı oldukları dönemlerde, Osmanlı devletinin komşuları olan devletlerde düzenli ordular bulunmuyordu. Osmanlıların yeniçeri ordusu, bâzı Avrupalı devletlere örnek oluşturdu. İlk olarak, Osmanlıların sık sık savaştıkları Avusturya dâimî bir ordu kurdu. XVI. yüzyılın sonlarına doğru savaş teknik ve taktiklerinde önemli değişiklikler görüldü; ateşli silâhlar savaşlarda daha etkili olarak kullanılmaya başlandı. Aynı şekilde, XVIII. yüzyılın başlarında Rus Çarı Deli Petro da Osmanlı ordusunu dikkate alarak düzenli bir ordu kurmuştu. Bu açıdan bakıldığında, yeniçerilerin savaş alanlarındaki başarılarının, biraz da muhâtaplarının düzensiz ordular olmalarından kaynaklandığı söylenebilir. Avrupalı devletlere ilham kaynağı olan yeniçeri ordu nizâmının taklidinin ardından, askerliğin bir *sanat* hâline dönüşmesi ve zaman içinde gelişmesi, bozulma dönemi öncesinde Avrupa ordularının korkulu rüyâsı olan yeniçerilerin azametlerini yitirmelerine ve korkulacak bir güç olmaktan çıkmalarına yol açmıştı. Böyle bir gelişme karşısında, Yeniçeri Ocağı, sistemini geliştireceği yerde, disiplinsiz, ocak kânunlarına yeterince uymayan başı boş bir topluluk hâline dönüştü. Denilebilir ki, Kânûnî döneminin savaşçı yeniçerilerinin yerini, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda sürekli isyan çıkaran, başkenteki iktidar mücadelelerinin taraflarından biri hâline gelen ve savaşlardan kaçan kalabalık bir grup aldı.

Yeniçeri isyanlarının sebeplerini kısaca anlatınız.

Yeniçeri İsyancıları

XVII. yüzyıldan itibaren sık sık görülen yeniçeri isyanlarını, yukarıdaki bozulma sebepleri çerçevesinde düşünmemiz gerekiyor. Ocak nizâmının bozulması öncesinde, bâzı yeniçeri direnişleriyle karşılaşılırsa da, bunlar büyük çaplı ve umûmî iktidârı derinden etkileyecek nisbette değildir. Bu tür direnişlerin ilk örneğini Fâtih

Sultan Mehmed zamanında görüyoruz. Sultanla kuruluş döneminden beri sadâret makamını ellerinde tutan Çandarlı âilesi arasındaki nüfuz mücâdelesinin sırasında, pâdişâhın gençliğinden de faydalanan ve vezîr-i âzam tarafını tutan yeniçeriler, hizâyâ getirilmekle kalmadılar, Çandarlı âilesinin tasfiyesini de engelleyemediler. Ocağa çeki-düzen veren Fâtih, yeniçerileri devletin sınırlarını genişletme ve merkezî bir imparatorluk kurma yolunda etkili bir şekilde kullandı. Onu tâkip eden güçlü sultanlar döneminde, yeniçeriler ciddî direnişlere girişme cesâreti bulamadılar.

XVI. yüzyılın son çeyreğinde ocağa askerlikle ilgisi bulunmayan kişilerin girmeye başlamasıyla, bu durum değişti. Bu dönemde başa geçen sultanların, öncelikler gibi güçlü şahsiyetler olmamalarının da etkisiyle, yeniçeriler her fırsatta *kazan kaldıran* bir güç hâline dönüştüler.

Yeniçeri isyanlarının, sonucu bakımından en korkuncu, *Genç Osman* adıyla da bilinen II. Osman (1618-1622) devrinde yaşandı. Genç sultan, yeniçerilerin gevşekliği sebebiyle, kuşatmış olduğu Hotin kalesini ele geçirememişti. II. Osman, devletin eski gücüne kavuşabilmesi için bâzı reformlar yapmaya karar verdi. Bunlar arasında Yeniçeri Ocağı'nı kaldırıp yerine daha disiplinli bir ordu kurmak da bulunuyordu. Tecrübesizliği dolayısıyla fikirlerini çevresine açan sultan, durumdan haberdar olan yeniçerilerin isyânıyla karşılaştı. Sarayı basan yeniçeriler, akli dengesi bozuk olan şehzâde (I.) Mustafa'yı tahta çıkardılar. Bu durum karşısında II. Osman, yeniçerilere sığınmak zorunda kaldı. Merdlik an'anesi gereğince, yeniçerilerin kendilerine sığınan birisine bir şey yapmayacaklarını ummuştu. Yeniçeriler, hayâtına dokunmayacaklarına dâir kendisine söz verdiler; sultanı, kışlarında bulunan Orta Câmî'e götürdüler. Ne var ki, yeni vezîr-i âzam Kara Davud Paşa'nın yeniçerileri tahriki neticesinde Yedikule zindanlarına götürülen II. Osman, burada katledildi.

Benzer hâdiseler IV. Murad (1623-1640) devrinde de yaşandı. IV. Murad, çok genç yaşta tahta çıkmıştı. İktidârının ilk yıllarında iki kere isyan eden yeniçeriler, ilk isyanlarında sultanı **ayak dîvânına** çağırılmışlar ve isteklerini kabul etmediği takdirde kendisini tahttan indirmekle tehdit etmişlerdi. II. Osman'ın âkibetini iyi bilen sultan, yeniçerilere boyun eğdi. İkinci isyan sırasında ise, pâdişâhın çok sevdiği kıymetli bir vezîr olan Hâfız Ahmed Paşa, sultanın gözleri önünde parçalandı. Ancak, delikanlılık çağına giren ve iktidârı gerçek anlamda ele geçiren IV. Murad, kendisine karşı yeniçerileri sürekli kıskırtan vezîr-i âzam Topal Receb Paşa'yı öldürttü; yeniçerilere önderlik eden elebaşları ortadan kaldırdı. Böylece yeniçeri zorbalığına son vermiş oldu.

IV. Murad'ın ölümünün ardından, yeniçeriler tekrar eski durumlarına döndüler. Özellikle IV. Mehmed (1648-1687) döneminde sık sık isyan ettiler. IV. Mehmed, 6,5 yaşında pâdişâh olmuştu. Bu sebeple, iktidârının ilk yıllarında, iktidar gücü görünüşte Kösem Sultan'ın, gerçekte ise yeniçeri subaylarının eline geçmişti. Bu sırada patlak veren bir *sipâhi* isyânı, yeniçeriler tarafından bastırıldı. Böylece gücü tekrar ele geçiren yeniçeriler, halka karşı da dayanılmaz baskılar uyguladılar. Bir süre sonra, başkentte dengeler değişti ve Kösem Sultan safdışı edilip öldürüldü. İktidar gücü, IV. Mehmed'in annesi Vâlide Turhan Sultan'la saray ağalarının eline geçti. Duruma tepki gösteren yeniçeriler, bir kere daha isyan ettiler. Bu isyan, halkın da yardımıyla güç belâ bastırıldı.

Yeniçeri isyanları XVIII. yüzyılda da zaman zaman tekrarlandı. Bunların içinde en önemlisi, 1730 yılında yaşanan *Patrona Halil isyâmı*dır. II. Viyana bozgununun ardından başlayan ve 16 yıl devam eden savaş dönemi, 1699 Karlofça antlaşmasıyla sona ermiş ve Osmanlı devletinin ciddî toprak kayıplarına sebep olmuştu. XVII. yüzyılın ilk döneminde, bu kayıpları telâfi için girişilen savaşlarda bâzı başa-

Ayak Dîvânı: Olağanüstü zamanlarda önemli ve acele işlerin görüşülmesi için toplanan dîvâna ayak dîvânı denilmiştir. Kaynak: Mehmet Ali Ünal, Osmanlı Tarih Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011, s.66

rılar elde edildi ise de, 1718'de imzalanmak zorunda kalınan Pasarofça antlaşması, Osmanlı devletinin artık eski gücünün çok uzağında bulunduğunu açıkça ortaya koymuştu. Bundan sonra Osmanlılar, yeni topraklar elde etmeyi veya kaybedilen toprakları geri almayı hedefleyen savaşları bir tarafa bıraktılar; mümkün mertebe, mevcut sınırları ve sağlanan barışı korumayı ön plânda düşünmeye başladılar. 1683'ten 1718 yılına kadar süren dönemde, hem devlet hem de toplum oldukça yorulmuş ve yıpranmıştı. Karlofça antlaşması, devletin ve toplumun zihniyet dünyasında büyük bir travmaya yol açmıştı. Daha önceki dönemlerde, karşılaşılan sıkıntıları ortadan kaldırmak için başvurulması öngörülen reformlar, genellikle devletin kendi târihindeki parlak dönemleri örnek alırken, bu yeni dönemde gözler dışarıya çevrildi. Dolayısıyla, eski dönemleri örnek alarak çözüm teklifleri sunan reformculara *gelenekçi* reformcular da denir. Yeni dönem ise, reformlar konusunda Batı'yı örnek almaya başladı. Bu süreç, devletin yıkılışına kadar devam etti.

Ne var ki aynı dönem, bir israf, zevk ve safâ dönemi olarak da târihe geçti. Devrin idâreci sınıfı, bütün kaygılardan uzak, ince bir sanat ve eğlence zevkiyle safâ âlemine dalmış; halkın sıkıntılarına âdetâ kulaklarını tıkamıştı. Bu durum, sıkıntı ve sefâlet içinde kıvranan halkın tepkisini çekmekte gecikmedi. Bu sırada yaşanan İran-Osmanlı savaşlarında da umulan başarı bir türlü elde edilememişti. Devlet adamları arasında da sürtüşmeler eksik olmuyordu. Böyle bir ortamda Patrona Halil isimli bir yeniçeri, çevresine topladığı bir kısım yeniçerilerle Bâyezid Câmii önünde toplanarak isyânı başlattı. Bunlara, durumdan hoşnut olmayan bâzı esnâfın ve halkın da katılmalarıyla oluşan topluluk saraya yürüdü. Sultan III. Ahmed, isyancıları teskin etmek için, suçlanan devlet adamlarının ve Vezîr-i âzam Dâmad İbrâhim Paşa'nın idâmlarını emretti. Ancak isyânı sonlandırmak mümkün olmadı. İsyancılar sonunda III. Ahmed'i tahttan indirerek, yerine I. Mahmud'u geçirdiler (1730). İsyancılar, gerçekleştirdikleri iktidar değişikliği ile de yetinmediler; Lâle devrinin sembolleri olarak görülen ve bu dönemde yapılan bütün köşk ve kasırları, bahçeleri ve mesire yerlerini tahrip ettiler; dönemin en gözde eseri olan Sâdâbâd'ı yerle bir ettiler. Böylece, Lâle devri sona ermiş oldu.

Yeniçeriler, devletin en sıkıntılı zamanlarında karışıklık çıkarmaktan bir türlü geri durmadılar. Bunların en dikkat çekici örneklerinden birisi de, 1768-1774 yılları arasında yaşanan ve Küçük Kaynarca Antlaşması ile hüsrana biten Osmanlı-Rus savaşları sırasında gerçekleşti. Bütün disiplinini kaybeden, emir-komuta zincirine riâyeti çoktan bırakmış olan yeniçeriler, bu savaşlarda yaşanan yenilgilerin baş sorumluları idiler. Sık sık savaş meydanlarını terk ederek ordunun bozguna uğramasına yol açtıkları yetmezmiş gibi, bir de başkentte huzur ve düzeni bozmuş, anarşi ortamını hortlatmışlardı. Hattâ, 1772'de, savaşın en şiddetli devresinde, İstanbul'da üç gün üç gece tersâne efrâdıyla çarpışmaktan geri durmamışlardı.

Yeniçerilerin bir pâdişâhın hayâtını kaybetmesiyle sonuçlanan ve bu yönüyle II. Osman'ın katline benzeyen son ciddî ayaklanmaları, III. Selim devrinde gerçekleşti. III. Selim, yeni bir Osmanlı-Rus savaşının sürdüğü 1789 yılında pâdişâh olmuştu. Daha şehzâdeliği sırasında devlet işleriyle yakından ilgilenen, kötü gidişi durdurmak için neler yapılması gerektiği konusunda kafa yoran, bu konuda devrin Fransa kralı ile mektuplaşan III. Selim, çözümünü geniş çaplı reformlar yapmakta bulmuştu. Halk da kendisinden büyük beklentiler içindeydi. Yeni sultan, Osmanlı reform hareketleri sırasında sık sık görüldüğü üzere, öncelikle ordunun reforma tâbi tutulmasını düşünüyordu. Geçmiş tecrübeler, yeniçerilerin ıslâhının mümkün olmadığını ortaya koymuştu. Bu sebeple, III. Selim, ordu konusunda ne yapılması gerektiğine dâir, ileri gelen devlet adamlarından raporlar istedi. Sunu-

lan raporlar, yeniçerilerin yerine, daha disiplinli ve düzenli yeni bir ordu kurulması noktasında buluşuyorlardı.

Pâdişah da öyle yaptı; öncelikle *nizâm-ı cedîd* (yeni düzen) adıyla yeni bir ordu kurdu; bunun için yeni kışlalar yaptırdı. Kurulan ordunun Batı tarzı eğitimi için Fransa ve İsveç'ten subaylar getirtti; *nizâm-ı cedîd*'in masraflarını karşılamak üzere, *îrâd-ı cedîd* (yeni gelirler) adıyla yeni bir fon oluşturdu. Bu arada, yeniçerileri disiplin altına almak için eğitim mecbûriyeti getirildi. Topçu, humbaracı, lağımçı ve arabacı sınıflarında yeni düzenlemelere gidildi. Gelirleri artırmak için timar sisteminin ıslâhına çalışıldı. Ayrıca, kurulan yeni ordunun kullanacağı yeni silâhlar alındı. Bütün bu tedbirler, yavaş yavaş meyvesini vermeye başlamıştı. Nitekim 1801'e gelindiğinde, *nizâm-ı cedîd* ordusu 10.000 kişilik bir güce ulaşmıştı.

1807 yılına gelindiğinde, *nizâm-ı cedîde* muhâlefet iyice arttı. Yeni düzenden memnun olmayanlar, yeniçerilerin ve ulemânın da tahrikiyle harekete geçtiler; bir kısım halkın da katıldığı Kabakçı Mustafa isyanı adıyla bilinen isyan sonunda III. Selim tahttan indirildi; yerine IV. Mustafa (1807-1808) geçirildi. Böylece *nizâm-ı cedîd* hareketine son verildi; III. Selim'in gayretleriyle kurulan yeni ordu dağıtıldı. Saltanat değişimi sırasında, devletin üst kademelerine yeniçerilerin belirledikleri isimler getirilmişti. Bu duruma tepki gösteren III. Selim taraftarı Alemdar Mustafa Paşa, *Rusçuk âyânı* sıfatıyla ve 15 bin kişilik askeriyle İstanbul üzerine yürüdü. Hedefi, IV. Mustafa'yı tahttan indirip III. Selim'i tekrar başa geçirmek ve yeniçerileri hizâyâ getirmektir. Bunu haber alan Kabakçı Mustafa önderliğindeki yeniçeriler, III. Selim'i öldürdüler.

Böylece yeniçeriler tekrar eski konumlarına döndüler. II. Mahmud, bir süre onların isteklerine boyun eğmek zorunda kaldı. Fakat zamanla iktidârını güçlendirdi ve rakiplerini tasfiye etmeye başladı. 1826'ya gelindiğinde, II. Mahmud'un reformlarının karşısında hâlâ ciddi bir engel olarak duran Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması konusunda bütün tedbirler alınmış bulunuyordu. Önce, yeniçerilerin Avrupa ordusu gibi eğitim almaları öngörüldü. Ardından, *Eşkinici Ocağı* adıyla yeni bir askeri teşkilât kurulması emredildi. Böyle bir eğitimi kabul etmeyen yeniçeriler, At Meydanı'nda toplanarak bir kez daha ayaklandılar.

O sırada sadrâzam bulunan Selim Paşa, vezirleri, din adamlarını, humbaracı, lağımçı, topçu ve donanma ileri gelenlerini toplayarak, sancak-ı şerifi çıkarıp ocakla savaşıyorlar bildirdi. İstanbul sokaklarında halkın bu savaşta yanlarında yer alması yönünde çağrılar yapıldı. Yeniçeriler de ocak-severleri yanlarında yer almaya dâvet ettiler. Hazırlıkların tamamlanmasının ardından, Selim Paşa, Sultan Ahmed Câmîi'ni karargâh hâline getirerek halka silâh dağıttı. Çarpışma başlayınca Dîvan-yolu'nu tutan yeniçeriler At Meydanı'na çekildiler ve kışla kapısını kapattılar. Sadrâzam kışlayı topa tutturdu; yaklaşık bir saat içinde, kışla içerideki yeniçerilerle birlikte yakılıp yıkıldı. Ele geçirilen yeniçeri elebaşları boğduruldu. Bu çarpışma sırada 6 bin civârında yeniçeri öldürüldü; 20 bin civârında yeniçeri de sürgüne gönderildi. Böylece, yaklaşık ikiyüz elli yıla yakın bir süreden beri sultanların korkulu rüyâsı hâline gelen Yeniçeri Ocağı kaldırılmış oldu.

Cebeci Ocağı

Osmanlı merkez ordusunun önemli bir birimi de *Cebeci Ocağı* idi. *Cebe* kelimesi *zırh* anlamına gelir. *Bölük* ve *cemaat* adıyla iki gruba ayrılan cebeciler, yeniçerilerin savaşlarda kullanacakları ok, yay, kalkan, kılıç, tüfenk, kazma, kürek, balta, barut, kurşun, fitil, zırh, tolga ve benzeri silâhların yapımı ve tâmiri işiyle görevliydi. Sayıları 500-600 kişi arasında değişiyordu. Ocağın ne zaman kurulduğu

belli değildir. Ancak Fâtih Kânun-nâmesi'nde *cebecibaşı* ifâdesi yer aldığına göre, en azından Fâtih Sultan Mehmed döneminde mevcut idiler. Cebecilerin yaptıkları silâhlar, savaş sırasında cepheye taşınıp yeniçerilere dağıtılır, savaş sonunda da tekrar toplanıp tâmirleri ve bakımları yapıldıktan sonra, yeni bir savaşta kullanılmak üzere muhâfaza altına alınır. Ocağın yönetiminden *cebecibaşı* sorumluydu. Cebecibaşının altında bir de *ocak kethüdâsı* mevcuttu.

Topçu Ocağı

Osmanlıların topu ilk defa 1389'da, I. Kosova Savaşı sırasında kullandıkları bilinir. 1396'da Niğbolu Savaşı ile, üç kez tekrarlanan İstanbul kuşatmaları sırasında Sultan Yıldırım Bâyezid (1389-1403)'in de top kullandığı bilinmektedir. Kezâ, II. Murad devrinde Mora ve Arnavudluk seferleri sırasında top kullanılmış, Semendire kuşatması esnâsında, kale önünde bizzat sultanın huzûrunda toplar dökülmüştü. Bu bilgiler, Topçu Ocağı'nın en azından Sultan I. Murad devrinde kurulduğunu göstermektedir.

Topçu Ocağı, *topları dökenler* ve *onları kullananlar* olmak üzere iki bölükten oluşuyordu. Ocağın yönetiminden *topcubaşı* ünvanlı bir komutan sorumluydu. Topçu Ocağı mensupları da, tıpkı Yeniçeri Ocağı mensupları gibi, *Acemi Ocağı*'ndan temin edilmekteydi. Toplar, başkentteki top imâlâthânelerinde dökülüp cepheye götürüldüğü gibi, ihtiyâca göre savaş sırasında cephe de dökülebilmekteydi. Daha sonraki dönemlerde, ihtiyâca göre, bir çok şehirde top imâlâthâneleri kuruldu. Avrupa yakasında İstanbul dışında Belgrad, Budin, İşkodra, Tameşvar gibi sınıra yakın şehirlerde top imâlâthâneleri kurulmuştur. Anadolu yakasında ise Bilecik, Van ve Kiğı gibi şehirlerde imâlâthâneler vardı. Anadolu'da topların taşınması, geri hizmetlerine alınmış olan yaya ve müsellemlere verilmişken, Rumeli'de aynı işi önceleri *yörükler*, bilâhare *evlâd-ı Fâtihân* denen ve Anadolu'dan bölgeye göçürülen gruplar üstlenmişlerdi. Tuna boylarındaki savaşlarda, İstanbul'da dökülen toplar deniz yoluyla da cepheye sevk edilirdi. Top kullanıcılar, savaş sırasında yeniçerilerin önlerinde sıralanırlardı. Zamanla toplar geliştirildi ve savaş meydanlarına arabalarla çekilmeye başlandı. Bunun için ayrıca -aşağıda zikredilecek olan- bir *Top Arabacıları Ocağı* kuruldu.

Top, Osmanlı ordusunda İstanbul'un fethi sırasında en etkili silâh olarak kullanıldı. Çaldıran (1514), Mercidâbık (1516), Ridâniye (1517) ve Mohaç (1526) meydan savaşlarında top, sonucu belirleyen silâh olmuştu. Avrupadaki bir çok kalenin fethi de top sâyesinde mümkün olmuştu.

Kapıkulu Sipâhileri

Bunlara *altı bölük halkı* da denir. Bu altı bölük, *silâhdârlar*, *sipâh oğlanları*, *sağ ulûfeciler*, *sol ulûfeciler*, *sağ garîbler* ve *sol garîblerden* oluşuyordu. Kapıkulu sipâhileri, sarayın *enderûn* bölümü ile diğer saraylarda başarı gösterdikleri için terfi eden yeniçeriler arasından seçilirdi. Ocağa, ileri gelen devlet adamlarının çocukları ile kapıkulu mensuplarının çocukları da alınmıştır. Kapıkulu süvâri ocağına, yeniçeri ortalarından ve saraydan eleman verilmesine *bölüğe çıkmak* denirdi. Kapıkulu süvâri, başlangıçta, I. Murad devrinde, Kara Timurtaş Paşa'nın tavsiyesi üzerine *sipâh* ve *silâhdâr* adlarıyla kurulmuş iki bölükten ibâretti. Daha sonra, XV. yüzyılın ortalarında bunlara isimleri sayılan diğer dört bölük ilâve edildi. Bu bölükler atlı idiler. Görevleri, seferlerde pâdişâhın yanbaşında bulunarak onun tuğ ve silâhlarını taşımak, güvenliğini sağlamaktan ibâretti. Statüleri yeniçerilerin üzerinde idi; onlardan daha fazla maaş almaktaydılar.

XV. yüzyılın ortalarında *sipâh* bölümü oldukça itibarlı bir konuma yükseldi. Bu sebeple ileri gelen devlet adamları bile çocuklarını bu bölüğe vermeye başladılar. Süvâri ocağı, zamanla üç yüz bölüğe kadar çıktı. Her bölükte 20 ilâ 30 arasında nefer bulunuyordu. Sembol olarak kırmızı bayrak taşıdıkları için, bunlara *kırmızı bayrak halkı* da denilirdi. *Silâhdâr* bölümünün sembolü ise *sarı bayraktı*.

Kapıkulu süvârilerinin kaderleriyle Yeniçeri Ocağı mensuplarının kaderleri arasında bir benzerlik vardır. XVI. yüzyılın sonlarına kadar pâdişahlar bizzat seferlere katıldıkları için, bunların da vazifeleri önem taşımıştı. Aynı yüzyılın son döneminde pâdişahlar seferlere çıkmamaya, yerlerine *serdâr-ı ekremler* tâyin etmeye başladılar. Kapıkulu sipâhileri de çoğunlukla saray hizmetlerinde kullanıldılar; zamanla önemlerini ve itibarlarını yitirdiler.

Humbaracı Ocağı

Ocağın ismi, *demir ve tunçtan* dökülmüş *el-bombası* demek olan humbara kelimesinden gelir. Teknik bir askerî sınıfı oluşturan ocak mensupları, dünyanın ilk *havan topu sınıfı* olarak da bilinir. *Humbaracı* veya *Kumbaracı* Ocağı'nın XVI. yüzyılda Mustafa adlı bir topçu bölükbaşısının ilk defa bir *humbara dökümhânesi* kurmasıyla ortaya çıktığı belirtilir. Bununla birlikte, daha önce de aynı işi gören ve genellikle kalelerde bulunan timarlı humbaracılar vardı. Bunlar *Topçu* ve *Cebeci Ocağı*'na bağlı idiler. Ocak mensupları, hem *humbara* dökmekte, hem de bunları savaşlar sırasında kullanmakta idiler.

Humbaracı Ocağı, XVIII. yüzyılda, 1729'da Osmanlı devletine ilticâ ettikten sonra Ahmed adını alan *Kont Bonneval* ve Sadrâzam Osman Paşa'nın girişimleri sonucu geliştirilip yeniden düzenlendi. 1731'de ocağın ıslâh projesi hazırlanmış ve iki yıl sonra Üsküdar'da yeni bir Humbaracı Ocağı kurulmuştu. Ardından 300 adet Bosna'dan *ulûfeli*, 300 adet de çeşitli kalelerden *timarlı* humbaracı adayı getirilerek çıkarılan kânuna göre 25'er kişilik gruplar hâlinde eğitildiler. Ocakla ilgili yeni bir düzenleme ve iyileştirme de 1783'te Sadrâzam Halil Hâmid Paşa zamanında yapıldı. Ocak, özellikle Humbaracı Ahmed Paşa'nın çalışmalarıyla Osmanlı ordusunun en düzenli ve disiplinli askerî sınıfı hâline gelmişti. Ancak Yeniçeri Ocağı'nda görülen bozukluklar, Humbaracı Ocağı'nı da etkilemiştir. Bununla birlikte ocak, çoğunlukla devletin safında yer almış, hattâ 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sırasında, sarayla birlikte hareket etmiştir. Ocak, II. Mahmud zamanında *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye*'nin kurulmasıyla resmen kaldırılmışsa da, bir süre daha varlığını sürdürmüş ve II. Abdülhamid döneminde tamamen ortadan kaldırılmıştır.

Lağımçı Ocağı

Askerî literatürde *lağım*, *tünel* anlamına gelmektedir. Teknik bir sınıf olan Lağımçı Ocağı, bağımsız bir ocak olmaktan ziyâde, Yeniçeri Ocağı içinde faaliyet gösteren bir alt ocaktı. Temel görevi, savaşlarda, özellikle de kale kuşatmalarında tüneller kazmaktı. Bu tüneller, bâzan askerî kale surlarına yaklaşması, bâzan surların uçurulması, bâzan da içeriye kadar kazılmak sûretiyle kalenin içeriden ele geçirilmesi için kazılırdı. Kazılan tünellere patlayıcı maddeler yerleştirilir ve yıkılmak istenen yerler havaya uçurulurdu. Bu uygulama, İstanbul kuşatması ve Rodos'un fethi sırasında etkili bir şekilde kullanılmıştır. Ateşli silâhların savaşlarda etkili bir şekilde kullanıldığı dönemlerde düşman siperlerine kadar tüneller kazılarak, döşenen patlayıcı maddelerle düşman askerlerine ciddi zararlar verilmesi uygulaması, günümüzde de kullanılan bir savaş taktiğidir.

Lağımıcı Ocağı'nın ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Bununla birlikte, daha II. Murad döneminden beri Osmanlı ordularında lağımıcıların bulunduğu bilinmektedir. Rumeli'deki birçok kalenin fethinde lağımıcılar aktif görev almışlardı. *Ulûfeli* lağımıcılar, Fâtih Sultan Mehmed zamanında *Cebeci Ocağı*'na bağlandı; idâresi de *cebecibaşı*na verildi. Eyâlet askerleri arasındaki *lağımıcılara* ise *lağımıcıbaşı* komuta etmekteydi. Ocak içinde *kethüdâ*, *çavuş* ve *alemdâr* gibi subaylar bulunurdu. Rütbeli ocak mensupları, maaş olarak zeâmet tasarruf ederlerken, asker olanlara *timar* verilirdi. Teknik bir sınıf olmaları dolayısıyla ocak mensuplarına ciddi bir eğitim verilir, bu çerçevede *geometri* ve çeşitli mîmârî eserlerle ilgili bilgiler öğretilirdi. Lağımıcı nizam-nâmesi, yüze yakın eğitim bilgisi ihtivâ etmekteydi. Ayrıca, vazifelerini tam olarak yapmalarına yarayacak yardımcı bilgiler de verilirdi. Yeniçeri Ocağı'nda görülen bozukluklar, zamanla bu ocakta da görüldü. 1792'de çıkarılan bir nizam-nâme ile aksaklıkların giderilmesine çalışılmıştır. 1826 yılında ise, Yeniçeri Ocağı ile birlikte Lağımıcı Ocağı da kaldırıldı.

Top Arabacıları Ocağı

Ocağı, yukarıda anlatılan *Topçu Ocağı* ile birlikte değerlendirmek gerekir. Kapıkulu ordusunun büyük çoğunluğu gibi, bu ocak mensupları da *piyâde* (yaya) birliklerdi. Vazifeleri, seferler sırasında *Topçu Ocağı* tarafından dökülen topları savaş alanlarına taşımaktı. Top Arabacıları Ocağı'nın kuruluş târihi net olarak bilinmiyorsa da, XV. yüzyılın sonlarında kurulduğu düşünülmektedir. Ocağa başlangıçta *Acemi Ocağı*'ndan eleman alınıyordu. XVII. yüzyılda bunların yerlerini ocak arabacılarının çocukları ile *kul* statüsündeki insanların kardeşleri almaya başladılar. Çoğunlukla İstanbul'da Şehremini'nde bulunan kışlalarında oturan arabacılar, nöbetleşe ülke genelindeki kalelere de gönderilirdi. Topçuların hizmet verdikleri yerlerde mutlaka top arabacılar da bulunurdu. İstanbul'da Ahır-kapı'da ahırları mevcuttu. Arabacıbaşı tarafından idâre edilen ocakta ayrıca *kethüdâ*, *baş-çavuş*, *kethüdâ yeri*, *ocak kâtibi*, *bölükbaşı*, *odabaşı* ve *halife* unvanlı subaylar mevcuttu. Nefer sayısı, birle elli arasında değişen bölüklerden oluşan *Top Arabacıları Ocağı*'nın altmış üç bölüğü vardı.

Eyâlet (Taşra) Ordusu

Kuruluş döneminin taşra ordusu olan *yaya* ve *müsellemler*, timara benzer tarım alanları tasarruf etmeleri ve taşrada oturmaları dolayısıyla *eyâlet ordusu* arasında sayılabilirlerse de, yerlerini zamanla *timarlı sipâhilere* bıraktıkları, dolayısıyla geçici birlikler özelliği taşıdıkları düşüncesiyle, bunlar klâsik Osmanlı ordusu başlığı altında incelenmek yerine, yukarıda *ilk dönem Osmanlı ordusu* başlığı altında ele alındı.

Timarlı Sipâhiler

Klâsik Osmanlı ordusu içinde eyâlet ordusu denince, öncelikle timarlı sipâhiler akla gelir. Bunlar, XVII. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı ordusunun en büyük kısmını oluşturan atlı askerlerdi. Taşrada oturan ve maaş yerine genellikle timar ve zeâmet adıyla anılan dirlikleri tasarruf eden timarlı sipâhiler, seferlere buldukları bölgenin sancak-beyilerinin bayrakları altında katılırlardı. Böyle bir ordunun oluşturulmasında Osmanlıların Selçuklu döneminde uygulanan iktâ sistemini örnek aldıkları anlaşılıyor. Ancak Osmanlılar bu sistemi geliştirmişler, bâzı bakımlardan derebeylik niteliği taşıyan Selçuklu iktâ sistemini, kendilerine has daha kullanışlı ve pratik bir sisteme dönüştürmüşlerdi. Böylece geniş bir vergi alanını dolaşarak

çoğu zaman aynı olan devlet gelirlerini toplamak, bunları merkezî hazîneye ulaştırmak ve bu iş için binlerce eleman istihdam etmek yükünden de kurtulmuş oldular. Bu vergi birim alanlarına dirlik denmekte idi.

Timar sistemine dâhil olan *dirlikler* üç kısma ayrılır:

1. Yıllık geliri 3 bin ilâ 20 bin akçe arasında değişen dirliklere *timar*,
2. Yıllık geliri 20 bin ilâ 100 bin akçe arasında değişen dirliklere *zeâmet*,
3. Yıllık geliri 100 bin akçenin üzerinde olanlara ise *has* denilmiştir.

Bu gruplandırmada yer alan *timar* alanları, esas itibâriyle savaşlarda yararlık gösteren sipâhilere tahsis edilirdi. İkinci sırada yer alan *zeâmetler*, *zâim* (çoğulu *zu'amâ*) denen kişiler tarafından tasarruf olunurlardı; bunlar çoğunlukla yörük beyleri, müselleme beyleri, defter kethüdâları, timar defterdarları, sancak-beyi ve beyler-beyilerin oğulları, kapıkulu mensupları arasında bulunan ve taşraya çıkmak isteyen çavuş, müteferrika ve divân kâtipleri gibi orta dereceli devlet memurlarıyla sipâhi subayları idiler. En büyük gelir dilimini oluşturan *haslar* ise, başta pâdişah olmak üzere, şehzâdeler, vezîr-i âzamlar, vezîrler, vâlide sultanlar, pâdişah kız kardeşleri ve kızları, beyler-beyiler, sancak-beyileri ve benzeri yüksek rütbeli devlet adamları tarafından tasarruf olunmaktaydı.

Timar sistemine dâhil olan dirlikleri tasarruf edenler, kendi geçimlerini sağlamanın dışında, savaşlara katılmak üzere asker yetiştirmek zorunda idiler. Bu çerçevede timar sâhipleri, gelirlerinin ilk 3 bin akçesinden sonraki her 3 bin akçelik kısmı için *yardımcı* veya *yamak* denen bir *cebelü*; *zeâmet* ve *has* sâhipleri ise, her 5 bin akçe gelir için *bir cebelü* yetiştirmek ve bunları at ve silâhlarıyla birlikte savaşa hazır hâle getirmekle mükelleftiler. Dirlik sâhibleri, genellikle dirliklerinin bulunduğu yerlerde otururlardı. Kendilerine verilen yerlerin öşür ve diğer vergilerini ya bizzat veya vekilleri aracılığıyla toplarlar; seferler sırasında, savaş için hazırladıkları *cebelü*lerle birlikte sefere çıkarlardı. Seferlere katılmayan sipâhilerin dirliklerinin ellerinden alınmasıyla kalınmaz, îdam edilmek sûretiyle cezâlandırılmaları da söz konusu olabiliyordu. Timarlı sipâhiler, sancaklara taksim edilmişlerdi; dolayısıyla en büyük âmirleri *sancak-beyleri* idi. Diğer sipâhi komutanları ise, rütbelerinin derecesine göre *alay-beyleri*, *çeribaşılar*, *bayrakdârlar* ve *çavuşlardı*. Seferlere çağrıldıkları zaman, buldukları bölgenin sancak-beyinin sancağı altında toplanır, diğer sancak-beyileriyle birlikte *beyler-beyinin* emrine girerlerdi. Sefer güzergâhında belirli toplantı yerlerinde yoklamalar yapılmak sûretiyle mâzeretsiz sefere katılmayanlar tespit edilir, böylelerin dirlikleri ellerinden alınarak başka sipâhilere verilir. Seferler sırasında sipâhilerin onda biri, buldukları bölgenin korunması, âsâyîşin sağlanması ve sefere katılan arkadaşlarının yaptıkları işlerin görülmesi maksadıyla geride bırakılır, böylece tarım işlerinin aksatılmaması sağlanırdı. Savaşın uzun sürmesi ve sipâhilerin bölgeleri dışında kışlamaları durumunda, içlerinden bâzıları *harçlıkçı* sıfatıyla bölgelerine gelir ve savaşa katılan arkadaşlarının harçlıklarını alarak savaş alanına geri dönerlerdi.

Timarlı sipâhilerin Osmanlı devletinde kuruluş dönemlerinden beri mevcut oldukları kabul edilir. Ancak sistemli bir ordu hâline dönüşmesi ve Osmanlı ordusunun en büyük kısmını oluşturması süreci, XV. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. Timar ordusunun eleman kaynakları konusu tartışmalıdır. Osmanlı devletinin son dönemlerinde kaleme alınan eserlerde, yukarıda gözden geçirilen kapıkulu ordusunun *devşirme* asıllı, *timar* ordusunun ise Türk asıllı olduğu ileri sürülürse de, böyle bir kategorik kabul bütünüyle doğru gözüküyor. Balkanlarda *timar* tasarruf eden gayr-i müslimler bulunduğu gibi, kapıkulu ocakları içerisinde de Türk asıllı elemanlar her zaman mevcut olmuştur. Bununla birlikte, *timarlı sipâhilerin* büyük çoğunluğunu Türk asıllı insanların oluşturduğu şüphesizdir.

Sayılarına gelince: Bu hususta net rakamlar vermek mümkün gözükmemektedir. Bâzı rakamlar zikretmek gerekirse, tımarlı sipâhi sayısı, meselâ XVI. yüzyılın ilk yarısında 37.521 idi; bunun 9.653'ü *muhâfız* tımarına, 27.868'i ise *eşkin*ci tımarına tasarruf etmekte idi. Savaşa götürdükleri *cebelül*erle birlikte, toplam sayı 70-80 bin arasında değişmekteydi. XVI. yüzyılın ikinci yarısında, fethedilen yerlerde yeni tımarların oluşturulmasıyla toplam tımarlı ordusunun 100 bini aştığı kabûl edilir. Verilen muhtelif bilgilere bakılırsa, Osmanlı *tımar ordusunun* miktarı, XVI. yüzyılın sonlarında 200 bini aşmıştı.

SIRA SİZDE

Tımarlı sipâhi ordusunu kısaca anlatınız.

Akıncı Ocağı

Akıncılar, *serhad* denen sınır-boylarında bir taraftan düşman topraklarına yönelik faaliyet gösteren, diğer taraftan tecâvüzleri ve sızmaları önlemek sûretiyle sınırları koruyan hafif atlı birliklerdi. Bu görevi yapan askerî kuvvetlere, Osmanlı devletinin kuruluş döneminden beri rastlamak mümkündür. Zaman içinde gelişen ve güçlü gelenekleriyle bir *ocak* hâlini alan akıncılar, Selçuklu döneminin *uç beylerinin* Selçuklu sınırlarında oynadıkları rolü oynamışlardır. Esâsen Osmanlılar da Anadolu Selçuklu devletinin kuzey-batı sınırındaki uç beyleri arasında bulunuyorlardı. Akıncıların başlıca görevleri, devlet ve ordu adına keşif yapmak; düşman ülkesi ve ordusu hakkında istihbârat toplamak; seferler sırasında düşman topraklarında Osmanlı ordusuna yol açmak; düşmanın pusu kurmasını önlemek; ordunun geçeceği yerlerdeki ürünleri korumak; düşman topraklarında esirler ele geçirerek bunlardan o bölgeyle ve askerî hareketlilikle ilgili bilgi toplamak; ordunun rahat geçişini sağlamak üzere nehirlerin uygun yerlerini tespit etmektir. Akıncılar, aynı zamanda düşmana yönelik psikolojik savaş da yürütürlerdi: Düzenledikleri âni baskınlarla düşmanın moralini bozmak; askerî ve ekonomik kaynaklarını tahrip etmek ve ulaşım sistemlerini çökertmek gibi işler bu cümledendi. İşlerinin gereği olarak, buldukları sınır boylarında, karşı tarafın dillerini, şehir ve kasabalarını çok iyi bilirlerdi. Seferler sırasında, Osmanlı ordusunun güvenli bir şekilde hareketini sağlamak üzere, en azından dört-beş günlük mesâfe önde giderlerdi. Savaşlara da fiilen katılırlardı. Çok hızlı hareket eden atlı birlikler olmaları sebebiyle, düşman ordusunun sarılması; bozulup kaçan düşman kuvvetlerinin tâkip ve imhâsı akıncılar tarafından gerçekleştirilirdi. Sefer dönüşleri sırasında düşman baskınlarını önlemek de akıncıların vazifeleri arasında bulunuyordu. Akıncılar, hayatlarını at sırtında geçirmeleri dolayısıyla son derece usta binicilerdi. Genellikle sınırlarda veya sınırlara yakın yerlerde otururlardı. Yaz ve kış düzenli şekilde düşman ülkelerine akınlar düzenlerler; çok miktarda ganimet ve esir alırlar, böylece düşmanın Osmanlı topraklarına yönelik saldırı cesâretlerini kırmaya çalışırlardı. Akıncılar, akınlar sırasında savaş âleti olarak kılıç, kalkan, pala, mızrak ve ağaç topuzlar kullanırlardı.

Akıncılara devlet tarafından maaş ödenmezdi. İçlerinden kıdemli ve yararlık gösterenlere *tımar* da verilirdi. Akıncılar, gördükleri hizmetlerin karşılığı olarak vergiden muaf tutulmuşlardı. Geçimlerini daha ziyâde akınlar sırasında elde ettikleri ganimetlerle sağlıyorlardı. Seferler sırasında, yiyecekleri düşman sınırına kadar devlet tarafından karşılanır; sınırdan itibâren elde edecekleri ganimetlerle ihtiyaçlarını karşılıyorlardı.

Akıncılar, doğrudan pâdişâhın şahsına bağlı düzenli birliklerdi. Kendilerine has akıncı kânûnları vardı. Bu çerçevede, bin akıncı *binbaşı*, yüz akıncı *yüzbaşı*, on akıncı ise *onbaşı* tarafından yönetilirdi. Akınlar gelişi-güzel yapılmazdı. Düş-

man topraklarına yönelik bir akının *akın* sayılabilmesi için, mutlaka *akıncı beyin* komutasında gerçekleştirilmesi gerekirdi. Akıncı beyinin kendisinin katılmadığı, yerine yüz kişinin üzerinde kuvvetle bir başkasını gönderdiği akınlara *harâmîlik* denirdi. Akını gerçekleştiren kuvvet yüz kişiden az olursa, *çete* adıyla anılırdı. *Akımlar ve harâmîlikler* sırasında alınan esirlerden beşte biri (*pençik*) devlete âitti. *Çete* akınlarında elde edilen esirlerden pençik alınmazdı. Bu vergileri almak üzere, akıncı beylerinin yanlarında *akıncı kadıları* ve *pençikçi başıları* bulunurdu. Akıncılar tarafından ele geçirilen topraklar veya kaleler, devlet adına ele geçirilmiş olur, bunlar pâdişah tarafından gönderilen kale erlerine teslim edilirdi. Bununla birlikte, fethedilen yerlerdeki topraklar, başarı gösteren akıncı beylerine timar olarak verilebilirdi. Akıncı beylerinden gelen emirler, *çeribaşı* da denen *tavice*ler tarafından akıncılara ulaştırılırdı.

Klâsik dönemde akıncı birlikleri devlet tarafından sürekli takviye edilmiştir. Yaşlananların, sakatlananların ve ölenlerin yerlerine, iyi ata binen, çevik ve güçlü gençler alınarak akıncı kadroları desteklenirdi. Akıncı kânûnu gereği, şehid düşen veya yaşlanmış olan akıncıların, akıncı niteliğine hâiz oğulları tercihen ocağa alınırdı.

Devletin kuruluşundan akınların etkilerini yitirmeye başladığı XVII. yüzyılın başlarına kadar, bir çok meşhur akıncı âilesi oluşmuştu. Bunların en meşhurları, *Mihal Oğulları* (Sırbistan, Bosna ve Semendire'de), *Turahan Bey Oğulları* (Morâda), *Malkoç Oğulları* (Silistre bölgesinde) ve *Evrenuz Oğulları* (Arnavudluk ve Dalmaçya kıyılarında) idiler.

Biri İstanbul'da *Defter-hâne*'de, diğeri buldukları eyâlet ve sancak kadılıklarında saklanan; isimlerini, genel vasıflarını, timara sâhip olup olmadıklarını gösteren düzenli defterleri bulunmasına rağmen, akıncıların toplam miktarlarını tam olarak tespit etmek mümkün gözükmemektedir. Bir fikir vermesi açısından, şu rakamlar zikredilebilir. I. Kosova Savaşı sırasında 10 bin kadar akıncı bulunuyordu. XV. yüzyılın ortasında 40 bin civârında akıncı vardı. 1560'larda Turhanlı akıncılarının sayısı 7 bin kadardı. Aynı dönemde, Mihalli akıncılarının 50 bin kişiye ulaştığı zikredilir. Ne var ki, XVI. yüzyılın sonlarında akıncılar eski önemlerini yitirdiler. Bundan sonra sayıları hızla düştü. Nitekim XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde (1625'te) 2-3 bin civârında akıncı kalmıştı. Sonraki dönemlerde, akıncıların gördükleri hizmetler, *serhad kulu* denen, sınır boylarındaki kalelere yerleştirilmiş askerî birlikler tarafından yerine getirildi. Ayrıca, bu iş için atlı birliklerden oluşan Kırım kuvvetlerinden faydalanıldı.

Deliler

Serhad kulu da denen bu kuvvetler, isimlendirmeden de anlaşılacağı üzere, akıncılar gibi, daha ziyâde sınır boylarında faaliyet gösterirlerdi. Bu grup, çoğunlukta Türk soylulardan oluşuyordu. İri yarı cüsseleri, secâret ve kahramanlıkları ile tanınmışlardı. Düşmanın üzerine korkusuzca saldırımları, başka bir ifâdeyle kelle koltukta savaşmaları ve aklı başında insanların cesâret edemeyecekleri işlere fütursuzca girişmeleri dolayısıyla *deliler* ismiyle anılmışlardı. Böyle bir grup Osmanlılar döneminde XIX. yüzyılda bile mevcuttu. Deliler, sınır bölgelerinde *sancak-beyi* veya *beyler-beyilerin* maiyyeti arasında bulunuyorlardı.

Kale Muhâfızları

Çok geniş bir coğrafyaya yayılan ve sürekli savaş hâlinde bulunan Osmanlı devletinde sınırları korumak, buralarda güvenliği sağlamak ve düşman saldırılarını önlemek, en önemli askerî faaliyetlerdendi. Bu sebeple, sınır boylarında sürekli ikamet edecek askerî birliklerin barınmalarını sağlayacak çok sayıda *kale* bulun-

maktaydı. Bu tür kalelerde bulunan askerler, esas itibâriyle *muhâfız* (korucu, koruyucu) idiler. Bunlar tek bir sınıftan değil, bir kısmı yukarıda haklarında bilgi verilen askerî gruplardan seçilmiş olmak üzere *yeniçeri*, *azeb*, *topçu*, *cebeci*, *lağımıcı*, *martolos*, *tüfekçi*, *fârisân* (*süvâri-atlı*) gibi farklı askerî meslek alanlarından seçilirlerdi.

Gerçekte hafif piyâde (yaya) birlikler olan *azebler* (*azeb*: bekâr erkek), savaşıra da katılan, yeniçerilerin önünde yer alarak düşmana ilk saldırıyı gerçekleştiren askerlerdi. Çoğu, Anadolu'nun değişik yerlerinden gönüllülük esâsına göre seçilmiş, savaş kabiliyeti yüksek, sağlıklı, güçlü ve bekâr Türk erkekleri idiler. Osmanlı devletinin kuruluş döneminde sayıları 15-20 bini bulan *azebler*, ihtiyâca göre, 20-30 hâneden bir tâne olmak üzere seçilirler ve *azeb ağasının* komutası altında bulunurlardı. Masrafları ve iâşeleri ise, mensup oldukları bölge halkı tarafından karşılanırdı. Savaş dışı zamanlarda kalelerde *muhâfız* olarak görevlendirilirlerdi. *Azebler*, Osmanlı donanmasında da kullanılmışlardır.

Kalelerde *muhâfız* olarak kullanılan *fârisân* (atlılar) ise, tıpkı akıncılar gibi, düşmana yönelik ânî baskınlar için kullanılan atlı kuvvetlerdi. Benzer şekilde hizmet veren ve kalelere yönelik ânî düşman saldırılarını önlemekle görevli *serhad kulu* denen atlı grupların ise bir kısmı *gönüllü*, bir kısmı her beş hâneden bir asker olarak seçilen birliklerdi. Bu sonuncular, *beşliler* olarak da bilinir ve *beşli ağası* denen bir subay tarafından idâre edilirdi.

Yardımcı Kuvvetler

Osmanlı devletinin doğrudan kendi ordusu dışında, seferler sırasında faydalandığı askerî kuvvetler de vardı. Bunlar, Osmanlılara bağlı *Kırım Hanlığı*; *Eflâk* (Romanya), *Boğdan* (Moldova) ve *Erdel* (Transilvanya) voyvodalıklarının askerî kuvvetleri idiler. Balkanlarda Osmanlı devletine bağlı bölgelerden gelen ve Müslüman olmayan bu tür yardımcı kuvvetler, yükselme devrinde Anadolu'da ve Balkanlarda gerçekleştirilen muhtelif seferlere katılmış, meselâ 1402 Ankara Savaşı'nda dahi yer almışlardı. *Erdel Prensliği*, en fazla 50.000 kadar asker çıkarabiliyordu. *Eflâk* ve *Boğdan* prenslikleri ise, en fazla 10-15 bin arasında değişen sayıda askerle, gerektiğinde Osmanlı kuvvetlerine yardım edebiliyordu. XVII. yüzyıldan sonra, bu prensliklerin kuvvetleri Osmanlılar tarafından hemen hemen hiç kullanılmadılar.

Kırım Hanlığı'nın çoğunluğu atlı olan askerî kuvvetlerinin ise, İran ve bilhassa Avrupa'ya yönelik Osmanlı seferlerinde aktif rol aldıklarını ve faydalı hizmetler gördüklerini biliyoruz. Osmanlı ordusunun en mühim yardımcı kuvvetleri idiler. *Kırım Hanlığı*, güçlü devirlerinde 100 ilâ 200 bin kişi arasında değişen atlı kuvvet çıkarabilmekteydi. Kezâ, *Kırım Hanlığı* kuvvetlerinin Osmanlı devletinin kuzey sınırlarında, Ruslara karşı devletin gözü, kulağı ve eli durumunda buldukları târihi bir hakikattir.

Ordu Geri Hizmeti Elemanları

Osmanlı ordusunda fiilen savaşanların dışında "geri hizmetleri" diyebileceğimiz hizmetleri gören unsurlar da bulunuyordu. Bunlar, ordunun seferler sırasında ihtiyaç duyduğu hizmet alanlarında çalışıyorlardı. Ordunun muhtelif ağırlıklarının, silâh ve cephânesinin taşınması; yol, köprü, menzil ve benzeri yapımların işleri bunların vazifeleri idi. Bu tür işleri yapan unsurlar arasında başlıca *tatarlar*, *yörükler*, *voynuklar*, *derbenciler*, *köprücüler*, *martoloslar*, *cerehorlar* (veya *serehorlar*) bulunuyordu.

Tatarlar

Tatar, kelimesi ulak veya postacı anlamına gelir. Posta teşkilâtının bulunmadığı devirlerde, bu işi tatarlar yaparlardı. Tatarlar, bir ocak olarak da görüldükleri için, kendilerine ocak tatarları da denmiştir. Dolayısıyla, bir ocaklı olarak, ilk dönemlerde kapalı bir sınıf gibi çalışırlardı. Daha sonraki devirlerde postacılık işinde her sınıftan insan kullanılmıştır. Ancak ilk dönemlerde bu işi münhasıran tatarlar yaptıklarından, isimleri terim hâline dönüşmüş daha sonraki dönemlerde aynı işi yapan herkese, postacı anlamında tatar denmiştir. Posta işini özel olarak yapanlara sâ'î de denmiştir.

Osmanlı ordusunun bir haberleşme elemanı olarak tatarlar, imparatorluğun her tarafına gidebilecek durumda idiler. Ayrıca, merkezin emirlerini taşraya taşımak da bunların vazifesi idi. Başkentten kendilerine verilen bir *fermân*la yola çıkan tatarlar, İstanbul'dan Belgrad'a, Üsküdar'dan Bağdad'a kadar, sağ, sol ve orta kollar olmak üzere, üç yoldan güzergâh üzerinde bulunan şehir ve kasabalara uğrayarak, getirdikleri her türlü emri ilgililerine ulaştırırlardı. Başkalarının giymeleri yasak olan kendilerine has elbiseler ve uzuk kalpaklar giyerlerdi. *Tatar ağası* denen bir üst yöneticinin emri altında çalışırlardı.

Yörükler

Yörük veya yürük kelimesi, Osmanlı döneminde göçebe Türkmenleri belirtmek üzere kullanılan bir ibâre olmanın yanı sıra, buldukları bölgelerde kendilerine verilen askerî nitelikli işleri yerine getiren ve yine kökenleri çoğunlukla göçebe olan gruplar için de kullanılmıştır. Osmanlı devletinin ilk dönemlerinden beri bu isimle anılan gruplar muhtelif askerî işlerde çalıştırılmışlardır. Fâtih Sultan Mehmed'den önceki dönemde, silâhlı askerî birlikler olarak savaflara katılan yörükler, daha sonraki devirlerde genellikle îmar ve muhâfaza işleri gibi muhtelif geri hizmetlerinde kullanılmışlardır. Bunlardan sâhillere yerleştirilmiş olanlar, gemi malzemesi temini ve gemi yapımı işlerinde; büyük yollar üzerinde yerleştirilmiş olanlar, yolların güvenliği, derbendcilik, yolların bakımı, su yolları yapımı, köprü inşâsı, bakımı ve bekçiliği, menzillere zahire toplanması ve korunması gibi işlerde; mâdenler civârında yerleştirilenler, mâden işçiliği ve cephâne yapımı gibi işlerde; orduda topların nakil işlerinde; devlet tarafından yaptırılan muhteli yapılarla kalelerin bakım ve onarım işlerinde çalıştırılmışlardır.

Voynuklar

Slavca bir kelime olan voynuk, asker anlamına gelmektedir. Bunlara, Balkanlarla ilgili Osmanlı belgelerinde voynak, voynuk, voynok, voynik, voyneyk imlâlarıyla yazılmış şekilde sık sık rastlanır. Vazifeleri, seferler sırasında ordunun at ve çayır ihtiyâcını karşılamaktı. Çayır voynukları ve sefer voynukları olmak üzere iki gruba ayrılmışlardı. Devlet, voynukları genellikle bugünkü Bulgaristan bölgesinden temin ettiği için, kelime Bulgarlığı da ifâde ederdi. Çayır voynukları, belirli zamanlarda saray ahır (ıstabl-ı âmire) hizmetine alınarak çayır biçme hizmetinde de kullanılırlardı. Seferler sırasında seyislik de yaparlardı.

Voynukluk müessesesinin, seferler sırasında levâzımın muhâfazası ve süvârielerin hayvanlarının bakımı için ilk olarak 1376'da Kara Timur Paşa'nın tavsiyesi üzerine kurulduğu belirtilir. Bir tür *çiftlik* demek olan *baştinaları* tasarruf ederler; gördükleri hizmetlerin karşılığı olarak her türlü vergiden muaf tutulurlardı. Gördükleri hizmetlerin niteliğine göre, voynukların muhtelif şekillerde isimlendirildikleri görülür: *Çayır voynukları*, *Istabl-ı Âmire Voynukları*, *Hassa Voynukları*, *Has Ahır Voynukları*, *Sefer Voynukları*, *Âmme Voynukları*, *Kara Voynukları*, *Atlı ve Yaya Voynuklar*, *Yurtlu Voynuklar* gibi.

Derbenciler

Derbenciler, önemli geçit noktalarında kurulan ve bir çeşit polis veya jandarma karakolu niteliği taşıyan derbendlerde görevli kimselerdi. Buldukları bölgelerdeki yolların ve geçitlerin güvenliği derbenciler tarafından sağlanırdı. Derbender, hanlar, önemli ticârî ve askerî yolların kavşak noktaları, köprüler ve nehirlerin geçit yerleri ile çoğunlukla iskân mahallerinden uzak, ıssız yerlerde kurulmuşlardı. Güvenliği sağlamak üzere, buldukları dar geçitleri iki kapı ile kolayca kapamak mümkündü. Dört tarafı duvarla çevrili, küçük bir kaleyi andıran derbendlerde, içlerinde yaşayan insanların her türlü ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde han, câmi, mektep ve dükkânlar da bulunurdu.

Derbendlerin yakınlarında köy veya kasaba bulunması durumunda, buralarda oturanlar *derbenci* olarak görevlendirilebilir ve kendileri her türlü vergiden muaf tutulurlardı.

Köprücüler

Osmanlı ordusunda, seferler sırasında ordunun geçeceği yollar ve nehirler üzerinde köprüler yapmak; mevcut köprüleri onarmak ve korumakla görevli bir gruptu. Teknik bir sınıf olan köprücüler, bu işlerden anlayan her sosyal sınıftan seçilmiş insanlardı.

Martoloslar

Bunlar, ordu hizmetinde kullanılan Osmanlı tebeası fakat Müslüman olmayan kimselerdi. Daha ziyâde Trakya, Makedonya ve Tesalya'dan olmak üzere Rumeli'nin belli bölgelerinden seçilen martoloslar, "doğrudan ordu hizmetinde çalışanlar" ve "buldukları ülkede devlet adına hizmet görenler" olmak üzere iki gruba ayrılmakta idiler.

Ordu hizmetinde çalışanlar, belli mevkiilerin emniyetini sağlama, düşman bölgelerine akınlar yapma, düşmanın savunma sistemlerini bozma veya zayıflatma, keşif ve istihbârat toplama gibi işlerde kullanılıyordu. Bu tür işleri gören martoloslar, *ulûfeli* bölüklere dağıtılırlar, yaya ve atlı görev yaparlardı. İç yapıları Osmanlı ordusunun diğer askerî birliklerinden farksızdı. *Cemâat-i Martolosân* denen birlikleri, *martolosbaşı* (*ser-i mertolosân*, *martoloslar re'îsi*) tarafından yönetilirdi. *Ağa-yı martolosân*, *yüzbaşı*, *odabaşı*, *kethüdâ*, *alemdâr*, *kol-çavuş* gibi komutanları vardı.

Buldukları yerde devlet adına hizmet görenler ise, devletin kuruluş döneminden beri kullanılan kimselerdi. Bunlar, toprağın işlenmesi, iskân meselesi ve göçebelerin iskânı gibi işlerle ilgilenirlerdi.

Cerahorlar

Başlangıçta ordunun silâh ve muhtelif araç-gereçleriyle çadırlarını nakletmek üzere görevlendirilen cerahorlar, daha sonra askerî inşaatlarda işçi olarak kullanılmış bir sınıftı. İhtiyâca göre daha ziyâde Hıristiyan tebea arasından seçilir ve kendilerine ücret ödenirdi. Böyle bir sınıfın ilk defa Yıldırım Bâyezid devrinde, 1402'de kullanıldığı belirtilir.

Osmanlı Deniz Kuvvetleri (Donanma)

Osmanlı devleti, başlangıçta küçük bir kara beyliği olması dolayısıyla deniz kuvvetlerine sâhip değildi. Fakat fetihlerin kısa sürede Marmara sâhillerine ulaşması, böyle bir gücün gerekliliğini kaçınılmaz kıldı. Orhan Bey devrinden itibaren oluşturulmaya başlanan Osmanlı donanması, başta Karesi Beyliği olmak üzere, Batı Anadolu'da Ege bölgesine hâkim olan Saruhan, Aydın ve Menteşe beylikleri gibi diğer Türk beyliklerinin Osmanlılara katılmasıyla hızlı bir gelişme sürecine girdi.

Osmanlılar, 1324'te Karamürsel'i fethetmek sûretiyle ilk defa denize ulaşmışlardı. Karamürsel Alp komutasında oluşturulan ilk donanma, Kocaeli bölgesinin fethi sırasında denizden destek sağlayacaktı. 1327'de Karamürsel'de ilk tersânenin kurulmasıyla, müesseseleşme yoluna girildi. Osmanlı donanmasının ilk komutanı (Deryâ Beyi) Karamürsel Alp'tir. 1337'de Kocaeli'nin fethiyle Rumeli'ye geçişin de önü açılmış oldu; donanmanın merkezi önce İzmit'e, ardından Gelibolu'nun fethiyle buraya taşındı. İstanbul'un fethinin ardından da merkez, İstanbul'da Kasımpaşa'ya nakledildi. Gelibolu, Osmanlıların hem Balkanlara, hem de denizlere açıldıkları ilk kapı olarak değerlendirilebilir. Yıldırım Bâyezid döneminde Gelibolu'daki Osmanlı donanması, 60 gemilik bir güce ulaşmıştı. XV. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı devleti Karadeniz, Akdeniz, Ege ve Adriyatik Denizi'ne kıyılara olan büyük bir devlet hâline gelmişti. Bu genişlemeye paralel olarak deniz kuvvetleri de büyüdü. İstanbul'un fethi sırasında, Gelibolu *sancak beyi* ve aynı zamanda donanma komutanı (*kaptân-ı deryâ*) olan Baltaoğlu Süleyman Bey, büyüklü küçüklü 350 civarında gemiden oluşan bir donanmaya komuta ediyordu. Fâtih Sultan Mehmed, donanmanın güçlenmesine bilhassa önem verdi. Yeni başkenti İstanbul'da tersâneler açtı. 1470'li yıllarda Osmanlı donanması, Gedik Ahmed Paşa komutasında Kırım'ı Osmanlıya bağlayacak, 1480'de İtalya'da Otranto'yu ele geçirecek bir kudrete ulaştı. Bu sırada hâlâ Venedik donanmasının gerisinde olan deniz kuvvetleri, II. Bâyezid devrinde Venedik'i geçti. Dönemin Burak ve Kemâl Reis gibi çekirdekten yetişme ünlü denizcileri, donanmanın güçlenmesinde başarılı hizmetler verdiler. Mısır'ın fethinden hemen önce, Osmanlı denizcilerinin Memlûklü devletinin yardım talebi üzerine Kızıldeniz'de boy gösterdiğini biliyoruz. Yavuz Sultan Selim döneminde, Anadolu'dan çıkan Türk levendlerinin, daha sonra Kânûnî devrinde (1534) Barbaros Hayreddin Paşa adıyla *kaptân-ı deryâ* olacak olan Hızır Reis ile kardeşleri İlyas ve Oruç reislerin yönetiminde Akdeniz'i bir Türk gölü hâline getirdikleri görülür. Barbaros Hayreddin, Osmanlı döneminde yetişmiş en büyük denizci idi. Kânûnî dönemi, Osmanlı donanmasının gücünün zirvesine çıkmasına şahit oldu. Barbaros'un idâresindeki Osmanlı donanması, 1538'de Andrea Doria komutasındaki birleşik Haçlı donanmasını Preveze'de büyük bir bozguna uğratarak, Akdeniz'i bir Türk gölü hâline getirdi. Turgut Reis'in komutasındaki Osmanlı donanması, 1560'da Cerbe'de başka bir Haçlı donanmasını mağlup etti. 1566'da başarısız bir Malta Kuşatması gerçekleştirildi. Kıbrıs'ın fethi sırasında önemli hizmetler veren donanma, aynı yıl (7 Ekim 1571) hazırlıksız yakalandığı İnebahtı deniz savaşında Don Juan komutasındaki birleşik Haçlı donanması tarafından büyük bir darbe yemiş ve gemilerinin çoğunu kaybetmiş olmasına rağmen, gücünün zirvesindeki Osmanlı devleti, altı ay gibi kısa bir süre içerisinde eskisinden daha güçlü bir donanma hazırlayarak denizlere indirmeyi başarmıştı.

XVII. yüzyılda, Osmanlı donanması eski gücünü kaybetti. 1645'te Yusuf Paşa komutasında 300 gemiden oluşan bir Osmanlı donanmasının başlattığı Girit kuşatması, adanın fethedildiği 1669 yılına kadar sürmüş ve bu süreçte oldukça sıkıntı yaşanmıştı. Osmanlılar, bu sırada adaya asker ve levâzım sevki konusunda yabancı gemiler kiralamak zorunda kaldılar.

XVIII. yüzyılda Mezomorta Hüseyin Paşa'nın girişimleriyle Osmanlı donanmasında reforma gidilmişse de, donanmayı eski gücüne kavuşturmak mümkün olmadı. 1773'te Kaptân-ı Deryâ Cezayirli Gâzi Hasan Paşa'nın girişimleriyle bir Bahriye Mektebi açıldı. 1776'da Tersâne-i Âmiye yakınlarında Bahriye Mühendishânesi açıldı. Fakat bütün bu girişimler, umulan faydayı sağlayamadı.

Aynı durum XIX. yüzyılda da devam etti. Fransızların Mısır'a saldırısını önlemek üzere İngiliz donanmasından yardım alınmak zorunda kalındı. II. Mahmud döneminde 1827'de Navarin'de imhâ edilen Osmanlı donanmasının yerine Amerikalı mühendislerin de yardımıyla yeni bir donanma inşâsına girildi; bu dönemde Osmanlı tersânelerine modern deniz sanâyii girmeye başlamıştı. Sultanın ölümü üzerine, bu çabalar yarım kaldı. Sultan Abdülmecid döneminde 1840'da Bahriye Meclisi kuruldu ve donanmayı modernleştirme çalışmaları devam etti. Şirket-i Hayriye denen ilk denizlik şirketi de bu dönemde kurulmuştu. 1867'de, Sultan Abdülaziz döneminde Bahriye Nâzırlığı kuruldu; yabancı ülkelere çok sayıda modern savaş gemileri alındı. Ne var ki, büyük paralar harcanarak kurulan bu deniz gücü, II. Abdülhamid döneminde Haliç'te çürümeye terk edildi ve yeterince kullanılamadı. 1909'da Donanma Cemiyeti'nin çabalarıyla oluşturulan Osmanlı donanması, I. Dünya Savaşı sırasında İtilâf devletlerinin Çanakkale'yi geçmesini engellemişti. Ne varki, Osmanlı donanması, savaşın sonunda Marmara'da gâlib devletlerin kontrolüne girdi.

Uzun târihî süreçte Osmanlı donanmasının, Akdeniz, Karadeniz, Süveyş, Basra ve Hind donanması olmak üzere beş bölümden oluştuğunu görürüz. İhtiyaç duyulan gemiler, esas olarak Gelibolu ve İstanbul tersânelerinde yapılırdı. İhtiyaç hâlinde Karadeniz, Marmara ve Akdeniz sâhillerindeki muhtelif tersânelerde de gemiler yapılmıştı. İstanbul'da Haliç, Câmialtı ve Taşkızak tersâneleri önemli hizmet vermişlerdi.

Osmanlı donanmasının esas savaşçı unsuru deniz *levend*leriydi. XVII. yüzyılın sonlarına kadar, Osmanlı deniz kuvvetlerinde esas olarak *kürek*le hareket ettirelen gemiler kullanılmışlardır. Bu dönemde *yelken* esas unsur değil, küreğe yardımcı itici güç olarak kullanılmıştı. *Yelken* gücüyle hareket ettirilen ve açık deniz gemileri olan *kalyonlar*, XVII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı donanmasına katılmıştır. Amerika'nın keşfi, Avrupâda büyük yelkenli gemilerin yaygınlaşmasına yol açmıştı. Dolayısıyla, *kürek* denizciliği, sâhil denizciliğini temsil ederken, *yelken* denizciliği *engin* denizciliği sembolize etmekte ve yelkenliler açık denizlerde faaliyet göstermekteydi. Bu sebeple, klâsik dönemde kürekle hareket ettirilen Osmanlı donanmasında, rampa muhârebesi olarak nitelenen yakın temas savaşları tercih edilirken, meselâ uzun menzilli toplara ve yelkenli gemilere sâhip olan Venedik donanmasında, uzun mesâfe muhârebeleri tercih edilmişti.

Donanma, *Kaptan Paşa* veyâ *Kapnân-ı Derya* denen bir deniz kuvvetleri komutanı tarafından idâre olunurdu. Deniz kuvvetleri, *tersâne halkı* ve *muhârib sınıftan* oluşan ve *Tersâne Ocakları* denen bir ocaktan ibâretti. Tersâne halkı, esas olarak gemi yapımıyla meşguldü. Kaptân-ı Deryâ'nın dışındaki yüksek rütbeli komutanlar ise *Tersâne Kethüdâsı* ve *Tersâne Ağası* idi. Denizlere açılan savaş gemilerinde esas savaşçı unsur olan *levend*lerin dışında, *tayfalar* (muhtelif işleri gören işçiler) ve *forsalar* (kürekçiler) bulunurdu.

Özet

Osmanlılar bir beylik olarak ortaya çıktıklarında, askerî güç olarak Osman Bey ve oğulları etrafında kümelenmiş bulunan aşiretlerin eli silâh tutan insanlarını kullanmışlardır. Kısa bir süre sonra yaya ve müsellemlerle bilinen yaya ve atlı birliklerden oluşan düzenli bir ordu kurulmuştur. Fakat, bu kuvvetlerin yerlerini zaman içerisinde kapıkulu ve timarlı sipâhi denilen tam anlamıyla düzenli bir ordu almış ve bu ordu klâsik Osmanlı ordusu meydana getirmiştir.

Klâsik Osmanlı ordusu, merkez ve taşra (veyâ eyâlet) kuvvetleri olarak bilinen iki ana gruptan meydana geliyordu. Merkez ordusu, kapıkulu ordusu olarak da bilinir. Bunların içinde asıl savaşçı gücü ise yeniçeriler oluşturuyorlardı. Ancak, merkez ordusuna asker yetiştiren Acemi Ocağı'nın önemli bir yeri vardı. Kapıkulu ordusunun, sarayda pâdişâhın hizmetinde bulunan çeşitli alt birimleri bulunuyordu. Ayrıca, kapıkulu ordusunun savaş araç ve gereçlerini yapan başka birimleri de vardı. Taşra ordusu ise, çoğunluğu timarlı sihâpîlerden oluşan bir ordu idi.

Acemi Ocağı, Osmanlıların Gelibolu'ya geçişinden kısa bir süre sonra, Yeniçeri Ocağı'na asker temin etmek üzere kurulmuştu. Bu ocakta yeniçeri olmak üzere yetiştirilenler: Savaşlarda elde edilen Hıristiyan esirlerden; devşirme sistemi çerçevesinde toplanan gayr-i müslim çocuklarından; kapıkulu ordusu mensuplarının çocuklarından ve esir pazarlarından satın alınan kölelerden oluşuyordu. Bunlardan kapıkulu ordusu mensuplarının çocuklarının dışında kalanlar, ocağa alınmadan önce Anadolu'daki çiftçi Türk âilelerinin yanlarına gönderilerek Müslüman ediliyor, Türk ve Müslüman örf ve âdetlerini öğreniyorlardı.

Yeniçeri Ocağı, 1363 yılında, Sultan I. Murad devrinde kurulmuştur. Kapıkulu ordusunun en gözde birliğiydi. Yaya askerlerden oluşan ve zamanla gelişen Yeniçeri Ocağı, XV. yüzyılın ortalarında Osmanlı ordusunun en güçlü askerî kuvveti hâline gelmiştir. Yeniçeri ordusu, dünyâda kurulmuş ilk düzenli ordudur. Avrupalı devletler, bu orduyu örnek alarak düzenli ordular kurmuşlardır.

Kanûnî Sultan Süleyman devrine kadar Yeniçeri Ocağı'nın son derece disiplinli bir yapısı vardı. Disiplin ve yolsuzluk konusunda en küçük aksaklığa müsâmaha edilmez; kâ'nûna aykırı ocağa kimsenin alınmasına da fırsat verilmezdi. Ancak III. Murad devrinden itibaren bu durum değişti. Ocağa askerlikle ilgisi bulunmayan kişiler alınmaya başlandı. III. Murad (1574-1595),

kendisinden sonra III. Mehmed adıyla tahta çıkacak olan oğlunun sünnet düğünündeki eğlenceler sırasında çeşitli hünerler sergileyen kişileri taltif etmek için, bunların ocağa alınmasına izin vermiş; böylece açılan sùüstimal kapısı, bir daha kapanmamıştır.

1. Genç Osman adıyla da bilinen II. Osman (1618-1622)'in tahttan indirilip öldürülmesi ve yerine I. Mustafa'nın geçirilmesi. 2. IV. Murad devrinde (1623-1640) yaşanan isyanlar; bu isyanlar sırasında bir çok devlet adamının kellesini almışlar, fakat sonunda IV. Murad tarafından düzene sokulmuşlardır. 3. 1656'da Vak'a-i Vakvâkiye olarak bilinen bir çok devlet adamının kellesinin alınmasına yol açan isyan; bu dönemdeki isyanların önü Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa tarafından alınmıştır. 4. 1687'de IV. Mehmed'in tahttan indirilip yerine II. Süleyman'ın geçirilmesiyle sonuçlanan isyan. 5. 1730'da Lâle Devri'ni sona erdiren ve Patrona Halil İsyanı olarak bilinen isyan; bu isyan sırasında III. Ahmed tahttan indirilerek yerine I. Mahmud geçirilmiştir. 6. 1808'de Sultan III. Selim'in tahttan indirilip yerine IV. Mustafa'nın geçirilmesiyle sonuçlanan isyan; bu isyan, Alemdar Mustafa Paşa tarafından bastırılmış; IV. Mustafa tahttan indirilip yerine II. Mahmud geçirilmiştir.

İsmi zırh anlamına gelen cebe kelimesinden alan Cebeci Ocağı'nın başlıca görevleri, yeniçerilerin savaşlarda kullanacakları ok, yay, kalkan, kılıç, tüfenk, kazma, kürek, balta, barut, kurşun, fitil, zırh, tolga ve benzeri silâhları yapmak ve bunları tâmir etmektir.

Topçu Ocağı, savaş sırasında kullanılan topları dökmekle görevli idiler. Bu topları çoğu zaman belirli şehirlerdeki top imâlahânelerinde döküyorlardı. Zaman zaman cephede, bizzat savaş sırasında da top dökmekte idiler. Kapıkulu süvâri de denilen altı bölük halkı, silâhdârlar, sipâh oğlanları, sağ ulûfeciler, sol ulûfeciler, sağ garibler ve sol gariblerden ibâretti. Bunlar, sarayın enderûn bölümü ile diğer saraylarda başarı gösterdikleri için terfi eden yeniçeriler arasından seçilirdi. Ayrıca, ocağa ileri gelen devlet adamlarının çocukları ile kapıkulu mensuplarının çocukları ile, yeniçeri ortalarından ve saraydan eleman alınmıştır. Görevleri, seferlerde pâdişâhın yanbaşında bulunarak onun tuğ ve silâhlarını taşımak, güvenliğini sağlamak ve çeşitli hizmetlerini görmektir.

Ocağın ismi, demir ve tunçtan dökülmüş el-bombası demek olan humbara kelimesinden gelir. Teknik bir askerî sınıfı oluşturan ocak mensupları, dünyânın ilk

havanı toplu sınıfı olarak da bilinir. Savaşlarda kullanılan humbaraları dökmek ve bunları savaş sırasında kullanmakla görevli idiler.

Askerî literatürde lağım, tünel anlamına gelmektedir. Teknik bir sınıf olan Lağımçı Ocağı, bağımsız bir ocak olmaktan ziyade, Yeniçeri Ocağı içinde faaliyet gösteren bir alt ocaktı. Temel görevleri, savaşlarda, özellikle de kale kuşatmalarında tüneller kazmaktı. Bu tüneller, bâzan askerinin kale surlarına yaklaşması, bâzan surların uçurulması, bâzan da içeriye kadar kazılmak sûretiyle kalenin içeriden ele geçirilmesi için kazılırdı. Kazılan tünellere patlayıcı maddeler yerleştirilir ve yıkılmak istenen yerler havaya uçurulurdu.

Seferler sırasında Topçu Ocağı tarafından dökülen topları savaş alanlarına taşımaktı.

Klâsik Osmanlı ordusu içinde eyâlet ordusu denince, öncelikle timarlı sipâhiler akla gelir. Bunlar, XVII. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı ordusunun en büyük kısmını oluşturan atlı askerlerdi. Taşrada oturan ve maaş yerine genellikle timar ve zeâmet adıyla anılan dirlikleri tasarruf eden timarlı sipâhiler, seferlere, yetiştirdikleri cebülülerle birlikte buldukları bölgenin sancak-beylerinin bayrakları altında katılırlardı. Timarlı sipâhiler, tarım alanlarının işletilmesine de nezâret eden kimselerdiler.

Akıncılar, serhad denen sınır-boylarında bir taraftan düşman topraklarına yönelik faaliyet gösteren, diğer taraftan tecâvüzleri ve sızmaları önlemek sûretiyle sınırları koruyan hafif atlı birliklerdi. Akıncıların başlıca görevleri, devlet ve ordu adına keşif yapmak; düşman ülkesi ve ordusu hakkında istihbârat toplamak; seferler sırasında düşman topraklarında Osmanlı ordusuna yol açmak; düşmanın pusu kurmasını önlemek; ordunun geçeceği yerlerdeki ürünleri korumak; düşman topraklarında esirler ele geçirerek bunlardan o bölgeyle ve askerî hareketlilikle ilgili bilgi toplamak; ordunun rahat geçişini sağlamak üzere nehirlerin uygun yerlerini tespit etmektir.

Sınır boylarında sürekli ikamet edecek askerî birliklerin barınmalarını sağlayacak çok sayıda kale bulunmaktaydı. Bu tür kaleleri koruyan askerî birliklere kale muhâfızı (korucu, koruyucu) deniliyordu. İçlerinde yeniçeri, azeb, topçu, cebeci, lağımçı, martolos, tüfekçi, fârisân (süvâri-atlı) gibi farklı askerî meslek alanlarından seçilmiş askerler yer alıyordu.

Savaşlarda Osmanlı ordusuna, devlete bağlı Kırım Hanlığı; Eflâk (Romanya), Boğdan (Moldova) ve Erdel (Transilvanya) voyvodalıklarının askerî kuvvetleri yardımcı kuvvetler olarak destek veriyorlardı.

Bu tür işleri yapan unsurlar arasında başlıca tatarlar (postacılar), yörükler (gemi malzemesi temini ve gemi yapımı işlerinde; büyük yollar üzerinde yerleştirilmiş olanlar, yolların güvenliği, derbendcilik, yolların bakımı, su yolları yapımı, köprü inşâsı, bakımı ve bekçiliği, menzillere zahire toplanması ve korunması gibi işlerde çalıştırılmışlardır.), voynuklar (isimleri, asker anlamına gelen voynuk'tan gelen voynuklar, seferler sırasında ordunun at ve çayır ihtiyacını karşılamakta idiler), derbendciler (önemli geçit noktalarında kurulan ve bir çeşit polis veya jandarma karakolu niteliği taşıyan derbendlerde görevli kimselerdi), köprücüler (seferler sırasında ordunun geçeceği yollar ve nehirler üzerinde köprüler yapmak; mevcut köprüleri onarmak ve korumakla görevli), martoloslar (belli mevkilerin emniyetini sağlama, düşman bölgelerine akınlar yapma, düşmanın savunma sistemlerini bozma veya zayıflatma, keşif ve istihbârat toplama gibi işleri yapıyorlardı), cerehorlar (ordunun silâh ve muhtelif araç-gereçleriyle çadırlarını nakletmek üzere görevli idiler) bulunuyorlardı. Osmanlı donanmasının temeli, Orhan Bey zamanında atıldı. 1327'de Karamürsel'de ilk tersâne kuruldu. Gelibolu'ya geçişten sonra burada da bir tersâne kuruldu. İstanbul'un fethine kadar Osmanlı donanması yeterince güçlü değildi. Fâtih, İstanbul'da, Kasımpaşa'da tersâneler kurdu. Daha sonra Karadeniz, Akdeniz ve Ege kıyılarındaki bazı şehirlerde tersâneler oluşturuldu. XVI. yüzyılda Osmanlı donanması en güçlü devrini yaşadı. Akdeniz bir Türk gölü hâline getirildi. Osmanlı donanması, Kızıldeniz ve Hind Okyanusu'nda Avrupalı sömürgeci devletlere karşı İslâm dünyasını savunmaya çalıştı. Fakat donanma, XVII. yüzyıldan itibaren gerileme dönemine girdi.

Kendimizi Sıyalım

1. Osmanlı kapıkulu ordusunun **en etkili** unsuru aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Yeniçeriler
 - b. Acemi oğlanlar
 - c. Tımarlı sipâhiler
 - d. Akıncılar
 - e. Cebelüler
2. Müsellemler nasıl birliklerdi?
 - a. Yaya
 - b. Atlı
 - c. Muhâfız
 - d. Teknik eleman
 - e. Akıncı
3. Yeniçeri Ocağı ne zaman kurulmuştur?
 - a. 1354
 - b. 1363
 - c. 1389
 - d. 1402
 - e. 1453
4. Yeniçeri Ocağı'nın en büyük komutanı aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Yeniçeri Ocağı Kâtibi
 - b. Yeniçeri Ocağı Ağası
 - c. Yeniçeri Ocağı Kethüdâsı
 - d. Bölükbaşı
 - e. Sadrâzam
5. Yeniçeri isyanları sırasında öldürülen **ilk** Osmanlı sultanı kimdir?
 - a. II. Osman
 - b. IV. Mehmed
 - c. III. Ahmed
 - d. III. Selim
 - e. II. Mahmud
6. Cebelü nedir?
 - a. Tımarlı sipâhilerin seferlere götürmek üzere yetiştirdikleri yamak denen yardımcılar
 - b. Cephâne yapımında görevli askerler
 - c. Sarayda pâdişâhın hizmetine bakan askerler
 - d. Kalelerde muhâfız olarak görevlendirilmiş askerler
 - e. Cepheye top taşıyan askerler
7. Tımar olarak adlandırılan dirlik birimi kaç akçelik gelire takâbül etmektedir?
 - a. 1000-10.000 akçe arası
 - b. 3.000-20.000 akçe arası
 - c. 20.000-100.000 akçe arası
 - d. 20.000-50.000 akçe arası
 - e. 100.000 akçeden yukarı
8. Seferler sırasında toplanarak savaşa katılan, seferler sona erince memleketlerine dağılan en büyük taşra gücü aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Akıncılar
 - b. Tımarlı sipâhiler
 - c. Yeniçeriler
 - d. Acemi oğlanlar
 - e. Levendler
9. En büyük Osmanlı denizcisi kimdir?
 - a. Piri Reis
 - b. Turgut Reis
 - c. Barbaros Hayrettin Paşa
 - d. Kılıç Ali Reis
 - e. Seydi Ali Reis
10. Akıncılar, Osmanlı devletinin:
 - a. öncü kuvvetleri idiler.
 - b. kale erleri idiler.
 - c. kapıkulu mensupları idiler.
 - d. merkez kuvvetleri idiler.
 - e. hassa ordusu idiler.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. a Yanıtınız yanlış ise “Yeniceri Ocağı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. b Yanıtınız yanlış ise “İlk Dönem Osmanlı Ordusu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. b Yanıtınız yanlış ise “Yeniceri Ocağı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. b Yanıtınız yanlış ise “Yeniceri Ocağı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. a Yanıtınız yanlış ise “Yeniceri İsyanları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. a Yanıtınız yanlış ise “Tımarlı Sipâhiler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. b Yanıtınız yanlış ise “Tımarlı Sipâhiler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. b Yanıtınız yanlış ise “Tımarlı Sipâhiler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. c Yanıtınız yanlış ise “Osmanlı Donanması” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. a Yanıtınız yanlış ise “Akıncılar Ocağı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Osmanlılar bir *beylik* olarak ortaya çıktıklarında, askerî güç olarak Osman Bey ve oğulları etrafında kümelenmiş bulunan aşiretlerin eli silâh tutan insanların kullandıklarıdır. Bunlara, muhtelif kaynaklarda *gâziyân-ı Rûm* (Anadolu gâzileri), *ahîyân-ı Rûm* (Anadolu Ahîleri), *bâciyân-ı Rûm* (Anadolu bacıları) ve *abdâlân-ı Rûm* (Anadolu abdalları) adıyla zikredilen zümrelere mensup insanlar da yardımcı olmuşlardır. Kısa bir süre sonra *yaya* ve *müsellem* adıyla bilinen *yaya* ve *atlı* birliklerden oluşan düzenli bir ordu kurulmuştur. Fakat, bu kuvvetlerin yerlerine zaman içerisinde *kapıkulu* ve *timarlı sipâhi* denen tam anlamıyla düzenli bir ordu oluşturulmuş ve bu ordu klâsik Osmanlı ordusunu meydana getirmiştir.

Sıra Sizde 2

Acemi Ocağı, Osmanlıların Gelibolu’ya geçişinden kısa bir süre sonra, Yeniçeri Ocağı’na asker temin etmek üzere kurulmuştu. Bu ocakta yeniçeri olmak üzere yetiştirilenler: Savaşlarda elde edilen Hıristiyan esirlerden; *Devşirme* sistemi çerçevesinde toplanan gayr-i müslim çocuklarından; Kapıkulu ordusu mensuplarının çocuklarından ve esir pazarlarından satın alınan kölelerden oluşuyordu.

Sıra Sizde 3

Yeniçeri Ocağı, 1363 yılında, Sultan I. Murad devrinde kurulmuştur. Kapıkulu ordusunun en gözde birlikleriydi. Yaya askerlerden oluşan ve zamanla gelişen Yeniçeri Ocağı, XV. yüzyılın ortalarında Osmanlı ordusunun en güçlü askerî kuvveti hâline gelmiştir. Yeniçeri ordusu, dünyâda kurulmuş ilk düzenli ordudur. Avrupalı devletler, bu orduyu örnek alarak düzenli ordular kurmuşlardır. *Orta* denen muhtelif *bölük*lerden oluşuyordu. En yüksek komutanları *Yeniçeri Ağası* idi. Asıl görevleri, pâdişâhı korumaktı. Bu sebeple, *hâssa ordusu* olarak da nitelendirilir. Bakanlar kurulu durumundaki *divân* toplantıları sırasında, *divân* üyelerini korumak da görevleri arasındaydı. Kendileri, aynı zamanda pâdişâhın merkezî otoritesinin temel dayanağı durumunda idiler.

Sıra Sizde 4

Ocak kânûn ve nizamlarına yeterince uyulmaması; Osmanlı devlet adamları arasında sık sık yaşanan iktidar mücadelelerine katılmaları; XVI. yüzyılın son çeyreğinde etkili bir şekilde hissedilen ekonomik sıkıntıların yeniçerileri de etkilemesi; pâdişâh değişiklikleri sırasında talep ettikleri aşırı isteklerine boyun eğilmesi; merkez dışında taşrada da görevlendirilmelerinin ardından gittikleri yerlerde iş-güç sâhibi olmaya kalkışmaları.

Sıra Sizde 5

Klâsik Osmanlı ordusu içinde *eyâlet ordusu* denince, öncelikle *timarlı sipâhiler* akla gelir. Bunlar, XVII. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı ordusunun en büyük kısmını oluşturan atlı askerlerdi. Taşrada oturan ve maaş yerine genellikle *timar* ve *zeâmet* adıyla anılan *dirlikleri* tasarruf eden timarlı sipâhiler, seferlere, yetiştirdikleri *cebülülülerle* birlikte buldukları bölgenin sancak-beyilerinin bayrakları altında katılırlardı. Timarlı sipâhiler, tarım alanlarının işletilmesine de nezâret eden kimselerdiler.

Sıra Sizde 6

Osmanlı donanmasının temeli, Orhan Bey zamanında atıldı. 1327’de Karamürsel’de ilk tersâne kuruldu. Gelibolu’ya geçişten sonra burada da bir tersâne kuruldu. İstanbul’un fethine kadar Osmanlı donanması yeterince güçlü değildi. Fâtih, İstanbul’da, Kasımpaşa’da tersâneler kurdu. Daha sonra Karadeniz, Akdeniz ve Ege kıyılarındaki bâzı şehirlerde tersâneler oluşturuldu. XVI. yüzyılda Osmanlı donanması en güçlü devrini yaşadı. Akdeniz bir Türk gölü hâline getirildi.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Akdağ, Mustafa (1975), Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, "Celâli İsyanları", 1. baskı, Ankara.
- Akkutay, Ülker (1974), Enderun Mektebi, Ankara.
- Arıkan, Muzaffer (1983), "Yaya ve Müsellemelerde Toprak Tasarrufu", **Atatürk Konferansları VIII (1975-76)**, s. 175-201, Ankara.
- Barkan, Ömer Lütfi (1979), "Timar", **İslâm Ansiklopedisi**, XII/1, MEB, s. 286-333, İstanbul.
- Bostan, İdris (1992), **Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire**, Ankara.
- Bostan, İdris (2006), **Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği**, İstanbul.
- Bozdemir, Mevlüt (1982), **Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları**, Ankara.
- Doğru, Halime (1990), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilâtı**, İstanbul.
- Gencer, Ali İhsan (1985), **Bahriye'de Yapılan İslahat Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)**, İstanbul.
- Halaçoğlu, Yusuf (1990), **XIV-XVII. Yüzyıllarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, Ankara.
- İlgürel, Müctebâ (1986), "Yeniçeriler", **İslâm Ansiklopedisi**, XIII, MEB, s. 385-395, İstanbul.
- İnalçık, Halil (1972), "Osmanlı Devrinde Türk Ordusu", **Türk Kültürü**, X/118, s. 130-138, Ankara.
- Mumcu, Ahmet (1963), **Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl**, Ankara.
- Orhonlu, Cengiz (1967), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı**, İstanbul.
- Özcan, Abdülkâdir (1982), "Fâtih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S. 33 (Mart 1980-81), s. 7-51, İstanbul.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1993), **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I-III, MEB, İstanbul.
- Taneri, Aydın (1981), **Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri, Kuruluş Devri**, Ankara.
- Turan, Şerafettin (1961), **Kanunî'nin Oğlu Şehzâde Bâyezid Vak'ası**, Ankara.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1978), "Akıncı", **İslâm Ansiklopedisi**, I, MEB, s. 239-240, İstanbul.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1984), **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, TTK, Ankara.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1984), **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**, TTK, Ankara.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1988), **Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları**, I-I, TTK, Ankara.
- Ünal, Mehmet Ali (2010), **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta.

4

Amaçlarımız

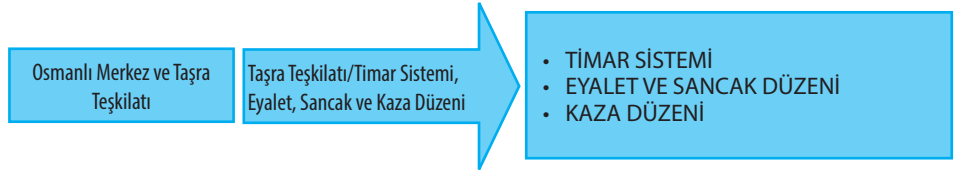
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Timar kavramını, timarın veriliş ve işleyişini açıklayabilecek,
- Tarihsel süreç içerisinde eyalet ve sancak idarecisini tanımlayabilecek,
- Kazâ bölgesinin ortaya çıkışı ve kazâ düzenin işleyişini açıklayabilecek,
- Osmanlı taşra idaresinin özelliklerini açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- İkta
- Dirlik
- Timar
- Sipahi
- Cebelü
- Zeamet
- Reaya
- Sancak
- Beylerbeyi
- Kadı
- Naip
- Kaza Müftüsü

İçindekiler

Taşra Teşkilatı/Timar Sistemi, Eyalet, Sancak ve Kaza Düzeni

TİMAR SİSTEMİ

Timar sistemi Osmanlı devletinin en temel kurumlarından biridir. Eyalet idaresi esas itibarıyla timara dayanır. Bundan başka devletin zirâî, ekonomik ve sosyal yapısı ile askerî teşkilatı ve vergi düzeni de timar sistemi ile iç içedir. Timar, en kısa biçimiyle, muayyen bir bölgeye ait vergi gelirlerinin belirli yükümlülükler karşılığında padişah tarafından bir şahsa verilmesi olarak tarif edilebilir. Burada belirli bir arazinin tevcihi veya araziye ait bazı hakların verilmesinden ziyade bir takım vergilerin *havale* edilmesi söz konusudur.

Timar sisteminin tatbiki için devlet, hâkimiyet altına alınmış ülkelerde bir tahrir (sayım) yaparak, vergi gelirlerini tesbit eder ve daha sonra bu vergi gelirlerini dirlik denilen küçük birimlere bölerek askerî hizmetler karşılığında sipahilere tevcih eder. Böylece devlet belirli bölgelerin vergi gelirlerini toplamak külfetinden kurtulduğu gibi ihtiyacı olan askerleri de temin etmiş olurdu.

Timar'ın Kökeni

Osmanlı devletinin Anadolu Selçuklu devletinin bir uç beyliği şeklinde ortaya çıktığı ve kurumsal anlamda önemli ölçüde onun bir devamı olarak geliştiği malumdur. Bu sebeple Osmanlılar büyük ölçüde Selçuklu müesseselerinden faydalanmak yoluna gitmiştir. Bundan dolayı, bazı tarihçilerin Osmanlı timarının kökeninin Bizans imparatorluğunda aranması gerektiği hakkındaki görüşleri, hakikate uygun değildir. Bu husus Fuad Köprülü tarafından izah edilmiştir. Bizans'ın, kökeni Roma'ya dayanan teşkilat ve müesseseleriyle çağdaşı bulunan Türk ve İslâm devletlerini birçok bakımdan etkilemiş olması normaldir. Fakat diğer birçok konuda olduğu gibi timar sistemi konusunda da Osmanlılar Anadolu Selçuklularındaki *iktâ* sistemini esas almışlardır. Ayrıca İran'da Gazan Han zamanında XIV. yüzyılın başlarında yapılan ıslahat ile Selçuklu iktâları örnek alınarak İlhanlı iktâ sistemi yeniden teşkilâtlandırılmıştı. Selçuklu devletinin ortadan kalkmasıyla kurulan Anadolu beyliklerinde de iktâ sistemi devam etmekte idi.

Balkanlarda Osmanlı hâkimiyeti kurulduktan sonra Bizans veya Sırp timarlarının birçoğu, bütün mahalli özellikleriyle aynen devir ve teslim alınmış ve hattâ onlar üzerinde uzun müddet büyük bir değişiklik yapmak lüzumu hissedilmemiştir.

İktâ; Osmanlılardan önceki devletlerdeki ve Selçuklulardaki timar sistemidir.

Osmanlılarla çağdaş olan Akkoyunlu Devleti'nde de timar sisteminin mevcut olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlılara geçmesinden sonra tertip olunan kanunnâmelerden açıkça anlaşılmaktadır. Akkoyunlular'da *soyurğal* denilen, sahibinin sadece *örfi* vergileri tasarruf edebildiği bir timar tipi bulunmaktadır. Moğolca kökenli olan *soyurğal* kelimesi *iktâ* anlamına gelmektedir.

Bütün bunlardan, timarın Osmanlı devletinin karakteristik bir kurumu olmadığı benzeri bir yapının diğer Anadolu beyliklerinde de var olduğu sonucu çıkmaktadır.

Timar sisteminin Osmanlı devletinin başlangıcından itibaren tatbik edildiği resmî belgeler ve vekayinâmelerin ifadesi ile sabittir. Tahrir defterlerindeki bilgilerden de timar tevcihinin I. Murad'dan da önce, Orhan Gâzi zamanına kadar çıktığı anlaşılmaktadır.

Netice itibarıyla gerek tahrir ve vakıf defterleri gibi resmî belgeler ve gerekse diğer belgeler timarın bir kurum olarak, Osmanlı devletinin kurucusu Osman Bey'den itibaren var olduğunu isbatlamaktadır.

DİKKAT

Temliknâme, padişah tarafından verilen mülk belgesi demektir. Ünal, Osmanlı Tarih Sözlüğü, İstanbul 2011, 678.

SIRA SİZDE

Timar sisteminin ortaya çıkması hangi zaruretlere sonucudur?

Dirlik Çeşitleri

Tahrirler tamamlandıktan sonra bir eyalete veya sancağa ait vergi gelirleri *dirlik* denilen muayyen büyüklükte parçalara ayrılarak kişilerin rütbe ve istihkaklarına göre tevcih edilmektedir. Timar sistemi içerisinde dirlikler üç ana gruba ayrılmıştır. Bunlar *has*, *zeamet* ve *timar* adını almaktadır.

Haslar: Geliri 100 bin akçe ve yukarısı olan dirliklere has denilmiştir. Bunlar başta padişah olmak üzere şehzadeler, veziriazam, vezirler, valde sultan ve padişahın kız kardeşleri ve kızları ile beylerbeyileri, sancakbeyleri gibi yüksek dereceli devlet adamlarına tahsis edilmektedir. Tahrir bittikten sonra bir sancağa ait gelirler taksim edilirken en büyük pay padişah hasları olarak ayrılmaktadır. Bunlar genellikle vergi geliri yüksek olan köylerdir. 1528 yılında bütün devlet gelirlerinin % 51'inin padişah haslarına, % 37'sinin diğer haslar, zeametler ve timarlara, % 12'sinin de vakıflara ayrıldığı görülmektedir. Padişah hasları dış hazine denilen esas devlet hazinesinin en önemli gelir kalemini teşkil ediyordu.

Ayrıca padişahın annesi başta olmak üzere, kız kardeşi, kızları ve haseki denilen padişahın çocuğu olmuş saray kadınlarına da *paşmaklık* denilen haslar tevcih olunurdu.

Zeametler: Zeamet, geliri 20 bin ila 99.999 akçe arasında olan dirliklere verilen isimdir. Zeamet orta dereceli devlet memurlarına ve sipahi subaylarına tevcih edilmektedir. Bunlar arasında bazı *yörüük beyleri*, *müsellem beyleri*, *defter kethüdaları*, *timar defterdârları*, *sancakbeyi* ve *beylerbeyilerin oğulları* sayılabilir. Ayrıca dirliğe geçmek isteyen kapıkulu mensuplarından *çavuş*, *müteferrika*, *kapıcı* ve *divân kâtiplerine* de zeamet verilirdi.

Zâim denilen zeamet sahibi, timarlı sipahiler gibi, dirliğinin bulunduğu yerde ikamet etmek ve sefere çağırıldığında cebelisi ile eşmek (savaşmak) zorunda idi. Tahrir yapıldığında o sancaktaki timar ve zeametler için kadro tahsis edilir. Buna *icmallü kılıç zeâmet* denir. Zeametlerin kılıçları 20.000 akçelik olduğundan, 100.000 akçeye kadar geliri olan zeametlerde 20.000 akçelik kılıç haddini aşan kısımlar, zeamet sahibinin ölümü halinde oğluna aynen intikal etmezdi. Zeametın geliri terakkilerle (zamlarla) 100.000 akçeyi geçtiği takdirde has ismini alır fakat yeniden tevcihi halinde kılıç kısmı haricindeki gelirler hisse kabul edilerek başkalarına verilir.

Timarlar: Osmanlı timar sisteminin esasını ve sayı olarak ana grubunu timarlar oluşturur. Timar, genel olarak geliri en fazla 19.999 akça olan dirliklere denilmektedir. Aynı zeamette olduğu gibi tahrir yapıldıktan sonra bir sancaktaki timar kadrosu icmal deftere yazılırdı ki, buna *icmallü kılıç timar* tâbir edilirdi. Kılıç miktarı eyaletlere göre farklılık gösterir. Rumeli, Budin, Bosna, Temeşvar ve Anadolu eyaletlerinde *kılıç timar* 3 bin, Karaman, Mar'aş, Rûm Diyarbekir, Erzurum, Şam, Halep, Bağdad, Şehrızor ve Kıbrıs beylerbeyliklerinde 2 bin akçedir.

Tevcihi bakımından kılıç timar iki kısma ayrılır: *Tezkereli timar*, *tezkeresiz timar*.

Tezkeresiz timar, eyalet yöneticisi olan beylerbeyilerin merkeze sormadan kendi tuğrasını taşıyan berâtı ile tevcih edebildikleri timarlardır.

Timarın tezkereli olması için beylerbeyinin sipahi adayının eline bir tezkerе vermesi, yani timar tevcihini merkeze teklif etmesi lazım gelir. Bu tezkereleri değerlendiren divân, teklifi yerinde bulduğu takdirde sipahiye timar berâtı verir. Tezkereli timar, daimî kadrolu timar anlamına gelmektedir. Esas olan tezkereli timardır. Tezkeresiz timar tasarruf eden sipahiler daimî kadroya geçmek, timarlarını tezkereli hale getirmek isterlerdi.

Öte yandan her sancaktaki zeamet ve timarların dağılışı şeklinin ve kadro mevcutlarının aynı kalmasını temin için türlü tedbirler alınmıştır. Timarlar, kılıç tabir edilen ve hiç değişmeyen bir çekirdek kısmıyla, bu kısma zamanla ilave edilmiş olan hisselerden teşekkül etmektedir. Kılıçların adedi ve yerleri değiştirilemezdi. Her timar sahibinin bir kılıç yerine tayin edilmiş olması lazımdı. Babalarının timarı müşterek bir beratla iki kardeşe verilme halleri hariç, bir kılıç'a iki kişi tayin edilemeyeceği gibi iki kılıç bir kişiye verilerek timar kadrolarında bir yeri lağvetmek de caiz görülmezdi.

Aynı şekilde, timarların tezkereli, tezkeresiz, zeamet ve has gibi kategorileri de değiştirilemezdi. Mesela, tezkereli bir timar, sipahinin gösterdiği başarılar üzerine yapılan zamlarla 20.000 akçelik bir zeamet haline gelebilirdi. Fakat bu tarzda meydana çıkacak olan zeametler, icmal defterlerinde kadrosu olan icmalli bir zeamet sayılmaz ve timar mahlûl kalınca, kılıç kısmına sonradan ilave edilmiş olan hisseler, başka timarlara dağıtılırdı.

Resim 4.1

Timarlı Sipahiler.

Kaynak: <http://www.zenginbilgiler.com/tarih/10611-timarli-sipahilerin-ozellikleri.html>

Serbest Timarlar: Timarları, idâri ve mâlî özerkliği bakımından “*serbest*” olan ve olmayan timarlar şeklinde iki ayrı bölümde incelemek lâzım gelir.

Pâdişah hasırları ile sultan ve vezir vakıflarından başka; vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, nişancı, defterdâr, divan kâtipleri, çavuşlar, çeribaşları, subaşılar ve dizdarlar vb. gibi yüksek rütbeli idâre âmirleri ile diğer memûr ve askerlerin has ve zeâmetleri, idârî ve mâlî bakımdan bâzı imtiyazlara sâhip *serbest timar* olarak muâmele görmektedir.

Serbest timarlarda, genellikle *rûsum-ı serbestiye* denilen ve *niyâbet* ve *bâd-i heva* isimleri altında kaydedilmiş olan vergiler tam ve müstakil olarak dirlik sâhibine âit bulunmaktadır. Serbest olmayan timar sahipleri ise benzeri vergileri serbest dirlik sâhibleri ile paylaşmak zorundadırlar. Timarların büyük bir çoğunluğu da bu türden, serbest olmayan timarlar grubuna girmektedir.

DİKKAT

Yavacı: kaçak köleleri takip edip, yakalanmasını sağlayan görevli.

Serbestlik resimlerinin adedi bir hayli kabarıktır. Bunlar arasında *resm-i arûs*, *tapu resmi*, *âdet-i deştânî*, kaybedilmiş hayvanların sahiplerine teslimi sırasında alınan harçlar; koyun, tütün, otlak ve kışlak resimleri sayılabilir. Zamanla bu resimler bütün timar sahiplerine tam ve müstakil olarak terk edilmişlerdir.

Bunlara karşılık uzun zaman kısmen veya tam bir şekilde yalnız serbest timar sahiplerinin bir imtiyazı gibi kalabilmiş olan diğer bazı vergiler de vardır. Bunların en başında “*cürüm ve cinâyet resmi*” gelir. “*Cerîme*” veya “*kanlık*” diye de adlandırılan bu resim esasta bir para cezasıdır. Osmanlı ceza kanunlarına göre suçlular kabahatlerinin derecesine ve mâlî kudretlerine göre, bir para cezası ödemeğe mahkûm edilmekteydiler Meselâ, Fâtih kanunnâmesine göre, eğer hakkında şerî’atın kısas hükmü yoksa adam öldüren, zengin olduğu takdirde 400, orta halli ise 200 akçe “*cerîme*” alınması ön görülmüştür. Fakirlerin cezası da 50-100 akçe arasında değişmektedir. Zinâ hâlinde yakalanan evli erkeklerden alınacak para ce-

zası da, 40 ila 400 akçe arasında değişmekte idi. At hırsızından 200, sığır çalandan 100 akçe alınırđı.

Şer'î hükümler arasında bulunmayan cürüm ve cinâyet resimleri, mahalli örf ve âdetlere ve idârî ihtiyaçlara göre alınmaktaydı. Emniyet ve asayişî korumakla vazifeli *ehl-i örf* içinse bu resimler çok zengin bir gelir kaynağı teşkil ediyordu.

Fakat Osmanlı devletinin adli düzeni icabı, herhangi bir cezanın tatbiki için bütün suçların kadı mahkemelerince hükme bağlanmış olması gerekirdi. Ne kadar kudretli kişiler olurlarsa olsunlar timar sahipleri reâyanın davalarına bakmak ve onlara ceza vermek yetkisine sahip değildi. Hatta diğer askerî sınıf mensupları gibi, timar sahiplerinin de kendi reâyâsı ile beraber aynı mahkemeler önünde, aynı kanunlara göre yargılanarak hüküm giymeleri söz konusuydu. Bu bakımdan, mahkeme kararı olmaksızın, kimsenin habs edilmesi ve para cezası ödemesi câiz görülmezdi.

Bunlara karşılık, *serbest timarlarda* suçluları tâkip, tutuklama ve mahkeme kararı alındıktan sonra cezaların infazı yetkisi ile para cezalarını toplama hakkı dirlik sahiplerine aitti. Hâlbuki serbest olmayan timarların sahipleri, bu tür suçlardan alınacak para cezalarını bağlı bulunduğu sancakbeyleri veya subaşları ile yarı-yarıya paylaşmak mecburiyetinde idiler. Hatta bazı yerlerde ve bazı devirlerde bu resimlerin tamamı sancakbeyine âitti.

Serbestiyet üzere timar tasarruf eden dirlik sahiplerinin diğer bir gelir kaynağı da kaçak köle ve cariyelerin yakalanmasından alınan "*muştuluk*" (müjdelik) adı altında alınan harçlardı. Kaçak köleyi bulan kimse onu bu işlerle meşgul yavacıya teslim ederek ufak bir ücret alırdı. Bu şekilde kaçak olduğu tespit edilen köleler, üç ay muhafaza edildikten sonra sahibi zuhur etmezse, satılırdı ve bu satış bedeli serbest timar sahibinin olurdu. Sahibi bulunduğu takdirde ise kaçak kölenin muhafaza edildiği müddet zarfındaki masrafları ile kaçtığı yerin uzaklığına göre belirli bir *müjde harcı* alınırđı. Kaybolmuş hayvanlar için de benzeri usuller uygulanırdı.

Timarın Tevcihi ve İntikali: Timarın tevcihi ve intikali hususunda birçok kurallar mevcuttu. Bunlar zaman içerisinde bazı ufak değişimler göstermişse de sistem esas itibarıyla aynı kalmıştır.

Belli bir bareme kadar olan timarların tevcihinde beylerbeylerin yetkileri büyüktü. Bu konuda eyaletlere göre değişen ölçüler konulmuştu. Bu suretle defter yazıları belirli bir rakamın altında olan timarları, beylerbeyiler tevcih edebilirdi. Yukarıda temas edildiği üzere bunlara *tezkeresiz timar* denirdi.

Geliri yüksek olan ve tezkereli tâbir olunan timarlar için merkezden padişah berâtı almak lâzım gelirdi. Bu konuda da beylerbeyileri ile sancakbeyilerinin yetkileri büyüktü. Beylerbeyi ya da sancakbeyi mahlûl (boş) bir timar için müracaat eden adayın eline *divân-ı hümayûn'a* hitâben yazılmış, adayı tanıyan sipahiler ve yüksek dereceli birkaç sipahi subayının aday hakkında olumlu görüşlerinin de yer aldığı bir tavsiye mektubu vermektedir. Eğer tavsiye mektubuna merkez tarafından olumlu görüş bildirilirse, adaydan bir tezkere istenmektedir. Bu da timarın bağlı bulunduğu beylerbeyi tarafından verilmektedir. Tezkere'nin merkeze gelmesiyle işlem tamamlanmakta ve adaya timarı tasarruf etmeye hak kazandığını belirten "*berât-ı âlişân*" verilmektedir. Beylerbeylerinin verdikleri tezkereler üzerine yapılan timar tayinleri dışında, devlet merkezi her dereceden timarlar için doğrudan doğruya tayinler yapabiliyordu.

Timar dağıtımında devlet merkezinin tekelinde bulunan haklardan diğer birisi de, timarlı sipahi zümresinden olmayan bir kimseye timar verilmesidir. Bilindiği

gibi, reaya zümresinden biri için timar sahibi olmak çok güçtü. Bu hususta mevcut tek yol da “*derûnunda şecâat olan garip yiğitler*”in, sipahi ya da sancakbeyinin hizmetkârı olup seferlere giderek veya hudut boylarındaki askerî harekâta, “*kale fethinde bayrak dikmek, yarar diller (esirler) ele getürmek ve başlar kesüb defaatla yararlığı ve dilâverliği görülmek*”, gibi büyük başarılar sağlamasıydı. Ancak bu takdirde ki aday, serhat beyleri veya seraskerler tarafından devlet merkezine gönderilecek *yoldaşlık defterinde* kayıt ve gerekli tekliflerin de hazırlanması şartıyla raiyyetlikten kurtulup berat almaya hak kazanırdı.

Timar tevcihini ve dağıtımını eyaletteki bürokrasi sıkı bir şekilde takip ederdi. Bu konuda beylerbeyi divanlarında çalışan kâtipler, her ne kadar beylerbeylerin adamları iseler de merkezden büyük salâhiyetlerle gönderilmiş olan *timar defterdârı ve defter kethüdâsı*, dağıtım işlerini kontrol etmekte ve usulsüz işlemler görüldüğü zaman beylerbeylerini uyarmak ve hatalı yolda ısrar edildiği takdirde vaziyeti merkeze bildirmek zorundaydılar.

Timar belli şartlar dâhilinde evlâda intikal ettirilebilirdi. Hayatta olan zaim ve timar sahiplerinin oğullarına dirlik verilmesi âdet değildi. Ama ihtiyarlık veya hastalık sebebiyle hizmete kudreti kalmayan sipahi yetişmiş ve hizmete yarar oğluna timarını devir edebilirdi. Bu takdirde, yukarıda bahsedilmiş olan kaidelere uyularak, timarın ancak *kılıç* kısmı oğula intikal ederdi.

Sipahi öldüğü takdirde de timarının kılıç kısmı oğluna bırakılırdı. Ancak seferde şehid düşen sipahinin oğluna yatağında öleninkine göre daha yüksek gelirli timar verilirdi.

Sipahi öldüğünde şayet oğlu veya oğulları küçük yaşta ise, timar bunlara intikal ettirilir ancak bu durumda onlar “*yarar yiğit olup harb ve darbe kâdir*” hale gelinceye kadar sefer zamanlarında yerlerine bir cebelü göndermek zorundaydılar.

Reâyâ çiftliğinin intikali ile sipahi timarının intikali arasındaki benzerlikler nelerdir?

Kapıkullarının Timara Geçmesi: Saray erkânıyla kapıkulu ordusunun yeniçeri ve sipahi bölüklerinin yüksek rütbeli subayları ve diğer mensuplarının terfi edebilmesi ve bu suretle kadrolarda yeni yetişenlere yer temini için, *sancağa çıkmak* âdeti vardı. Bu takdirde, yeniçeri ağasına 500.000, *emîr-i alemî* 450.000, *kapıcıbaşı*, *emîr-i ahûr*, *çaşnığırbaşı vb.* gibi saray ağalarına 350-400.000 akçelik haslar tevcih olunurdu. *Altı bölük halkı* denilen kapıkulu süvari bölüklerine mensup sipahi-oğlanı, silahtar, ulûfeci gibi bölüklerinin ağaları da 200-300.000 akçelik haslar ve ona göre de vazifeler alırlardı.

Yeniçeri ortalarının veya acemi oğlanlarının yayabaşı adlı zabitlerine verilecek timarlar 20-30.000 akçelik olurdu. Genellikle Kapıkulu mensuplarının timara çıkmaları halinde gündelik ulûfelerinin her bir akçesi için bin akçe hesabıyla timara çıkarılmaları âdetti. Meselâ 10 akçe günlük ulûfe alan bir yeniçeriye 10 bin akçelik timar verilirdi. Devlet nazarında makbul asker kul sistemi içerisinde yetişmiş olanlar olduğu için kapıkullarının timara çıkması böylece teşvik edilmiş oluyordu.

Öte yandan büyük dirlik tasarruf eden yüksek rütbeli şahsiyetlerin ölümü halinde adamlarına veya oğullarına verilecek dirlikler için de belirli kaideler vardı: vezirlik rütbesini haizken ölmüş olanların *kethüda*, *kapucibaşı*, *emîr-i ahûr*, *hazinedâr*, *ulûfeci*, *çaşnığır*, *kapucı kethüdâsı vb.* gibi umumiyetle kölelikten yetişme adamlarına ve 5 nefer subaşlarına büyük timarlar verilirdi.

Timarlı Sipahilerin Hak ve Sorumlulukları: *Sâhib-i arz* ismini taşıyan timarlı sipahi, gerçekte timarı dâhilindeki toprakların ve bu toprakları işleyen reâyânın vermekle mükellef bulunduğu vergilerin mülkiyetine sahip değildi. O, ancak kendisinden istenen belirli hizmetleri yerine getirdiği müddetçe devlete âit çeşitli vergileri kendi hesabına toplamak hakkına sahipti. Kendisine tahsis edilen vergiler, vazifeye bağlı bir nevi maaş mahiyetinde idi. Bundan dolayı, bir mülk gibi satılması, vakfedilmesi veya miras olarak intikal ettirilmesi mümkün değildi.

Sipahi timarlarında vergilerden mühim bir kısmının mahsulden bir hisse şeklinde aynî olarak alınması, sipahinin ambarlarında biriken mahsulün paraya çevrilmesi işini önemli bir mesele haline sokmaktadır. Bu sebeple, Batı Avrupa memleketlerinin derebeylik düzeninde olduğu gibi, pazarlarda belirli bir müddet için yalnız timar sahiplerinin ürünlerinin satılması mecburiyeti ortaya çıkmıştır. Bağların mahsulünden aynî olarak şıra öşrü alınan bölgelerde de benzeri bir durum söz konusudur. Sipahi, sırasını kolaylıkla satabilmek için, halkın şıra küpü veya fiçilerini mühürleyerek bir müddet için pazarda *tek satıcı* olarak kalmak imtiyazını kullanırdı. *Monopolya tutmak* tabir edilen bu tekel hakkının Filibe civarındaki padişah hasarında bulunan pirinç ziraatı sahaları için de tatbik edildiği görülmektedir.

Öte yandan sipahilerin timarları içerisindeki defterde yazılı olan veya olmayan çeşitli gelirleri tam bir muhtariyetle tasarruf edebilmesi söz konusu değildir. Otuzkırk senede bir yaptırılmakta olan genel sayımlar (tahrirler) sonunda il-yazıcıları, bölgedeki gelir kaynaklarını yeni baştan tesbit etmekte ve sipahilerin beratlarındaki yazılara göre timarın gelirlerini yeniden gözden geçirmektedir. Şayet gelir fazlalığı söz konusu ise *mevkufât emini* denilen memurlarca hazine namına tahsil edilmektedir.

Yapılan bu sıkı kontrol ve müdahaleler, sipahi timarının bir küçük senyörlük gibi siyasî, malî ve hatta adlî bakımlardan dışa karşı kapalı bir bütün teşkil etmesini önlemiştir. Kısacası timarlı sipahi sınıfının bir soy ve toprak asaleti haline geleme-
mesinin temel sebebi timar üzerindeki bu sıkı merkezîyetçi kontrolde yatmaktadır.

Diğer taraftan herhangi bir gelir kademesinde bulunan sipahinin savaşa katılmak için getirmesi lazım gelen silahlarla, zırh ve çadırların cinsi, beraberinde gelecek at uşağı veya *cebelü* tabir edilen yardımcı silah arkadaşlarının adedi ve teçhizatı bütün teferruatıyla tespit edilmiş bulunmaktaydı. Harbe girmeden evvel beylerbeyi tarafından bu bakımdan sıkı bir teftişe tabi tutularak kusurlu görülen sipahilerin ellerinden timarı alınır. Orduların harpten evvelki toplanma yerlerinde teçhizatın gözden geçirilmesiyle birlikte türlü silahların kullanılma talimleri yaptırıldığı da görülmektedir.

Hassa Çiftlikler: Sipahi timarında, doğrudan doğruya sipahi tarafından işletilen ve "*kılıç yeri*" tabir edilen "*hassa çiftlikler*" ve "*hassa çayır*" vardı. Hatta bazen değirmen, bağ ve bahçe de *hassa* olabilmektedir. Bizzat sipahiler tarafından işletilen bu çiftliklerin kökeni, Osmanlı öncesinde mevcut olan mâlikâne sistemine dayanmaktadır. Sipahinin kendisi ve ailesi efradı meşgul olmadığı takdirde *hassa* çiftlikler, sipahi tarafından kiraya verilebilirdi. Bu tür tarla, çayır, bağ ve değirmenler, sipahinin mutlak mülkü değildi. Çünkü sipahi bunları satamazdı. Bunlar timarın "*kılıç yeri*"ne bağlı demirbaşları idi.

Reâyânın Toprağa Bağlılık Prensibi ve Diğer Yükümlülükler: Sipahinin, üzerinde kayıtlı reâyânının kendisine ziraat yapması için tahsis edilen toprakları işlemekten vazgeçip, çiftini bozup, köyünü terk edip, başka işlerle meşgul olmak istemesi hâlinde, onları zorla tarlasının başına getirtme veya *çift bozan resmi* nâmi

altında bir tazminat ödetme hakkı vardı. Bu husus, klasik şekliyle feodal düzende “*serf*” (toprak kölesi) vaziyetindeki köylülerin “*toprağa bağlılık*” prensibini hatırlatan geri bir sosyal düzen kalıntısı olarak değerlendirilmiştir.

Ancak Osmanlı timarında durum Avrupa feodal düzeninde olduğundan farklıdır. Dolayısıyla sipahilerin bu hakkı, Batı’daki senyörlerin toprağa yerleştirilmiş bir nevi köle olan serflerin üzerindeki haklarıyla ilgi ve benzerliği yoktur. Burada teşkilâtli bir devlet nizâmına mahsus bir kamu hukuku söz konusudur. Osmanlı idaresi, timar verdiği sipahiye, bütün masrafları kendisine âit olmak üzere silâhları ve adamlarıyla seferlere katılmak sorumluluğu yüklemiştir. Sipahinin kendisinden istenilen sorumlulukları yerine getirebilmesi timarındaki ziraî ve sosyal istikrarın devamına bağlıdır. Bundan dolayı sipahiye, bir kısım reâyânın kendi keyif ve arzularına göre üretim faaliyetlerindeki istikrarı bozmaya ve çiftliği bırakıp başka bir işle meşgul olmak için köyünü terk etmeye kalkışmasına mâni olabilme imkânı verilmiştir.

Devlet düzeni büyük ölçüde timar sistemine dayandığı için vergi mükellefi reâyâyı, bulunduğu yere bağlamak prensibi zarurîydi. Reâyânın kendi üzerlerine kayd edilmiş olan toprakları işlemesi gerekiyordu. Çünkü sipahilere bırakılmış olan vergiler, iyice hesaplanıp çeşit ve miktarı belirtilmiş olan bir gelirdi. Bu itibarla hâsılat rakamlarının herhangi bir kısmında meydana gelecek bir noksanlık, sipâhinin gelirini azaltırdı. Nitekim bu sebeple, sipâhilerin birbirinden reâyâ kandırıp kendi timarlarına çekmeleri yasaklanmıştı.

“*Çift bozan resmi*” denilen yükümlülük, çiftini bozup terk eden raiyyetin timar sahibine ödemesi lâzım gelen bir nevi tazminattı. Elinde hiç toprağı bulunmayanlar veyahut terk ettikleri topraklar başkası tarafından ekilenlerin öşür ve resmi eda edildiği takdirde, çift bozan akçasından sorumlu değildiler.

Elinde kâfi miktarda toprağı olduğu halde, bu toprağı terk edip başka bir sipâhinin timarında çalışan veya başka bir geçim yolu seçmiş bulunan reâyâyı, timar sahibi mahkeme kararıyla “*göçürüp*” işinin başına dönmeye mecbur edebilirdi. Ancak bunu yapabilmek için reâyânın ayrılış tarihinden itibaren on senenin geçmemiş olması lâzım gelirdi. Kayıtlı bulunduğu timarı terk eden raiyyet, şayet göç ettiği yerde avâriz hânesine kayd olmuş ise sipahi onu geri döndürememekteydi.

Sipahilerin reâyâdan topladıkları vergiler arasında “*feodal*” bir düzenin kalıntılarından biri olarak tefsir edilebilecek olan bir vergi de, sipahinin timarına mensup kadınların evlenmeleri vesilesiyle alınan “*arûs*” (gelin) veya “*gerdek resmi*”dir.

Ortaçağ’da Batı Avrupa memleketlerinde bir nevi toprak kölesi olan köylülerin, (serf) mâlikânenin demirbaş iş gücü şeklinde muhâfaza edilebilmek için, başka bir senyörün serfleriyle veya hür insanlarla evlenmelerine mani olunurdu. Daha doğrusu evlenmeleri kontrol edilir ve ekseriya belirli bir para veya bir tazminat karşılığı, özel bir müsâadeye tâbi tutulurlardı. Aksi takdirde, doğacak çocukların, kadının “*sâhibi*” senyör için kaybedilmiş olması veya hür insanlar arasına karışması tehlikesi mevcut idi. Çünkü feodal düzende senyörler, yalnız toprağın değil, aynı zamanda serfin de sahibi idiler.

Osmanlı devletinde de timar sahipleri “*sâhib-i ra’iyyet*” ve “*sâhib-i arz*” olarak anılmakla beraber reâyâ üzerindeki haklarını ancak bir devlet memûru sıfatıyla ve devlet nâmına kullanmaktadırlar. Çünkü teoride, toprak ve reâyâ padişahındır. Bundan dolayı timar sahibinin aldığı gerdek resmini, feodal düzendeki senyöre ödenen tazminâta benzetmek doğru değildir. Zira Osmanlı devletinde evlenmek isteyen kadının başka bir timar sahibinin raiyyeti olması gibi bir şart yoktur. Bu sebeple, ilk doğuş şartları feodal dönemlere dayansa bile, *resm-i arûs* denilen ger-

dek resmini, düğün-dernek gibi masraflı ve mutlu bir hâdise vesilesiyle devlete yahut devletin mümessili olan timar sahibine bir gelir sağlamak gayesiyle sürdürülen bir vergi şekli addetmek lazımdır.

Öte yandan sipahilerin kendilerine tahsis edilmiş olan timar arâzisi içerisinde belirli vergileri toplamak yetkileri varsa da mutlak bir muhtariyetleri söz konusu değildir. Çünkü âdet-i ağnam, cizye gibi doğrudan merkez hazinesine ait olan bir kısım vergileri toplamak gibi hususlar için araziye birçok devlet memûru girip çıkmaktadır. Yani sipahi merkezîyetçi bir devlet teşkilâtı tarafından sürekli kontrol edilmektedir.

Bir Asalet Sınıfı Olarak Timarlı Sipahiler: Devlet, sipahiliği halka kapalı ve imtiyazlı bir sınıf halinde bulundurmaya çalışmış ve çeşitli tedbirler almaya çalışmıştır. Ancak bunu yapmaktan gaye, bir soylular sınıfı meydana getirmek değildir. Temel amaç, timar sisteminin mükemmel işlenmesini sağlamak ve sipahi ordusunun disiplin açısından bozulmasının önüne geçmektir. Yoksa sipahi sınıfı daha kuruluş devrelerinde, türlü kaynaklardan beslenmek ve genişlemek ihtiyacında olan kadro mevcudunu daima dışarıdan tamamlamak mecburiyetinde kalmış ve bilhassa yüksek kademelerinde köle ve devşirmelikten gelen kimselerle beslenmiştir. Timarlı sipahiler Türk asıllı, kapıkulları devşirme asıllı gibi basit değerlendirmelerin aslının olmadığı yapılan birçok araştırma ile ortaya konulmuştur. Esasen böyle bir yorum XX. yüzyıldaki milliyetçilik anlayışının tarihe taşınmasından kaynaklanmıştır. Osmanlı devletinin XIX. yüzyıla kadar etnik temele dayalı bir problemi yoktu. Osmanlı idaresi bir dünya devleti idealini gerçekleştirmek için bulunduğu coğrafyadaki her türlü insan kaynağını etkili bir biçimde kullanma yoluna gitmişti.

Devlet her ne kadar sipahi sınıfını halktan ayırıp imtiyazlı bir sınıf halinde muhafaza etmek istemişse de muhtelif yollarda harp meydanlarında yararlık göstermek imkânını bulmuş olan yiğitler bir yolunu bulup timara geçmeyi başarmışlardır. Göçebe Türkmen aşiretlerinin hayat tarzı ise onları cengâverliğe hazırlamış bulunduğu için her zaman için sipahiliğe geçme imkânı bulmuşlardır. Yaya ve müsellemler gibi çiftçi-askerler ve akıncılar da devirlerine göre mükemmel silahlendirilmiş harp tecrübesi olan gruplardı. Bu zümrelerin mensuplarından bir kısmının da ilk devirlerde sipahiliğe geçmiş olması tahmin olunabilir. Bilhassa geliri yüksek timar sahiplerinin sefere götürmek mecburiyetinde oldukları *cebelüler* de esasen reâyâ sınıfından harp edebilir yiğitlerdi. Bunlar devamlı olarak sipahi kadrolarını doldurmaya aday zümreler arasında idiler.

Osmanlı imparatorluğundaki reâyâ ile Avrupa'daki senyörlere bağlı serfler arasında ne gibi farklar vardır.

SIRA SİZDE

3

Fakat zamanla timar kadroları dolup da, sipahi neslinden bir sürü insanın açığa kaldığı devirlerde devlet, timarlı sipahilerin memnuniyetsizliklerini ortadan kaldırmak için, bu sınıfın imtiyazlarını muhafaza edecek tedbirler almaya mecbur olmuştur. Böyle zamanlarda yeni bir padişah tahta geçtiği zaman yapılmakta olan berat yenilemeleri (tecdîd-i berât) ve arazi tahrirleri esnasında vuku bulan itiraz ve ihbarlar sonunda birçok sipahinin, sırf babadan dededen sipahi olmadıkları için, ellerinden dirliklerinin alındığı dahi olmaktadır. Tahrir defterlerinde bazı sipahilerin isimleri üzerinde "*sipahi, amma ra'îyyet-zâde, atası köhne defterde ra'îyyete kayıtlı*" gibi şerhlerin verilmiş bulunması babadan, dededen sipahi oğlu olmak meselesine prensip olarak verilen ehemmiyetin büyüklüğünü ve sipahiliğe rai-

yetlikten geçmiş olmanın tehlikelerini hatırlatmaktadır. Bununla beraber, türlü sebeplerle reâyâdan sipahi yapılmaya her zaman devam edilmiştir.

Timar Sisteminin Bozulması ve İslahı Teşebbüsleri: Timar sisteminin XVI. asrın sonlarına doğru soysuzlaşarak devlet idaresinde büyük bir buhrana sebep olduğu konusunda bu devirdeki askerî, siyasî ve sosyal bozuklukların mahiyeti ve ıslahî çareleri hakkında yazılmış olan risalelerde açıkça ortaya konmuştur. XVI. yüzyılın sonu ve XVII. yüzyılın ilk yarısında yazılmış olan risalelerde bu mevzu büyük bir salâhiyetle işlenmiştir. Devlet düzeninin bozulmasının farkında olan Osmanlı müellifleri, zeamet ve timar hususuna *külli ihtilal* gelmiş olduğunu göreyerek durumu ıslah için alınacak tedbirleri açıklamışlardır. Onlara göre timar rejimini ayakta tutan belli başlı nizam ve kaideler uzun zamandan beri tatbik edilmeyerek unutulmuş ve onların yerine birtakım yolsuzluklar âdet ve usul haline gelmiştir.

Bu risalelerden birinde, timarlı sipahilerin muharip bir askerî sınıf olarak gücünü ve itibarını büyük ölçüde kaybettikleri belirtilmektedir. Timar gelirleri şunun bunun eline geçerek zayı olmuştur. 22 sancaktan oluşan Rumeli eyaletinin eski timar kadrolarına göre, bu eyalette sipahi ordusunun mevcudu cebelüleriyle beraber 33.000'i bulması lazımken 2.000'e düşmüştür. Anadolu Beylerbeyliğinde mevcut 18.700 kişilik sipahi ordusu 1.000 kişi kadar kalmıştır. Bu misaller bize, daha XVII. asrın başında timar sisteminin ne kadar bozulmuş ve mutlak bir tasfiyeye doğru itilmiş olduğunu göstermektedir.

Resim 4.2

Timarlı sipahi.

Kaynak: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Ottoman_HorseArcher.jpg

Yukarıda bahs edilen risalenin yazara göre, timar sistemindeki buhran, daha ziyade timar işleriyle meşgul devlet dairelerindeki karışıklıkla, defter emirlerinin konuya vâkıf olmamalarından ve bu karışıklıkların imkân hazırladığı yolsuzluklardan ileri gelmektedir. Bu sebeple, muamelelerin intizamıyla yoklama ve ruznamçe defterlerinin tutulmasında ve kullanılmasında takip edilecek usuller düzeltilmiş takdirde buhranın kısa bir zamanda önüne geçilebilecektir.

Hâlbuki yolsuzlukların artmasında ve devlet işlerinde para kudretinin ve dolayısıyla bir nevi nüfuz ticaretinin artarak sahtekârlık ve rüşvet yolunun tamamıyla açılmasında daha derin sebepler bulunmak lazım gelir. Yani esas itibarıyla, rüşvetin artması, merkezi devlet bürolarındaki muamelelerde intizamın bozulması

ve memurların ahlakî sağlamlık ve meslekî yeterlilik vasıflarını kaybetmeleri gibi hadiseler devletin temel nizamının bozulmasının sebebi değil, sonucudur.

Kitab-ı Müstetâb ismiyle tanınan bir başka risalenin müellifi ise, daha çok kapıkulu ocaklarındaki yolsuzluklar üzerinde durmuş ve son zamanlarda *“âleme ihtilâl ve reâyâyâ infiâl gelmesinde”* bu bozuklukların rolünü incelemiş ve timar sistemi hakkında da gayet isabetli değerlendirmelerde bulunmuştur.

Diğer birçok Osmanlı müellifi gibi, o da bozulmanın III. Murad devrinde başladığı görüşündedir. Bu devirden itibaren sadrazam ve serdar gibi devletin yüksek

makamlarını işgal edenler, büyük bir hikmet ile konulmuş olan kanunları ihmal ederek nizamın bozulmasına sebep olmuşlardır.

Devlet düzeninin bozulmasının sebepleri ve nasıl düzeltileceği konusunda yazılmış risalelerden en meşhuru ise Koçi Bey'e ait olanıdır. Koçi Bey, devletin uğradığı askerî bozgunlarla iç isyan ve karışıklıkların sebepleri ve devlet işlerinde alınması gerekli ıslahat tedbirleri hakkında IV. Murad'a (1623-1640) takdim ettiği layihada timar sistemindeki bozuklukları etraflıca ele almıştır.

Kendisinden önceki diğer ıslahatçılar gibi, Koçi Bey'e göre de, timar sistemindeki bozuklukların sebebi eski usul ve nizamların terk edilerek askerî dirliklerin, sipahiliğe ehil olmayan kimselerin eline geçmesidir. Bunun sonucu olarak sipahi zümresi askerî bir kuvvet olarak eski gücüyle birlikte devlet ve cemiyet içindeki itibarlı mevkiini de kaybetmiştir. Koçi Bey'e göre, timarlı sipahi zümresi tasfiye edilmek üzere bulunmaktadır ve hatta tamamen yok olması söz konusudur. Bu durum eski Osmanlı nizamının askerî ve siyasî olduğu kadar, ekonomik ve sosyal temellerini de sarsmıştır.

Koçi Bey'e göre, askerî olduğu kadar siyasî ve idarî büyük buhranların da sebebi timar sisteminin XVII. yüzyıldan itibaren bütün özellikleriyle tamamen tasfiye edilmek üzere bulunmasıdır. Çünkü sistemin ortadan kalkması devletin asli kuruluş nizamındaki denge unsurlarını bozmuştur.

Devlet, ordunun timarlı sipahilerden boşalan askerî gücünü takviye için ulûfeli kapıkulu ocaklarının mevcudunu artırmak mecburiyetinde kalmıştır. Bu durum, devlet merkezinde büyük ve teşkilâtli bir ihtilal kuvvetinin toplanmasına ve her gün daha fazla devlet işlerine karışma fırsatı bulmasına sebep olmuştur. Koçi Bey'e göre kapıkulu ocaklarının isyan ve zorbalık hareketlerinin mühim bir sebebi, eskiden olduğu gibi karşılarında bir denge ve tedip kuvveti olarak timarlı sipahi ordusunun mevcut bulunmayışıdır. Son zamanlarda kul taifesinin nasihat ile zaptı ve iltifat ile ıslahı mümkün olamadığı tecrübeyle de sabit olduğuna göre timar sistemini bütün eski itibar ve haklarıyla tekrar kurmakta devlet için sayısız faydalar vardır.

Koçi Bey, eski Osmanlı timar sisteminin hangi safhalardan geçerek ne şekilde tasfiye edilmek üzere olduğu ve bu tasfiyenin askerî, siyasî ve malî sahadaki akislerini çok iyi tahlil etmiştir. Ancak bu sahada yapılması gerekli ıslahata ait fikirleri aynı derecede isabetli değildir. Koçi Bey'in eski timar sisteminin ihyası hususunda teklif ettiği ıslahat planları çok geniş çaplı ve mevcut imkânlarla bakılırsa, yaptığı hesaplar ölçüsüz derecede iyimserdir. Bazı noktalardaysa kendi kendisiyle çelişmekte ve memleketin içinde bulunduğu şartlarla tezada düşmektedir.

Koçi Bey'e göre, son zamanlarda şunun bunun eline geçmiş veya padişah hasarlarına katılmış olan eski timar kadroları geri alınarak, tekrar ihyası suretiyle elde edilecek dirliklere, o zamana kadar açıkta bırakılmış olan eski kapıkulu mensuplarını ve işe yarar sipahileri yerleştirmek uygun olacaktır. Böylece kapıkulu ocaklarından 40-50.000 asker de, ulûfeleri hazineye kalmak şartıyla, bu yeni açılacak timarlara aktarılacak ocakların asker mevcutlarında devlet maliyesi ve hükümet merkezinin emniyeti bakımından tehlikeli bir şekil almış olan şişkinlikler hafifletilmiş olacaktır.

Koçi Bey'in hesaplarına göre bu suretle 7-8 bine düşmüş olan timarlı sipahi ordusunun mevcudu 100.000 kılıcı bulacak ve bu kadrolar cebelüleri ve kendilerine katılacak diğer zümrelerle birlikte 400-500.000 kişiye çıkacaktır.

Tarihçi Ömer Lütfi Barkan, Koçi Bey'i kendisinden önceki reformcu Osmanlı yazarları gibi, *çok hayali bir zihniyete* sahip görmektedir. Koçi Bey, yapılacak ısla-

hatın kaidelerini artık maziye karışmış bir devrin ideal nizamında arayan romantik bir reformisttir. Çünkü doğuşlarına hâkim ekonomik ve sosyal şartları çoktan kaybetmiş olan müesseselerin devlet eliyle tekrar ihya edilip yaşatılabileceği kanaatindedir. Koçi Bey ve çağdaşları, Yeniçağlar denilen bir devrin komşu Avrupa memleketlerinde ve dolayısıyla Osmanlı toplumunda ve devlet yapılarında meydana çıkardığı yeni ihtiyaç ve temayülleri hiç hesaba katmamışlardır.

Savaşlarda kullanılan yeni ateşli silahların ve tabya usullerinin gelişimi devamlı ve toplu olarak talimle uğraşan profesyonel bir orduya olan ihtiyacı arttırmıştı. Hâlbuki timarlı sipahiler sefer olmadığına timarının başına dönmek zorundaydı. Bu ise onların yeni talim usullerini öğrenmelerine engeldi. Sipahilerin ihmal edilmesi ve sayılarının azalmasının temel sebebi buydu.

Osmanlı devletinin yükseliş devrinde gösterdiği başarının sırrı zamanın teknolojik gelişmelerini iyi takip etmesi ve bunun sonuçlarını iyi kullanması idi. XVII. yüzyılın Osmanlı ıslahatçıları bu hakikatleri hiç hesaba katmayarak, idealize ettikleri eski timar rejimini bütün özellikleriyle yeniden ihya etmek arzusunda idiler.

Koçi Bey'in diğer ıslahatçılardan ayrılan özelliği, eski timar sisteminin bozulması hadisesini layihalarında bu rejimi yeniden ihya hususunda herkesten daha büyük bir romantizm heyecanı ve etraflı bir şekilde işlemiş olmasıdır. Aynı zamanda da fikirlerini benimseyerek tatbikata intikal ettirecek olan IV. Murad gibi büyük bir ıslahatçı padişah bulmasıdır. Koçi Bey'in 1632'de padişaha takdim ettiği layiha teklif etmiş olduğu tedbirler IV. Murad tarafından derhal tatbik mevkiine konulmuş ve layihada öngörülen hususlar bütün ülke sathında uygulanmıştır.

Gerçekten, bu devirde kapıkulu ocaklarındaki asker mevcudu tehlikeli bir şekilde artmıştı. Sultan Süleyman Zigetvar seferine giderken (1566) kapıkulu mevcudu 48.313 neferken, bu miktarın gittikçe artarak Sultan II. Osman ve I. Mustafa devirlerinde (1617 -1623) 100.000'i bulduğu fakat IV. Murad'ın son zamanlarında yarıya indirilerek 1640 tarihine doğru 59 bine düştüğü tespit edilmiştir. Koçi Bey de, bu ocakların mevcutlarının 1574'de 36 bin kişiyken, layihaları yazdığı 1632 senesinde 82 bine vardığını kaydeder. Bu bakımdan, kapıkulu ocakları mevcutlarının 1640'a doğru 59 binlere kadar düşürülebilmesi, Koçi Bey'in layihalarında teklif ettiği tedbirlerin alınmış olduğunu göstermektedir.

Fakat ne kadar büyük çapta tatbik edilmiş olursa olsun; yaşama gücünü çoktan tüketmiş olan timar sistemini bu nevi bir ameliyatla eski canlılığıyla ihya etmek mümkün olamadığı gibi kapıkulu ocaklarındaki izdihamın devlet merkezi için teşkil ettiği tehlikeler de bertaraf edilememiştir. Gerçekten IV. Murad'ın ölümünden sonra meydana gelen karışıklıklar ve devlet otoritesindeki gevşeme dolayısıyla, ıslahatın kısa bir müddet sonra neticesiz kaldığı ve bu durumları yaratmış olan şartların tekrar vaziyete hâkim olduğu görülmüştür.

Osmanlı yazarları değişen sosyal ve ekonomik şartları görmezden geliyorlardı. Süleyman Han zamanındaki kanunlara dönüldüğü takdirde durumun düzeleceğini zannediyorlardı. Oysa Süleyman Han'ın koyduğu kanunlar ve yaptığı düzenlemeler kendi çağının problemlerine çözüm bulmaya yönelikti. Seksen sene sonraki problemlerin hal çaresi olamazdı.

EYALET VE SANCAK DÜZENİ

Eyalet ve Beylerbeyi

Beylerbeyi veya diğer adıyla *melikü'l-ümerâ* Anadolu Selçuklularında ordunun başkomutanı demektir. O, hükümet merkezinde veya merkeze yakın olan kendi iktâ bölgesinde oturur ve savaş çıktığında cepheye giderdi. Selçuklu beylerbeyisinin nüfuzu çok büyüktü.

Osmanlı devletinin ilk dönemlerinde bir tane beylerbeyi vardı ve bütün ordu işlerinden sorumlu idi. Padişah'tan sonra sözü en çok geçen kişiydi. Bu haliyle ilk Osmanlı beylerbeyisinin Anadolu Selçukluları'ndaki *melikü'l-ümerâ*'ya çok benzediği anlaşılmaktadır.

Orhan Gâzi'nin oğlu Şehzade Süleyman ilk beylerbeyi idi. Onun ölümünden sonra bu makama Lala Şahin Paşa getirilmiştir. Fakat bir süre sonra I. Murad zamanında, vezir Çandarlı Halil Paşa'nın ordu kumandanlığını da üzerine almasıyla beylerbeyilerin ehemmiyetleri biraz azalmış da nüfuzları devam etmiştir.

Zamanla Rumeli'de fetihlerin genişlemesi ile bir beylerbeyinin hem Anadolu'daki hem de Rumeli'deki askerî meselelere bakması mahzurlu görüldüğünden beylerbeyilik makamı Anadolu ve Rumeli olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Daha sonra beylerbeyilerin sayısı artmış, fakat yetkileri sınırlandırma yoluna gidilmiştir.

Başlangıçta beylerbeyileri eyaletin askerî işlerinden sorumlu idiler. Zamanla hem askerî, hem de mülki âmir durumuna geldiler. Fakat XIX. yüzyıla kadar askerî yönleri daima ön planda kaldı. Mâlî ve adlî meselelerde yetkileri oldukça sınırlıydı. Bu konular eyalet defterdârı ve kadısının yetkisindeydi. Beylerbeyi kadı ve defterdârı kanun ve usûle aykırı bir iş yaptırmaya zorlayamazdı. Doğrudan merkez tarafından atanan ve *divân-ı hümayûn*'a karşı sorumlu olan sancakbeyileri üzerindeki beylerbeyinin yetkisi sadece teftişten ibaretti. Fakat sefer zamanında sancakbeyileri beylerbeyinin emrine girerdi. Çünkü beylerbeyi eyaleti içerisindeki timarlı sipahilerin en üst amiri durumundaydı. Bu sebeple kendi *kapı halkı* ve sefere memur bütün sipahiler ile savaşa katılırdı.

Ayrıca eyaletindeki halkın can ve mal güvenliğinin sağlanması da beylerbeyinin görevi idi.

Beylerbeyi, eyaletin merkez sancağında otururdu. Buna *Paşa Sancağı* denirdi. Onun başkanlığında toplanan ve timar anlaşmazlıklarını, reaya ile sipahiler arasındaki meseleleri kısacası eyalet içerisindeki çeşitli meseleleri görüşen *divân-ı hümayûn* benzeri bir *beylerbeyilik divânı* vardı.

Klasik dönemde beylerbeyiler umumiyetle *kul kökenli*, *enderûn*'da yetişmiş kişilerden oluşuyordu. Taşrada görev alan kapıkulları subaşılık ve sancakbeyiliği gibi çeşitli görevlerde bulunduktan sonra beylerbeyiliğe terfi ederlerdi.

Beylerbeyi atandığı eyaletin beylerbeyileri için tahsis edilmiş olan defterde yazılı haslarını tasarruf ederdi. Meselâ, XVI. yüzyılın sonlarında Rumeli beylerbe-

Resim 4.3

Osmanlı beylerbeyisi

Kaynak: <http://1.bp.blogspot.com/-6P9rsfH3qqg/T6LzViHIU5I/AAAAAAAAAss/GhpJRsE2vbM/s1600/beylerbeyi4sg.jpg>

yisinin hasları 1.100 bin akçe, Anadolu beylerbeyisinin ki 1 milyon akçe, Bosna beylerbeyisinin 650 bin akçe idi. Beylerbeyileri sefere giderken haslarının her 5 bin akçesi için bir *cebelü* götürürdü.

Beylerbeyi, Paşa unvanını taşıyordu ve önemli eyaletlere vezir rütbesinde beylerbeyiler tayin ediliyordu. Beylerbeyileri, muhtelif eyaletlerde hizmet gördükten sonra terfi ederek kubbe veziri ve zamanla veziriazam dahi olabiliyordu.

XVII. yüzyılda eyalet yöneticisi olan beylerbeyinin nüfuz ve otoritesi ile gelirleri arttı. Bu durum, onlara, merkezî otoriteye karşı daha rahat hareket etme imkânı sağladı.

İdarî Bakımdan Eyaletler

Yukarıda temas edildiği üzere beylerbeyileri askerî amiri buldukları eyaletin zamanla idarî-mülkî amiri durumuna gelince beylerbeyiliğe tâbi sancakların da en üst yöneticisi oldular. Bu gelişmeler sonunda XVI. yüzyılın sonuna doğru eyalet teşkilatı klasik şeklini aldı.

Bu arada Fâtih'ten sonra beylerbeyilik sayısında da artış oldu. XVI. yüzyılın sonlarında eyalet adedi 40'a yaklaşmıştı. Daha önce vilayet veya beylerbeyilik terimi kullanılırken bu tarihten sonra eyalet terimi de kullanılmaya başlandı. Vergi düzeni esas alınarak eyaletler iki gruba ayrılmaktaydı: *Sâlyâneli eyaletler* ve *sâlyânesiz eyaletler*.

Sâlyâneli eyaletler: Sâlyâne, yıllık demektir. *Sâlyâneli* eyaletlerde timar sistemi uygulanmıyordu. Yani *tahrir* (sayım) yapılmıyor, timar ve zeamet gibi dirlikler bulunmuyordu. Eyaletin gelirleri öncelikle eyaletteki beylerbeyi, sancakbeyi ve diğer görevlilerin maaşları çıktıktan sonra merkeze alınıyordu. Buralarda güvenliği sağlamak için yeniçeri garnizonları, kadı ve defterdâr vardı. Bu eyaletler *Mısır, Bağdad, Şehr-i zor, Yemen, Habeş, Lahsa, Cezayir, Trablusgarb ve Tunus* eyaletleri idi.

Sâlyânesiz eyaletler: Sâlyânesiz eyaletler ise timar sisteminin uygulandığı eyaletlerdi. Buralarda tahrir yapılıyor ve tahrir sırasında eyaletin geliri has, zeamet ve timar şeklinde dirliklere ayrılıyordu. Eyalet geliri içerisinde mühim bir kısmı da padişah hasları adı altında merkez hazinesine tahsis ediliyordu. Ayrıca, bu eyaletlerden mahallinde yapılan harcamalardan sonra artan para merkezî hazineye her yıl irsaliye olarak gönderiliyordu. Bu eyaletler: *Anadolu, Rumeli, Karaman, Diyarbekir, Erzurum, Dulkadiye, Şam, Budin, Van, Temeşvar* vs. eyaletleri idi. Sâlyânesiz eyaletlerin merkezi otoriteye olan bağlılıkları daha sıkıydı. Çünkü timar sistemi uygulandığından dolayı devlet, tahrir yapmak, timarları teftiş etmek gibi sebeplerle daha fazla müdahale imkânı buluyordu.

Sancak taksimatı pek değişmemişse de eyalet teşkilatı devletin sona ermesine kadar sık sık değişikliğe uğramıştır. En esaslı değişme, Sultan II. Mahmud zamanında oldu. Bu dönemde merkezî otorite güçlendi ve XVIII. yüzyılın uzantısı olan *âyânlar* ile güçlü valiler, XIX. yüzyılın başlarında da bir süre etkili oldularsa da, Mısır eyaleti dışında bütün eyaletler merkezî otoritenin mutlak kontrolü altına alındılar.

1864 yılında kabul edilen *Vilayet Nizâmnamesi* ile taşra yönetimi vilayet, sancak, kazâ ve köy şeklinde idarî birimlere ayrıldı. *Vilayet* yöneticisi *vâli*, sancak yöneticisi *mutasarrıf*, kazâ yöneticisi *kaymakam* idi. Bunların hepsi sivil âmirler idi. Daha sonra *kazâ*'dan sonra bir alt birim olarak *nâhiye* oluşturuldu. Bunun yöneticisine de *Nâhiye Müdürü* deniyordu.

İmtiyazlı Eyaletler: Sâlyâneli ve Sâlyânesiz eyaletlerin dışında özel statüleri olan bazı yönetimler vardı. Beylerbeyilik/Eyalet statüsünde olmayan bu yerler literatürde "imtiyazlı eyalet" olarak geçse de bunlar klasik eyaletlerden farklı, iç iş-

lerinde bağımsız prenslik, hanlık, voyvodalık vb. idi. Bunlar Eflâk, Boğdan, Erdel, Mekke Şerifliği ve Kırım hanlığı idi.

Eflak, Boğdan ve Erdel Voyvodahıkları: Bugünkü Romanya ve Moldavya'yı içine alan ve halkı Romence konuşan Eflâk ve Boğdan, fetihten sonra doğrudan merkeze bağlanmamış, Hıristiyan aslından gelen bazı prensler voyvoda unvanıyla buralara yönetici atanmıştı. Bu prensleri yerli toprak asilzâdesi olan *boyarlar* seçerlerdi. Voyvodaların XVIII. yüzyıldan itibaren Ruslara temayül göstermesi üzerine Osmanlı idaresi Eflâk ve Boğdan'a İstanbul'daki Fener Rum aristokrat ailelerinden voyvodalar tayin etmeye başladı. 1821 yılında tekrar yerli zâdegandan aileler tayin etmeye başladıysa da Rus nüfuzunun buralarda yayılmasını önleyemedi. 1861 yılında her iki eyalet birleştirilerek Romanya Prenslığı haline getirildi. 1878 Berlin antlaşması ile de müstakil bir krallık olmuştur.

Avrupadaki diğer bir imtiyazlı eyalet olan Erdel, bugünkü Romanya ile Macaristan arasında kalmaktadır. Transilvanya denilen bu bölge Mohaç zaferinden sonra (1526) Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Osmanlı idaresi buraya Macar krallık hanedanından birini voyvoda olarak atamıştır. Erdel beyleri de Eflâk ve Boğdan voyvodaları gibi sadrazamla yazışmalar yapabilirlerdi. Erdel 1699 Karlofça antlaşması ile Macaristan'a terk edilmiştir.

Voyvodalar iç işlerinde muhtariyete sahip idiler. Fakat Osmanlı ordularıyla beraber seferlere katılırlar ve her yıl Osmanlı hazinesine haraç öderlerdi.

Kırım Hanlığı: Kırım Hanlığı, Fâtih zamanında Gedik Ahmed Paşa'nın 1475'teki seferi ile Osmanlı devletine bağlanmıştı. Osmanlı idaresi Cengiz Han soyundan gelen Kırım hanlarını ortadan kaldırmamış hanlığın *divân-ı hümayûna* tâbi olarak varlığını sürdürmesine izin verilmiştir. *Giray* unvanıyla anılan Kırım Hanları'nı *divân-ı hümayûn* seçerdi. Merkezî otoriteye karşı direniş halinde aile içi rekabetten istifade edilirdi. Doğrudan *divân'a* bağlı olan Kefe sancakbeylerinin aslı görevlerinden birisi de Kırım Hanlarını gözaltında bulundurmaktı.

Kırım'ın süvari ordusu XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı ordusunun doğudaki ve batıdaki seferlerine katılmışlar büyük hizmet görmüşlerdir.

Mekke-i Mükerreme Emirliği: Mısır'ın fethinden hemen sonra Mekke emiri, Yavuz Sultan Selim henüz Kahire'de iken, Mekke'nin anahtarlarını göndererek itaatini arz etmişti. Mekke emirleri Hz. Peygamberin soyundan geliyorlardı. Bu sebeple Osmanlı idaresi onlara büyük hürmet ve itibar gösterdi. Emirlik yerinde bırakıldığı gibi, para yardımı da yapıldı. Hicaz bölgesinin inzibatı için burada askerî bir garnizon kurularak bedevî kabileler zabt u rabt altına alınmıştır. Mühim bir liman olan Cidde, merkezî sancaklara dâhil edildiği gibi güneydeki Yemen'de de hâkimiyet sağlanmış fakat Mekke ve Medine'nin yönetimi değiştirilmemiştir.

Osmanlı hükûmeti, İslâm'ın savunmasını üstlendiği için Müslümanlarca kutsal kabul edilen Hicaz'a özel bir ehemmiyet vermiştir. Hac yolları güvenlik altına alınmış, Mekke ve Medine fukarasının geçimi için Anadolu ve Rumeli'nin dört bir yanında vakıflar kurulmuştur. Ayrıca her yıl törenle **Surre Alayı** denilen ve Kabe örtüsü ile yardım paralarını taşıyan kervanlar gönderilmiştir.

Surre: Kelime mânası para kesesi olan Arapça bir kelimedir. Lâkin hediye anlamına da kullanılmıştır. Esas olarak Mekke ve Medine'de oturan ve o tarafta bulunan seyyidlere, şeriflere ve ileri gelenlere dağıtılmak üzere Osmanlı padişahları tarafından gönderilen paraya denirdi. Surre alayı, dâris-saade ağası nezaretinde hazırlanır Recep ayının on ikisinde merasimle yola çıkartılırdı. Bunun yerine ulaşmasından surre emini tayin olunan zat sorumluydu. Ünal, Osmanlı Tarih Sözlüğü, 627.

Osmanlı devleti neden bütün imparatorlukta tek bir statüye sahip eyalet idaresi kuramamıştır?

SIRA SİZDE

Sancak İdaresi

Sancak Kavramı ve Sancak İdaresinin Ortaya Çıkışı : “Sancak” kelimesi, “ucu sivri direk üzerinde olan bayrak” anlamında olup, Türkçedir. “Batırılacak, saplanacak bir silah” demek olan ve savaşlarda onu kullanan kahramanın mensup olduğu

kabilenin alâmetinin konulduğu “*bayrak*” da sancak ile aşağı yukarı aynı mânâyâ gelmektedir. Kısacası sancak, savaşlarda taşınan, rengi ve deseniyle bir hükümdar ya da komutanın hâkimiyetini sembolize eden bayrağa denmektedir. Türk tarihinde tuğ ve davul ile birlikte zikredilen sancak, aynı zamanda hükümdarın önemli hâkimiyet sembolleri arasında yer almaktadır.

Savaşlarda, hükümdar adına, onu temsil eden askerî komutanlar; sancakbeyileri ve beylerbeyileri sancak taşıyabilirlerdi. İşte bu yüzden başlangıçta, savaşlarda komutanlarca taşınan ve hükümdar tarafından verilmiş olan sancak, sonradan coğrafi ve idarî bakımdan muayyen bir bölgeyi ifade eder hâle gelmiştir. Bu gelişme, Osmanlı devletinin kuruluşu ve gelişmesine paralel olarak vuku bulmuş olmalıdır. Fakat kelime, hem hâkimiyeti sembolize eden bayrak, hem kumanda ve idâre mânâsında, hem de *livâ-i müselleme*, *livâ-i piyâde*, *voynugân sancağı* gibi belirli zümreleri ifade etmek için de kullanılmıştır.

Öte yandan sancak, Osmanlı devleti teşkilatının temel idarî birimi kabul edilmiştir. Ülkenin ve devlet teşkilatının düzenlenmesinde ve taşra ordusunun yetiştirilmesinde muayyen bir coğrafi bölgeyi kaplayan sancaklara ve onların yönetimine özel bir önem verilmiştir. Nitekim devlet idaresini öğrenmeleri için şehzadelerin sancağa çıkmaları ve *dîvân-ı hümayûn*'dan çıkan fermanların esas itibarıyla sancakbeyilerini muhatap alması gibi uygulamalar, sancakların temel idarî birim kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca timar düzenini yerleştirmek ve vergi gelirlerini tesbit etmek amacıyla yapılan tahrirler için de çok defa sancak birimi esas alınmıştır. İdarî olarak sancak, timar sisteminin tatbik edildiği yerlerde ortaya çıkmıştır. Timar sisteminin uygulanmadığı Mısır, Bağdad, Basra ve Habeşistan gibi eyaletlerde sancak teşkilatı yoktur.

Sancakbeyiliği: Osman Bey'in, 1299'da *Karacahisar*'ı feth ettikten sonra oğlu Orhan'ı buraya *sancakbeyi* tayin ettiği Osmanlı tarihçilerince ifade edilmektedir. Orhan Bey'in sancakbeyiliği *mülkî-idârî* bir karakter arz etmekten çok, *askerî* bir özellik taşıyor olmalıdır. Çünkü Osmanlıların ilk zamanlarından beri *mülkî-idârî* işler, *kazâ-adlî* teşkilatın başında olan *kadı*'nın uhdesine bırakılmıştı.

Sancakbeyileri, esas itibarıyla “*Timarlı Sipahi Sancakbeyi*” idiler. Zamanla *Timarlı Sipâhi sancakbeyi* kazâ bölgelerinde en üst askerî âmir olarak sivrilmiş ve idârî-mülkî bir yönetici olarak temayüz etmeye başlamıştır. *Mülkî-idârî* yetkilerin sancakbeyilerine intikali şüphesiz kadılar'ın yetki alanlarının daralmasına yol açmış ve sadece *kazâ-adlî* meseleleri kapsar hâle gelmiştir. Sancakbeyi'nin mülkî-idârî âmir durumuna gelmesi XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra meydana gelmiş olabilir. Fakat *Osmanlı sancakbeyi*, klâsik dönem boyunca daima askerî yönü ağır basan bir âmir olarak kalmıştır.

Sancakbeyi, sancağındaki timarlı sipâhilerin ve zâimlerin tabii komutanıdır. Kendi kapu halkı ve sancağındaki *zâim*, *sipâhi* ve *cebelüler* ile birlikte emredilen seferlere katılmak zorundadır. Bu onun asli görevidir. İdarî görevi ise, *reâyâ*'nın rahat ve huzur içerisinde yaşaması için sancağın düzenini ve emniyetini sağlamak, bunun için tedbirler almaktır. Ayrıca sancak merkezi olan şehrin asayişini temin etmek, adaletin uygulanmasını gözetmek de onun görevleri arasındadır. O, kanuna aykırı durumları önlemek hususunda daima kadı ile birlikte hareket etmektedir.

Sancakbeyinin diğer bir görevi de, *mukataa* gelirlerinin toplanmasıdır. Bu onun asli görevi olmayıp, zaman zaman ortaya çıkan arızı bir durum olmakla beraber, bazı dönemlerde asıl görevi olan sefere gitmenin önüne geçtiği, yani temel vazifesi haline geldiği görülmektedir. Sancakbeyilerinin *iltizâm* işlerine girmelerinin esas sebebi de, mukataaları iltizâma alabilecek kadar kendilerinden daha zengin ve kudretli kişilerin en azından buldukları sancakta olmayışıdır.

Sancakbeyileri, en az 200 bin akçeden başlamak üzere, kıdem ve istihkaklarına göre değişen oranlarda 500-600 bin akçeye kadar varan haslar tasarruf etmektedirler. Teşrifatta da hasları yüksek olan sancakbeyi diğerlerinin üstünde yer alır. Ancak vezir rütbesine sahip olanlar hepsinin üstündedir. Bazı özel durumlarda sancakbeyinin hasları 1 milyon akçenin üzerine de çıkabilmektedir. Paranın istikrarlı olduğu XVI. yüzyıl şartlarında bu meblağlar hayli yüksektir. Sancakbeyinin haslarının dışında gelirleri de vardır. Serbest olmayan timar arazisinde işlenen suçlardan dolayı alınan cürüm cinayet resimleri ile diğer bazı arızî resimlerin yarısı sancakbeyine aittir.

Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancaklar: Osmanlı idaresi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin fethinden sonra idarî teşkilatlanmayı yaparken, bölgenin coğrafi özelliklerini, siyasî ve sosyal yapısını dikkate almıştır.

Yaylak ve kışlakların çokluğu sebebiyle bölge, göçebe aşiretler için oldukça elverişliydi. Bundan dolayı Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun birçok yöresi kalabalık aşiretlerle meskûndü. Aşiretler arasında sıkı bir dayanışma hâkimdi. Bu özelliklerinden dolayı, Doğu ve Güneydoğuda feodal bir yapı hâkimdi. Bölgede Osmanlı idaresi kurulduğu zaman birçok yerde, aşiret otoritesine dayanan feodal hâkimler uzun yıllardır merkezi otoriteden uzak, bir nevi muhtariyet içerisinde siyasî varlıklarını devam ettirmekte idiler. Osmanlılardan önce yöreye hâkim olmuş olan *Safevîler*, *Akkoyunlular*, *Karakoyunlular* ve *Timurlular*, tam bir merkezî otorite kurabilmiş değillerdi. Feodal hayatın tabii bir unsuru olan çeşitli kalelerde üslenmiş olan bölge hâkimleri, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu ele geçiren büyük siyasî güçlerin tâbiyetini kabul ederek yüzlerce yıldır hayatîyetlerini devam ettirmekte idiler.

İşte Osmanlı idaresi, bu hususları göz önünde bulundurarak, imparatorluğun diğer kısımlarına nazaran Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da farklı bir teşkilat uygulamasına gitmek ihtiyacı duydu. Yapılan düzenleme sonunda bölgede üç tip sancak ortaya çıkmıştır. Bunlar, *Klâsik Osmanlı sancakları*, *Yurtluk-ocaklıklar* ve *Hükûmet sancakları*'dır.

Klâsik Osmanlı sancakları, sancakbeylerinin merkez tarafından, ümera arasında herhangi birinin tayin ve gerektiğinde azl edilebildiği sancaklar olup, imparatorluğun birçok yerinde görülen ve devletin her tarafta hâkim kılmak istediği sancak tipidir. Buralarda tahrir yapılır ve dolayısıyla timar sistemi uygulanırdı.

Yurtluk-ocaklık sancaklar ise, bölgenin fethi sırasında hizmet ve itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilmiş ve sancakbeyiliği belli bir ailenin mülkü olan sancaklardı. Bunlarda, sancakbeyiliği babadan oğula geçmektedir. Klâsik sancaklarda olduğu gibi tahrir yapılmakta ve timarlı sipahi bulunmaktadır. Ancak sancakbeyiliğini elinde bulunduran ailenin üyelerine bazı imtiyazlı zeâmet ve timarlar verildiği görülmektedir. Ayrıca sancakbeyileri kendilerine tahsis edilen hasları tasarruf etmekte ve sefer zamanında sancağı sipahileriyle ve kendi "*kapu halkı*" ile beraber savaşa katılmaktadır.

Hükûmet sancakların, *yurtluk-ocaklıklar*'dan tek farkı bu sancaklarda tahrir yapılmamasıdır. Bu sebeple timar ve zeâmet de bulunmamaktadır. Hükûmet sancağın beyine "*hâkim*" denmektedir. *Hâkim*, sefer zamanında kendisine bağlı aşiret kuvvetleri ile savaşa katılmaktadır.

Bu noktadan hareketle, *yurtluk-ocaklık* veya hükûmet sancakların Osmanlı merkezi otoritesinin dışında, bir nevi muhtariyete sahip yerler olduklarını düşünmek hatalıdır. Bilakis, her iki sancak tipi için de Osmanlı merkezi otoritesinin sıkı bir kontrolü söz konusudur.

Mâlî açıdan bakıldığında *hükümet* sancağı tasarruf eden hâkimin klâsik sancakbeyilerinden farklı olarak her yıl merkez hazinesine muayyen bir meblağı yatırmak zorunda olduğu görülmektedir. *Yurtluk-ocaklıklar*'da ise sancak gelirinin bir kısmı yapılan tahrir sırasında zaten *havâss-ı hümâyûn* adı altında merkeze alınmaktadır.

Adlî ve hukukî bakımdan her iki sancağın da klâsik sancaklardan farkı yoktur. Merkez tarafından atanan kadı, adlî meselelerde tek söz sahibidir. Onun hükmü olmadan hiç bir infaz yapılamaz.

Askerî açıdan da her iki sancak belirli yükümlülüklerle sahip olup seferlere katılmak zorundadırlar.

KAZÂ DÜZENİ

Kazâ ve Kadı

Kazâ, ticarî ve kültürel üstünlüğü ile çevrenin merkezi olmuş bir kasaba veya şehir ile böyle bir topluluk merkezini çevrelemiş köylerin teşkil ettiği idarî bir birliktir. Bundan dolayı, kazâların doğuşu, ekonomik, sosyal, coğrafi ve kültürel şartların belirlediği tarihî bir seyir içerisinde vuku bulmuş demektir. Kazâ merkezi olan şehirlerin büyük çoğunluğu, Osmanlı öncesi devirlerde de buldukları bölgenin siyasî, iktisadî ve kültürel bakımdan merkezi durumunda olan yerlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu adlî teşkilat bakımından, birçok kazâ bölgelerine ayrılmıştır. Her kazâ birimi doğrudan dîvân-ı hümâyûna bağlıdır. Bundan dolayı, eyalet-sancak şeklindeki askerî teşkilattan ayrı olarak tamamıyla sivil karakterli bir de *kazâ idaresi* mevcuttur. Fakat nedense eyalet-sancak-kaza şeklinde düşünülen tek bir idarî-askerî teşkilatlanma olduğu, kazâ idaresinin bunun en alt birimini oluşturduğu zannedilmiştir.

Kazâ idaresinin başı olan kadı genellikle kazâ merkezi olan ve *nefs* tabir edilen şehirde oturur. *Kazâ bölgesi* içinde kalan bütün köylerin davaları *meclis-i şer* denilen ve çok defa kadı'nın evi veya merkez camiin yanında bulunan mahkemede görülürdü.

Kadı ve Nâip

Kadı, kazâ idaresinin başı olup, mutlaka yüksek dereceli bir medreseyi bitirmiş ve belli müddet Edirne, Konya, Sivas, Bağdat gibi büyük şehirlerde "*dânişmend*" (stajiyer) olarak hizmet görmüş kişiler arasından tayin olunurdu. Kadı, görevine ancak iki sene müddetle atanabiliyor, iki yıl sonunda İstanbul'a giderek "*mülâzemette*" (maaşsız hizmette) beklemesi gerekiyordu. Bu durumda 30 yıl kadılık yapan birisinin 10 yılı mülâzemette geçiyor demektir. Kadıların tayin işleri kadıaskerlere aitti.

Kadılıklar, kadıların görev yaptıkları, kazâ bölgesinin durumuna göre belli derecelere ayrılmıştı; *kazâ kadıları* ve *sancak-eyalet kadıları*. Kazâ kadılıkları küçük merkezler olup, yukarıda anlattığımız gibi kadıaskerler buralara doğrudan kadı tayin edebilirlerdi. *Mevleviyet*, sayılan İstanbul, Edirne, Sofya, Selanik Bursa gibi büyük şehirlere ise XVI. yüzyılın ortalarına kadar kadıaskerlerce kadı tayin edilirken, bu zamandan sonra şeyhülislâmın tarafından yapılmaya başlanmıştır. *Mevleviyet* olan kadılıklar da kendi aralarında kadıların aldıkları yevmiyelere göre, 150, 300 ve 500 akçelik şeklinde gruplara ayrılmıştı. Bunlara bağlı ayrıca kazâlar da vardı ki "*molla*" unvanı taşıyan büyük kadılar buralara "*nâipler*" yollarlar idi.

Kadınların görev ve yetkileri oldukça geniştir. Bunlar *adli*, *askerî*, *malî*, *beledî* ve *örfî* olarak mütalaa edilebilir. Adli açıdan kadı, şer'î mahkemenin reisidir. Her türlü anlaşmazlıklar ve cezaî müeyyideyi gerektiren suçlar meclis-i şer' denilen kadı'nın başkanlık ettiği mahkemede çözümlenirdi. Kadının hükmü olmadan hiç kimse cezalandırılmazdı. Her türlü alacak borç ve miras davaları ile arazi anlaşmazlıkları ve *ehl-i örf* ile *reâyâ* arasındaki anlaşmazlıklar kadı tarafından halledilirdi.

Öte yandan kadı, bulunduğu şehrin belediye hizmetlerinin yürütmesinden sorumlu en üst âmir idi. *Şehir kethüdası*, *çöpcübaşı*, *mimarbaşı*, *esnaf kethüdalrı*, *pazarbaşı* ve *muhtesip* gibi kişilerden müteşekkil bir çeşit belediye meclisinin de başkanı idi. Esnafın sattığı her türlü ticarî mallara mevsimine göre fiyat vermek şeklinde tanımlanabilecek olan narh işleri de kadıya aitti.

Askerî ve malî görevleri arasında ise, avâız hânelerinin tesbiti ve avâız bedellerinin toplanması, *küreççi* bedelinin toplanması, *nüzül* ve *sürsat zahiresi* adı altında ordunun iâşe işlerinin halledilmesi de geliyordu. Nüzül zahiresini kadınlar *ordu-yı hümayûn'a* bizzat kendileri götürmek zorunda idiler.

Kadı'nın mahkeme işlerinde yardımcı olan bir kısım memurlar da mevcuttu ki, bunların başında *nâip* geliyordu. Nâip kadının bulunmadığı hallerde duruşmaları idare etmek, *serbest dirlikler* içerisinde yer almayan köylerdeki davaların yerinde görülmesi için olay mahalline gitmek gibi görevleri ifa ediyordu. Ayrıca yukarıda temas edildiği üzere *mevleviyet* olan büyük şehir kadılıklarına bağlı işlere bakan kişilere de *nâip* deniyordu.

Bundan başka kadıya yargı işlerinde yardımcı olan *subaşı*, *muhtırbaşı* ile emrinde *muhtırlar*, *asesbaşı* ve *asesler*, *mukayyid* vs. gibi görevliler vardı.

Mahkeme, kadının oturduğu konağın alt katında kurulurdu. Şayet böyle elverişli bir konak yoksa kasabanın en büyük camiinde yargı işleri yürütülürdü. Yargılama sabah namazından sonra başlar, öğleye kadar sürerdi.

Ayrıca her duruşmada hazır bulunan ve kazânın doğruluğu ve dürüstlüğü ile tanınmış ileri gelenlerinden seçilmiş bir nevi jüri mevkiindeki "*şuhûdü'l-hâl*" denilen bir heyet mevcuttu. Birkaç kişi olabildiği gibi bazen 20-30 kişi de olabilen *Şuhûdü'l-hâl*, kadı'nın kararlarının kanuna uygun olup olmadığını takip ederlerdi. Çünkü kadınlar her ne kadar Şer'î ve örfî hukuku iyi bilirlerse de mahallî örf ve âdetlere yabancı olduklarından dolayı tereddüd ettikleri hususlar da olabildi. Böyle durumlarda kadı *şuhûdü'l-hâl* ile müşavere ettiği gibi, fikhî meselelerde *kazâ müftisi*'den veya şeyhülislâmdan görüş (fetvâ) isteyebilirdi.

Kadı'nın görev alanı yargı ile sınırlı değildir. O, bulunduğu kazâda asayişin temininden sorumludur. Bunu subaşı ve asesler vasıtasıyla yürütür. Kadı ayrıca bugünkü noterlerin işlerini de görmekte olup, her türlü tasdik işi de ona aitti.

Kadı'nın hükmünü ancak *divân-ı hümayûn* bozabilirdi. Bu sebeple kadı'nın verdiği kararı beğenmeyenler *divân'a* başvurabilirlerdi.

XIX. yüzyılda Osmanlı hukukunun kaynaklarındaki değişmelere paralel olarak hukukî kurumlarda da değişmeler meydana gelmiştir. Şer'î mahkemelerin yetkileri daraltılarak, Batı tarzında yeni mahkemeler kurulmuştur.

Nahiye

Nahiye kavramı Tanzimat öncesinde ve sonrasında farklı anlamlara gelmektedir. Tanzimat öncesinde nahiye, aynı özelliklere sahip köylerden müteşekkil idarî bir bölgeye denildiği gibi, *cihet*, *yön*, *taraf*, *bölge*, *vilâyet*, *divân* ve *cemâat* anlamlarında da kullanılmıştır. Nahiye'nin ifade ettiği mânâ daha çok *niyâbet* yani *bâd-ı hevâ* resmi ile ilgilidir. Yani bu kavram kazânın değil, sancak teşkilatının alt birimidir.

Muhtır: Eski şer'î mahkemelerde davacılar ve davalıları mahkemeye ihzar eden yani çağırın memurlara denirdi. Bunlar bir nevi adli polis olarak görev yaparlardı. Bunların âmirine de Muhtırbaşı denirdi. Muhtırbaşı ve muhtırlar gördükleri işler karşılığında mahkemeye işi düşenlerden belirli bir ücret alırlardı. Ünal, Osmanlı Tarih Sözlüğü, 488.

Ases: Şehir ve kasabalarda asayişin muhafazası için geceleri kol gezen ve bugünkü polis in ve gece bekçisinin vazifesini gören memurlara denirdi. Bunların görevi, yolun iki tarafında toplanan kalabalığı yarıp umumi yolu açmak ve asker kaçığı eşkiyayı yakalamaktır. Âmirlerine asesbaşı denirdi. Asesler şehir subaşısı'na bağlı idiler. Ünal, Osmanlı Tarih Sözlüğü, 53.

Tahrir defterlerinde sipahilerin tasarruf ettikleri köy ve mezraalar kaydedilirken mutlaka hangi nahiyeye bağlı oldukları belirtilmektedir. Nâhiye, bir niyâbet bölgesine işaret etmekte yani bâd-ı hevâ grubu vergiler bakımından bir anlam ifade etmektedir. Bir nâhiye içerisindeki serbest olmayan timarların bâd-ı hevâ resimlerinin yarısını o niyâbet bölgesindeki subaşı veya sancakbeyi gibi en yüksek rütbeli timarlı sipahi subayı almaktadır.

DİKKAT

Rüsûm-ı serbestiye: Serbest statüdeki timarlarda timar sahibi idari ve mali muhtariyete sahipti. Timar arazisi içerisinde işlenen cürüm cinayet, arûsiye resimleri ile bad-ı hevâ grubu vergiler tamamen serbest dirlik sahibine ait olurdu. Serbest olmayan timarlarda ise sipahi bu resimleri subaşı veya sancakbeyi ile paylaşmak zorunda idi. Ünal, Osmanlı Tarih Sözlüğü, 576.

Tanzimat'tan sonra Osmanlı idarî yapısında önemli değişiklikler olmuştur. Taşra idaresi eyalet, sancak, kazâ ve nahiyeye olarak düzenlenmiştir. Eyalet idaresine sivil valiler, sancaklara mutasarrıflar, kazâlara kaymakamlar, kazânın bir alt birimi olan nahiyelere ise nahiyeye müdürleri atanmıştır. Böylece kazâ adli bir birim olmaktan çıkmış idarî bir birim haline gelmiştir.

Subaşı

Kökeni Orta Asya'ya dayanan sü kelimesi, ordu, asker anlamlarına gelmektedir. *Sülemek*, ordu sevk etmek, sefer etmek, demektir. *Sübaşı* da ordu komutanı demektir. Kelime Osmanlı devrinde subaşı haline gelmiştir. Selçuklularda subaşı bir vilayetin askerî valisi demektir.

Osman Gâzi'nin Karacahisar'ı feth ettikten sonra buraya kardeşi Gündüz Bey'i subaşı tayin etmiştir. Adli ve askerî meseleler haricinde kalan işler subaşının yetki ve görev alanına giriyordu.

Fâtih kanunnâmesine göre biri mîrî subaşı, diğeri timar subaşısı olmak üzere iki tür subaşılık vardır. *Mîrî subaşılar*'a şehir subaşısı da denirdi. Bunlar şehirlerdeki ihtisab işlerine bakarlar; bu meyanda vazifelerinden biri gündüzleri kol gezerek çarşı, pazar ve mahalle aralarının temizliğini temin etmek, kaldırımları tamir ettirmektir. Öteki vazifesi ise geceleri *asesbaşı* ile gezerek uygunsuz takımının teftiş ve araştırılması ile meşgul olmaktır. Kısacası kadînin emrinde olan mîrî subaşı, şehir ve kasabalarda belediye, zabıta ve asayiş işlerine bakmaktadır.

Timarlı subaşı ise sancakbeyinden sonra sipahilerin en önemli subayıdır. Görevi bulunduğu eyalet ve sancak merkezlerinin idare âmirliğidir. Bunlar serbest dirlik tasarruf ederler, sefere cebelüleri ile birlikte katılırlardı.

XIX. yüzyılda devlet teşkilatındaki değişmelere paralel olarak idarî planda da değişmeler meydana gelmiş ve subaşılıklar kaldırılarak zabtiye teşkilatı kurulmuştur.

SIRA SİZDE

6

“Kadînin hükmünü ancak dîvân-ı hümâyûn bozabilirdi”, cümlesiyle dîvân-ı hümâyûn'un hangi fonksiyonuna işaret edilmektedir?

Özet

Timar sisteminin kökeni Roma ve Bizans'a kadar çıkmaktadır. Osmanlılar Selçukluların bir uç beyliği olarak ortaya çıktıkları için diğer birçok müessese gibi timarı da Selçuklulardan almışlardır. Devletin kurucusu Osman Gazi'den itibaren timar tevcih edilmeye başlandığı görülmektedir.

Tahrirler yapıldıktan sonra tesbit edilen vergi gelirleri dirlik denilen belirli büyüklükteki parçalara ayrılarak rütbe ve makama göre dağıtılmaktadır. En büyük pay, padişah hasları (havâss-ı hümâyûn) adı altında merkez hazinesine ayrılmaktadır. Geri kalanı timar ordusuna tahsis olunmaktadır. Has denilen ve geliri 100 bin akçeden başlayan büyük dirlikler vezir, şehzade, beylerbeyi ve sancakbeyi gibi yüksek rütbeli şahıslara verilmektedir. 20 bin akçeden başlayıp 100 bin akçeye kadar geliri olan zeametler ise defter kâtipleri, timar defterdarları gibi orta dereceli devlet adamlarına ve sipahi subayların verilmektedir. 2-3 bin akçeden başlayıp 20 bin akçeye kadar olan dirlikler ise timarlı sipahilere tevcih olunmaktadır. En büyük dirlik grubu sipahi timarıdır. Timarların veriliş şekline ve statüsüne göre tezkeresiz ve tezkereli timar, serbest timar gibi çeşitleri vardır. Timar, kılıç tabir edilen bir çekirdek kısım ile daha sonra ilave edilen hisselerden oluşurdu. Evlada intikal halinde kılıç kısmı verilir. Timarlar idarî ve malî özerklikleri bakımından serbest olan ve olmayan timarlar olarak iki kısma ayrılırdı. Serbest timarlarda suçları tâkip, tutuklama ve mahkeme kararı alındıktan sonra cezaların infazı yetkisi ile para cezalarının toplama hakkı dirlik sahiplerine aitti. Hâlbuki serbest olmayan timarların sahipleri, bu tür suçlardan alınacak para cezalarını bağlı bulunduğu sancakbeyleri veya subaşlıları ile paylaşmak mecburiyetinde idiler.

Osmanlı imparatorluğu idarî bakımdan eyalet ve sancaklara ayrılmıştı. Eyalet idaresinin başında beylerbeyi vardı. Asıl görevi eyaletindeki timar ordusuna komuta etmek beylerbeyi aynı zamanda idarî ve mülkî âmir idi. Beylerbeyilik divanı denilen ve merkezdeki divan-ı hümâyûn'un benzeri bir kurum vasıtasıyla eyaletin meseleleri çözümlenirdi. Osmanlı devletinde timar sisteminin uygulandığı yerler ile uygulanmayan yerler arasında idarî bakımdan farklılık ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilkinde salyanesiz eyaletler ikincisine de salyaneli eyaletler denilirdi. Salyaneli olanlar eyalet gelirini her yıl merkeze salyane olarak gönderirlerdi. Salyanesiz eyaletlerin ise sadece padişah haslarının geliri merkeze alınır.

Bunun dışında Eflak, Boğdan, Erdel eyaletlerinde Hıristiyan prenslikler tarafından idare edilirdi. Kırım ile Mekke ve Medine'nin ayrı idarî statüleri vardı.

Osmanlı imparatorluğu, XIX. yüzyıldan önce eyalet ve sancak idaresinden ayrı olarak adli bakımdan kazâ denilen bölgelere ayrılmıştı. Kazâ bölgesinin âmiri kadı idi. İdarî, adli, askerî, malî, beledî alanda çok geniş yetkilere sahip olan kadılar doğrudan divan'a bağlı idiler. Kazâ kadılıkları ve sancak ve eyalet kadılıkları olmak üzere iki tür kadılık vardı. Kaza kadılıkları küçük merkezlerdi. Buralarda kadıaskerler tarafından kadılar tayin edilirdi. Sancak ve eyalet kadılıklarına ise XVI. yüzyılın ortalarına kadar kadıaskerlerce daha sonra şeyhülislam tarafından kadı tayin edilmeye başlanmıştır. Mevleviyet denilen büyük şehirlerin kadılarına molla denirdi. Kazâ, ticarî ve kültürel üstünlüğü ile çevresindeki köylerin merkezi olmuş bir kasaba veya şehre denirdi. Osmanlı imparatorluğu adli bakımdan birçok kazâ bölgesine ayrılmıştı. Her kazâ doğrudan divan'a bağlı olup idarî-askerî teşkilattan ayrı bir kazâ idaresi mevcuttu. Kazâ idaresinin başı kadı idi. İdarî, askerî, malî, beledî ve adli alanlarda çok geniş yetkilere sahip olan kadı'nın esas görevi yargıçlıktı. Kadı'ya yargı işlerinde naip ve kazâ müftüsü yardımcı olurlardı. Muhzirbaşı, asesbaşı ve subaşı asayiş konusunda kadının en önemli yardımcıları konumundaydılar.

Tanzimat'tan sonra kadıların birçok yetkileri kaldırılmış ve sadece şer'î mahkemelerin hâkimi durumuna gelmişlerdir. Şehir subaşlıkları da kaldırılarak yerine zabtiye teşkilatı kurulmuştur.

Sancakbeyi esas itibarıyla timar ordusunun komutanı idi. Sancağındaki sipahilerle seferlere katılırdı. İdarî ve mülkî âmir olarak sancak kadısı ile beraber hareket ederdi. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yurtluk-ocaklık ve hükümet denilen farklı idarî statüye sahip sancaklar vardı. Feodal bir yapının hüküm sürdüğü bu sancaklar eski hâkimlerine bazı idarî imtiyazlarla verilmişti. Sancakbeyliği belirli bir aileye mülk olarak bırakılmıştı. Ancak askerî, malî ve adli bakımdan merkeze bağlı idiler.

XIX. yüzyılda başlayan modernleşme döneminde eyalet ve sancak düzeninde değişimler meydana gelmiştir. Eyalet yönetimine sivil kökenli valiler paşa unvanı ile atanırken sancaklara mutasarrıflar, idarî bir birim haline getirilen kazâlara ise kaymakamlar atanmıştır. Ayrıca kazanın alt birimi olarak nahiyeler ihdas edilmiş ve buralara nahiye müdürleri atanmıştır.

Kendimizi Sınavalım

1. Sahib-i arz kime denir?
 - a. Toprağı ekip biçen reayaya
 - b. Tımarlı sipahiye
 - c. Kendilerine çiftlik verilmiş olan Müslüman evli reayaya
 - d. Müslüman, evli fakat kendilerine çiftlik verilmemiş olan reayaya
 - e. Mülk arazi sahiplerine
2. Aşağıdakilerden hangisi mülkî, beledî, askerî ve mali yetkileri olan görevlidir?
 - a. Kadı
 - b. Sancakbeyi
 - c. Beylerbeyi
 - d. Kadıasker
 - e. Müfti
3. Serbest timarlarda tamamı sipahi tarafından tasaruf edilen vergiler hangileridir?
 - a. Bâd-ı hevâ grubu vergiler
 - b. Şahıs başına alınan vergiler
 - c. Maktu vergiler
 - d. Tekâlif-i divaniye
 - e. Tekâlif-i örfiye
4. Osmanlı ıslahatçılarından Koçi Bey eserini hangi padişaha sunmuştur?
 - a. Kanunî Sultan Süleyman
 - b. I. Ahmed
 - c. III. Murad
 - d. IV. Murad
 - e. IV. Mehmed
5. Paşa sancağı denilen sancağın idarecisi aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Sancakbeyi
 - b. Mirлива
 - c. Miralay
 - d. Yurtluk-Ocaklık sancakbeyi
 - e. Beylerbeyi
6. Yurtluk ocaklığı ve hükümet sancakları diğer sancaklardan ayıran temel özellik aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Genellikle aşiret hayatının geçerli olduğu yerlerdir
 - b. Sancakbeyileri bütün seferlere katılırlar
 - c. Merkezi hazineye düzenli vergi öderler
 - d. Sancakbeyiliği mülk olarak verilmiştir
 - e. Genellikle Diyarbekir ve Van eyaletinde bulunmaktadır.
7. Kadısının geliri 150 ila 500 akçe arasında olan kazâlara ne ad verilir?
 - a. Kazâ kadılığı
 - b. Divan kadılığı
 - c. Mevleviyet
 - d. Mutasarrıflık
 - e. Toprak kadılığı
8. Zeamet daha çok kimlere verilir?
 - a. Sipahilere
 - b. Defter kâtiplerine
 - c. Sancakbeyilerine
 - d. Subaşıllara
 - e. Naiplere
9. Reaya ile sipahi arasındaki meseleler nerede görülürdü?
 - a. Enderunda
 - b. Birunda
 - c. Beylerbeyilik divanında
 - d. Bâbîâlîde
 - e. Sancak divanında
10. Mısır eyaleti hangi eyalet grubuna girer?
 - a. Salyaneli
 - b. Salyanesiz
 - c. İmtiyazlı
 - d. Merkezi
 - e. Bağlı eyalet

Kendimizi Sınyalım Yanıt Anahtarı

1. b Yanıtınız yanlış ise “Timar” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. a Yanıtınız yanlış ise “Kadı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. a Yanıtınız yanlış ise “Timar” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. d Yanıtınız yanlış ise “Timar sisteminin Bozulması” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. e Yanıtınız yanlış ise “Eyalet ve Beylerbeyi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. d Yanıtınız yanlış ise “Yurtluk Ocaklık ve Hükümet Sancaklar” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. c Yanıtınız yanlış ise “Kadı ve Naip” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. b Yanıtınız yanlış ise “Zeamet” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. c Yanıtınız yanlış ise “Eyalet ve Beylerbeyi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. a Yanıtınız yanlış ise “İdarî Bakımdan Eyaletler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Ulaşım ve iletişim vasıtalarının bugünkü kadar gelişmemiş olduğu eski devirlerde devletin vergileri merkezi bir hazinede toplayıp oradan devlet memurlarına ve askerlere dağıtması hayli müşkildi. Para ekonomisi çok gelişmiş değildi. Birçok vergi de para olarak değil, aynı olarak toplanıyordu. Bu yüzden devlet için belirli bir bölgenin vergi gelirini askere havale edip bunun karşılığında sefere gelmesini talep etmek daha kolaydı. Böylece devlet hem vergi toplamak külfetinden kurtuluyor hem de ihtiyacı olan askeri karşılamış oluyordu.

Sıra Sizde 2

Reâyâ çiftliği mülk değildi. Çiftlik üzerinde reâyâyâ bir nevi kiracı durumundaydı. Çiftliği satamaz, hibe ve vakf edemezdi. Belirli şartlarla evlada intikal ettirilebilirdi. Sipahi timarında da benzeri bir durum söz konusuydu. Timar sipahinin mülkü değildi. Satamaz, hibe ve vakf edemezdi. Belirli şartla evlada intikal ettirilebilirdi. Bu yönleriyle reâyâ çiftliği ile timar arasında benzerlik vardır. Ancak timar çiftlik gibi bir arazi değil, belirli bir bölgenin vergi gelirleri demektir.

Sıra Sizde 3

Avrupadaki serfler üzerinde zirâat ettikleri topraklar gibi senyörlerin mülkü, bir nevi toprak kölesi idi. Senyör malikânesini satarsa üzerindeki serfi de satarı. Serfler kolay kolay serflikten çıkamazlardı. Osmanlı reâyâsı ise köle ve mülk değildi. Çiftbozan akçesi denilen ve bir yıllık öşür vergisinin karşılığı olan parayı ödedikten sonra istediği yere gidebilirdi. Sipahinin reâyâ üzerindeki hakları sınırlı idi. Bunlar kanunnamelerde tesbit edilmişti. Sadece, ekip biçtiği çiftliği 3 yıldan fazla nadasa bırakamazdı. Çiftliğini bir başkasına devredip dilediği yere göç edebilirdi.

Sıra Sizde 4

Süleyman Han Osmanlı hükümdarlarının en büyüklelerinden biridir. Onun zamanında imparatorluk en ihtişamlı çağını yaşamıştır. Bu sebeple sonraki dönemlerde yaşayan Osmanlı yazarlarının gözünde efsaneleşmiştir. Onun, çıktığı seferleri zaferle bitirmesi, mükemmel bir ordu ve donanmaya sahip olması ve devlet düzeniyle ilgili birçok kanunlar tertip edilmiş olması dolayısıyla onun zamanı ideal bir devir olarak algılanmıştır.

Sıra Sizde 5

Osmanlı imparatorluğu çok geniş bir coğrafyayı kaplıyordu. Bu geniş coğrafya üzerinde birbirinden çok farklı etnik, dinî ve sosyal özelliklere sahip ülkeler vardı. Erdel, Eflak ve Boğdan gibi halkı tamamen Hıristiyan olanlar bulunduğu gibi Kırım gibi Cengiz Han soyundan gelen güçlü bir hanedan tarafından yönetilene de vardı. Mekke ve Medine’de peygamber soyundan gelen emirlerin idaresinde idi. Bu sebeple tek bir statüye sahip eyalet ve sancak düzeni tesis etmek imkânsızdı.

Sıra Sizde 6

Divan-ı hümayûn aynı zamanda en üst mahkeme ve temyiz kurumu durumundadır. Divan üyesi olan kadıaskerler adli meseleleri çözüme kavuştururlardı. Divan, bugünkü Yargıtay ve Danıştay kurumlarının fonksiyonunu yerine getiriyordu.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Akdağ, Mustafa (1977), **Türkiye’nin İktisadî ve İçtimai Tarihi**, I, II, İstanbul.
- Aksüt, Ali Kemal (1939), **Koçi Bey Risalesi**, İstanbul.
- Âşikpaşazâde Tarihi, (1992), (neşr. Atsız), İstanbul.
- Ayni Ali Efendi (1280), **Kavânin-i Âl-i Osmân der-Hülâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Divân**, İstanbul.
- Barkan, Ömer Lütfi (1980), **Türkiye’de Toprak Meselesi**, İstanbul.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Çiftlik”, **İslâm Ansiklopedisi**, MEB, III.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Timar”, **İslâm Ansiklopedisi**, MEB, X.
- Barkan, Ömer Lütfi (1943), **XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirâi Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları I: Kanunlar**, İstanbul.
- Barkan, Ömer Lütfi (1953-54), “H.933-934/M.1527-1528 Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”, **İÜİFM**, XV/1-4, s.251-329, İstanbul.
- Bayrakdar, Mehmet (1991), **Bitlisli İdris**, Ankara.
- Beldiceanu, Nicoara (1985), **XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı devletinde Timar**, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara.
- Denny, J., “Sancak”, **İslâm Ansiklopedisi**, MEB, X.
- Ebu’l- Ula Mardin, “Kadı”, **İslâm Ansiklopedisi**, MEB, VI.

- Emecen, Feridun (1989), **XVI. Yüzyılda Manisa Kazası**, Ankara.
- Faroqhi, Suraiya (1978), “16. Asırda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar: İç İl, Hamid, Karahisar-ı Sahip, Kütahya, Aydın ve Mentеше”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, I, Ankara.
- Gökbilgin, M. Tayyib (1952), “XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü”, **IV. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 10-14 Kasım 1948, s.433-444, Ankara.
- Gökbilgin, M. Tayyib, “Nâhiye”, **İslâm Ansiklopedisi**, MEB, VIII.
- Göyünç, Nejat (1969), “Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı”, **Tarih Dergisi**, XXIII, İstanbul.
- Göyünç, Nejat (1975), “Kanuni Devri Başlarında Güneydoğu Anadolu”, **Atatürk Konferansları**, 1971-1972, Ankara.
- Göyünç, Nejat (1991), “Ocaklık Deyimi Hakkında”, **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan**, İstanbul.
- Güçer, Lütfi (1964), **XVI. ve XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Hubûbât Meselesi ve Hubûbâtın Alınan Vergiler**, İstanbul.
- Huart, Cl., “İdris-i Bitlisi”, **İslâm Ansiklopedisi**, MEB, V.
- İnalcık, Halil (1993), **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, İstanbul.
- İnalcık, Halil, “Kırım Hanlığı”, **İslâm Ansiklopedisi**, MEB, VI.
- İnalcık, Halil (1987), **Fâtih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar**, Ankara.
- İnalcık, Halil (2004), **Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)**, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul.
- İnalcık, Halil (1954), **Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid**, Ankara.
- İnalcık, Halil, “Eyalet”, **E2 (Encyclopedia of Islam, New Edition)**.
- Köprülü, M. Fuad, “Bayrak”, **İslâm Ansiklopedisi**, MEB, II.
- Köprülü, M. Fuad (1981), **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, İstanbul.
- Kunt, Metin (1978), **Sancaktan Eyalete, 1150-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi**, İstanbul.
- Kurt, Yılmaz (1996), **Koçi Bey Risalesi (Eski ve yeni harflerle)**, Ankara.
- Ménage, V., “Beglerbeg”, **E2 (Encyclopedia of Islam, New Edition)**.
- Neşri (1987), **Kitâb-ı Cihânnümâ**, I, Ankara.
- Ortaylı, İlber (1994), **Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı**, Ankara.

- Pakalın, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, II, İstanbul.
- Sahillioğlu, Halil, “Ze’âmet”, **İslâm Ansiklopedisi**, MEB, XIII.
- Süleyman Sudî (1996), **Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)**, (Hzr. Mehmet Ali Ünal), İsparta.
- Turan, Osman, “İkta”, **İslâm Ansiklopedisi**, MEB, V.
- Uluçay, M. Çağatay, “Koçi Bey”, **İslâm Ansiklopedisi**, MEB, VI.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1988), **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, Ankara.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1984), **Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Ankara.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1970), **Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal**, Ankara.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1984), **Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı**, Ankara.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1972), **Osmanlı Tarihi, I**, Ankara.
- Ünal, Mehmet Ali (1991), “XVI. Yüzyıl Sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, VI, s. 59-77, İzmir.
- Ünal, Mehmet Ali (1989), **Harput Sancağı (1518-1566)**, Ankara.
- Ünal, Mehmet Ali (1994), “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri”, **X. Türk Tarih Kongresi’ne Sunulan Bildiriler**, 22-26 Eylül 1986, s. 2211-2220, Ankara.
- Ünal, Mehmet Ali (1994), “XVI. Yüzyılda Palu Hükümeti”, **XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 5-9 Eylül 1990, Kongreye Sunulan Bildiriler**, III, Ankara, 1071-1096.
- Ünal, Mehmet Ali (1999), **Çemişgezek Sancağı (1518-1566)**, Ankara.
- Ünal, Mehmet Ali (2011), **Osmanlı Tarih Sözlüğü**, İstanbul.
- Yücel, Yaşar (1974), “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler”, **Belleten**, XXVIII/152, s.657-708, Ankara.
- Yücel, Yaşar (1977), “XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdarî Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler”, **Belleten**, XLI/163, Ankara.

5

Amaçlarımız

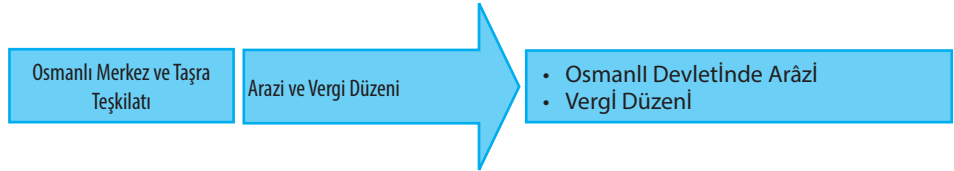
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Arazi ve vergi düzeninin ana hatlarını ve işlevini tanımlayabilecek;
- Arazinin tasarruf şartlarını açıklayabilecek;
- Vergi düzenini yerleştirmek için yapılan tahrirleri ve Osmanlı vergi sisteminin dayandığı esasları tarihî gelişimi içinde açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Tahrir
- Mirî Arazi
- Mülk Arazi
- Vakıf Arazi
- Çiftlik
- Resm-i Çift
- Öşür
- Âdet-i Ağnam
- Avârız
- Tekâlif-i Divaniye
- Zuhurata Bağlı Vergi
- Cizye
- Resm-i İspenç

İçindekiler

Arazi ve Vergi Düzeni

OSMANLI DEVLETİNDE ARÂZİ

İslâm hukukunu temel hukuk kodu olarak benimsemiş olan Osmanlı ulemasının İslâm arazi hukukunu ufak tefek bazı değişikliklerle kendi dönemlerindeki şartlara adapte ettiklerinde şüphe yoktur. Osmanlı devletinde toprağın hukukî statüsü ve tasarruf şekli bakımından imparatorluğun her tarafına şamil tek bir sistem uygulanmamıştır. Osmanlı idarecileri, genellikle fetih yoluyla imparatorluğa katılan geniş ülkelerde eskiden beri uygulana gelen örf ve âdetleri, hukukî ve fiilî durumları göz önüne alarak her bölgenin kendi özelliğine göre şekillenen istikrarlı bir yapı oluşturmaya çalışmışlardır. Bu yüzden temelde, timar sisteminin uygulandığı eyaletlerle bu sisteme dâhil edilmeyen eyaletler arasında askerî, idarî ve malî alanda bazı farklılıklar ortaya çıkmıştır. Ancak timar sisteminin uygulanmadığı bölgelerde toprağın hukukî durumu ve tasarruf biçimleri açısından birçok noktada benzerlik, hatta ayniyet görülür. Bu sebeple imparatorluk genelinde toprağın hukukî vaziyetini ana hatlarıyla şu şekilde tasnif etmek mümkündür. *Mîrî, mülk ve vakıf*.

Mîrî Araziler

Bu araziler, Hıristiyanlardan feth olunmuş ve rakabesi yani çıplak mülkiyeti devlete ait olan topraklardır. Fakat bunların tasarruf hakkı *tapu resmi* denilen peşin bir kira bedeli alındıktan sonra, daimî ve irsî bir nevi kiracılık sözleşmesiyle onları işleyecek olan köylülere (reâyâ) bırakılmıştır. *Reâyâ*, kiracısı bulunduğu bu toprakları işleyerek elde ettiği mahsulden devlete veya devletin tayin ettiği sipahiye, öşür denilen bir vergiyi ödemekle mükelleftir. Bazı hallerde ise yarıcılık usûlü ile çiftlikler köylüye ekip biçmeye verilebilirdi. Bu durumda tarla ve tohum devletten, emek ise köylüden olurdu.

Bu toprakları ekip biçen reâyâ ayrıca *resm-i çift* adı altında bir vergi daha öderdi ki, XVI. yüzyılın büyük hukukçusu Ebu's-suûd Efendi bunu **harâc-ı muvazzaf** olarak değerlendirmektedir. Bu tür toprakları dirlik sahibi olan sipahi kendisi işleyemez ve çiftçinin elinden de sebepsiz yere alamazdı. Çiftçinin toprağı işleme şartları, hangi üründen hangi oranda vergi ödeyeceğı ve ne zaman ödeneceğı gibi hususlar *sancak kanunnâmeleri*'nde tek tek açıklanmıştı.

XVIII. yüzyılda *âyânlar*, devlete ait toprakların çoğunu ele geçirmiş, âdeta mülkleri haline getirmiş bulunuyorlardı. XIX. yüzyıla girildiğinde bu durum devam ediyordu. Tanzimat'la birlikte *timar sistemi* kaldırıldı ve toprakta *mülkleşme* başladı.

Harac-ı muvazzaf: Arazinin yüz ölçümüne göre alınan vergi. Osmanlı hukukçularınca çift resmine karşılık sayılmıştır.

1858 yılında arazi kanunnâmesi çıkarılarak toprak sistemi yepyeni esaslara bağlandı. Bu kanunnâmeye göre toprakların statüsü şu şekilde tesbit edildi:

Mülk Topraklar: Bunlar, her türlü tasarruf hakkı sahibine ait olan arazilerdi. Miras bırakılabilir, satılabilir, hibe edilebilir ve rehin bırakılabilirdi. İstenirse vakf edilebilirdi.

Vakıf Araziler: Vergi geliri dinî, ilmî ve sosyal kurumlara tahsis edilen arazilerdi. Bu arazileri vakıf reâyâsı denilen çiftçiler işlerlerdi. Denetimi evkaf nezâreti'ne aitti.

Mîrî Topraklar: Mülkiyeti devlete ait olan ziraata elverişli arazilerdi.

Terk Edilmiş Araziler (Arazi-i Metruke): Bunlar, kimseye ait olmayıp, köy ve kasaba halkı tarafından ortak kullanılan mera, meydan, yol vs gibi yerlerdi.

Hiçbir İşe Yaramayan Araziler (Arazi-i Mevat): Bunlar, ekilip, biçilmeyen, ıssız ve boş araziler idi.

Arazi kanunnâmesi yürürlüğe konduktan sonra, topraktan alınan vergiler kaldırılmış ve sadece üründen alınan % 10 nisbetinde bir vergi konulmuştur. Bir de tapu nizamnâmesi konularak arazilerin sayımı, yani kadastro yapılmıştır.

1867 yılından sonra ise, yabancılarla mülk toprakların satışı serbest bırakılmıştır.

Mîrî Arazinin Tasarruf Şekli

Reâyâ Çiftlikleri

Timar sistemi dâhilindeki mîrî arazilerde tahrir yapılarak toprağı işleyecek olan *reâyâyâ* verilmek üzere belli birimlere, yani bir *çiftçi* ailesinin işleyebileceği büyüklükteki parçalara ayrılmıştı. Bu parçalara *çift* veya *çiftlik* deniyordu. *Çiftlik*, ziraat yapılan yer demek olup, genellikle “*bir çift öküzün işleyebileceği arazi*” olarak tanımlanmıştır.

Ancak resmi tanıma göre bir çiftlik arazi bulunduğu mahalle ve toprağın yetiştirme kabiliyetine bağlı olarak değişmek üzere âlâ (verimli) yerden 60-80, evsat (orta halli) yerden 80-100 ve ednâ (kıraç) yerden 100-150 dönüm arası olarak tesbit edilmiştir. Dönüm ise “*yürümek adımı ile eni ve uzunluğunu kırk adım yer*”e deniyordu. Fakat uygulamada, dönümü belirlemek için herkesin yürümesi ve adımı bir olmayacağından tahrirler sırasında ve çeşitli arazi anlaşmazlıkları ortaya çıktığında, uzunluğu devlet tarafından tesbit edilmiş iki ucu *mühürlü mîrî* organ kullanılıyordu.

Yukarıda verilen ölçüler içerisinde yer tasarruf eden *reâyâ*, tahrir defterlerine *çift* (tam çift) yarısı kadar yer tasarruf eden de nîm çift (yarım çift) olarak kaydediliyordu. Bazı bölgelerde ise bir *çiftçi* ailesine 2, 3 ve hatta 4 *çift* verildiği de olabiliyordu. *Nîm çift*'den az yerler ise, ekseriya 2 dönüme 1 akçe olarak tayin edilmiş bulunan *resm-i zemîn* (dönüm resmi) eda etmesi şartıyla topraksız *reâyâyâ* veriliyordu. Çiftlik tasarruf eden reâyânın evli ve Müslüman olması şarttı.

Reâyâ, bir nevi kiracılık sözleşmesiyle kendisine bırakılmış olan *çiftlik* için her yıl *resm-i çift* denilen bir vergi ödediği gibi, elde ettiği üründen de öşür verirdi. *Çiftçi* elindeki araziye satamaz, hibe, rehin ve vakf edemezdi. Ayrıca sebepsiz yere üç yıldan fazla üst üste nadasa bırakamaz, ekip biçtiği yeri boş (boz) bırakıp gidemez ve başka bir sanatla meşgul olmazdı. Toprağını bırakıp “*terk-i diyar*” ettiği takdirde, öşür bedeli ile *çift* resmini sipahiye ödemek zorundadır. *Çift* bozan akçesi denilen bu resim, bir defaya mahsus olarak alınırdı. Bu resmi ödeyen *reâyâ* istediği yere gidebilirdi. Aksi halde *sipahi*, toprağını terk etmiş olan raiyyetini köyüne dönmeye mecbur edebilirdi.

Reâyâ öldüğü takdirde çiftliği, bir oğlu varsa ona, birden fazla oğlu varsa defterde *mücerred* yazılmış olan oğluna intikal ederdi. Diğer oğulları *bennâk* kaydedilirdi. Oğula intikal halinde sipahiye tapu resmi ödenmezdi.

Fakat *reâyâ* öldüğünde oğlu yoksa çiftliği, kızı, kardeşi ve sair akrabalarına tapu resmi ödemek kaydıyla tercihen verilirdi. Ancak akrabanın çiftliğin bulunduğu köyde oturması şarttı. *Reâyânın* akrabası yoksa sipahi çiftliği dilediğine *tapu resmi* karşılığında verebilirdi.

Hassa Çiftlikler ve Çayırar

Sipahi timarında, doğrudan doğruya sipahi tarafından işletilen ve “*kılıç yeri*” tabir edilen “*hassa çiftlikler*” ve “*hassa çayırar*” vardı. Bağ ve bahçe de hassa olabilmektedir. Bizzat sipahiler tarafından işletilen bu çiftliklerin kökeni, Osmanlı öncesinde mevcut olan mâlikâne sistemine bağlanmaktadır. Sipahinin kendisi ve ailesi efradı meşgul olmadığı takdirde hassa çiftlikler, sipahi tarafından, mirî topraklardan ayrılıp, reâyâ çiftliklerinden farklı olarak, tamamen şahsî ve serbest bir anlaşma usûlü ile kiraya verilebilirdi. Bu tür kiracılık münasebetleri, mahallî örf ve âdetlere göre ayarlanan bir çeşit “**ortakçılık**” şeklini almaktaydı. Meselâ bazı yerlerde tohum ve çift hayvanları sipahi tarafından temin edildiği takdirde, mahsul yarı yarıya paylaşılmakta olduğu gibi, bazen de sipahi mahsulün 1/4’ini almaktaydı. Bu nevi tarla, çayır, bağlar sipahinin mutlak mülkü değildi. Çünkü sipahi bunları satamaz, satsa dahi kendisinden sonra gelen sipahi satış işlemi iptal ettirirdi. Bu gibi hassa çiftlikler ile hassa çayırar ve hassa bağ ve bahçeler timarın “*kılıç yeri*”ne bağlı demirbaşları idi.

Ortakçılık: Tapu sistemi çerçevesinde toprağın tasarrufuna ve işleme hakkına sahip olan reayanın aksine, ortakçı başka birine ait toprağı işler. Toprak sahibi genellikle üretim araçlarını temin eder, bazen barınacak yer de verir ve ürünü eşit olarak paylaşırlar. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011, 531.

Zeminler

Osmanlı İmparatorluğu’nda Nim çift’den küçük olan ve hububat ziraati yapılan arazilere *zemin* adı verilmektedir. Bu arazilerde zirâat yapan raiyyet çok defa tahrir defterlerinde *bennâk* yazılanlardır. *Bennâk* ise Müslüman, evli fakat kendisine çiftlik verilmemiş köylü demektir. Bazı defterlerde bunlardan *ekinli bennâk* olarak bahs olunur. Zeminleri ekip biçenlerden iki dönüme bir akçe vergi alınmaktadır. *Resm-i zemîn* veya *resm-i dönüm* denilen bu verginin miktarı nim çift’den alınan resimden fazla olamaz. Zeminlerin de reâyâ çiftliği gibi bölünmediği anlaşılmaktadır.

Mezraalar

Mezraa, ziraat yapılan fakat sürekli olarak nüfus barınmayan yerlere denmektedir. Türkçedeki karşılığı “*ekinlik*”tir. *Mezraalar*, genellikle, evvelce meskûn iken zamanla ahali “*perâkende*” olmuş (dağılmış), terk olunmuş köy yerleridir. Bir yerin müstakil *mezraa* sayılması için harabesi ve suyu ile mezarlığı olup olmadığı dikkate alınmaktadır. Öte yandan bazı mezraalarda değirmen bulunduğu da anlaşılmaktadır. Tahrir defterlerinden bir yerin nasıl mezraa haline geldiğini ya da bir mezraanın nasıl bir köye dönüştüğünü takip etmek mümkün olmaktadır. Buna göre bir tahrirde mezraa veya *virân karye* (köy) kaydedilmiş olan bazı yerlerin sonraki tahrirlerde karye haline geldiği görülmektedir. Keza tersine bir gelişme olarak ilk tahrirde karye olan bazı yerlerin de zamanla ahalisinin dağılması üzerine *mezraa* durumuna geldiğini biliyoruz.

Mezraalarda çok defa çevre köyler halkı, bazı cemâatler ya da bazı şahıslar ziraat yapmaktadır. Bununla ilgili tahrir defterlerinde gerekli açıklamalar yapılmıştır. *Mezraa* gelirleri *sipahi* timarı içerisinde yer aldığı gibi padişah ve sancakbeyi hasları ile zeâmetler içerisinde de dâhil edilebilmektedir.

Bugün ülkemizde kaç çeşit arazi vardır? Osmanlı devri ile karşılaştırınız.

Mülk Arazî

Çıplak mülkiyeti (rakabesi) gerçek şahıslara ait olan topraklardır. Bunun kaynağı da esasen *mîrî* arazidir. Yani mülk arazi ya hükümdar tarafından *mîrî* araziden bir kısmının şahıslara temlik edilmesiyle, ya da imparatorluğa yeni katılan yerlerde eskiden beri mülk olarak tasarruf edilen yerlerin, hükümdarın sahipleri elinde mülk olarak bırakılmasıyla meydana gelir.

Mülk arazide arazinin ekip-biçme hakkı mülkiyet sahibinin değil, reâyânındır. Mülkiyet hakkı sadece devletin alması gereken şer'î vergileri kapsar. Mülkiyet sahibi sadece bu hakkını satabilir, vakıf ve hibe edebilir yani mülkün, mülkiyet sahibine tanıdığı bütün hakları kullanabilir. Fakat kendisi ekip biçemez ve üzerinde ziraat yapan köylülere de müdahale edemez.

Çok yaygın olmayan bu usûl, her zaman uygulanmamıştır. Bu tür araziler daha çok Anadolu'da bulunuyordu. Birçoğu da Osmanlılardan önce, Selçuklu hükümdarları zamanında mülk olarak verilmiştir. Osmanlılar, feth ettikleri yerlerde mülkiyet haklarına dokunmamışlardır.

Öte yandan kuruluş döneminde Rumeli'nde, bazı *akıncı beylerine*, yaptıkları hizmetler karşılığında mükâfat olarak bazı araziler mülk olarak verilmiştir. Bunların sayısı çok değildir.

Ayrıca, hububat ekilen arazi dışında, kullanılmayan kıraç araziler üzerinde bağ ve bahçe kurulursa, buralar da yapanın mülkü olurdu. Bu usûl, ağaç dikme ve etrafı şenlendirme konusunda teşvik edici bir rol oynamıştır.

Bu arazilerin tasarrufu, yani kullanma hakkı, bazen şahıslara, bazen de devlete ait olabilirdi. Tasarrufu devlete ait olduğu hallerde mülk sahibi, toprağın şer'î vergilerini almakla yetinirdi. Mülk sahibi, toprak üzerindeki mülkiyet hakkını hibe ve vakf edebileceği gibi satabilirdi de.

Ümerâ ve Ayan Çiftlikleri

Çift-hâne sistemi ile topraklar eşitlikçi bir yaklaşımla dağıtılmıştı. Bunun sebebi toprağın büyük çiftlikler haline getirilerek ekonominin hâkim sektörü alan zirâatin belirli ellerde toplanmasına engel olmaktı. Osmanlı sistemi topraksız köylü kadar, büyük toprak sahiplerini de normal saymıyor, sistemin dışında düşünüyordu. Ancak XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ümerâ ve âyanlar elde ettikleri imkânlarla büyük çiftlikler kurdular. Her ne kadar devlet bunları hiçbir zaman meşru kabul etmediyse de fiilen ortadan da kaldıramadı.

XVII. yüzyılın başlarında Anadolu'da Celâli isyanları yüzünden köylüler topraklarını bırakıp uzaklara, şehirlere ve korunaklı yerlere kaçtıkları zaman, askerî sınıftan olanlar, başta yeniçeriler ve kapıkulları boş buldukları toprakları hayvan yetiştirmek için çiftlikler haline getirdiler. Devlet, bu toprakları eski sahiplerine geri verdirmeye çalışmışsa da birçoğu askerî sınıf elinde çiftlik olarak kalmış ve sayıları zamanla daha da artmıştır. Sonraki dönemlerde âyanlar da bu tür çiftlikler kurmuşlardır.

Bağ ve Bahçeler

Osmanlı Devleti, hububat arâzisinin dışında kalan bağlık ve bahçelik alanlarda özel mülkiyeti kabul etmiştir. Hatta kıraç araziden bağ ve bahçe kurulmasını teşvik etmiştir. Sulama imkânının bulunduğu bölgelerde özellikle şehir ve kasaba

Çift-hâne Sistemi: Halil İnalçık'a göre çift resmi sadece şahsi bir vergi değildir. Aile emeği, bir çift öküz ve ikisinin birlikte işlediği arazi yani bir üretim ünitesi ve dolayısıyla bir mâli ünite söz konusudur. Vergilendirilen de bu birimdir. Kısacası çift resmi kombine bir vergidir. İnalçık, geç Roma İmparatorluğu'ndaki colon, Galya'daki mansus, Bizans'taki zevgarion ile Osmanlı çift hânesinin aynı şey olduğunu, köylü aile emeğine ve çift-öküz-saban teknolojisine dayanan küçük köylü işletmesini ifade ettiğini belirtmektedir. Ona göre çift-hâne sistemine Osmanlı üretim tarzı denilebilir. Çift-hâne sistemini Osmanlılar, Selçuklulardan iktibas etmiştir. Bu sistemde esas olan, toprağın bir ailenin işleyebileceği büyüklükte parçalara bölünerek aile çapında işletmecilik yapmaktır. Yine İnalçık'a göre, Osmanlı imparatorluğunun değişime ve gelişmeye, yani ekonomik sistemlerin ortaya çıkışına direnmesinde, durgun bir sosyo-ekonomik yapıya bağlı olmasında başlıca sorumlu da mîrî arazi rejimi ve çift-hâne sistemidir. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011, 171.

çevresinde bostan, bağ ve bahçe tarımı yapılıyordu. Buralarda yetiştirilen ürünler şehirdeki sebze ve meyve kapanlarında satılıyordu. İstanbul, Bursa, Edirne gibi büyük şehirlerin çevrelerinde sebzeçilik ve meyvecilik yaygındı. Mîrî arâziden dahi bağ, bahçe ve bostan kurulduğu, böylece mîrî tarlaların mülk haline getirildiği oluyordu. Ancak bu durum mîrî arâzinin vergi gelirini tasarruf eden timarlı sipahileri sıkıntıya sokuyordu. Bağ, bahçe yapılmış arâzilerin mülk sayılmasının etkisiyle gerek Hıristiyan ve gerek Müslüman ahali için bağ-bahçe sahibi olmak pek genelleşmişti.

Raiyyetin toprağı üzerinde olmayan yetişmiş bir ceviz ya da kestane ağacı sipahiye aittir. Dağlarda kendiliğinden yetişmiş olan kestane ağaçları hazineye aitti. Timar arazisi üzerindeki bir yer meyve bahçesi haline getirilmişse sipahi onu ekilebilir alan haline çeviremediği gibi, kira ödemek zorunda olan meyve ağaçları sahibini yani kiracıyı tahliye de edemezdi.

Bağ ve bahçelerden *öşr-i bağat* ve bağçehâ veya *öşr-i bağçehâ* ve *besâtin* gibi adlar altında maktu (götürü) vergiler alınırdı.

Vakıf Araziler

Vakıf arazinin kaynağı mülk arazi idi. Hayırsever mülk sahipleri, kendi mülkleri olan arazilerden elde edilen geliri, câmi, mescid, imaret, medrese, zâviye gibi sosyal amaçlı kurumların masraflarının karşılanması için vakf etmişlerdir. Bu takdirde mülkiyet vakfa geçerdi. Toprağın tasarrufu ve gelirinden faydalanma da vakfedilen maksada ait olurdu. Bu durumda rakabe kimsenin değildir.

Osmanlı imparatorluğu genelinde vakıflara tahsis edilmiş geniş tarım arazileri vardı. Bu araziler üzerinde zirâat yapan halka *vakıf reâyâsı* denirdi. Bunlar aynı reâyâ çiftliklerinde olduğu gibi toprağı eker biçerler ve vergilerini vakfa verirlerdi. Yani vakıflar, arazi üzerindeki bütün ürünün değil, sadece devletin alması gereken verginin mülkiyetine sahip idiler.

Fâtiş Sultan Mehmed, bu durumdaki birçok vakfı fesh ederek vakıf arazilerin çoğunu timara çevirmişse de, oğlu II. Bayezid zamanında bu araziler vakıflara iade edilmiştir.

XVI. yüzyılda vakıf gelirleri, toplam vergi gelirinin % 12'si gibi, mühim bir meblağ teşkil etmekte idi.

VERGİ DÜZENİ

Tahrirler (Vergi Sayımları)

Tahrirlerin Tarihçesi

Tahrirlerin gayesi vergi ve asker toplamayı belirli bir düzene kavuşturmaktı. Bu sebeple önemli siyasî organizasyonların meydana geldiği her yerde, bu tür sayımların yapılmakta olduğunu söyleyebiliriz. Osmanlı devletindeki tahrirler de eski İslâm-Türk devletlerinde veya daha evvel Çin, Roma veya İranda yapılmış olan tahrirlerin belli değişikliklere uğrayarak gelişmiş şekilleridir.

Meselâ eski çağlarda Mısır'da, İ.Ö 2500-3000 sene evvel başlamak üzere muntazam arazi tahrirlerinin yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Mısır'daki bu tahrirlerde herkesin elindeki toprak miktarı ölçülür, kıymeti ve hudutları tespit edilirdi. Bu tahrirlerle ilgili belgeler mâbetlerde özel bir arşiv dairesinde saklanırdı.

Benzeri nüfus ve vergi sayımları Roma İmparatorluğu'nda da vardı. Bu tahrirlerde her Romalı, sayım memurunun önüne gelerek ismini, babasının adını, aile

efrâdını, vergiye tâbi servetini, arazisini, kölelerini ve diğer mallarını, bunların değerlerini ve beyanlarını yeminle tasdik ederdi.

Orta çağda bir kısım Avrupa memleketlerinde de çeşitli şekillerde tahrirler yapılmıştır. Derebeyleri kendi malikâneleri içindeki tarla, çayır, hayvan ve halk hakkında tafsilâtı sayımlar yaptırmışlar ve tâbi buldukları daha büyük senyörlere karşı yapmaya mecbur oldukları sadakat yeminlerini yenileme merasimlerinde mal ve insan mevcutlarını sayıp dökmüşlerdir.

Krallar da kendi malikânelerinin yanı sıra, kendilerine tâbi bütün senyörlüklerin gelir kaynakları hakkında bilgi edinmek için büyük sayımlar yaptırmışlardır. Bunların dışında Avrupâda çeşitli zamanlarda krallar tarafından vergi ve asker toplamak maksadıyla tahrirler yaptırılmıştır. Bunları da Osmanlı devletindeki tahrirlere benzetmek mümkündür.

Osmanlı Öncesi Türk-İslâm Devletlerindeki Tahrirler

Osmanlılardan evvelki Türk-İslâm devletlerinde tahrirler yapılmakta idi. Araplar Mısır'da ve İspanya'da, Selçuklular İran'da, İlhanlılar İran ve Hindistan'da tahrirler yaptırmışlardı. Anadolu Selçuklularının da *iktâ sisteminin* esas olarak tahrirler yaptıkları bilinmektedir.

Köken itibariyle Anadolu Selçuklu Devleti'nin bir *uç beyi* olan Osmanlıların tahrir usûlünü onlardan aldıklarına şüphe yoktur. Yani Osmanlılar kendilerinden önceki Türk-İslâm devletlerinde uygulanmış olan devlet idaresine ait usul ve ge-

lenekler ile beraber tahrir usullerini de devam ettirmişlerdir. Selçuklular tahrir defterlerini Farsça olarak tertip etmişlerdir. Fakat Osmanlılar Türkçe kullanmışlardır. Bilhassa ilk zamanlarda bâzı Osmanlı defterlerinde Farsça formül ve ibarelerin yer alması ve *divânî* denilen rakam sisteminin kullanılmış olmasının sebebi, tahrir ve defter tutma tekniğinin Selçuklulardan alınmış olmasıdır.

Aslında Osmanlı teşkilât ve kanunlarının pek çoğu Selçuklu ve İlhanlı devlet gelenekleriyle Anadolu Beyliklerinde yaşamakta olan nizamlar sayesinde oluşup gelişmiştir.

Osmanlı Devletinde Tahrirler

Devletin idarî-malî teşkilâtının icabı olan tahrirlerin geçmişi Osmanlı devletinin kuruluşuna kadar uzanmaktadır. Araştırmalara göre; tahrirler, daha ilk padişahlar zamanından itibaren yapılmaya başlanmıştır.

Tahrirlerin kaç yılda bir yapıldığı konusunda Osmanlı kaynaklarında birbirini tutmayan görüşler varsa da yapılan araştırmalar tahrirlerin yalnızca yeni fethedilen memleketlerde değil, III. Murad devrine kadar hemen her padişah zamanında birçok defalar yapıldığını göstermiştir.

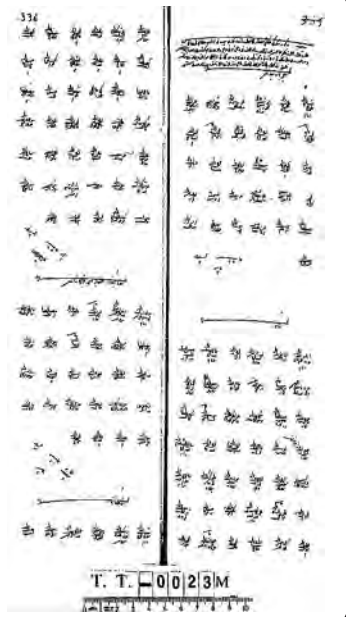
nızca yeni fethedilen memleketlerde değil, III. Murad devrine kadar hemen her padişah zamanında birçok defalar yapıldığını göstermiştir.

Tahrirlerin Yapılış Sebebi

İdarî, malî ve askerî zaruretlere tahrirleri gerekli kılıyordu. Çünkü devrin ulaşım ve iletişim şartları icabı, vergilerin para olarak toplanması ve nakli çok güçtü. Devlete

Resim 5.1

1487 Tarihli bir Mufassal Tahrir Defterinden iki örnek sahife

ait masraflar, asker ve memur maaşları ile diğer bâzı harcamaların doğrudan doğruya merkezî devlet hazinesinde toplanacak paralarla ve nakden ödenmesi mümkün değildi. Bu sebeple, eyaletlerdeki çeşitli vergi geliri kaynaklarına müracaat ediliyordu. Askerî veya idarî görevlerde bulunanlara maaşlarını veya diğer masraflarını, buldukları yerlerdeki vergileri kendi nâmına toplamak imkânı dirlik berâtları veriliyordu.

Kısacası tahrirlerin yapılış sebebi vergi düzenini yerleştirmek ve devletin vergi kaynaklarını çeşitli büyüklükte dirlikler halinde bölerek sipahilere dağıtmaktı. Fakat yeni bir padişah tahta geçtiği zaman çok defa yeni bir tahririn yapılması gündeme geliyordu. Çünkü her padişah değişikçe türlü hak, dirlik ve makam sahiplerinin ellerindeki berâtlar ile *vakıfnâme* veya *mülknâme* vs. gibi belgeleri yenilemeleri usûldü. Bunun sebebi Osmanlı hükümdarlık hukukunda yatmakta idi. Yeni bir padişah tahta çıktığında ölmüş bulunan önceki hükümdarın yaptığı bütün tasarruflar hukuken sona eriyordu. Böylece bütün üst seviyedeki devlet ricali ve alt derecelerdeki memurların ve askerlerin yeni hükümdar tarafından verilen emirle görevlerinde ibka edilmeleri gerekiyordu. Bundan dolayı herhangi bir devlet hizmeti yürüten istisnasız herkes *tecdid-i berât* (berât yenilemek) için merkeze başvuruyordu.

Ayrıca bu tür genel berât yenilemeleriyle, alınan *berât harcı*'ndan dolayı devlet hazinesi büyük bir gelir sağlıyordu.

Tahrirler sayesinde padişahlar, ülkesinin gerçek durumunu ve varlığını bütün teferruatıyla tespit ettirerek tanımış oluyordu. Bu sebeple ülkenin her tarafına tahrir heyetleri göndererek sayımlar yaptırıyorlardı. Tahrirler, ülkenin üretim, arazi, timarlılar ve vergi düzeni konusunda gerçek vaziyetini ortaya koymak bakımından büyük önem taşıyordu. Ülkenin gerçek durumu öğrenildikten sonra malî ve askerî alanda gereken düzenlemeler yapılabilirdi.

Tahrir yapılmasının sebeplerden birisi de yeni fethedilmiş olan memleketlerin Osmanlı devletine katılmasını resmen ve hukuken tespit etmek ve bölgenin bir envanterini çıkarmaktı. Yoksa yeni fethedilen memleketlerde Osmanlı hâkimiyeti fiilen yerleşmiş sayılmazdı. Buraların vergi kaynaklarının timarlı sipahilere devri de ancak bu şekilde mümkün olabilirdi.

Tahrirlerin Yapılış Şekli

Bir bölgenin tahririne karar verildiği zaman tahrir işlemi yürütecek bir *tahrir emîni* tayin edilirdi. *Mübâşir*, *il yazıcısı*, *muharrir* gibi isimlerle de zikir edilen eminin yanına bir de kâtip atanırdı. Bu kişiler, rüşvet ve iltimas gibi yolsuzluklara meydan verilmemesi için, her yönüyle mükemmel bir şahsiyete sahip, dürüst, âdil, dindâr ve tahrir tekniğini iyi bilenler arasından seçilirdi. Tahrir işi bir vilayetin bütün toprak tasarrufu, timar sistemi ve vergi düzenini ilgilendirdiğinden dolayı devletin en mühim addettiği işler arasındaydı. Bu sebeple tahriri yapacak olan *il-yazıcıları*'nın sorumlulukları da çok fazlaydı. Bundan dolayı tahrir emniğine, geniş bir hukuk anlayışına ve kanun bilgisine sahip, kadıaskerlik, kadılık, müderrislik, sancakbeyliği veya defterdârlık mevkilerindeki başarılı hizmetleriyle tanınmış ve o nisbette faziletli, yüksek şahsiyetler atanırdı. Aynı şekilde tahrir işleminde çok önemli yeri olan *kâtipler* de, daha önce *defterhane* bürolarındaki tahrir defterleri üzerinde yıllarca çalışmış ve devletin kanun ve hesap işlerine hakkıyla vâkıf yüksek memurlar arasından seçilirdi.

Tahrir emîni'ne, tahririn yapılacağı bölgenin kadısı ve hatta sancakbeyi ve beylerbeyi ile vilayetin ileri gelenleri de yardımcı olması için görevlendirilirdi.

Böylece en az bir *emin*, *kâtip* ve *kadı*'dan müteşekkil bir tahrir komisyonu teşekkül etmiş olurdu.

Tahrir komisyonu ilgili vilâyete gider ve öncelikle köy, mezraa gibi yerleşim merkezleri, tarım alanları, yaylak ve kışlaklar belirlenerek hukukî statüleri tesbit edilirdi. Ayrıca köy ve mezraalarda yaşayan halkın durumu da gözden geçirilir; vergi mükellefi aile veya fertlerin isimleri, tasarruf edecekleri arazinin miktarı ile bölgede mevcut, timar, vakıf ve mülk sahipleri ile padişah haslarının temsilcileri ve ellerine daha önceden herhangi bir sebeple *muâfiyetnâme* verilmiş olanlar belgelerine bakılarak tek tek kaydedilirdi.

Diğer taraftan köylünün ürettiği mahsuller belirlenirken bolluk ve kıtlık devirlerini dengelemek için üç yıllık ürün ortalaması esas alınır ve bu mahsullerden ne oranda vergi alınacağı ayrı ayrı yazılırdı.

Tahrir işlemi için belirli bir süre yoktu. Bir iki yılda tamamlanan tahrirler olduğu gibi 6-7 sene sürenleri de olabilirdi. Mesela 1515-16 yıllarında Osmanlı topraklarına katılmış olan Diyarbekir eyaleti tahriri 1518 Eylülünde tamamlanmıştı.

Tahrir Defterleri

Tahrir işlemi tamamlandıktan sonra iki tip defter tertip ediliyordu. Bunlardan birisine *defter-i mufassal*, diğerine de *defter-i icmâl* denirdi. Mufassal defter, her köyün ve mezraanın isimleri ile vergi mükellefi reâyânın adları, o bölgede yetişen ürünler ve bunlardan alınacak öşür miktarı ile diğer vergi ve resimlerin cinsleri ve miktarlarının yazılı olduğu defterdir.

İcmâl defterde ise her köyün ve mezraanın adı ile toplam ödeyecekleri vergi yekûnu ve dirlik sahibinin adı yer alırdı. Bazı icmâl defterlerde ise hâne ve mücerred gibi nüfusa ait rakamlara da yer verilirdi. *İcmâl defter* dirlik dağıtım işlemi yapıldıktan sonra tertip edilir ve daha sonra timarla ilgili ortaya çıkan anlaşmazlıklarda bu defterlere müracaat edilirdi. Her iki defterden ikişer adet düzenlenir ve birer nüshası tuğralanarak ilgili eyalet merkezine gönderilir, birer nüshaları da *defterhâne*'ye konurdu.

Yeni bir padişahın tahta çıkması veya genel olarak meydana gelen bir takım değişikliklerden dolayı, fetihten hemen sonra yapılmış olan ilk tahriri müteakip yeni bir tahrir daha yapılırdı. Bu durumda ilk tahririn sonuçlarını ihtiva eden deftere *defter-i atik*, yeni yapılan ise *defter-i cedîd* adı verilirdi. Şayet üçüncü bir tahrir söz konusu olursa, o zaman ilk tahrire ait deftere *defter-i köhne*, ikincisine *defter-i atik* ve sonuncusuna da defter-i cedîd denirdi. Şayet dördüncü bir tahrir yapılmışsa o zaman ilk iki tahrire ait defterler köhne, üçüncüsü *atik* ve sonuncusu da *cedîd* olurdu.

Arşivlerimizin en kıymetli hazinesi, hiç şüphe yok ki tahrir defterleridir. Bugün muhtelif arşiv ve kütüphanelerde, 2.000 kadarı elimizde kalmış bulunan bu defterler sayesinde biz, belirli bir tarihte Osmanlı devleti içinde herhangi bir bölgede yaşamakta olan nüfus, arazinin yapısı ve tasarruf şekli, zirâat şekil ve çeşidi, kimlerin hangi oranda, ne zaman vergi ödedikleri vs. gibi hususlara dair bilgi edinebilmekteyiz. Ayrıca, tahrir bölgelerinin, tarımla ilgili örf ve âdetleri ile vergi düzenini gösteren *kanunnâmeler*'i de bu defterlerde bulunmaktadır.

Yine bu tahrir defterlerinde her türlü bâc ve resimlerin toplandığı geçit, pazar, panayır ve gümrük mahalleri, mâden ocakları, tuzlalar ve dalyanlar buldukları yerlerde, senelik tahminî gelirleri ve işleyiş nizamları ile kaydedilmiştir. Ayrıca Osmanlı ülkesinin muhtelif kısımlarında derbend bekleyen, yol ve köprü tâmir eden veya kervansaraylara hizmet edenleri ve kale muhafızlarını *mâdenci*, *şapçı*, *tuzcu*, *yağcı*, *ortakçı* vs. gibi türlü görevlileri ve bunlara ait istatistikî rakamları da bu belgelerde bulabilmekteyiz.

Tahrir defterleri birer tapu kütüğü oldukları için, her köyün kimin timarı, mülkü veya vakfı olduğunu, bunların gelir kaynakları ile hukukî statü ve idarî düzenlerini ve köylerin durumlarını ve kısaca tarihçelerini öğrenme imkânı bulmaktayız.

Tahrir defterleri gibi sayımlar o çağlarda gelişmiş Avrupa memleketlerinde de görülüyordu. Ancak bunların birçoğunun tahrir defterleri kadar teferruatlı ve kıymetli bilgileri ihtiva etmediği bilinmektedir.

Tahrir defterlerinin, Osmanlı devletinin kuvvetle kurulup gelişmekte olduğu devirlere ait olanlarının muntazam ve mükemmel olduğu görülür. Bu dönemlerde tanzim edilmiş olan defterlerin tertip tekniği, yazı özellikleri, cilt, kâğıt, mürekkep vs. gibi malzemenin seçilişindeki zevk ve kalite üstünlüğü bakımından durmadan geliştiği görülmektedir. İlk zamanlarda daha fazla özetlenmiş bir şekilde tertip edilmiş oldukları görülen defterler, Fâtih veya II. Bayezid devirlerinde gelişmiş ve olgunlaşmıştır.

Tahrir defterlerinin şekil, tertip ve zenginlik bakımlarından olgunluk çağına ulaşmasında bu devirlerin *il-yazıcıları* ve onların *kâtiplerinin* payı büyüktür. Sağlam bir tahsil gördükleri anlaşılan bu kültürlü kişiler, ifade kuvveti, lisan bilgisi ve yazılarının güzelliği ile dikkati çekmektedir. Defter tekniğindeki gelişme Kanunî, II. Selim ve III. Murad devirlerinde en mükemmel şeklini bulmuştur. Fakat daha sonra yapılan ve sayıları giderek azalan tahrir defterleri ile XVII. yüzyılda yaygınlaşan avâriz ve cizye tahrirlerine âit örneklerde belirgin bir bozulma dikkati çekmektedir.

1858 tarihinde yapılan Arazi Tahririnin Cumhuriyet dönemine etkisi ne olmuştur?

SIRA SİZDE

Vergi Düzeni ve Vergiler

Osmanlı devleti XVI. yüzyılın başlarından itibaren fetihlerle sürekli genişlediği için devletin hukukî, askerî, malî ve sosyal yapısında da devamlı gelişme ve değişimler meydana gelmiştir. Bundan dolayı imparatorluğun her tarafına şamil tek bir vergi düzeni konulamamış, fethedilen her bölgenin coğrafi şartları, etnik ve kültürel özellikleri ile sosyal ve ekonomik yapısı dikkate alınarak ayrı ayrı düzenlemeler yapmak yoluna gidilmiştir. Ayrıca feth edilen bir ülkedeki ekonomik ve sosyal istikrarın bozulması endişesi de Osmanlı idarecilerini pragmatik davranmaya ve her yörenin yukarıda sayılan özelliklerini göz önüne alarak bir vergi sistemi geliştirmeye sevk etmiştir.

Bu sebeple her vilâyet ve her sancak için vergi sisteminin esaslarını belirleyen, vergi yükümlülükleri ile sipahi veya devlet ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini düzenleyen ayrı ayrı kanunnâmeler tertip edilmiştir. Hatta bazı hallerde bir sancak içerisinde farklılık gösteren coğrafi bir bölge veya topluluk için dahi ayrıca kanunnâmeler tanzim edilmiştir. Bu kanunnâmelerde vergi yükümlüsü *reâyânın* hak ve sorumlulukları, hangi ürünleri yetiştirecekleri, hangi oranda ve ne zaman vergi ödeyecekleri gibi hususlarla, sınaî ve ticarî faaliyetlerin nasıl vergilendirilecekleri tek tek açıklanmıştır. Öte yandan devlet görevlilerinin (*ehl-i örf'ün*) uyması gereken kaideler ile reâyânın riâyet etmesi gereken hususlar da kanunnâmelerde yer alır.

Vergi tahakkuk ettirmek ve bu tahakkuk eden vergiyi toplamak tarih boyunca kurulan bütün devletler için daima büyük bir mesele olmuştur. Çünkü âdil, verimli ve basit bir vergi düzeni tesis etmek kolay bir şey değildir. Her feth edilen ülkede vergi kaynaklarının tesbiti için tahrirler yapılmış ve devletin genel durumundaki gelişme ve değişimlere paralel olarak tahrirler yenilenmiştir. Tahrir sırasında vergi kaynaklarının gözden kaçmaması hususunda azami dikkat sarf edilmiş, muhtelif

sebeplerle vergilendirilemeyen kaynaklar sık sık yapılan teftişlerle vergi sistemine dâhil edilmeye çalışılmıştır.

Vergi tahakkuk ettirdikten, yani kimlerden ne miktarda vergi alınacağını belirledikten sonra, belki tahakkuktan daha zor olan işlem de tahakkuk eden verginin devlet hazinesine girmesidir. Bu da, eski ve yeni bütün devletler için mühim bir mesele olmuştur. Osmanlı idarecileri bu konuda zamanın şartlarını dikkate alarak Selçuklular ve onlardan önce uygulanan bir usûlü kabul etmişlerdir. O dönemde bugünkü anlamda devlet gelirlerinin tek bir merkezde toplanıp sonra devlet harcamalarının buradan yapılması şeklinde modern bir bütçe anlayışından söz edilemez.

Ayrıca birçok verginin nakit olarak değil de *aynî* olarak alındığı düşünülürse vergileri doğrudan merkezî bir hazinede toplamanın güçlüğü anlaşılabilir. Bundan dolayı Osmanlı idarecileri de timar düzeni dediğimiz sistemi geliştirmişler ve bunu devlet gelirlerinin bir harcama biçimi olarak benimsemişlerdir. böylece devlet, zamanın teşkilat ve maliye sisteminin icaplarına uyarak, vergi toplamak hakkını büyük ölçüde dirlik sahiplerine ve vakıflara bırakmıştır.

Öte yandan İmparatorluğa yeni katılan mahallerde devletin vergi, timar ve benzeri konularda hukukî standardı demek olan *Kanun-ı Osmanî'yi* uygulamak yerine, o bölgede daha önceki hâkimler tarafından konulmuş olan vergi düzenini ve mevzuatını bir müddet daha devam ettirmek ve orada Osmanlı hâkimiyeti pekiştikten ve halk Osmanlı idaresine iyice ısındıktan sonra yavaş yavaş *Kanun-ı Osmanî'ye* geçmek şeklinde bir siyaset takip edilmiştir.

Şimdi bu değerlendirmelerden sonra Osmanlı vergi kaynaklarını ele alabiliriz.

Öşür

Öşür, kelime olarak onda bir (1/10) anlamına gelen Arapça kökenli bir kelime olup, terim olarak Osmanlı devletinde genellikle halkın ürettiği mahsüllerden, bilhassa hubûbâtтан alınan vergiye verilen isimdir. Ziraî ürünlerin dışında bal'dan da *öşür* alındığı görülür.

Öşür, orta çağdan beri Müslüman ve Hıristiyan âlemlerinin tanıdığı bir vergidir. İslâmiyetin ilk zamanlarından itibaren bütün İslam devletlerinde alındığı için *şer'î* bir vergi olarak mütalaa edilmiştir. Osmanlı hukukçuları *öşür'ü harâc-ı mukaseme* saymışlardır. *Mukaseme*, bölüşme manasına gelmektedir. *Reâyâ*, ektiği toprağın sahibi olmayıp bir nevi kiracısı durumundadır. Toprağın gerçek sahibi devlettir. Bu durumda *öşür* de *reâyânın* ziraat ettiği arazinin icar bedeli olmaktadır. Yani devletin aldığı *öşür*, toprakların mülkiyetine sahip olmaktan doğan bölüşme hakkıdır.

Öşür onda bir demek olmakla beraber, vergi nisbeti olarak çok defa 1/5, 1/6, 1/8 gibi farklı oranlarda tatbik edilmiş, hatta bazı hallerde ürünün yarısı alınmıştır. Bunun sebebi, arazinin verimliliğinin, sulama ve iklim şartlarının, ziraatı yapılan ürünün cinsinin ve mahalli örf ve âdetlerin farklılığıdır.

Öşür, *aynî* ve *nakdî* olmak üzere iki şekilde tahsil edilebilirdi. Arpa, buğday, darı, nohut gibi dayanıklı hubûbât çeşidinde ve pamuk vs'de *aynî* olarak alınması kanundu. Buna mukabil, sebze ve meyve gibi bağ, bağçe ve bostan mahsüllerinden *nakdî* ve *maktû* olarak resim alınır. Fakat sipahiler çok defa hubûbâtтан da o günkü fiyat (*narh-ı rûzî*) üzerinden *nakdî* olarak *öşür* almak isterlerdi. Çünkü sipahi için elindeki mahsülü satıp nakde çevirmek başlı başına bir mesele idi. Bu sebeple yasaklanmasına rağmen sipahilerin, reâyâdan *öşür'ü* nakid olarak alma eğilimi gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Ancak para ekonomisinin çok gelişmediği, ulaşım ve pazarlama şartlarının reâyâ için de önemli bir mesele teşkil ettiği bir dönemde hubûbâtтан nakid olarak

öşür alınması, *çiftçiler* açısından oldukça zordu. Bu durumu dikkate alan Osmanlı idaresi, sipahileri ve vergi toplayan emirlerini, nakdî olarak öşür almamaları hususunda uyarmıştır.

Hubûbâtın haricindeki bağ, bağçe ve bostan mahsûllerinden öşürün *aynî* olarak alınması ise imkânsızdı. Çünkü sebze ve meyve hububat gibi dayanıklı ürünler değildi. Bundan dolayı *nakdî* olarak maktû usûlde vergilendirilmeleri zarurî idi. Maktû verginin mahzurlu tarafı, *reâyânın* ürününün az olduğu kıtlık zamanlarında da defterde yazılı olan miktarı nakden ödemek zorunda olmasıydı. Bu yüzden bazı sancaklarda maktû *öşür* alınmasına son verildiği de olmuştur.

Hubûbât Öşrü

Hubûbât, ekonomisi tarıma dayalı toplumların vazgeçilmez ürünüdür. Bu durum sadece hubûbâtın halkın temel gıda maddesini teşkil etmesinden kaynaklanmaz. Hubûbâtın aynı zamanda stratejik bir değeri ve önemi vardır. Fetihçi devletler kalabalık ordularının iâşesi için buğdaya şiddetle ihtiyaç duymuşlardır. Ayrıca sefer zamanında atların yiyeceği olan arpa ve saman da stratejik öneme sahiptir. Bu sebeple hubûbât ziraatı devlet tarafından daima teşvik edilmiş ve üretiminin artması için zaman zaman *çiftçiler* desteklenme yoluna gidilmiştir. Darlık ve kıtlık zamanlarında gerekli hubûbâtı temin etmek ve ürünün yetişmediği yerlerin ya da tabii âfetlerin yol açtığı darlık bölgelerinin gıda ihtiyaçlarını karşılamak için hubûbât ekiminin teşvik edilmesi iktisadi şartların zarurî kıldığı bir devlet politikası idi.

Öte yandan devletin en mühim vergi kaynağını teşkil eden öşürün % 50'sinin hubûbâtın sağlanması gibi malî zaruretlerle de buğday ve arpa ekimi teşvik ediliyordu. Bütün bu sebeplerle Osmanlı devletinde *ziraî üretimin devlet kontrolü altında merkezî bir planlama* dâhilinde gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Devlet gerekli gördüğü zaman bir bölgede herhangi bir ürünün ziraatini yasaklayabilir ya da yeni bir ürünün ziraatini yaygınlaştırabilirdi.

Buğdaydan sonra Anadolu'da en fazla üretilen hubûbât ise arpadır. Bilhassa atların ve davarların beslenmesinde hayvan yemi olarak kullanıldığı gibi buğday kadar makbul olmasa bile arpa, halkın temel gıda maddesi olarak da kullanılmaktadır. Arpa ve buğday saplarının harmanda döven ile dövülmesiyle ortaya çıkan saman ise özellikle kış aylarında hayvanlar için vazgeçilmez bir besin maddesidir.

Darı da hem yiyecek, hem de hayvan yemi olarak tüketilen bir besin bitkisidir. Ziraatının kolay oluşu ve Anadolu'nun her bölgesinde yetişebilmesi sebebiyle bol miktarda üretilir. Buğday kadar olmamakla beraber arpa ve darıdan alınan *öşür* de devlet gelirleri içerisinde önemli bir nispet teşkil etmektedir.

Eski çağlardan beri en önemli sanayi bitkisi olan pamuk da Osmanlı coğrafyasının birçok bölgesinde yetişmektedir. Umumiyetle sulak ve nemli bölgeleri seven pamuk, o zaman için yün ile birlikte sanayiın en önemli kolu olan dokumanın temel ham maddesidir.

Her türlü iklim şartlarında yetişen asma bitkisinin meyvesi üzüm ise hubûbât ekimine elverişli olmayan dağlık ve kırsal arazide de yetişebilmesi sebebiyle gerek Anadolu'da ve gerekse Rumeli'de çok yaygındır. Bağcılık yapanlardan bazen her 100 tevek (asma) başına bir resim, bazen de *şıra öşrü* adı altında bir vergi alındığı görülmektedir.

Buğday, arpa, darı, pamuk ve bağcılık dışında, özellikle ırmak vadileri boyunca yer alan bağ ve bostanlarda bol miktarda meyve ve sebze yetişmektedir. Bunları tahrir defterlerinden tesbit etmek her zaman için mümkün olamamaktadır. Nakdî olarak resim alındığından hangi meyve ve sebzeden ne kadar üretildiği bilineme-

mektedir. Bazen öşr-i meyve adı altında, bazen öşr-i bostan ve bazen de öşr-i piyaz ve sebze, öşr-i bezelye ve hatta bazen öşr-i ceviz adı altında defterlerde belirli bir resim alındığı görülmektedir. Bunların miktarları tesbit edilememekle beraber defterlere yansımış olması ve resim alınmaya taban teşkil ettiğinden dolayı halkın ihtiyacından fazla yetiştigi ve ekonomik bir değer ifade ettiği anlaşılmaktadır.

Hayvancılık ve Hayvancılıkla İlgili Resimler

Âdet-i Ağnâm

Osmanlı imparatorluğunda koyun ve keçi sahiplerinden alınan vergiye âdet-i ağnâm adı verilmektedir. Âdet-i ağnâm, ufak tefek bazı farklılıklar dışında genellikle 2 koyuna 1 akçe olarak alınır. Koyun kuzulu da olsa tek bir koyun sayılır, koyundan ayrı kuzusundan ayrı vergi alınmazdı.

Genellikle padişah hasları altında merkez hazinesi tarafından toplanan âdet-i ağnâm maliyenin önemli gelir kaynaklarından biri idi. Çünkü imparatorluk meralarında milyonlarca koyun ve keçi vardı.

Yaylak ve Kışlak Resimleri

Yaylak resmi, kanunnâmelerde otlak resmi, resm-i meraî ve yatak resmi olarak geçer. Buna göre sürülerini başkasının timarında veya mîrî yaylaklarda otlatan sürü sahipleri ile göçebe kabileler ve Yörüklerden yılda bir defaya mahsus olmak üzere sürü başına alınan bir resimdir.

Genelde yaylak ve kışlak resimleri hariçten gelip konaklayan koyun ve sığır sürülerinden alınan bir resimdir. Yerli reâyâdan alınmamaktadır. Meselâ 1540 tahririnde Diyârbekir vilâyetinde 300 koyun bir sürü kabul edilmiş olup, her 300 koyunluk sürüden yaylak resmi olarak bir â'lâ koyun alınması kararlaştırılmıştır.

Kışlak resmi ise *kom'da*, kışlayan koyun ve davar sürülerinden alınan aynı mahiyetteki bir resimdir. Buna *köm resmi* de denilmektedir. Kışlak resmi sadece komda kışlayan hayvanlardan alınmakta, köy içinde kışlayan koyunlardan alınmamaktadır.

Bal Öşrü

Anadolu ve Rumeli'nin nehir vadileri ve yaylalarında yetişen değişik bitki ve çiçekler arıların beslenmesi için elverişli bir ortam sunmaktadır. Bu sebeple arıcılık ülkede çok yaygındır.

Tahrir defterlerinde *bal öşrü*, *resm-i asel*, *resm-i zenburiye*, *öşr-i kovan*, *resm-i kivâre* ve *öşr-i petek* gibi değişik isimler altında zikredilen bu vergi *reâyânın* elindeki arı kovanlarının mahsûlünden, yani baldan alınmaktadır. Bazı yerlerde aynı olarak alındığı gibi çok defa *nakdî* olarak alınır. Şayet *reâyâ* arılarını beslemek için kendi tâbi olduğu timarın dışında bir başka sipahinin arazisine götürürse, resmin yarısını *reâyânın* kayıtlı olduğu sipahi, diğer yarısını ise arıların otlandığı timarın sipahisi alır.

Şahıs Başına Alınan Vergi ve Resimler

Bu başlık altında ele aldığımız resimler şahıslardan sosyal ve hukukî konumlarına göre tahsil edilen vergilerdir. Osmanlı terminolojisinde bunlara baş akçesi veya kulluk akçesi gibi adlar da verilmektedir. Cizye dışında tamamı örfî olan bu resimler Osmanlı vergi sistemi içerisinde çok önemli bir yer tutmaktadır. Bu sebeple

sancak kanunnâmelerinde bu vergilerin kimlerden nasıl ve ne zaman alınacağı hususu etraflıca açıklanmıştır. Yine cizye haricinde hepsi sipahi timarında yer alan bu resimler timar sisteminin ortadan kalkışına kadar devam etmiş ancak miktarı akçenin değer kaybetmesiyle beraber arttırılmadığı için reel olarak önemini kaybetmiştir. Sadece cizye her dönemde miktarı ayarlanan bir vergi olarak kalmıştır.

Resm-i Çift ve Resm-i Dönüm

Osmanlı İmparatorluğu'nda mirî arazi sisteminin tatbik edildiği bölgelerde, çift tâbir edilen belirli büyüklükteki araziye tasarruf eden raiyyetin ödediği resme çift resmi denir. Osmanlı yönetimi arazinin verim durumuna göre tesbit edilen ve miktarı 60 ila 150 dönüm arasında değişen ziraat arazisini bir çiftlik kabul etmektedir. Çiftlikler tahrir sırasında reâyâya taksim edilmektedir. Buradaki kıstas ise raiyyetin evli olmasıdır. Evli olmayana çiftlik verilmemektedir. Çiftliği tasarruf eden, yani ekip biçen köylüler bundan dolayı bir resim ödemektedirler ki resm-i çift denilen bu resmin miktarı sancaklara göre değişmekle beraber genel olarak 15. yüzyılda 33 akçe iken XVI. yüzyılda 50 akçeye çıkmıştır.

Çift resmi'nin kökeni Osmanlı öncesindeki dönemlere kadar uzanır. *Çift resmi'nin* esası, köylülerin senyörlere karşı mükellef oldukları döğen, boyunduruk hizmeti, orak vs. gibi bazı feodal hizmetlerdir. Söz konusu bu feodal hizmetler sonradan, muhtemelen 15. yüzyılda nakde çevrilmiş ve *çift* tasarruf eden reâyâdan belirli bir para alınmaya başlanmıştır.

XVI. yüzyıldaki Osmanlı hukukçuları ise *çift resmi'n* toprağa (arz'a) bağlı olduğunu ileri sürmektedirler. Sancak kanunnâmelerinde yer alan bu fikre göre *reâyâ*, *çiftlik* olarak tasarruf ettiği topraktan dolayı *resm-i çift* ödemektedir. Buna karşılık bazı sipahiler, *çift resmi'nin* mahiyetini farklı yorumlamışlar ve *reâyânın* kullandığı öküz sayısına göre vergi talep etmişlerdir. Bu duruma açıklık getirmek için birçok kanunnâmede *çift resmi'nin* arza bağlı olduğu açıklanmıştır.

Halil İnalçık'a göre *çift resmi* sadece şahsi bir vergi değildir. Aile emeği, bir çift öküz ve ikisinin birlikte işlediği arazi yani bir üretim ünitesi ve dolayısıyla bir mâli ünite söz konusudur. Vergilendirilen de bu birimdir. Kısacası *çift resmi* kombine bir vergidir. Ona göre *çift-hâne* sistemine Osmanlı üretim tarzı denilebilir. *Çift-hâne* sistemini Osmanlılar, Selçuklulardan almışlardır. Bu sistemde esas olan, toprağın bir ailenin işleyebileceği büyüklükte parçalara bölünerek aile çapında işletmecilik yapılmasıdır.

Öyle anlaşılıyor ki, *çift resmi*, başlangıçta Osmanlı öncesinden kalma bir takım feodal hizmetlerin nakde çevrilmiş karşılığı örfi bir vergi iken sonradan reâyânın çiftlik tasarruf etme şartına (arza) bağlı şahsi bir vergi haline gelmiştir. *Resm-i çift'in*, *cizye*, *ispenç*, *bennâk* ve *mücerred* resimlerinden farkı da buradadır. Nitekim herhangi bir sebeple *çift'i* elinden alınan *reâyâ*, *bennâk* sayılmaktadır.

Bazı yerlerde bir raiyyete birden fazla *çiftlik* de verilebilmektedir. Muhtemelen nüfusun azlığından kaynaklanan bu gibi hallerde *reâyâ* tasarruf ettiği *çiftlik* adedi kadar *resm-i çift* ödemektedir. Buna karşılık arazisi dağlık ve taşlık olan yerlerde tam çift bulmak bile zordur. Böyle yerlerde daha çok *nîm çift* (yarım çift) yazılmaktadır. Çift resmi, *nîm çift* tasarruf eden *reâyâdan* yarısı oranında alınır. Fakat nîm çiftten de az ise bu takdirde 2 dönüme 1 akçe olan *dönüm resmi* (=resm-i zemîn) alınır.

Bennâk Resmi

Bennâk, çiftliği olmayan, evli ra'yyete denilmektedir. Fakat bennâkler nîm çift'den az yerleri ekip biçebilirler. Bu durumda bennâk, evli ve nîm çift'den az yer tasarruf eden Müslüman ra'yyet demektir. Mücerred'den farkı evli oluşudur. Bazı yerlerde bennâkler ekinlü bennâk ve caba-bennâk olmak üzere iki kısımda mü-talaa edilmiştir. Buna göre nîm çift'den az yer tasarruf eden bennâkler ekinlü, hiç yer tasarruf etmeyenler caba-bennâk sayılmaktadır. Ancak bazen caba-bennâk'ın, mücerred anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Bennâk resmi, çift resmi gibi çiftlik tasarruf şartına bağlı değildir. Herhangi bir toprağı işlesin işlemeden her evli olan Müslüman *reâyâdan* alınır. Kısacası şahsa bağlı bir baş vergisidir. Nitekim 1566 tarihli Harput kanunnâmesinde “*baş hakkı*” olarak zikredilmektedir. Bazı yerlerde buna *resm-i ra'yyet* de denilmektedir.

Ekinlü bennâkler, ekip biçtikleri nîm çift'den az yerler için 2 dönüme 1 akçe zemîn resmi öderler ve bennâk resmi ödemezler. Ancak ziraat ettikleri arazi-nin miktarı 24 dönümden az ise resm-i zemîn alınmayarak bennâk resmi alınır. Çünkü o zaman 2 dönüme 1 akçe hesabı üzerinden resm-i zemîn, bennâk resmi-nin altına düşmektedir.

Mücerred Resmi

Mücerred, bekâr fakat başkasına muhtaç olmadan kendi geçimini temin edebilen Müslüman erkeklere denilmektedir. Kısaca mücerred kabul edilen kişinin Müslüman olması ve “atalarına hizmet ider olmayup... kendü kârlarında...” olması temel şarttır. Mücerredler'in durumu genel kanunnâmelerde ve sancak kanunnâmelerinde çeşitli şekillerde izah edilmiştir. İmparatorluğun hemen hemen her tarafında mücerred resmi olarak 6 akçe alındığı görülmektedir. Fakat bazı istisnalar da söz konusudur. Bazı bölgelerde mücerredler'in resimden muaf tutuldukları da görülmektedir.

İспенç Resmi

Müslüman olmayan erkeklerden alınan ispenç resmi'nin kökeni Osmanlı önce-sine uzanmaktadır. İспенç resminin bilinen en eski tahrir defterlerinde yer aldığı ve Fâtih kanunnâmesinde bu resimden bahsedildiği bilinmektedir. Ancak bu vergiyi ödeyen mükelleflerin gayri müslim olmaktan başka hangi vasıfları taşıyacağı hususunda kaynaklarda kesin bir tanım yoktur. Bunun sebebi de ülkenin her vilâyetinde farklı şekillerde tatbik edilmiş olmasıdır. Kapu resmi diye de zikredilen bu resim, miktar ve mahiyet itibarıyla Müslümanlardan alınan çift resmine karşılık sayıldığı gibi, bennâk resmi'ne karşılık geldiği de ifade edilmiştir. Birçok yerde evli olup olmadığına bakılmaksızın her gayri müslim reâyâdan alındığı kaydedildiği halde, bazı yerlerde sadece evli olan gayri müslim erkeklerden alındığı anlaşılmaktadır. Bazı kanunnâmelerde ise ispenç resmi'nin tahsili için Hıristiyan reâyânın cizye verebilme kabiliyetine sahip olması, yani en az 300 akçelik menkul malı olması gerektiği belirtilmiştir. Hatta bazı bölgelerde ispenç resmi ile cizye'nin tek bir vergi olduğu da ileri sürülmektedir.

Bu farklılıklara rağmen *ispenc resmi*'ni, genel olarak, bülûğ çağına ermiş, şehirli, köylü ve göçebe; evli veya bekâr, topraklı ve topraksız her gayri müslim erkekten alınan *örfi* bir baş vergisidir, şeklinde tarif etmek mümkündür.

İспенç resmi, resm-i çift, bennâk ve mücerred resimleri gibi sipahi timarına dâhil resimlerdendir.

Cizye

Osmanlılar'a önceki Türk-İslâm devletlerinden intikal eden şer'î bir vergi olan cizye'nin kökeni eski Yunanlılar'a ve Romalılar'a kadar çıkarılmaktadır. Hatta Balkanlar'da Osmanlılarca fethedilen mıntikalarda yerli halkın kralları zamanında da cizye'ye mukabil resm-i filori veya başka isimler altında aynı mahiyette bir vergi ödedikleri Osmanlı kanunnâmelerinden anlaşılmaktadır.

Bülüğ çağına erişmiş, vücut ve akılca sağlam, ayrı iş gücü sahibi ve 300 akçelik menkul mala sahip olan her gayri müslim erkekten alınan *cizye*, toprağa bağlı olan *harâc* ile zaman zaman aynı mânâda kullanılmıştır.

Müslümanlar ile gayri müslimleri birbirinden ayıran en mühim unsur *cizye*'dir. Osmanlı devletinin son dönemlerine kadar tatbik edilmiş olan *cizye* vergisi, genellikle padişah haslarına dâhil edilmiş olup, devletin gelirleri arasında mühim bir meblağ teşkil etmiştir.

Cizye vergisi paranın değerinin değişmesine paralel olarak zamanla arttırılma yoluna gidilmiştir. Mesela Kanunî Sultan Süleyman zamanında 60 ila 75 akçe arasında seyrederken IV. Murad zamanında 333 akçeye yükseltilmiştir.

Cizyenin kimlerden ne oranda ve ne zaman tahsil edileceği hususlarında zamanla bazı anlaşmazlıklar meydana gelmesi üzerine Köprülü Fâzıl Mustafa Paşa, XVII. yüzyılın sonlarında *cizye* vergisi konusunda bir takım ıslahatlar yapmak yoluna gitmiştir. Buna göre *cizye* mükellefleri gelirlerine göre *a'lâ*, *evsat* ve *ednâ* (zengin, orta halli, fakir) olmak üzere üç kısma ayrılmış ve o zamanki para değeri dikkate alınarak *a'lâ*dan dörder, *evsat*'tan ikişer ve *ednâ*dan birer şerîfi altın tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Köprülü Mustafa Paşa'nın *cizye* konusundaki ıslahatları başarılı olmuş ve onun zamanında yapılan düzenlemeler *cizye* vergisinin kaldırıldığı XIX. yüzyıl ortalarına kadar yürürlükte kalmıştır.

Âdet-i İrgadiye

İrgâdiye resminin önceleri ra'iyet'in sipahiye birkaç gün bedenen hizmet etmesi şeklinde uygulandığı fakat zamanla nakde çevrildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı kanunnâmelerinde köylünün sipahiye karşı fiili hizmetle yükümlü olduğu ancak hizmet edeceği her gün için muayyen bir meblağ ödeyerek bunu yerine getirebileceği belirtilmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, âdet-i irgadiye "köylü ile eski senyörler arasındaki bazı feodal hizmetlerin Osmanlı devrinde paraya çevrilmiş karşılıklarından ibaret"tir. Nitekim 1540 tarihli Diyârbekir vilâyeti kanununda irgâdiye'nin esasının "üç günlük hizmet" olduğu ve paraya çevrilebileceği şeklinde bir hüküm yer almaktadır. Ayrıca 1518 tarihli Âmid livâsına tâbi Tercil ve Ergani nahiyesi kanununda da irgadiye'nin aslının hizmet yükümlülüğü olduğu açıklanmaktadır.

Maktû Vergiler ve Mukâtaalar

Maktû Vergiler

Maktû kelimesi kesilmiş, bölünmüş anlamına gelmektedir. Buna göre maktû vergilerin miktarı önceden belirlenmiştir ve değişkenlik göstermez. Ürünün veya yapılan işin az ve çok olması vergi nisbetini değiştirmez ve herkesten eşit olarak alınır. Bu gruba giren vergiler, aynî olarak tahsili mümkün olmayan maddeler için geçerlidir. Mesela umumiyetle bağ ve bağçelerin mahsüllerinin maktu olarak vergilendirildiği görülmektedir. Bunun sebebi meyve ve sebzeyi aynî olarak tahsil etmenin imkânsızlığıdır.

Ayrıca koyun keçi gibi hayvanlar ile değirmen, bezirhâne gibi işletmelerden de *maktuiyyet* üzere, yani nakit olarak vergi alınmaktadır. Hatta bazı çiftlik, bağ, bağçe ve *mezraa* gelirleri bir takım kişilere “*ber-vech-i maktu*” tasarruf etmeleri için tevcih edilmiştir yani, işletip belirli bir meblağı maktu olarak devlete vereceklerdir. Şimdi bu vergilerden bazılarını ele alalım:

Resm-i Âsiyâb ve Bezirhâne

Değirmen klasik dönemin en önemli sanayi tesislerinden biridir. Halkın temel gıda maddesi olan buğday ve arpa buralarda öğütülerek un haline getirilmektedir. Su veya yel ile dönen un değirmenlerinden alınan resme resm-i âsiyâb denmektedir. Değirmen resminin miktarı zaman ve mekâna göre farklılık göstermektedir. Bazen değirmenin durumuna göre hubûbât olarak da resim alındığı olmuştur. Ancak daha çok her ay için 5 akçe hesabı üzerinden nakid olarak alındığı görülmektedir.

Resm-i âsiyâb değirmenin yılda kaç ay döndüğüne göre değişmektedir. Bazı değirmenler 3 ay, bazıları 6 ay, bazıları ise tam yıl çalışmaktadır. Her ay için 5 akçe takdir edildiğinden 3 ay çalışan değirmenin resmi 15 akçe, 6 ay için 30 akçe ve tam yıl dönen değirmenin resmi ise 60 akçe tutmaktadır.

Bezirhâne, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki bazı yöreler de, bulgur değirmenlerine verilen isimdir. *Bezirhâneler*den alınan resim değirmen resmi ile aynıdır. Yani ayda 5 akçe üzerinden hesap edilmiştir.

Mukâtaalar

Mukâtaa, geliri kimseye dirlik olarak verilmeyip, doğrudan merkez hazinesine alınan vergi ve gelir kaynaklarına denmektedir. Ayrıca mukâtaa usûlü, Osmanlı maliyesinin bir vergi toplama biçimidir. Buna göre maden işletmeleri, tuz, şap vs. gibi devlete ait kaynaklar; şehirlerdeki bedesten, tabakhâne, boyahâne, kasabhâne, şemhâne, meyhâne vs. gibi ticari ve sınaî işletmeler, damga, mizan, bâc vs. gibi gümrük vergileri ile iskeleler mukâtaa usûlü ile işletilmekte idiler. Bunların her birine ayrı ayrı boyahâne mukâtaası, tabakhâne mukâtaası, gümrük mukâtaası gibi adlar verildiği gibi bir sancak veya kazadaki merkeze ait bütün gelir kaynaklarını ifade etmek için de mukâtaa veya çoğulu olan mukâtaât tâbiri kullanılıyordu. Mesela, Harput mukâtaâtı, Çemişgezek mukâtaâtı, Hamid Mukâtaâtı, Diyârbekir mukâtaâtı vs. gibi.

Timar sisteminin uygulandığı her yerde merkez hazinesinin nakit ihtiyacını karşılamak için memleketin en zengin vergi ve gelir kaynakları *mukâtaa* olarak ayrılmıştı. Bunlar, *cizye*, *ağnâm*, *damga*, *bâc*, *ihtisâp*, *boyahâne* vs. ile bir kısım verimli ve geliri yüksek olan köyler idi.

Mukâtaa gelirlerinin toplanması ise iki yolla olmaktadır: *İltizâm* ya da *emânet usûlü*. *İltizâm usûlünde*, herhangi bir *mukâtaa*, başkentte ya da *mukâtaanın* bulunduğu kadılıkta müzayedeye çıkarılır ve en fazla fiyatı teklif eden ve en fazla peşin vermeyi kabul eden *iltizâmı* alırdı. Şayet müzayedede sırasında *mukâtaayı* iltizâm eden çıkmazsa devlet bu defa ulûfelü bir memur (emîn) görevlendirerek *mukâtaa* gelirlerini toplama yoluna giderdi ki, buna da “*emanet usûlü*” denirdi. İltizâm müddeti üç yıl ve katları şeklinde olurdu. İltizâm işlerine girenler arasında merkezdeki kapıkulu mensupları ile taşradaki *sancakbeyi*, *subaşı*, *zaim* gibi yüksek dereceli devlet memurları başta gelirdi.

Boyahâne Mukâtaası

Boyahâne, dokuma sanayinin yan kollarından birisidir. İpliklerin renklendirilmesi ve kumaşların boyanması burada yapılmaktadır. Bir yerdeki boyahâne gelirlerinin durumu oradaki dokuma sanayinin gelişmişliği hakkında da bir fikir vermektedir. Bu yüzden dokuma sanayinin gelişmiş olduğu yerlerde boyahâne gelirlerinin hayli yüksek olduğu görülmektedir.

Boyahâneler mukâtaa usûlü ile işletilmektedir. Umumiyetle padişah hasları içerisinde yer alan *boyahâne* gelirleri bazı hallerde *sancakbeyi* hasları içerisinde de yer alabilmektedir. *Boyahâne* gelirleri şayet padişah haslarına dâhilse *iltizâm* usûlüyle toplanmaktadır. Bir sancak veya kazaya ait *havâss-ı hümayûn* gelirlerini *iltizâma* alan emin, *iltizâm* bölgesi içerisindeki her bir *mukâtaayı* ayrı ayrı kalemler halinde ikinci defa *iltizâma* vererek geliri toplama yoluna gitmektedir. Sancakbeyi haslarına dâhil olduğu zaman ise, sancakbeyi kendisi veya adamları toplamaktadır.

İhtisab Mukâtaası

İhtisab, kelime olarak hesap sorma, hesaba çekme anlamına gelir. Çarşı ve pazardaki fiyatları, alışverişi ve kaliteyi kontrol işlerine ihtisâp, bu görevi yürüten kişiye de muhtesip veya ihtisap ağası denilmiştir.

Muhtesip olan kişi zanaat ehlinin kile, arşın ve sair ölçüleri ile terazi ve kantarlarını muayene etmek, düzgün ölçü kullanmayanları ve hileli satış yapanları men etmek ve cezalandırmak gibi yetkilere sahipti. *Kadı*'ya tâbi olan *muhtesip*, esas itibarıyla *kadı*'ya ait olan bu görevleri onun adına yürütürdü. Muhtesiplik görevi iltizâmla bir *âmil*e verilebildiği gibi bu iş için bir emin de tayin edilebilirdi. Emin ya da âmil her yıl defterde yazılı olan meblağı *iltizâm* bedeli olarak hazineye ödemek mecburiyetinde idi. İşte devletin bu gelir kaynağına *ihtisâp mukâtaası* denmekteydi.

Muhtesip'in geliri, pazarda satılan mallardan alınan resimlerle, eksik ve hileli mal imâl edenlerden ve satanlardan ve tartıda hile yapanlardan alınan *cerimelerden* meydana geliyordu. Bu hususlar sancak ve vilâyet kanunnâmelerinde açıklanmıştı.

Fakat Osmanlı öncesindeki devletlerden intikal etmiş olan bu hususların birçoğu zamanla halkın tahammülünün üstünde bulunarak sonradan kaldırılmıştır.

Arızî Vergiler

Miktarı sabit olmayıp ne zaman ortaya çıkacağı bilinmeyen vergi ve resimlere arızî vergiler diyoruz. Bunlara bâd-ı hevâ grubu vergiler de denilebilir. Bâd-ı hevâ, niyâbet, âdet-i deştânî, resm-i arûs, tapu resmi, cürüm ve cinayet resimleri gibi adlar altında karşımıza çıkan bu resimler için defterlerde çok defa timar arazisinin genişliği ve reâyânın nüfusuna göre tahrir emîni tarafından tahmini bir meblağ takdir edilmiştir. Çünkü bir sipahinin timarında kaç kızın evlenip resm-i arûs ödeyeceği, kaç kişinin tapu resmi ödeyeceği ve cürüm ve cinayet olup olmayacağı bilinemez. Bu sebeple tahrir defterlerine tahmini bir rakam yazılmaktadır.

Bu resimleri tasarruf hakkı timarın statüsüne göre değişmektedir. Ancak serbest timar sahipleri bunların tamamını tasarruf edebilmekte, serbest olmayan timar sahipleri sadece yarısını almaktadır. Diğer yarısını *subaşı* veya *sancakbeyileri* almaktadır.

Bâd-ı Hevâ

Bu vergi sadece *bâd-ı hevâ* olarak değil, çok defa *resm-i arûs*, *cürm-ü cinâyet*, *niyâbet*, *resm-i tapu*, *resm-i zemîn*, *yave*, *abd-i abık*, *kenizek*, *tütün resmi*, *âdet-i deştânî* vs. gibi adlar altında zikredilmektedir. Bugün kullandığımız bedava kelimesi nereden geldiği belli olmayan anlamındaki *bâd-ı hevâ*'dan gelmektedir.

Âdet-i Deştânî

Cerâim-i hayvanât denilen bu resim, herhangi bir şahsın atı veya sığırı bir başkasının ekinine girip zarar verdiği takdirde, hayvan sahibinden alınırdı. Sancak kanunnâmelerinde yazıldığına göre, bir kişinin sığır veya atı birisinin ekinine girse hayvan başına beşer akçe cürüm alınacak, ekin sahibinin zararı tazmin edilecek ve zarar veren hayvanın sahibine, hayvan başına beşer sopa (ağaç) vurulacaktır. Bu hususta maktu bir para da konulmayacaktır. Bu resmin sancak kanunnâmelerinin pek çoğunda yer almasının sebebi Osmanlı devletinin yapısı ile ilgilidir.

Osmanlı devleti esas itibariyle tarıma dayanan bir ekonomik yapıya sahipti. Bu sebeple ziraatla uğraşan toplumu korumak için birçok düzenlemeler yapmış ve bu meyanda hayvancılıkla geçinen konar-göçerlerin yaşantısına sınırlamalar koyma yoluna gitmişti. Tarih boyunca göçebe ile yerleşik hayat süren toplumların menfaati çatışmıştır. Göçebeler hayvanlarına otlak ve yaylak ararken, ziraatla uğraşanlar ekip biçecekleri araziler ararlar. Göçebenin hayvanları çok defa, yaylaklar ile kışlaklar arasında gidip gelirken çiftçilerin ekin ve bostanlarına zarar verir. Bu yüzden çiftçilerle göçebeler arasında sık sık çatışmalar yaşanmıştır. Yerleşik bir kültür ve medeniyeti temsil eden Osmanlılar, göçebeleri yerleşik hayata geçirmek için yüzlerce yıl hayli çaba sarf etmişlerdir.

Resm-i Arûs

Serbest timarlarda sipahinin nikâhlanan genç kız (bâkire) veya dul kadınlardan (seyyibe) aldığı bu resim, feodal bir düzenin kalıntısı olarak yorumlanmıştır. Gerdek resminin miktarı, evlenecek olan kadının kız veya dul olmasına ve kızın babasının servetine göre değişmektedir. Meselâ, âilesi zengin bir bâkireden 60 akçe alındığı halde dul veya boşanmış (seyyibe) kadından 30 akçe alınırdı. Ortahalli bir babanın kızının "gerdek resmi" 30-40, fakirin 10-20 olurdu. Hıristiyan kız ve kadınları Müslümanların ödedikleri resmin yarısını öderlerdi. Bâkire kızın arûsiyyesi, her ne yerden göçerse göçsün güvey tarafından o kızın babası hangi sipahinin raiyyeti ise ona verilir. Buna karşılık dul avret, hangi timarın toprağında ikamet etmekte ise, gerdek resmini o yerin sipahisi alırdı.

Tapu Resmi

Mülkiyeti devlete ait araziden çift(lik) tasarruf eden reâyâ, bir defaya mahsus olmak üzere sipahiye resm-i tapu adı altında bir resim ödemektedir. Çok defa arazinin bir yıllık mahsûlünün kıymeti olarak belirlenen bu resim de zuhurata bağlı olduğu için bâd-ı hevâ grubu vergiler içerisinde ele alınmıştır. Tapu resmi'ni ödeyen raiyyet ölünceye kadar çiftliği tasarruf eder ve oğluna da intikal ettirir. Bu durumda sipahi yeniden tapu resmi alamaz. Fakat oğlu olmadığı takdirde sipahi çiftliği öncelikle ölen raiyyetin kardeşine verir fakat bu defa tapu resmi alır. Ancak raiyyetin kardeşi o sırada köyde bulunmak ya da kardeşinin ölümünün üzerinden uzun bir zaman geçmeden çiftliği tapulamak için sipahiye başvurmak zorundadır. Raiyyet öldüğünde oğlu ve kardeşi kalmazsa kızı veya karısına ya da amcalarına çiftlik intikal etmemektedir.

Tapu resmi toprağın peşin kirası olmaktan çok, toprağı satın almak için ödenen bir paraya benzemektedir fakat bu para mîrî toprağın mülkiyet hakkını değil, sadece tasarruf hakkını satın almaya yetmektedir.

Cürüm ve Cinayet Resmi (Resm-i Cerâim)

Osmanlı ceza hukukuna göre suçlular işledikleri suçun cezasına ve zenginlik derecelerine göre para cezası ödemeye mahkûm edilirdi. Mesela Fâtih kanunnâmesinde adam öldüren bir kişi için, “eğer adam öldürse yerine kısas itmeseler bin akçe daha ziyâdeye gücü yiterse dört yüz akçe cerîme alına ve altı yüz akçeye gücü yeterse iki yüz akçe cerîme alına andan aşağı hallü olursa yüz akçe cerîme alına gâyetle fakir ise elli akçe alına”, denmektedir. Yine buna benzer şekilde, zina yapan erkeklerden, at hırsızlarından ve diğer hırsızlık suçlarından hüküm giyenlerin muayyen miktarlarda para cezası ödedikleri görülmektedir. Ancak bunun için kadı mahkemesinde yargılama şarttır. Kadı'nın hükmünden sonra serbest timar sahipleri ya da subaşı ve sancakbeyileri cürüm ve cinayet resmi almaktadırlar.

Ticaret ve Gümrük Resimleri

Gümrük kelimesi bir ülkeden diğerine ithalat ve ihracat yapılan yer anlamına geliyorsa da gümrük resmi mâlî bir terim olarak bir ülkenin liman ve hudut kapılarından giren-çıkan mal ve eşyâ üzerinden alınan resme denilir.

Ancak Osmanlı devletinde, ülkenin bir iskelesinden diğer bir iskelesine deniz yoluyla (bahren), yine bir şehir veya kasabasından diğer bir şehir ve kasabasına kara yoluyla (berren) nakl olunan mallardan dahi çeşitli isimlerle asırlarca *gümrük resmi* alınmıştır.

Bu durumda yabancı ülkelerden içeriye giren, içeriden de dışarıya çıkan malların vergilendirildiği yerlere haricî gümrükler; ülke içerisinde bir yerden bir başka yere giderken vergi alınan mahallere de *dâhilî gümrükler* denilir.

Ayrıca gümrükler üç kısımda mütalaa olunur: *Sâhil gümrükleri*, *hudûd gümrükleri* ve kara gümrükleri. Kara gümrükleri, dâhilî gümrük dediğimiz ülke içerisindeki gümrüklerdi.

Amediyye, Reftiyye ve Mürûriyye Resimleri

Bir memleketden diğer memlekete gerek kara ve gerek deniz yoluyla getirilen her çeşit emtia ve ticarî eşyadan alınan gümrük resmine “âmediyye” denilir. Şayet emtia ve eşyâ dışarıya çıkarılacak olursa bu takdirde alınan gümrük resmine de “reftiyye” adı verilir. Ancak hariçten gelen mallar ülke içerisinde sarf olunmayıp başka bir ülkeye götürülürse (transit) ondan alınan gümrük resmi “masdariyye” ya da “mürûriyye” tabir olunur.

Gümrük resmi, bazı mallarda malın o andaki kıymetine göre, bazı mallarda ise her yük başına alınırdı. XVII. yüzyıldan itibaren de her mal için belirli gümrük resmi tarifeleri yapılmaya başlanmıştır.

Gümrük resmini ödeyen bir tüccarın eline “*edâ tezkeresi*” denilen bir belge verilirdi. Osmanlı ülkesi içerisindeki başka bir gümrük kapısına geldiği zaman elindeki tezkereyi gösteren tüccar, tekrar resim ödemezdi.

Gümrükler iltizamla işletilir ve mültezimler haricî gümrüklerden ahitnâmelerde kaydedilen miktarlar üzerinden ve tarife gereğince alınması icap eden gümrük resmini alabilirlerdi. Hazineye olan borçlarını da taksitler halinde öderlerdi.

Bâc ve Damga

Klâsik dönemde tahrir defterlerinde bâc, damga, bâc-ı kavâfil gibi adlar altında bir takım vergi kalemleri vardır ki, miktar itibarıyla sancağın ticarî ve sinâî kapasitesine göre değişiklik gösteren bu resimler esas itibarıyla birer gümrük vergisidir.

Osmanlı öncesinde Ön Asya ve Anadolu'da kurulan Türk-İslâm devletlerinden beri uygulana gelmiş gümrük resmi anlamına gelen bir ıstılah olan bâc, sancak kanunnâmelerinde sancağa hariçten gelen fakat orada satılmayarak transit geçen ticaret metaından alınan vergi olarak tanımlanmıştır. *Damga* ise pazarda satılan ticarî mallardan alınan bir vergidir. Bazı yerlerde kara damga da denilen bu vergi, şehre gelip satılan mallardan % 5 nisbetinde alınmaktadır.

Osmanlılar'a Akkoyunlular'dan intikal eden bâc ve damga resimleri bir revizyona tâbi tutularak uygulanmaya devam etmiştir. Bunlar arasında *bâc-ı kavâfil*, *bâc-ı übûr*, *damga* veya *kara damga* gibi adlar altında ticaret kabilelerinden ya da pazarda satılan ticaret mallarından alınan ve çoğu Osmanlı öncesindeki devletlerden intikal etmiş olan çeşitli resimler vardır.

Avâriz Vergisi

Avâriz, avâriz-ı divâniye veya tekâlif-i örfiyye, XVI. yüzyılın sonlarına kadar, fevkalâde zamanlarda alınan ve miktarı doğrudan divân-ı hümayûn tarafından tesbit edilen bir vergi türüdür. Osmanlı devletinin kuruluşundan Tanzimat'a kadar devam eden bu vergi, tahakkuk ve tarh usulleri bakımından diğer vergilere nazaran farklılık arz eder. Halktan nakit olarak toplanabileceği gibi, aynî ve hizmet olarak da istenebilir. Bu meyânda meselâ kürekçi bedeli hizmet olarak, nüzül zahiresi de aynî olarak alınırdı.

XVII. yüzyıla kadar bu vergi umumiyetle sefer masraflarının karşılanması için toplanmış ve bu yönüyle arızî bir özellik göstermiştir. Fakat XVI. yüzyılın sonlarında Osmanlı parasının sarsıntı geçirmesi ve vergi düzeninin ıslah edilemeyeşi sebebiyle avâriz, her yıl muntazaman toplanan, devamlı ve nakdî bir vergi hâline gelmiş ve miktar itibarıyla öşür haricindeki *resm-i çift*, *bennâk*, *ispenç* vs. gibi şahıs başına alınan bütün vergileri geçmiştir. Aynı şekilde sefer zamanlarında halktan, un ve hububat olarak toplanan *nüzül zahiresi* de *aynî* olmaktan çıkıp *nakdî* hale gelmiştir.

Avâriz mükellefi olanlar askerî sayılmayan reâyâdır. Askerî deyiminin içerisine, fiilen askerlik hizmeti yapanların dışında *ulemâ*, *sulehâ*, *sadât*, *derbentci*, *tuzcu*, *çeltükci*, *ortakçı*, *katrancı*, *doğancı*, *vakıf reâyâsı* vs. gibi birçok zümrelerin dâhil olduğu malumdur. Askerî sınıfına girenler avâriz türü vergiden muâf olmakla beraber, ticâretle iştigal edenler bunun dışındadır. Kaynaklardaki ifadesiyle "*kâr u kisb üzere*" olanlar durumlarına göre *reâyâ* gibi avâriz vergisine katılmaktadırlar.

Avâriz mükelleflerinin tesbiti hususunda muayyen bir kuralın bulunmadığı görülmektedir. Bölgelere ve halkın gelir durumuna ve sahip olunan gayrimenkule göre değişen nisbetlerde oranlar belirlendiği anlaşılmaktadır. Şahısların avâriz mükellefi olması için ev, tarla, dükkân vs gibi bir gayrimenkul sahibi olmaları şartı aranmaktadır. Ancak çok defa bir ev sahibi olmak mükellefiyet için yeterli olmaktadır. Oturduğu evin mülkiyetine sahip olmayanlar avârizden muâf olmaktadır. Ayrıca ihtiyar ve çalışamayacak derecede a'mâ, sakat ve hastalıklı olanlar ile yetim, sabi ve dul hatunlardan da avâriz alınmamaktadır. Halk, gelirine ve sahip olduğu gayrimenkule göre *alâ*, *evsat*, *hakîr*, *ahkar* ve *ednâ* olmak üzere çeşitli gruplara ayrılmakta ve bu esasa göre avâriz toplanmaktadır.

Bu arada *avâriz hânesi* tabirine biraz açıklık getirmek lazımdır. *Avâriz hânesi*'nin gerçek hâne ile ilgisi yoktur. Hâne, genel olarak ev demektir. Osmanlı vergi ıstılahındaki anlamı ise bir evde oturan evli çifttir. *Avâriz hânesi* ise, 3, 5, 7, 10, 15 evden oluşan bir vergi birimidir. İmparatorluğun her yeri için standart bir avâriz hânesi birimi de yoktur. Her kazâ için farklı ölçüler esas alınmıştır. Bazı yerlerde 10 hâne (ev) bir avâriz hânesi kabul edilirken, bazı yerlerde bu sayı 15-20'ye çıkabilmektedir. Devlet, bir kazâdaki *avâriz hânelerini* tesbit ettikten sonra *avâriz* ve *nüzül zahiresi* ya da *kürekçi bedeli* toplanırken hâne başına düşen miktarı her yıl için belirlemekte ve buna göre vergi toplamaktadır. Dolayısıyla avâriz tahrirleri avâriz vergisinin toplanması açısından büyük önem taşımaktadır.

Bugün kaç çeşit vergi vardır? Osmanlı devri ile karşılaştırmız.

Kanun Dışı Vergiler

Kanunnâmelerde ön görülmediği ve defterlerde bulunmadığı halde ehl-i örf denilen ve devlet hizmeti yürüten görevlilerce halktan salgun, salma, ayak bastı parası vs. gibi çeşitli adlar altında anılan vergiler de vardı. Aslında devlet, tekâlîf-i şakka olarak nitelediği bu vergileri meşru saymadığı gibi yasadışı ilan ederek, alanları cezalandırma yoluna gitmiştir. Fakat halkın şikâyetlerine ve devletin sıkı takibatına rağmen, alan kişilerin nüfuz ve otoriteyi elinde tutan ve devlet gücünü kullanan kişiler olması dolayısıyla istenilen ölçüde başarılı olunamamıştır.

Özet

Osmanlılar geniş bir alana yayılan imparatorluk üzerinde birbirinden çok farklı örf ve âdetlerin hüküm sürmesi ve farklı zamanlarda feth edilmeleri sebebiyle bütün imparatorluğa şamil tek bir vergi düzeni yerleştirememişlerdir. Her eyalete ve hatta sancaklara göre değişen vergi uygulamaları söz konusuydu.

Osmanlı imparatorluğu bir tarım toplumu olması sebebiyle vergilerin büyük kısmı tarımsal üretimden elde ediliyordu. Mesela hububattan alınan vergiler toplam vergi gelirlerinin yarısını teşkil ediyordu. Öşür en önemli vergi kalemi idi. Bunu resm-i çift, bennak, müccered, ispenç, cizye gibi şahıs başına alınan vergiler takip ediyordu. Âdet-i ağnam gibi hayvancılıkla ilgili vergiler de önemli bir yekûn tutuyordu. Ayrıca mukataa olarak işletilen iskele gümrükleri ile boyahane, ihtisap, mizan, kapan ve saire gibi ticarî ve sınaî faaliyetlerin vergilendirilmesi de hazineye önemli kaynaklar sağlıyordu. XVII. yüzyıldan sonra avâriz denilen vergiler ön plana çıkmıştır.

Osmanlı devletinde arazi üç kısma ayrılırdı: Mîrî, mülk ve vakıf. Hububat ekilebilen arazilerin büyük kısmı devlete aittir. Bu topraklar üzerinde belirli şartlarla bir nevi kiracı olarak reâyâ zirâat ederdi. Vergi gelirlerini ise devlet ya da devlet adına timarlı sipahiler toplardı. Mülk arazi, padişahın devlete ait toprakları özel şahıslara temlik etmesiyle ortaya çıkmıştır. Buradaki mülkiyet toprağın rakabesine ait olup, mülk sahibi toprağı ekip biçemez. Toprağı reâyâ ekip biçer. Mülk sahibi sadece devletin aldığı şer'î vergilerin mülkiyetine sahiptir. Vakıf araziler ise mülk arazilerin vakfedilmesiyle ortaya çıkmıştır. Vakıflar da sadece şer'î vergilerin sahibidirler. Toprakları yine reâyâ ekip biçmektedir.

Osmanlı devleti mîrî arazileri çiftlikler halinde bölümlere tahsis etmiştir. Reâyâ çiftlikte zirâat yapar ve ürettiği üründen öşür öderdi. Toprakların mülkiyetine sahip olmadığı için satamaz, vakf ve hibe edemezdi. Sadece belirli şartlarla evladına intikal ettirebilirdi.

Reâyâ çiftliğinden başka Osmanlı ümerası ve ayanlar da yasak olmasına rağmen devletin kendilerine verdiği yetkiyi kullanarak mîrî araziler üzerinde çiftlikler kurmuşlardır. Kıraç arazi üzerinde bağ bahçe kuranlar bunların mülkiyetini elde edebilirdi.

Osmanlı devleti vergi düzenini yerleştirebilmek için kendinden önceki devletler gibi sık sık tahrirler yapardı. Tahrir için doğruluğu ve dürüstlüğü ve dindarlığı ile tanınmış tahrir tekniğinden anlayan şahıslar Tahrir

Emini olarak görevlendirilirdi. Yapılan tahrir sonuçları mufassal ve icmal denilen defterlere kaydedilirdi. Ondan sonra vergi gelirleri dirlik denilen birimlere bölünerek sipahilere dağıtıldı.

Tahrir defterlerinin, Osmanlı devletinin kuvvetle kurulup gelişmekte olduğu devirlere ait olanlarının muntazam ve mükemmel olduğu görülür. Bu dönemlerde tanzim edilmiş olan defterlerin tertip tekniği, yazı özellikleri, cilt, kâğıt, mürekkep vs. gibi malzemenin seçilişindeki zevk ve kalite üstünlüğü bakımından durmadan geliştiği görülmektedir. İlk zamanlarda daha fazla özetlenmiş bir şekilde tertip edilmiş oldukları görülen defterler, Fâtih veya II. Bayezid devirlerinde gelişmiş ve olgunlaşmıştır.

Kendimizi Sıyalım

1. Aşağıdakilerden hangisi mirî araziyi tanımlar?
 - a. Rakabesi ve her türlü kullanım hakkı devlete ait olan araziler
 - b. Rakabesi devlete fakat ekip biçme hakkı reâyâyâ ait araziler
 - c. Rakabesi devlete, kullanım hakkı sipahiye ait araziler
 - d. Her türlü hukuk, rüsumu ve tasarruf hakkı devlete ait araziler
 - e. Padişahın mülkiyetinde olan araziler
2. Mülk arazide toprağı ekip biçme hakkı kimindir?
 - a. Mülkiyet sahibinin
 - b. Yarısı sipahinin yarısı reâyânın
 - c. Sipahinin
 - d. Yarısı mülk sahibinin yarısı reâyânın
 - e. Reâyânın
3. Aşağıdakilerden hangisi 1858 yılında yapılan Arazi Tahririnden sonra ortaya çıkan arazi çeşitlerinden biri **değildir**?
 - a. Haracî arazi
 - b. Mülk arazi
 - c. Vakıf arazi
 - d. Mirî arazi
 - e. Terk edilmiş arazi
4. Reâyâ ödemediği tapu resmi ile toprağın nesini elde etmiş olur?
 - a. Mülkiyetini
 - b. Alım satım hakkını
 - c. Hibe ve vakf etme hakkını
 - d. Ekip biçme hakkını
 - e. Hiçbirini
5. Vakıf arazide vakf edilen nedir?
 - a. Toprağın tasarruf hakkı
 - b. Vergi Geliri
 - c. Mülkiyeti
 - d. Örfî resimleri
 - e. Üretilen Ürünü
6. Tahrirleri yapan görevli kimdir?
 - a. Defter kethüdası
 - b. Defter Emini
 - c. Kâtip
 - d. Kadı
 - e. İl Yazıcı
7. Sık sık tahrir yapmanın en önemli amacı nedir?
 - a. Yeni vergiler koymak,
 - b. Bilgileri güncellemek,
 - c. Timarlı sipahileri belirlemek,
 - d. Reâyânın toprak tasarrufunu düzenlemek,
 - e. Nüfusu tesbit etmek
8. Timarla ilgili ortaya çıkan anlaşmazlıklarda hangi defterlere müracaat edilirdi?
 - a. İcmal deftere
 - b. Mufassal deftere
 - c. Defter-i cedide
 - d. Defter-i atike
 - e. Defter-i köhneye
9. Osmanlı devletinin bazı vergileri aynî olarak tahsil etmesinin en önemli sebebi nedir?
 - a. Ulaşım şartlarının zorluğu
 - b. İletişim vasıtalarının gelişmemiş olması
 - c. Para ekonomisinin gelişmemiş olması
 - d. Altın ve gümüş para naklinin zorluğu
 - e. Ordunun ihtiyacı olan hububatın temin edilmesi
10. Aşağıdakilerden hangisi şahıs başına alınan vergilerden biri **değildir**?
 - a. Resm-i ispenç
 - b. Resm-i çift
 - c. Resm-i tapu
 - d. Resm-i mücerred
 - e. Resm-i bennâk

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. b. Yanıtınız yanlış ise “Miri Araziler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. e. Yanıtınız yanlış ise “Mülk Arazi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. a. Yanıtınız yanlış ise “Miri Araziler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. d. Yanıtınız yanlış ise “Reâyâ Çiftlikleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. c. Yanıtınız yanlış ise “Vakıf Araziler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. e. Yanıtınız yanlış ise “Tahrirler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. b. Yanıtınız yanlış ise “Tahrirlerin Yapılış Sebebi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. a. Yanıtınız yanlış ise “Tahrir Defterleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. c. Yanıtınız yanlış ise “Vergi Düzeni ve Vergiler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. c. Yanıtınız yanlış ise “Şahıs Başına Alınan Vergiler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Bugün ülkemizdeki toprakların statüsü Osmanlı devrindekinden çok farklı değildir. Toprakların bir kısmının mülkiyeti devlete ait, bir kısmı özel şahısların mülkü ve bir kısmı da vakıflara ait olabilir. Vakıflara ait arazi azalmıştır. Ekilebilir toprakların büyük kısmı özel mülkiyet haline gelmiştir.

Sıra Sizde 2

1858 Arazi kanunnamesiyle toprakları ellerinde bulunduran kişilere mülkiyet tapusu verilmiştir. Bugünkü mülkiyetin kökeni bu arazi tahririne dayanmaktadır. Cumhuriyet döneminde bütün ülkede tapu ve kadastro işlemi yapılarak araziler ölçülmüş ve sahiplerine mülkiyet tapuları verilmiştir.

Sıra Sizde 3

Bugün üretim, tüketim, emlak, gümrük, alım-satım ve benzeri alanlarda pek çok alanda değişik vergiler yürürlüktedir. Gelir vergisi, Katma değer vergisi, özel iletişim vergisi, damga vergisi, akaryakıt tüketim vergisi, motorlu taşıtlar vergisi ve daha birçok vergi vardır.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Akdağ, Mustafa (1977), **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi**, II, İstanbul.
- Altundağ, Şinasi (1947), “Osmanlı İmparatorluğu'nun Vergi sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma”, **DTCFD**, V/2, 187-197.
- Barkan, Ömer Lütfi (1940-41), “Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri...”, **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, I-II, , 20-60; 214-247, İstanbul.
- Barkan, Ömer Lütfi (1943), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: Kanunlar**, I, İstanbul.
- Barkan, Ömer Lütfi (1951-53), “Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, **Türkiyat Mecmuası**, X, s.1-26, İstanbul.
- Barkan, Ömer Lütfi (1952), “Tahrir Defterlerinin İstatistik Verimleri Hakkında Bir Araştırma”, **IV. Türk Tarih Kongresi, 10-14 Kasım 1948**, s.290-294, Ankara.
- Barkan, Ömer Lütfi (1980), **Türkiye'de Toprak Meselesi**, İstanbul.
- Barkan, Ömer Lütfi (1988), **Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri**, I, Ankara.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Avârız”, **İslâm Ansiklopedisi**, MEB, II.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Çiftlik”, **İslâm Ansiklopedisi**, MEB, III.
- Bernard Lewis, “Defter”, **EI² (Encyclopedia of Islam, New Edition)**.
- Boris C. Nedkoff (1944), “Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye”, **Belleten**, VIII/32, Ankara.
- C.H. Becker, “Cizye”, **İslâm Ansiklopedisi**, MEB, III.
- Çağatay, Neşet. (1952), “Osmanlı İmparatorluğu'nda Reâyânın Miri Arazide Toprak Tasarrufu ve İntikal Tarzları”, **IV. Türk Tarih Kongresi, 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler**, Ankara.
- Çağatay, Neşet (1947), “Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, **DTCFD**, V/5, Ankara.
- Ebu'l-Ula Mardin, “Harâc”, **İslâm Ansiklopedisi**, MEB, V.
- Emecen, Feridun, “Bennâk”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, V.

- Gowan, Bruce Mc (1981), "Osmanlı Avârız-Nüzül Teşekkülü, (1600-1830)", **VIII. TTK, (Ankara 11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler**, II, Ankara.
- Güçer, Lütfi (1964), **XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, İstanbul.
- İnalcık, Halil (1989), "Köy, Köylü ve İmparatorluk", **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi**, Ankara 1980.
- İnalcık, Halil (1959), "Osmanlılar'da Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, XIV, Ankara.
- İnalcık, Halil (1959), "Osmanlılar'da Raiyyet Rûsûmu", **Belleten**, XXIII/92, Ankara.
- İnalcık, Halil (1993), "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, İstanbul.
- İnalcık, Halil (1954), **H. 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid**, Ankara.
- "Kanunnâme-i Âl-i Osman" (1330), **TOEM**, 15. cüz. İstanbul.
- Köprülü, M. Fuad, "Bâc", **İslâm Ansiklopedisi**, MEB, I. "Osmanlı Kanunnameleri", **Milli Tettebbular Mecmuası**, I
- Öztuna, Yılmaz (1978), **Büyük Türkiye Tarihi**, İstanbul.
- Pakalın, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I-III, İstanbul.
- Sertoğlu, Mithat (1967), "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri", **VI. Türk Tarih Kongresi, 20-26 Ekim 1961**, Ankara.
- Süleyman Sudî (1996), **Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)**, Haz. Mehmet Ali Ünal, Isparta.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1983), **Osmanlı Tarihi**, IV, Ankara.
- Ünal, Mehmet Ali (1989), **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, Ankara.
- Ünal, Mehmet Ali (1999), **Çemişgezek Sancağı (1518-1566)**, Ankara.
- Ünal, Mehmet Ali (1999), **Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar**, Isparta.
- Ünal, Mehmet Ali (2008), **Osmanlı Devrinde Sinop**, Isparta.
- Ünal, Mehmet Ali (2011), **Osmanlı Tarih Sözlüğü**, İstanbul.

6

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Vakfın ne olduğunu kavrayabilecek,
- Vakıfların ortaya çıkış sebeplerini anlayabilecek,
- Osmanlı devletinde vakıfların ortaya çıkış sürecini açıklayabilecek,
- Vakıf türleri hakkında bilgi sâhibi olabilecek,
- Gelir kaynağı durumundaki vakıfların neler olduğunu açıklayabilecek,
- Vakıf yapan kişide ve vakfedilen malda bulunması gereken şartlar hakkında bilgi sâhibi olabilecek,
- Vakıfların kuruluş şekillerini açıklayabilecek,
- Vakfiyelerin nitelikleri hakkında bilgi sâhibi olabilecek,
- Vakıfların nasıl idâre edildiklerini kavrayabilecek,
- Vakıflar yoluyla verilen hizmetler hakkında bilgi edinebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Vakıf
- Vâkıf
- Hayrât
- Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma
- Akâr
- Sahih Vakıflar
- Âile Vakıfları
- Yarı Âile Vakıfları
- Vakfiye
- Vakıf Hizmetleri
- Osmanlı Vakıfları
- Külliyeler
- Hayır Eserleri

İçindekiler

Vakıf Müessesesi

VAKIF NEDİR?

Vakıf (*vakf*), Arapça bir kelimedir. Sözlükte *durdurmak*, *alıkoymak*, *hapsetmek* mânâlarına gelir. Terim olarak, İslâm'ın ilk dönemlerinden XX. yüzyılın başlarına kadar İslâm ülkelerinin sosyal ve ekonomik hayâtında önemli roller oynayan *dînî* ve *hayrî* müesseselerin adı olarak kullanılmıştır. Bütün Türk-İslâm devletlerinde yaygın bir şekilde görülen vakıflar, bilhassa Osmanlı devleti döneminde gelişmesinin en üst noktalarına ulaşmış ve İslâm hukûkunun en zengin ve en etkili kuruluşlarından biri hâline gelmiştir.

Aynı zamanda sosyal bir müessesenin adı olan *vakıf*, çeşitli şekillerde târif edilmiştir. Bu târifleri kısaca şu şekilde toparlamak mümkündür: *Vakıf, kişinin, sâhip olduğu bir malı, diğer insanların faydalanmaları maksadıyla ve Allâh'ın rızâsını gözeterek ebediyyen tahsis etmesidir.* Bu şekilde tahsis edilen bir mülk, alınıp satılmaz; bir başkasına devredilemez; tekrâr kişilerin mülkü hâline getirilemez; faydalananlar bulunduğu ve vakıf hukûkunca çerçevesi çizilen şartlara tecâvüz edilmediği sürece, tahsis edildiği cihetten başka bir cihete yönlendirilemez. Diğer bir deyişle, vakıf, ne tür hizmetlerin ve kimlerin faydalanması için gerçekleştirilmiş ise, ancak onlar için kullanılabilir. Dolayısıyla, şartlarına uyularak gerçekleştirilen ve hukukî bir mâhiyet kazanan vakfa konu olan mülk, vakfedenin mülkiyetinden çıkarak Allâh'ın mülkü hâline gelmiş ve kAnun dışı müdâhalelerden korunmuş sayılır.

Vakıf teriminin genel olarak iki mânâda kullanıldığını görürüz. Aşağıda vakıf çeşitlerini incelerken ayrıca göreceğimiz üzere câmi, mescid, medrese, mektep, daru's-şifâ (hastahâne), imârethâne (aş-evi), tekke, zâviye, misâfirhâne, kütüphâne, köprü, çeşme, sebil gibi bizzat kendilerinden faydalanılan kuruluşlara *vakıf* dendiği gibi, bu tür kuruluşları ayakta tutmak için tahsis olunan han, hamam, dükkân, mesken, arâzi, bağ, bahçe gibi gelir kaynakları da *vakıf* olarak adlandırılmıştır.

Vakıf ne demektir? Kısaca anlatınız.

SIRA SİZDE

1

VAKIFLARIN ORTAYA ÇIKIŞ SEBEPLERİ

Burada şöyle bir soru akla gelebilir: İnsanlar, sâhip oldukları bir malı ellerinden çıkararak niçin başkalarının istifâdelerine sunmak isterler?

Vakfa İslâmî bir müessese olarak baktığımızda, bu sorunun cevâbını İslâm dîninin ana kaynaklarında ısrarla vurgulanan “*dünyâ hayâtının geçiciliği, insan ömrünün bir gün biteceği, dünyâda sâhip olunan her şeyin âhiret hayâtını kazan-*

mak için insana verildiği” düşüncesinde buluruz. Bu düşünce, beraberinde “*hayır işleme*”, “*yardımlaşma ve dayanışma*” duygusunu doğurmuştur. Bu şuurla hareket eden ve maddî imkânları uygun olan insanlar, içinde yaşadıkları topluma faydalı olmak, çevrelerinde yaşayan ve ihtiyaç içinde kıvranan insanların sıkıntılarını gidermek sûretiyle mânevî bir huzûra kavuşmayı arzulamışlardır. Sırf bu sebepledir ki, *vakıf* yoluyla kurulan ve topluma hizmet sunan müesseselere, İslâm dünyasında ve bilhassa Osmanlı kaynaklarında *hayrât* denilmiştir. *Hayrât*, hayır işlemek ve karşılığında Allâh’ın rızâsını, dolayısıyla sevap kazanma düşüncesiyle kurulan müesseselerin tamâmının ortak adı olmuştur.

Maddî bir karşılık beklemeden başkalarına yardım etmek gibi ulvî ve fevkalâde bir düşüncenin ürünü olan vakıf müessesesi, esas itibâriyle dînî telkinlerle beslenen “*yardımlaşma ve dayanışma*” duygusunun en belirgin tezâhürüdür. İnsanın yaratılışından gelen yardımlaşma ve dayanışma duygusu, şüphesiz insanlık târihi kadar eskidir. Fakat bu duygu, dînî emir ve telkinlerle birleşince daha da güçlenir. Bugün bir bütün olarak belediyelerin, sağlıkla ve eğitim-öğretimle ilgili kuruluşların, sivil toplum teşkilâtları olarak nitelendirilebilecek çok çeşitli derneklerin sundukları hizmetlerin İslâm ülkelerinde yakın dönemlere kadar vakıflar kanalıyla verilmiş olması, Müslüman toplumların bu husustaki fevkalâde duyarlılıklarını gösterir.

Vakfın kökeniyle ilgili muhtelif görüşler vardır. Araştırmacılar, İslâm öncesinde de çeşitli toplumlarda *vakfa* benzer uygulamaların bulunduğuna işâret ederler. Ancak İslâm âlimleri, İslâm dünyasında görülen vakıfların asıl kaynağının Kur’an ve İslâm Peygamberi’nin hadisleri olduğunu savunurlar.

İslâm ve onun Peygamberi, “*insanların en hayırlısının, insanlara faydalı olan; malın en hayırlısının, Allah yolunda harcanan; vakfın en hayırlısının da insanların en çok duydukları ihtiyâcı karşılayan*” olduğunu bir prensip olarak ortaya koymuş; bu prensibi bir îmân esâsı gibi kabûl eden müslümanlar da, vakıf kurma konusunda âdetâ birbirleriyle yarışmışlardır.

Bu durum Osmanlı devleti ve Müslüman toplumu için de geçerlidir. Bünyesinde gayr-i müslimlerin de bulunmasına rağmen, devletin hâkim unsurunu Müslümanların oluşturduğu Osmanlılar, kendilerinden önceki Müslüman ve Türk-İslâm devletlerinin miraslarını devralmışlardı. Daha Abbâsiler devrinde hukukî esasları tesbit edilen vakıf müessesesi, İslâm dünyasının her köşesine sür’atle yayılmıştı. İslâm toplumlarının siyâsî ve iktisâdî gelişmelerine paralel olarak Mâverâünnehir’den Atlantik kıyılarına kadar her tarafta yaygın bir vakıf ağı görmek mümkündür: Câmiler, mescidler, medreseler, mektepler, türbeler, **ribatlar**, tekkelere, köprüler, sulama kanalları, su yolları, kervansaraylar, hastahaneler, hamamlar, imâretler (aş-evleri) gibi birçok dînî ve hayrî kuruluş hep bu vakıflar sâyesinde vücut bulmuşlardı. Aynı şekilde, Selçuklular zamânında Anadolu’da bu türden sayısız eser ortaya konmuştu. Osmanlılara devreden bu miras, hem devlet yönetimi ve anlayışı, hem ilim ve eğitim anlayışı ve hem de devlet ve toplum müesseselerini içine alıyordu. Daha önce Anadolu’ya gelip yerleşen ve İslâm dünyasının bir parçası olan Müslüman Türklerin yaşayış tarzları, ahlâk, iktisat, örf, âdet ve diğer uygulamaları Osmanlılar tarafından yadırganmadan ictibas edildi; geliştirildi ve en yüksek seviyesine çıkarıldı. Osmanlılar, Abbâsî İmparatorluğu’nun vakıf uygulamalarını olduğu kadar, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklularının uygulamalarını da devraldılar; bu devletlerin çok zengin teşkilât ve müesseselerinden geniş ölçüde faydalanma imkânı buldular.

Vakıfların ortaya çıkış sebeplerini anlamaya çalışırken, devlet ve toplum ilişkilerinin niteliği ile karşılıklı vazife ve sorumlulukların çerçevesini de göz önünde

Ribat: Sınırları düşman saldırısından korumak amacıyla teşkilatlanmış olan askerler için hudut boylarında inşa edilen kışla ve tekkeler; müstahkem yapılar. Han, misafirhane. Kaynak: Mehmet Ali Ünal, Osmanlı Tarih Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011, s.570.

bulundurmamız gerekmektedir. Günümüz *devlet ve millet* anlayışının oluşumu çok yakın dönemlerin eseridir. Eskiden devletin vatandaşlarına karşı yüklendiği vazife ve sorumluluklarla vatandaşın devlete karşı üstlendiği vazife ve yükümlülükler günümüzdekinden farklıydı. Devletin temel vazifesi, doğrudan halka hizmet götürmek değil, öncelikle ülke sınırlarını korumak, iç güvenliği sağlamak, halkın refah ve mutluluğunu artıracak tedbirleri almak; bunun için *adâleti* gerçek anlamda tesis ederek güçlünün zayıfı ezmesine fırsat vermeyecek âdil kanunlar çıkarmak ve bunları uygulamak olarak görülmüştü. Bunlar gerçekleştirildiği takdirde halkın dilediği şekilde ekonomik ve sosyal faaliyette bulunmasının ve üretimin artırılmasının mümkün olacağı düşünülmüştü. Bu temel devlet fonksiyonunun yerine getirilmesi için *dâire-i adliye* (adâlet dâiresi veya çemberi) olarak formüle edilen bir teori de benimsenmişti. Buna göre, devletin sınırlarını koruması ve adâleti sağlama için yaptırım gücüne (askere, orduya), bu gücün sağlanabilmesi için maddî imkân (paraya), bu imkânın elde edilebilmesi için vergi verebilecek durumda olan bir tebeaya (yönetilen halka), tebeanın devletin öngördüğü vergiyi verebilmesi için huzurlu bir üretim ortamının oluşturulmasına ve bunun için de adâletli bir yönetim sisteminin hayâta geçirilmesine ihtiyaç vardı. Devlet bu ortamı sağlamakla yükümlü sayılmıştı. Vatandaş ise kendisinden beklenen üretim faaliyetlerini yürüterek devlete vergi verecekti. Devlet, bu anlamda vatandaşın ne yapacağını kesin çizgilerle belirlememiş, onun hayat tarzını ve ekonomik tercihlerini doğrudan etkilemeye kalkışmamış, kendi tercihleriyle başbaşa bırakmıştı.

Osmanlı dönemi vakfiyeleri üzerinde çalışan araştırmacıların ulaştıkları sonuçlara baktığımızda, insanların mallarını vakfederken, bir taraftan bu dünyâda mutluluğa, âhirette ebedî saadete nâil olmayı umduklarını; kıyâmet günü için azık hazırlamayı düşündüklerini; cehennem azâbından kurtulmayı, cennetin nîmetlerine kavuşmayı arzuladıklarını; bu yolla mümkün olduğu kadar Allâh'a yaklaşmayı hedeflediklerini açıkça ortaya koymaktadır. Diğer taraftan bu dünyâdan göçtükten sonra da isimlerinin bir şekilde yaşamaya devâm etmesini, kendilerinden övgüyle söz edilmesini beklediklerini; mânevî açıdan olduğu kadar içinde yaşadıkları toplumun hiyerarşik düzeni içinde de en yüksek dereceyi elde etmeye çalıştıklarını; kendileri ve nesilleri için iyi bir gelecek hazırlamaya ve bu çerçevede mallarını artırarak, bunları vakıf yoluyla dokunulmaz hâle getirmeye gayret ettiklerini göstermektedir. Öte yandan *âile* ve *yarı âile vakıflarının* vakfiyeleri, bu tür vakıfları kuranların dinî sâiklerden ziyâde şahsî beklentileri ön plânda tuttuklarını düşündürmektedir. Bu tarzda kurulan vakıfların niteliklerini aşağıda ayrıca gözden geçireceğiz. Ancak zaman zaman bu tür bencil çıkar düşünceleriyle karşılaşılabilir, bu düşüncelerin, vakıfların İslâm ve Osmanlı toplumlarındaki önemini azaltmayacağını belirtmek durumundayız.

Bütün bu sebepleri ve târîhî arka-plânı gözönünde tutarak, Osmanlı sosyal müesseselerinin kurulup gelişmesinde büyük ve önemli hizmeti bulunan vakıfların Osmanlı coğrafyasında son derece yaygın hizmet alanları oluşturmalarını tabii karşılamak durumundayız.

Osmanlı döneminde vakıf kurma geleneği, devlet henüz bir *beylik* durumunda iken başlamıştı. Beyliğin sınırlarının genişleyip bir devlet hâline dönüşmesi sürecinde, imkânların da genişlemesiyle, Osmanlı topraklarına katılan şehirlerde peşpeşe vakıf müesseseler kurulmaya başlandı. Osmanlı sultanlarından ilk defa vakıf kuran Orhan Bey (öl. 1362) olmuştur. Kendisinin ikinci Osmanlı hükümdarı olması dolayısıyla, kurmuş olduğu vakıflar son derece önemlidir. O, 1324 yılında bugünkü Sakarya ilinin Pamukova ilçesi, merkez bucağına bağlı bir yerleşim

Mütevelli: Vakıf işlerini idare etmek üzere tayin olunan zat. Mütevelli için gerekli vasıfları haiz olan herhangi bir şahıs mütevelli olabilir. Ancak bir vakfın mütevellisine o vakfın nezareti tevcih olunmaz. Kaynak: Mehmet Ali Ünal, Osmanlı Tarih Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011, s.507.

yeri olan Mekece'de bir hankAh (tekke, zâviye) yaptırmış ve **mütevelli**liğini âzâdli kölelerinden Tavâşî Şerâfeddîne havâle etmişti. Orhan Bey, ayrıca vakıf sistemi çerçevesinde İznik'te bir medrese kurmuş, bu ilk Osmanlı medresesinin giderlerinin karşılanması için yeterli miktarda gayr-i menkul vakfetmişti. Onun yine vakıf sistemi çerçevesinde, Adapazarı'nda bugün hâlâ Orhan Bey Câmii adıyla bilinen bir câmi ve medrese; Kandıra'da kezâ kendi adıyla anılan başka bir câmi; Bursa'da bir câmi, zâviye, misâfirhâne ve imâret yaptırdığını ve bunların varlıklarını sürdürüebilmeleri için vakıf olarak yeterli miktarda gelir kaynağı tahsis ettiğini biliyoruz. Yıldırım Bâyezid (öl. 1402), Bursa'da bir *dâru'l-hayr* (hayır evi), bir *dâru'ş-şifâ* (hastahâne), bir tekke, iki medrese ve bir câmi yaptırmış, bunlara vakıf olarak gelir kaynakları bağlamıştı. Yıldırım, ayrıca Bolu'da bir medrese, çifte hamam ve bir kütüphâne yaptırıp vakfetmişti. Bursa'da vakıf olarak kurulan Murâdiye külliyesi, Sultan II. Murad (öl. 1451)'in eseri idi. İstanbul'un fethinden sonra başta Fâtih Sultan Mehmed olmak üzere, II. Bâyezid, Yavuz Sultan Selim (öl. 1520), KANûnî Sultan Süleymân (öl. 1566) ve halefleri de aynı yolu tâkip ettiler. Osmanlı sultanları, sultan eşleri, hânedâna mensup kadınlar, şehzâdeler sayısız vakıf eseri külliyelerle, dîni ve hayrî nitelikli yapılarla şehri âdetâ yeniden îmar ve inşâ etmişlerdir. Sultanlar, bu vakıf eserleri sâdece başkentte kurmadılar; devletin her köşesinde sayısız eser vücûda getirdiler. Onları örnek alan devlet adamlarının çoğu, başta İstanbul olmak üzere, imparatorluk dâhilinde pek çok şehirde yüzlerce vakıf eseri inşâ ve vakfettiler. Bu gelenek, Osmanlı devletinin son devirlerine kadar aynı anlayış çerçevesinde yüzyıllarca sürüp gitti. Böylece, fetihlerle Osmanlı toprağı hâline getirilen şehirlerin tamâmı, bir süre sonra birer Türk ve Müslüman şehri kimliğine ve görüntüsüne büründü.

SIRA SİZDE

Vakıfların ortaya çıkış sebeplerini nasıl açıklarsınız?

VAKIF ÇEŞİTLERİ

Vakıfları, yapılış şekilleri, hizmet alanları, nitelikleri, kendilerinden faydalanan insanların durumları gibi farklı açılardan farklı şekillerde tasnif etmek mümkündür.

Vakıflar, temelde iki ana gruba ayrılır. Birincisi, doğrudan *hizmet üreten vakıflar*; ikincisi ise, birinci grupta yer alan vakıfları ayakta tutmak ve hizmet üretmelerini sağlamak üzere kurulan vakıflardır. Birinci grupta bulunanlara, *aynıyla intifâ olunan vakıflar* denir ki câmi, mescid, medrese, mektep, daru'ş-şifâ (hastahâne), imârethâne (aş-evi), tekke, zâviye, misâfirhâne, kütüphâne, köprü, çeşme, sebil gibi yapılardan oluşan kuruluşlar bu türdendir. İnsanlar, bu tür vakıf müesseselerinin bizzat kendilerinden faydalanırlar; yâni hiç bir sınırlama olmadan câmiye giderler; medrese ve mekteplerde eğitim görürler; çeşmelerden su içer, yol ve köprülerden gelip geçerler. Bu tür vakıflara *müessesât-ı hayriyye* (hayır kuruluşları) de denmiştir. İkinci grupta yer alan vakıflar ise *gelirleriyle intifâ olunan vakıflar* adıyla bilinir; bunlar diğer vakıfların finans kaynaklarıdır; birinci grupta yer alan vakıf müesseselerini ayakta tutmak için, onlara gelir sağlarlar. Arâzî, han, hamam, dükkân, binâ, para ve benzeri mal ve mülklerin vakfedilmeleri bu türdendir. Bu tür vakıflara, Osmanlı döneminde gerçek vakıf (*asl-ı vakf*) denmiştir. Bunlara vakıf gelirleri (*akârât*) demek de mümkündür.

Bu iki tür vakıf, biribirinin tamamlayıcısı olarak kabul edilir. Çünkü biri olmadan diğerinin yaşaması mümkün değildir. Diğer bir deyişle, gelir kaynakları olmadan birinci grupta yer alan ve bizzat kendilerinden faydalanan vakıfları ayakta tutmak, hizmet üretmelerini ve sürekliliklerini sağlamak mümkün değildir; kendi-

lerinden bizzat faydalanılan vakıf yapılar olmadan da ikinci grupta yer alan vakıflara veya gelir kaynağı tahsis edilmesine gerek kalmaz.

Burada ana hatlarıyla anlatılan ikinci grubu *-yâni müessesât-ı hayriyye* de denen ve bizzat kendilerinden faydalanılan kuruluşlara gelir kaynağı olan vakıfları (*akârâtı*)- aşağıda ayrıca ele alacağız.

Yukarıda kısaca zikredilen birinci grupta yer alan ve bizzat kendilerinden faydalanılan vakıflar ise, kendilerinden faydalananların durumlarına göre ayrıca ikiye ayrılırlar: Bunlardan birincisi, zengin-fakir gözetilmeden “herkesin faydalanabileceği” hayır eserleridir. Câmi, mescid, medrese, mektep, kabristan, han, çeşme, bir tür karakol demek olan *ribat*lar ve benzerleri bu türden vakıflardır. Zengin de olsa bir insanın bunlardan faydalanmasında bir mahzur görülmemiştir. Çünkü zengin bile olsa, bir insanın bu tür müesseseleri sâdece kendisi için yaptırması mânâsızdır. Kendilerinden faydalanılan vakıfların ikinci grubunu ise, “sâdece fakirlerin karşılıksız faydalanabilecekleri” kuruluşlar oluştururlar. İmâretler (aşevleri), dâru’ş-şifâlar (hastahâneler) ve özellikle sâdece ihtiyaç sâhiplerinin faydalanmaları için kurulmuş yardıma yönelik vakıflar bu türdendir. Ancak ihtiyâcın giderilmesinin başka yolu bulunmadığı durumlarda zenginlerin de -çoğunlukla aldıkları hizmetin karşılığını ödemek kaydıyla- bu tür vakıf eserlerden faydalanmaları imkân dâhilindedir. Zîrâ meselâ zengin birisinin sâdece kendisinin faydalanabileceği bir hastahâne yaptırması akıl dışıdır.

Vakıflar özellikleri, tasarruf ve idâre şekilleri dikkate alınarak farklı bir gruplandırmaya daha tâbi tutulmuşlardır. Yukarıda vakıfları esâs itibâriyle iki gruba ayırarak incelemiştik. Bunlardan birincisi, bizzat kendilerinden faydalanılan ve *müessesât-ı hayriyye* denilen vakıflardır; bunlara *şer’î veyâ hayrî vakıflar* da denmektedir. İkinci vakıf grubu ise birinci grupta yer alanları finanse etmek üzere kurulmuş gelir kaynakları durumundaki vakıflardır. Ancak ikinci gruba giren vakıflar, gerçekte birinci grupta yer alan vakıfları ayakta tutmak üzere kurulmuş bulunmalarına rağmen, bunların bâzılarından öncelikle vakıf kurucular ve onların soyundan gelenler veyâ üçüncü şahıslar faydalanabiliyorlardı. Bu tür vakıflar, kurucularının neslinin kesilmesi durumunda tam mânâsıyla *dînî veyâ hayrî* vakıflar hâline dönüşüyorlardı. Bu durumu dikkate alan araştırmacılar, vakıfları üç gruba ayırarak incelemiştir. Bunlar:

1. Şer’î veyâ hayrî vakıflar,
2. Âile vakıfları (ehli veyâ âdî vakıflar),
3. Yarı âile vakıfları.

Bunları da kısaca şu şekilde özetleyebiliriz:

1. *Şer’î veya Hayrî Vakıflar*: Bu tür vakıflar, gerçek mânâda vakıflardır. Bu grupta değerlendirilen gelir kaynaklarından elde edilen gelirlerin tamamı, hiç bir kısıtlamaya ve şarta bağlı olmadan, doğrudan doğruya tahsis edildiği hayır kuruluşuna gider. Vakıf kurucunun, vakfettiği ve vakfın tescil edildiği andan itibâren, eskiden mülkü olan mal üzerinde hiç bir tasarruf hakkı kalmaz. Meselâ, bahçesinin gelirini “A” câmiinin giderlerine harcanmak üzere mutlak bir şekilde vakfedene kişi, söz konusu bahçenin gelirinden daha sonra faydalanma veyâ hisse isteme hakkına sâhip değildir. O mülk, artık tamâmen söz konusu câmiin gelir getiren bir birimi hâline dönüşmüş demektir. Bu tür vakıflardan vakfı yapan kişinin tek beklentisi, ilâhî lütfâ mazhar olmak, sevap kazanmaktır. Diğer bir deyişle, bu tür vakıflarda *hayır işlemek* esastır.

2. *Âile Vakıfları (Ehli veya Âdî Vakıflar)*: Bu gruba giren vakıfları, bir tür âile işletmeleri gibi düşünmek de mümkündür. Çünkü vakfedilen gelir kaynaklarının

tasarrufunda bir takım kısıtlayıcı şartlar bulunmaktadır. Meselâ, emlakini vakfeden kişi, vakfının idâresini (*tevlîyetini*) de genellikle kendisi üstlenmekte, kendisinin ölümününün sonra aynı vazîfenin çocuklarına geçmesini şart koşturmaktadır. Gelirlerin tasarrufu da bu şekildedir: Kişi ve âile fertleri hayatta oldukları sürece, bu tür vakıfların gelirlerinin tamamı kendisi ve âilesi tarafından kullanılacaktır. Böyle bir vakıf, vakıf kurucunun nesli devam ettikçe, bu şekilde tasarruf da devam edecektir. Bu gibi vakıflar ancak kurucusunun nesli kesilince, yâni âilesinden yaşayan kimse kalmaması durumunda, birinci grup vakıflara -*şer'î* veyâ *hayrî* vakıflara- dönüşür; tahsis edildiği kuruluş ve kimseler adına tasarrufa başlanır. Zîrâ vakıf kurucu, daha başlangıçta, nesli kesildiği takdirde kurduğu vakfın gelirlerinin adı zikredilen bir kuruluşa veya kimselere harcanmasını şart koşturmuştur.

Böyle bir yolun tâkip edilmesinin zaman zaman tartışmalara ve tenkitlere sebep olduğu görülür. Kişilerin mülklerini vakfederken, esas itibâriyle tahsis ettikleri müesseseleri değil âilelerini düşündükleri, mal ve mülklerini vakıf şemsiyesi altında dış saldırılara veya müsâderelere karşı korumaya çalıştıkları ileri sürülmüştür. Çünkü vakıf hukûku, vakfedilen bir mülke müdâhaleyi yasaklamakta, bu da -devlet dahi olsa- vakıf mallarına kimsenin el sürememesi anlamına gelmektedir. Bu tenkitte haklılık payı yok değildir. Gerçekten, âile vakıflarının önemli bir kısmı devlet adamları tarafından kurulmuştur. Dolayısıyla, her hangi bir hatâları sebebiyle, bu kişilerin mallarına devlet tarafından el konulması (müsâdere) ihtimâli her zaman mevcuttur. Dahası, bunun örnekleri de görülmüştür. Bu sebeple, söz konusu kişiler mal ve mülklerini vakıf yapmak sûretiyle, bu tür dış müdâhelelerden koruma yolunu tercih etmişler; böylece âilelerinin geçim imkânlarını sağlamak sûretiyle, onların ileride sefâlete düşmelerini önlemek istemişlerdir. Böyle bir uygulama, vakfedilen mülkün âile fertleri arasında paylaşılmasını önlemesi sebebiyle, mülk bütünlüğünün ve verimliliğinin sağlanmasına da hizmet etmektedir. Çünkü, vakıf kurucunun çocukları, mülkün kendisini değil, sâdece gelirlerini aralarında paylaşabilmekte, bütünlüğü korunan mülk de verimliliğini devam ettirmektedir. Bununla birlikte, İslâm ve Osmanlı vakıf hukûku, bu tür uygulamaları câiz görmüştür. Zîrâ bu tür vakıfların nihâî hedefe, yâni tahsis edildikleri müesseselere veya kimselere ulaşması için uzunca bir zaman geçecek olsa da, sonuçta bu gerçekleşmekte, nesli kesilen kimselerin vakıfları, başlangıçta tahsis edildiklere kuruluşlara ulaşmaktadır.

3. *Yarı Âile Vakıfları*: Bu gruba giren vakıflar, bir yönüyle yukarıda zikredilen *âile vakıflarına*, diğer yönüyle, birinci grupta yer alan *şer'î* veya *hayrî vakıflara* benzerler. Çünkü bunlar gelirlerinin, belirli şartlar çerçevesinde vakfî kuranın âilesiyle *şer'î* veya *hayrî* kuruluşlar arasında pay edildiği vakıflardır. Bu vakıflar birer gelir kaynağı durumunda bulunmaları sebebiyle, meselâ, bağını-bahçesini, tarlalarını veya birtakım binâlarını vakfeden kişi, bunların gelirlerinin tamâmını değil, vakfiyesinde belirlediği muayyen bir mikdârı bir hayır kuruluşuna (bir câmie, bir medreseye, bir hastahâneye veyâ fakirlere) tahsis etmiş olur. Dolayısıyla, söz konusu gelirler, vakfî kuran kişi ve onun ölümünden sonra âile fertleriyle, vakfiyede ismi zikredilen kuruluş veyâ kimseler arasında paylaşılır. *Âile vakıflarında* olduğu gibi, vakıf kurucunun neslinin kesilmesi durumunda ise, söz konusu gelirlerin tamamı *şer'î* veya *hayrî* kuruluşlara geçer; onların gelir getiren birimleri hâline dönüşür.

Bu usûl, Osmanlı döneminde yaygın olarak kullanılmıştır; aynı zamanda *mülk edinmenin* en kestirme yollarından biri olarak kullanılmıştır. Şöyle ki: Bir takım hayır eserleri kuran, meselâ câmi, medrese, mektep veya benzeri bir müessese yaptıran bir kişi, sultana başvurarak, yaptırdığı müesseseyi zikrettikten sonra, bunlara gelir kaynağı tahsis etmek istediğini, ancak buna imkân olmadığını; geliri devlet

hazinesine âit olan bir arâzinin mülkiyetinin kendisine verilmesini (*temlikini*) ister. Osmanlı sultanları, bu tür talepleri çoğunlukla olumlu karşılamışlardır. Kişi, bu yolla elde ettiği arâzinin veya mülkün gelirlerini *vakıf* hâline dönüştürür ve kurmuş olduğu müesseseye tahsis eder. Ancak, bu tür tahsislerde vakıf kurucu kendisini ve âilesini de düşünür. Söz konusu gelirlerin zaman zaman önemli bir kısmını kendisi ve âilesi için ayırır; bunu nesilden nesile geçecek şekilde tesbit edip vakfiyesine yansıtır. Böylece, hem kurmuş olduğu müesseseye gelir temin etmiş ve hem de âilesinin ve neslinin geleceğini teminat altına almış olur. Hattâ, bu imkânı elinden çıkarmamak, gelirler üzerindeki kontrolü sürekli kılmak için kurmuş olduğu vakfın yönetimini (*tevlîyetini*) kendisine ve âilesine bırakır.

GELİR KAYNAĞI DURUMUNDAKİ VAKIFLAR

Aynıyla intifâ olunan veyâ müessesât-ı hayriyye adıyla anılan câmi, mescid, medrese, mektep, hastahâne, yol, su, köprü ve benzeri binâ ve kuruluşlardan oluşan vakıflar, gerçekte hizmet üreten ve sunan vakıflardır. Bu tür vakıf eserlerin kendilerinden beklenen hizmetleri kesintisiz sürdürebilmeleri için mâlî kaynaklara ihtiyaçları vardır. Söz konusu gelir kaynakları da esas itibâriyle vakfedilmek sûretiyle tahsis edilirler. Yukarıda bu tür vakıflara *gelirleriyle intifâ olunan*, gelirlerinden faydalanılan vakıflar adı verildiğini; Osmanlı döneminde bunlara *asl-ı vakf* da dendiğini belirtmiştik. Gerçekte vakıf akdinin asıl konusunu da bu tür vakıflar oluşturuyorlardı. Çünkü *müessesât-ı hayriyye* denen ve bizzat kendilerinden faydalanılan binâ ve kuruluşlar için vakfiyeler düzenlenmesine, bunların birer *vakıf* eseri olarak kadı (veya mahkeme) tarafından tescil edilmesine gerek yoktu. Tescil edilmek sûretiyle *hukukî* bir nitelik kazandırılan vakıflar, gelir kaynağı durumundaki vakıflardı.

Osmanlı vakıf sistemi çerçevesinde gelir kaynağı olarak tahsis edilen vakıflar, *menkul* ve *gayr-i menkul* olmak üzere iki ana başlık altında toplanabilir. *Gayr-i menkuller*, gelir kaynaklarının çok büyük bir kısmını teşkil ediyorlardı. Bunlar da *arâziler* ve *binâlar* olarak iki gruba ayrılır. Arâziler, her türlü tarım işletmeleri, tarlalar, çiftlikler gibi ekilebilir alanlarla bahçeler ve bağlardan oluşmaktaydı. Bâzan bir köyün tamamı, belirtilen gelir getirici alanlarıyla, hattâ zirâî işletmelerde kullanılan hayvanları, tarım âletleri, tohumu, binâları, varsa köle ve câriyeleriyle birlikte topluca vakfedilirdi. *Binâlar* ise çoğunlukla gelir getirir nitelikte yapıları. Meselâ dükkânlar, arasta ve bedesten adıyla bilinen ve içlerinde pek çok dükkânın bulunduğu ticâret alanları, hanlar, hamamlar ve benzeri yapılar kiralanmak sûretiyle gelirlerinden faydalanılan vakıf unsurlarıydı. Bir kısım insanların, geride kimseleri kalmayacaksa, öldükten sonra geçerli olmak şartıyla, oturduğu evi bir hayır kuruluşuna vakfettiğini gösteren pek çok örnek de vardır. Gayr-i menkul vakıf unsurlarının sınırlarını ve niteliklerini, tanzim olunan ilgili vakfiyelerde bütün detaylarıyla bulmak mümkündür.

Yukarıda vakfı târif ederken, *kişinin, sâhip olduğu bir malı, diğer insanların faydalanmaları maksadıyla ve Allâh'ın rızâsını gözeterek ebediyyen tahsîs etmesidir*, demiştik. İslâm hukûku, burada zikredilen *gayr-i menkul* vakıf unsurlarının vakfedilebilmesi için, *vakıf yapan kişinin mülkiyetinde bulunmasını* şart koşmuştur. Bu târif çerçevesinde *gayr-i menkul* vakıf unsurlarının kökenine baktığımızda, iki farklı durumla karşılaşırız. Timar sisteminin geçerli olduğu bölgelerde tarım alanlarının çıplak mülkiyetinin devlete âit olduğunu biliyoruz. Osmanlı döneminde gerçekte bu şekilde devletin mülkiyetinde bulunan geniş tarım alanlarının da yaygın bir şekilde vakfedildiği görülür. Bu tür alanların vakfedilebilmesi için *temlik* ve *temellük* yolu kullanılmıştır. Yâni, yukarıda da belirtildiği gibi, bir takım hayır

eserleri kuran, meselâ câmi, medrese, mektep veya benzeri bir müesseseye yaptıran kişi, zamanın sultanına başvurarak, yaptırdığı müesseseyi zikrettikten sonra, bunlara gelir kaynağı tahsis etmek istediğini, ancak buna imkânı olmadığını; geliri devlet hazinesine âit olan bir arâzinin mülkiyetinin kendisine verilmesini (*temlikini*) isterdi. Bu kişiler çoğunlukla üst seviye devlet adamları veya pâdişahların gözdeleleri kimseler oldukları için Osmanlı sultanları, bu tür talepleri çoğunlukla olumlu karşılamışlardır. Kişi, bu yolla elde ettiği (*temellük*) arâzinin veya mülkün gelirlerini *vakıf* hâline dönüştürür ve kurmuş olduğu müesseseye tahsis ederdi. Bu çeşit vakıflara *tahsîs ve irsâd kabîlinden vakıflar* denmiştir. Fakat bu tür vakıflar, biraz sonra zikredeceğimiz *sahîh vakıflardan* biraz farklıdır. *Vakıf hukûkunun* müeyyideleri her ne kadar bu tür vakıflar için de geçerli, yâni vakıf unsurları hâriçten müdâhaleye kapalı ise de, XVI. asrın ünlü şeyhülislâmı Ebussuud Efendi'nin bir fetvâsına göre, bu vakıfları tahsis eden kişi, gerçekte zamânın hükümdârı (*hâkim-i vakt*) olduğu için, gerekli gördüğü takdirde hükümdarın tahsisini iptal ederek bunları başka bir cihete yönlendirmesi mümkündür. Ancak bu tür iptaller çok nâdir olarak görülmüştür. Fâtih Sultan Mehmed, bu yolla devlet gelirlerinin önemli bir bölümünün kişilerin mülkiyetine geçmesinin hazîneye verdiği zararlara önlemek için, *tahsîs ve irsâd* nitelikli vakıfların büyük bir kısmını eski hâline getirerek tekrar timar sistemine dâhil etmişse de, onun ölümünün ardından oğlu II. Bâyezid döneminde, uygulamadan zarar görenlerin baskıları sonucu, söz konusu arâziler yeniden vakıf hâline getirilmiş ve eski sâhiplerine iâde edilmiştir. Hazîneye âit gelir kaynaklarının özel şahısların eline geçmesine yol açan bu uygulama -XVII. ve XVIII. yüzyıllarda bu durumdan şikâyet eden ve söz konusu işlemin ne ölçüde *vakıf* olduğunu sorgulayan yakınmalar görülmesine rağmen-, devletin son zamanlarına kadar devam etmiştir. Bu şekilde *temlik* yoluyla mülk edinilen ve vakıf hâline getirilen uygulama türleriyle ilgili Osmanlı vakıf literatüründe geniş bilgiler vardır. Osmanlı hükümdarlarının ve büyük devlet adamlarının kurdukları *müessesât-ı hayriyye* grubuna gelir getirmek üzere bağlanan vakıfların çok büyük bir kısmı, bu tür *tahsîs ve irsâd*lardan oluşmakta idi. Bu uygulama, sâdece tarım alanlarıyla da sınırlı kalmamıştı. Devlete âit bâzı han, hamam, süt işletmeleri ve benzeri gayr-i menkuller de aynı şekilde *temlik* konusu yapılmıştı.

Bu noktada şu hususun altını çizmekte fayda vardır: *Tahsîs ve irsâd kabîlinden* vakfedilen tarım alanları, gerçekte o bölgede oturan ve tarımla uğraşan insanlar tarafından ekilip biçilirlerdi. Bu insanlar, işledikleri tarım alanlarından elde ettikleri ürünün tamamını değil, daha önce devlete ödemek mecbûriyetinde oldukları vergi miktarına karşılık gelen kısmı, bu defa ilgili vakıf kuruluşuna öderlerdi.

Tahsîs ve irsâd kabîlinden olmayan, yâni kişinin gerçekten kendi mülkü olan bir malı gelir kaynağı olarak bir hayır kuruluşuna vakfetmesine ise, *vakf-ı sahîh* (gerçek vakıf) denmiştir. *Sahîh vakıflar*, kurucusu ve hükümdar da dâhil, kimsenin müdâhale edemeyeceği nitelikte bulunmaları dolayısıyla bu isimle anılmışlardır. Bu vakıflara müdâhalenin tek yolu, vakfedildiği kuruluşun artık hizmet veremez duruma düşmesidir. Bir örnek verecek olursak, meselâ bir kişinin, Bursâda bulunan gerçek mülkünü, Belgrad'da yapılmış olan bir câmi veya medreseye gelir kaynağı olarak vakfetmiş olduğunu düşünelim. Belgrad Osmanlıların elinde bulunduğu ve oradaki câmi ve medrese hizmet vermeye devam ettiği sürece, vakfedilen mülkün geliri oraya gönderilir. Fakat Belgrad'ın Osmanlıların elinden çıkmasından sonra, câmi ve medrese artık hizmet veremez duruma düşmüş, yâni yıkılmış veya başka bir iş için kullanılmaya başlanmış ise, böyle durumda Bursâdaki gelir kaynağının gelirinin hâlâ Belgrad'a gönderilmesinin bir anlamı kalmayacaktır. Bu gelir kaynağı, hizmet

veren aynı nitelikli başka bir kuruluşa yönlendirilir. Bu tür vakıflar, *irsâd* nitelikli vakıflara göre çok daha azdır.

Burada anlatılmaya çalışılan gelir getirici gayr-i *menkul* vakıfların dışında, bir de menkul, yani taşınabilir nitelikte vakıf gelirleri vardı. Bunlara esâs itibâriyle *para vakıfları* denir. Haram karışması endişesi öne sürülerek câiz olup olmadığı konusunda İslâm hukukçuları arasında sert tartışmalar yaşanmış olsa da, Osmanlı döneminde paranın da yaygın olarak vakfedildiğini biliyoruz. Maddî imkânları müsâit olan bir kısım insanlar, *müessesât-ı hayriyye* denen câmi, mescid, medrese, mektep, hastahâne ve benzeri kuruluşların gelir kaynağı olmak üzere paralarını vakfederek bunların işletilmesini istemişlerdir. Osmanlı döneminde bu şekilde vakfedilen *paranın* işletilmesi imkânları sınırlıydı. Dolayısıyla İslâm dini *fâizi* yasaklamasına rağmen, bu tür paralar, *onu on bir veya onu on bir buçuktan*, bugünün ifâdesiyle %10 veya %15'le fâize verilebiliyordu. Bu şekildeki işlemlere *muâmele-i şer'iyye* veya *hîle-i şer'iyye* denmiş ve bir takım sosyal ve iktisâdî mecbûriyetler öne sürülerek câiz görülmüştür.

Vakıf literatüründe, *menkul* veya *gayr-i menkul* mallardan elde edilen gelirlere *akArât* denmiştir.

Gelir kaynağı durumundaki vakıflar sözünden ne anlıyorsunuz? Kısaca anlatınız.

VAKIF YAPAN KİŞİDE VE VAKFEDİLEN MALDA BULUNMASI GEREKEN ŞARTLAR

Vakıflar, aynı zamanda hukukî nitelik taşıyan kuruluşlar olmaları dolayısıyla, vakıf yapma işlemlerinin geçerli olabilmesi için bir takım şartlara uyulması gerekmektedir. Bunları, vakfı yapan (*vâkıf*) ve vakfedilen mülk (*mevkûf*) açısından iki kısımda incelemek mümkündür.

Vakfeden Kişide Bulunması Gereken Şartlar

- Öncelikle vakıf yapan kişinin (*vâkıfın*), temlik ve teberrua ehil olması gerekir. Başka bir deyişle akıl sâhibi, erginlik (*bülûğ* ve *rüşd*) çağına erişmiş ve hür olması lâzımdır. Henüz çocuk sayılan yaştakilerin, akıl yönünden problemlili (deli) ve ne yaptıklarını bilemeyecek derecede yaşlı (bunamış) olanların yapacakları vakıflar, geçerli sayılmaz.
- Vakıf yapanın kişinin, her hangi bir borç veyâ müsriflik yüzünden, kendi malını kullanma yetkisi hâkim tarafından elinden alınmış (*mahcûr*) olmaması gerekir.
- Vakıf yapan kişi, yaptığı işi, her hangi bir zorlama ile değil, kendi rızasıyla yapmalıdır.
- Vakıf yapan kişi, vakfettiği malı, mülkü, parayı, bir çıkar gözeterek değil, sâdece hayır ve sevap kazanma düşüncesiyle yapmalıdır. Çünkü gerçek bir vakfın amacı, Allâh'ın rızası ve kişinin içinde yaşadığı toplumun faydalanmasıdır.

Bu şartlar bulunmadıkça kişinin yaptığı vakıf geçerli sayılmaz. Bu şartların yanında, vakfın gerçekleşebilmesi için, bir de vakfedilen malın-mülkün niteliğine bakılır. Burada da bâzı şartlar aranmıştır:

Vakfedilen Malda Bulunması Gereken Şartlar

- Kişinin vakfedeceği mal-mülk, vakfın gerçekleştirildiği sırada bizzat kendi mülkiyetinde olmalıdır. Kişi, kendi mülkü olmayan, başkasına âit bir malı vakfedemez.
- Vakfedilen mal, borç veya herhangi bir menfaate dayalı olmamalıdır.

- c. Vakfedilen malın ev, dükkân, tarla gibi gelir getiren türden mülk veya mülkler olması gerekir. Vakfın sürekliliği için bu husus çok önemlidir. Sürekli gelir getirmeyen, bir süre sonra bitecek olan vakıf, sunulması arzulan hizmetlerin aksamasına sebep olacaktır.
- d. Gerçekleştirilen vakfın, sonradan vazgeçme veya başka bir yöne tevcih gibi bir şart taşımaması, hukukî ifâdesiyle *muhayyerlik şartıyla* sakatlanmaması lâzımdır. Başka bir deyişle, *vakfın esâsı mutlak ve ebediyyen tahsise* dayandığı için, vakfı yapan kişinin “gerekli gördüğüm takdirde yaptığım vakfı iptal edebilirim” türünden bir şart ileri sürmemesi gerekir.
- e. Vakfedilecek mülk binâ veya ağaç türünden bir mal ise, yıkılmaya veya sökülmeğe mahkûm olmamalıdır. Vakfedilecek mülkler, bir müesseseyi ayakta tutmak, onun sürekli hizmet üretmesini sağlamak üzere ve gelir getirmesi maksadıyla tahsis edilecekleri için, bir süre sonra yıkılmaları veya kesilmeleri durumunda söz konusu gelir de elde edilemeyeceğinden, tahsis edildiği müessesenin hizmet üretmesi sekteye uğrayacak demektir. Dolayısıyla, bu türden vakfedilecek mülkler, süreklilik taşıyacak nitelikte olmalıdır.
- f. Vakfedilen mülkün gelirlerinden faydalanacak olanların, hukukî ifâdesiyle *meşrûnun-lehinin* belirtilmesi lâzımdır. Yapılan vakıftan kimlerin veya hangi müessesenin faydalanacağı açıkça belirtilmeden vakıf yapılması mümkün değildir.

Bir vakfın gerçekleşebilmesi için gerekli olan ve “*vakıf kurucusu*” ile “*vakfedilecek mülk*” açısından yukarıda maddeler hâlinde sıralanan şartlarda bir eksiklik yoksa, kurulacak vakfın resmiyet kazanabilmesi için, prosedür olarak aşağıda kısaca sıralanan yollardan birinin izlenmesi lâzımdır.

SIRA SİZDE

4

Vakıf Yapan Kişide ve Vakfedilen Malda Bulunması Gereken Şartları kısaca belirtiniz.

VAKIFLARIN KURULUŞ ŞEKİLLERİ

Bir vakfın resmiyet kazanmasının başlıca üç yolu vardır:

a) *Tescil Sûretiyle*: Bu yol, yapılan vakfın resmî kayıtlara geçirilmesi demektir. Bunun için vakıf kurucu, kadıya (hâkime, mahkemeye) başvurarak, vakıf kurmak istediğini ve bu isteğin resmî kayıtlara geçirilmesini talep eder. Bu talep üzerine kadı (hâkim, mahkeme), kişinin vakıf kurmak için gerekli şartları taşıyıp taşımadığını araştırıp inceler. İnceleme sonunda yukarıda “*vakıf kurucu*” ve “*vakfedilecek mülk*” açısından kısaca sıralanan şartların mevcut olduğu kanaatine varılırsa, gösterilen şahidlerin (*şuhûdu'l-hâl*) huzûrunda, onların da karara katılmalarını sağlanmak sûretiyle, kişinin vakıf kurma talebi karara bağlanır ve durum kayıt altına alınır. Böylece vakıf tescil edilmiş ve dolayısıyla gerçekleşmiş sayılır.

Vakıf kurucu ister Müslüman, ister gayr-i müslim olsun, kurulan vakıfların her durumda mahkemeler tarafından tescili şarttır. Osmanlı uygulamasında, her türlü vakfın şer’î mahkemelerde tescili şart kılınmıştır. Bu sebeple, arşivlerimizde Osmanlı döneminde kurulan vakıfların tescil kayıtlarıyla ilgili sayısız örnek bulunmaktadır. Tabii şu noktanın da bilhassa hatırdta tutulması gerekir: Tesciller, ekseriyetle kurulan vakfın *tüzüğü* niteliği taşıyan ve *vakfiye* dediğimiz yazılı belgeler üzerinden yapılır. Söz konusu *vakfiyelerde*, vakfın niçin kurulduğu, kurulan vakıftan kimin veya kimlerin faydalanacakları; yapılan vakıf mülk durumunda ise vasıfları ve sınırları açık bir şekilde belirtilir. Bu bakımdan, vakfiyelerin incelenmesi sûretiyle meselâ Osmanlı döneminde vakıflar yoluyla ne tür hizmetlerin verildiğini net bir şekilde tesbit etmemiz mümkündür.

b) *Vasiyyet Yoluyla*: Arşivlerimizde bazı kişilerin sâhip oldukları mülkleri, ölümünün ardından vakfettiklerini gösteren örnekler de mevcuttur. Bu tür örneklerde izlenen yol ise şu şekildedir: Sâhip olduğu mülkü vakfetmek isteyen fakat bunun kendisinin ölümünden sonra gerçekleşmesini arzulayan kişi, bu arzusunu bir vasiyetle kayıt altına aldırır. Söz konusu kişinin ölümü durumunda, geride mîrasçıları yoksa malının-mülkünün tamamı, ölen kişinin arzuladığı hizmet alanlarında kullanılmak üzere vakfedilmiş sayılır. Ölen kişinin mîrasçılarının bulunması durumunda ise, varlığının üçte biri, vasiyetine uygun olarak ve arzuladığı hizmet alanlarında kullanılmak üzere vakıf hâline getirilir. Tabiiyetiyle, bu işlemler de kadı (mahkeme) tarafından kayıt altına alınır.

c) *Fiil ve Hareketle*: Bu tür vakıflar, daha ziyâde kendilerinden doğrudan faydalanılan, hukukî ifâdesiyle *aynıyla intifâ olunan* vakıf kuruluşlarıdır. Meselâ, bir kişi kendisine âit bir arsa üzerine câmi veya mescid yaptırarsa, burada ezân okutsa, başka insanlarla birlikte cemaat olup bizzat namaz kılsa, yahut kendisi bulunsun bulunmasın burada namaz kılınmasına izin vermiş olsa, artık o mekân vakfedilmiş (*vakf-ı lâzım*) sayılır. Bu tür hareketlerle söz konusu mekânı insanların hizmetine sunduğunu açıkça ortaya koyan kişinin, yaptırdığı câmi veya mescid için ayrıca kadıya (mahkemeye) başvurmasına ve tescil yaptırmasına gerek yoktur. Bu mekân fiilen vakıf hâline gelmiş olur. Kişilerin kendi arâzilerinde, yol kenarlarında veya herhangi şahsın mülkü olmayan alanlarda yaptırdıkları çeşmeler, dereler veya nehirler üzerine kurdukları köprüler ve benzeri yapılar da bu türdendir.

Vakıfların kuruluş şekillerini kısaca anlatınız.

VAKFIYELER

Vakıf kurucusu (*vâkıf*) tarafından hazırlanan ve aynı zamanda hukukî belge niteliği taşıyan *nizâm-nâmelere vakfiye* denir. Vakfiyeler, yukarıda belirtildiği şekilde, vakıf kurucusunun talebi üzerine kadı (mahkeme) tarafından tescil ve sicil defterine kaydedildikten sonra resmîyet kazanırlardı.

Yaygın hizmet alanları bulunan vakıf müesseselerine dâir ilk vakfiyenin İslâm târihinde ilk defa ikinci halife Hz. Ömer tarafından yazıldığı rivâyet olunur. Ancak bu hususta elde kesin bir delil yoktur. İslâm dünyâsında, daha ilk dönemlerden itibaren varlıkları bilinen vakfiyeler taş, deri ve kağıt gibi yazıya elverişli muhtelif malzeme üzerine yazılmışlardır. Vakfa konu olan mülkün binâ olması durumunda, vakfiye özetlerinin binânın bir duvarına yazıldığı da olurdu. Meselâ, Anadolu'da Türkçe yazılmış ilk metin olan Germiyanoglu II. Yâkub Bey (öl. 1428)'in vakfiyesi taş üzerine yazılmıştır. İlgili oldukları müessesenin büyüklüğüne-küçüklüğüne göre hacimleri değişen vakfiyelerden hacimli bir defter kalınlığında olanlar bulunduğu gibi, tek sayfalık olanlar da vardır. Osmanlı vakfiyeleri genellikle kâğıt üzerine yazılmışlardır. Bunların bir nüshası mutlaka kadı sicil defterlerine de kaydedilmişlerdir. Ayrıca bir kaç metre uzunluğunda deri üzerine yazılan ve rulo şeklinde muhâfaza edilen vakfiyeler de mevcuttur. Hacimce büyük bazı vakfiyelerin üslûp bakımından oldukça süslü, edebî değeri yüksek metinler oldukları görülür. Bu tür örneklerin, döneminin dil ve üslûp anlayışını da yansıtmaları dolayısıyla, vazgeçilmez târihî, edebî ve kültürel malzemeler olduklarını göz önünde bulundurmamız gerekir.

Büyük olsun, küçük olsun vakfiyeler belirli bir düzen içinde yazılmışlardır. Bir vakfiyenin üç ana bölümden oluştuğunu söyleyebiliriz. Bunlar:

1. Giriş bölümü,

2. Vakfın kısımlarının ve hizmet şartlarının yer aldığı teferruat bölümü,
3. Sonuç bölümü.

Bu çerçevede klâsik bir vakfiyenin muhtevâsına baktığımızda, şöyle bir yazım yolunun izlendiğini görürüz:

Önce Allâh'a hamd ve senâ edilir; ardından Peygamber'e salât ve selâm getirilir. Daha sonra, insanları hayır işlemeye teşvik eden âyet ve hadislerle yer verilir. Bâzan zikredilen âyet ve hadislerin bir takım özlü sözlerle (*kelâm-ı kibâr*), insanı düşünmeye, hayır işlemeye teşvik eden şiir parçalarıyla desteklenerek sunulduğu edebî bir üslûpla karşılaşırız. Bu yolla, yapılan vakfın bir *hayır* işi olduğu da vurgulanmış olur. Vakfiyelerin bu kısımları, giriş (*mukaddime, dibâce*) niteliğindedir; bu yüzden, ana bünyeden sayılmaz; dolayısıyla hukukî açıdan bağlayıcı değer taşımazlar.

Vakfiyelerin en önemli kısımları, girişi tâkip eden bölümlerdir. Burada, kurulan vakıfla ilgili bütün bilgiler etraflı bir şekilde açıklanır. Verilen bilgilerden:

- Vakıf sistemi çerçevesinde kurulan müesseselerin neler olduğunu,
- Bunları ayakta tutmak üzere tahsis edilen malların (gelir kaynaklarının) neler olduğunu (aynı zamanda bunlar da birer vakıftır),
- Tahsis edilen bu malların nasıl yönetileceğini; gelirlerinin nasıl toplanacağını,
- Vakıf gelirlerinin nerelere, kimlere, hangi şekillerde ve ne miktarda harcanacağını,
- Bir bütün olarak vakfın kimler tarafından yönetileceğini; personel olarak kaç kişinin çalışacağını; bunların taşımaları arzulan şahsî niteliklerin neler olması gerektiğini; kendilerine ne kadar ücret ödeneceğini; ücretlerin hangi gelirlerden karşılanacağını,
- Bakım ve onarım (*ta'mîr ve termîm*) ihtiyacı duyan vakıf yapılarının nasıl onarılacağını ve bu iş için yılda ne kadar meblağ ayrıldığını... öğrenmemiz mümkündür.

Vakfiyelerin son kısmında ise *kadın*'ın (hâkimin, mahkemenin), kurulan vakfın geçerliliğine (sihhat ve lüzûmuna) dâir hukukî gerekçelerine yer verilir. Burada altı çizilen husus, vakfiye çerçevesinde gerçekleştirilen kuruluşun şeriate uygun olduğunun ve belirlenen şartlar dışında vakfa hiç kimsenin müdâhale edemeyeceğinin vurgulanmasıdır. En sonda vakfiyenin tescil târihi, *kadın*'ın mührü ile tescil işlemine şahit olan kişilerin (*şuhûdü'l-hâlin*) isimleri bulunur.

Vakfiye metinleri, hukukî bir mânâ taşımamakla birlikte, bir şekilde vakıf müessesesiyle ilişkili bulunanlara yönelik hayır-duâlar ve bedduâlar da ihtivâ ederler. Bunların ciddî bir mânâsı vardır: Hayır-duâlar, daha ziyâde vakıf kuruluşu bünyesinde çalışanları teşvik edici; onların işlerini dürüst bir şekilde yapmalarını övücü ve hizmetlerinin karşılığı olarak Allâh'ın kendilerini âhirette mükâfâtlandıracağını müjdeleyici nitelik taşırlar. Bu tür duâlar, işlerini lâyıkıyla yapan çalışanlara ve yöneticilere karşı vakıf kurucunun minnet ve şükran duygularının ifâdesi olarak da değerlendirilebilir. Bedduâlar ise, bunların tamâmen tersi bir mânâ taşırlar.

Yukarıda belirtildiği şekilde özenle hazırlanan ve tescil edilen vakfiyeler, tescilden sonra Osmanlı döneminde başkent İstanbul'da bulunan **Defterhâne**'nin ilgili birimine de kaydedilir. O dönemden kalma vakfiyeler, bugün Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. Sayıları yirmi altı binin biraz üzerinde olan bu tür metinlerin Osmanlı döneminde imparatorluk genelinde kurulmuş bütün vakıfları temsil ettikleri söylenemez. Uzun zaman dilimi içinde bunların bir kısmının tahrip ve yok olduğu muhakkaktır. İmparatorluğun dağılmasıyla birlikte, bugünkü sınırlarımız dışında kalan bölgelerde de sayısız Osmanlı vakfı kalmıştır.

Defterhane: Osmanlılarda arazi ve timar kayıtlarıyla ilgili defterlerin saklandığı devlet dairesi. Kaynak: Mehmet Ali Ünal, Osmanlı Tarih Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011, s.188.

Vakfiyeler, kültür, medeniyet ve iskân târihimiz açısından da son derece önemli vesikâlardır. Dünkü toplumumuzun dünyâya, çevreye ve eşyâya bakışını; din anlayışını; insânî ilişkilerinin niteliğini; hayat standartlarını; insan yetiştiren ilim ve eğitim müesseselerinin durumunu, işleyiş tarzlarını; sosyal yardımlaşma kuruluşlarının neler olduğunu; bunların nasıl işlediğini; ekonomik ve ticârî faaliyet alanlarıyla birlikte fiyat ve para hareketlerini öğrenmek istiyorsak, vakfiyeler dönemlerine ışık tutan paha biçilmez kaynaklardır.

Bütün Türk ve İslâm ülkelerinde olduğu gibi, Osmanlı-Türk devletinde de birer ilim ve eğitim müessesesi olan mektep ve medreselerin vakıflar kanalıyla kurulup işletildiklerini biliyoruz. Vakfiye kayıtları, bu tür müesseselerin yaygınlıkları, işleyiş tarzları; buralarda ne tür eserlerin ve ilim dallarının okunup tahsil edildiği; dönemin ilim anlayışı; eğitim faaliyetlerinin nasıl yürütüldüğü; eğitim ve ilim faaliyetlerini yürüten müderrislerde bulunması arzulan nitelikler; bunların aldıkları ücretler; eğitim gören talebenin beslenme ve barınma ihtiyaçlarının nasıl karşılandığı gibi konular hakkında kıymetli bilgiler sunarlar.

Yazılı metinler olmaları hasebiyle vakfiyeler, dönemin dil ve üslûp özellikleriyle genel kelime dağarcını tesbite yarayacak kıymetli materyaller de barındırırlar. Bu bakımdan, en eskilerden en yenilerine kadar yapılacak etraflı tedkiklerin, Türkçenin târihî süreç içinde nasıl bir seyir izlediğini öğrenmemize imkân sağlayacakları muhakkaktır.

Kezâ, kurucuları çoğunlukla hükümdar, hükümdar âilesi, ileri gelen devlet adamları, beyler, zenginler ve bunların yakınları olmaları dolayısıyla, vakfiye metinleri, bu kişilerin hayatları, şahsiyetleri, inanç ve kültür dünyâları hakkında bilgi sunmak sûretiyle, yapılacak biyografik nitelikli çalışmalara pekâlâ kaynaklık ederler.

Aşhâneleri bulunan ve birçoğu büyük külliye şeklinde karşımıza çıkan müesseselerin mutfaklarına alınan yiyecek-içecek maddeleri, devrin beslenme alışkanlıkları, yemek kültürleri ve çeşitleri hususunda kıymetli bilgiler ihtivâ ederler.

Han, hamam, kervansaray, menzil, arasta, bedesten, dükkân, değirmen gibi ticârî faaliyetlere zemin oluşturan kuruluşların hemen hemen hepsinin vakıflar yoluyla vücut bulmaları ve bunlarla ilgili bilgilerin muhtelif vakfiye metinlerine serpiştirilmiş olması, dönemlerinin iktisâdî hayâtı, emtia sirkülasyonu, para ve fiyat hareketleri, meslek çeşitleri, üretim çeşitliliği, tüketim alışkanlıkları, ticârî muâmeleler, hayat ve geçim standartları gibi konularda bilgi edinmemize imkân sağlamaktadır.

Osmanlı şehirlerinin genel manzarasını tespit açısından da vakfiyeler büyük değer taşırlar. Klâsik bir Osmanlı şehirinde mahallelerin genellikle bir câmi etrafında teşekkül ettiğini görürüz. Zaman zaman câmi isimleriyle mahalle isimlerinin aynı olduğunu gösteren çok sayıda örnek vardır. Öte yandan, fetihle elde edilen beldelerin kısa bir süre sonra vakıf eserleriyle donatılmış olması, bu yerleşim yerlerinin bir Türk-İslâm şehri hüviyeti kazanması çoğunlukla vakıf kuruluşları sayesinde mümkün olmuştur. Dolayısıyla vakıf eserlerinin isimlerinin, sayılarının, şehir genelindeki dağılımlarının, inşâ süreçlerinin tesbiti ve umûmî manzaranın teşhisi gibi hususlar, vakfiye metinlerinin tahliliyle ulaşılan sonuçlar arasındadır.

Vakfiyelerin genel özellikleri hakkında bilgi veriniz.

SIRA SİZDE

VAKIFLARIN İDARESİ

Osmanlı devletinin klâsik döneminde, başka bir ifâdeyle 1826'da Evkâf Nezâretî'nin kuruluşundan önceki devirde, vakıfların idâresiyle ilgili merkezî bir kuruluş bulunmuyordu. Ancak bu hususta hükümdarlar ve büyük devlet adamları tarafından kurulan vakıflarla sıradan insanların kurdukları vakıfların idâresini birbirinden ayırmak gerekir. Sıradan insanlar tarafından kurulan her vakfın idâresinden sorumlu, *mütevellî* isimli bir yöneticisi vardı. Mütevellîler, vazîfelerinin sınırları ve alacakları ücretler de dâhil, vakfın kuruluşu sırasında vâkıf tarafından belirlenirdi. Âile vakıfları özelliği taşıyan vakıflarda ise *mütevellîler*, çoğu zaman bizzat vakıf kurucusu olur, onun ölümü durumunda, yerine yönetim işini bilen evlâdından birisi geçirdi. Âile içinde yetişkin evlât bulunduğu sürece bu durum nesilden nesile devam ederdi. Neslin kesilmesi hâlinde ise, mahallin kadısının belirlediği ehil birisi mütevellîlik vazîfesine getirilirdi. Bu durumdaki vakıfların umûmî kontrolü vakfın bulunduğu mahallin kadılığı tarafından teftiş ve murâkabe edilirdi. Her kadı, bölgesindeki vakıfları emrinde çalışan müfettişlerce teftiş ettirirdi. Teftiş ve murâkabe işleri zaman zaman bizzat kadılar tarafından da gerçekleştirilirdi. İstanbul kadısı ise, bütün vakıfları teftiş yetkisine sâhipti.

Hükümdarların ve ileri gelen devlet adamlarının kurdukları, çoğunluğu *küllîye* niteliği taşıyan büyük ölçekli vakıfların idâresi ise, nispeten farklıydı. Aynı zamanda birer devlet adamı olan bu tür vakıfların kurucuları, müesseselerinin idâresini ve devamlılığını sağlama işine son derece önem vermişlerdir. Bu tür vakıflar çoğunlukla vezir, kazasker, sadrâzam, şeyhülislâm, bâbu's-saade ve dâru's-saade ağaları gibi devlet adamları tarafından idâre edilmişlerdir. Böyle bir yolun Osmanlı devletinin ilk dönemlerinden beri uygulandığını biliyoruz. Nitekim ikinci Osmanlı hükümdarı Orhan Bey'in Bursa'da yaptırdığı câmi ve zâviyesinin idâresi Sinan Paşa'ya havâle edilmişti.

Sultanlar tarafından kurulan vakıfların *nâzır* ve *mütevellî* ismiyle bilinen iki üst yönetici bulunurdu. Ancak, vakfın fiilî idâresi *mütevellî* tarafından yürütülür, *nâzır* ise *mütevellî*'nin de üzerinde yer alarak, bir tür üst kontrol vazîfesi görürdü. *Kâtip*, *câbi* (tahsildar), *mu'temed* gibi vakfın büyüklüğüne göre sayıları değişen hizmetliler, vakfın idâri ve mâlî işlerinin yürütülmesinde *mütevellîye* yardımcı olurlardı. Vakıfların idâresi konusunda *mütevellî*, yüzyıllar boyunca ismi ve rolü değişmeyen tek yönetici olmuştur. Bu umûmî yapı, 1826'da Evkâf Nezâretî'nin kurulmasına kadar devam etmiştir.

Nâzırlık ise, fonksiyonu aynı kalmakla birlikte farklı dönemlerde farklı isimlerle anılmış; bu makamda getirilen kişilerin vazîfeleri de farklılık göstermiştir. Nitekim Yıldırım Bâyezid'in her vilâyete bir *Müfettiş-i Ahkâmü's-Ser'iyye* atayarak vakıf işlerini teftiş ettirdiğini biliyoruz. Çelebi Sultan Mehmed (öl. 1421), *Hâkimu'l-Hükkâmî'l-Osmâniyye* unvânıyla Cemâlü'd-dîn Mehmed Çelebi'yi bu iş için vazîfelendirmişti. Fâtih Sultan Mehmed ise, aynı vazîfeyi Mahmud Paşa ile İshak Paşa'ya havâle etmişti. II. Bâyezid (öl. 1512), vakıfların *nezâret* işini Şeyhülislâm Alâeddin Ali Efendî'ye vermişti. Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman devirlerinde vakıfların *nezâret* işlerinden sadrâzamlar sorumlu tutulmuşlardır. Sultan I. Ahmed (öl. 1617) devrinde, şeyhülislâmın idâresinde bulunan vakıflar, II. Mahmud (öl. 1839) döneminde kazaskerin idâresine verilmiştir. Bu devirde her vilâyette, *Müfettiş-i Evkâf* adıyla anılan bir memur vardı.

Klâsik dönemde Osmanlı sınırları içinde bulunan Mısır, Suriye, Arabistan ve Kuzey Afrika'daki vakıflar ise, 1587'de kurulan Haremeyn Evkâf Nezâretî'ne

bağlanmıştı. Bu nezâret, 1838'de Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne bağlandı. Ancak Osmanlı devletinin klâsik döneminde, yâni Evkâf Nezâreti'nin 1826'da kurulmasından önceki devirde vakıflar tek bir merkezi kAnunla değil, vakıf kurucular tarafından tespit olunan şartlara göre idâre edilmişlerdir. Evkâf Nezâreti'nin kurulmasından sonraki dönemde ise, merkezî bir yönetim oluşturulduğu için, vakıf kurucuların şartları tamâmen gözardı edilmemekle birlikte, bütün vakıflar tek bir merkezden idâre olunmuşlardır.

Burada şu noktanın altının çizilmesi yerinde olacaktır: Vakıfların idâresi konusunda, vakıf kurucu tarafından belirlenen şartlar, son derece bağlayıcı idi. Müslüman toplumların dînî, iktisâdî ve sosyal hayatında son derece ehemmiyetli olan vakıf kuruluşları, Osmanlı devleti için de hayâtî ehemmiyeti hâizdi. Dolayısıyla, bu kadar önemli vakıfların belli bir sisteme bağlanması ve iyi idâre edilmesi gerekiyordu. Her vakıf kurucu, kurduğu müessesenin iyi idâre edilmesi ve öngörülen hizmetleri sonsuza kadar vermesi için müstakil vakfiyeler tanzim ettirmiş, hizmetler ve yönetim tarzı açısından pek çok şart koymuştu. Târih boyunca bu şartlara o kadar titizlikle uyulmuş ve mümkün merteye vâkıf tarafından belirlenen şartlara aykırı hareketten kaçınılmıştır ki, "*vâkıfın şartı şâri'in nassı gibidir*" özdeyişi, genel bir kabul görmüştür. Bu ibâre, vakıf kurucu tarafından belirlenen şartlar, dînin kesin hükümleri gibidir; dînin kesin hükümlerine uymak ne kadar gerekli ise, vakıf kurucu tarafından belirlenen şartlara da o ölçüde uymak gerektiğini anlatır.

Bu umûmî bilgilerden sonra, Osmanlı devletinin klâsik döneminde vakıfların idâresiyle meşgul olan kuruluşları, kısaca şu şekilde hülâsa edebiliriz:

1) *Haremeyn Nezâreti: Haremeyn* (=iki harem, iki kutsal şehir) kelimesi, İslâm dîninin iki kutsal şehri olan Mekke ve Medine'yi nitelemek için kullanılmıştır. Haremeyn Nezâreti'nin kurulduğu 1587 yılına kadar Mekke ve Medine adına kurulan vakıflarla İstanbul'daki Ayasofya, Sultan Ahmed, Nûruosmâniye, Yenicâmi vakıfları ile Üsküdar'daki Çinili ve Atik Vâlide câmilerinin vakıfları dâru's-saade ağalarının idâresinde bulunuyordu. Haremeyn Nezâreti'nin kurulmasıyla bu vakıfların idâresi yeni nezârete aktarıldı. Bir süre sonra bâzı sultanlar, pâdişah eşleri ve dâru's-saade ağaları gibi ileri gelen şahsiyetler tarafından kurulan vakıfların idâreleri de aynı nezârete bağlandı. Haremeyn Nezâreti'nin idâre merkezi, sarayın bir parçası durumundaki **Darphâne**'nin üst tarafında idi.

İdâresi altındaki vakıfların niteliği dolayısıyla önem kazanan Haremeyn Nezâreti, dört dâireden oluşmaktaydı:

- Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği*: Haremeyn Nezâreti'nin kuruluşuyla birlikte ortaya çıkmış bir dâire idi. Vakıflarla ilgilenen diğer müfettişliklerden ayrı çalışan ve nezâretin idâresi altında bulunan vakıfların hukukî işleriyle uğraşır. Ancak, statü olarak diğer müfettişliklerin üzerinde bulunmaktaydı. Başka bir deyişle, bütün vakıfların hukukî problemlerini ve işleyiş tarzlarını da teftiş ederdi.
- Evkâf-ı Haremeyn Muhâsebeciliği*: Asıl vazifesi, vakıfların muhâsebe işlerini teftiş ve kontrol etmektir. Bununla birlikte dâru's-saade ağalarının kontrolündeki bütün vakıfların vakfiye ve kuruluş gAyelerini de tescil eder; bunların vakıf kurucuları tarafından belirlenen şartlara göre idâresini sağlar, muhâsebe kayıtlarını tutardı.
- Evkâf-ı Haremeyn Mukâtaacılığı*: Haremeyn vakıflarından olup yıllık makût bir gelir karşılığı kiralanan vakıf arâzi ve binâlarının kayıtları bu dâire tarafından tutulurdu. Bunların vergi ve diğer gelirlerini toplamak (cibâyet), ferâğ ve intikallerini sağlamak da bu dâirenin vazîfeleri arasında idi.

Darphane: Madeni paraların basıldığı yer. Kaynak: Mehmet Ali Ünal, Osmanlı Tarih Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011, s.182.

d. *Dâru's-saâde Yazıcılığı*: Dâru's-saâde ağaları tarafından idâre olunan vakıfların bütün yazışmaları bu dâire tarafından gerçekleştirilirdi. Bu dâirede çalışan memurlar, vazîfeleri gereği, dâru's-saâde ağalarının bütün sırlarını bildikleri için oldukça nüfûzlu idiler.

Ciddî bir teşkilâtlanmaya sâhip oldukları için burada kısaca tanıtılan dört dâire tarafından tutulan defterler, umûmiyetle *siyâkat* denen ve okunması bir hayli zor olan bir yazı tarzıyla yazılırdı. Bu defterler, vakıf literatürü arasında en muhtevâlî ve târihî vesîka değeri en yüksek olan kayıtlardır.

2) *Vezir Nezâreti*: İsminden de anlaşılacağı üzere, nâzırlığı vezîr-i âzamlar (sadrâzamlar) tarafından yürütülen vakıflar, bu nezârete bağlı idi. Nezâretin kuruluşu, Fâtih Sultan Mehmed döneminin ilk yıllarına kadar gider. Fâtih, 1463 yılında, İstanbul'da kurduğu vakıf müesseselerinin nâzırlığını vezir Mahmud Paşa'ya vermişti. 1467'de bu vazîfe vezîr-i âzam İshak Paşa'ya verildi. Daha sonra Yavuz Sultan Selim ve KAnûnî Sultan Süleyman tarafından yine İstanbul'da kurulan vakıflar da bu nezârete bağlandı. Vezîrler, yürüttükleri devlet işleri dolayısıyla bu işle fiilen ilgilenme imkânı bulamadıkları için, onlar adına bu vazîfe *ser-müfettiş* unvânlı ulemâdan biri tarafından yürütülürdü. Nezâretin idâresi altındaki vakıflar üç büyük hükümdarın, yani Fâtih Sultan Mehmed'in, Yavuz Sultan Selim'in ve KAnûnî Sultan Süleyman'ın vakıfları olması dolayısıyla, bunlara *evkâf-ı selâse* (üç vakıf) de denirdi.

3) *Şeyhülislâm Nezâreti*: Bu nâzırlık, Sultan II. Bâyezid tarafından ülke genelinde kurduğu bütün vakıflara nezâretten sorumluydu. İdâre merkezi Bâyezid İmâretî'nde bulunan nâzırlık, sultanın 1506'da vakıflarının nezâretini Şeyhülislâm Alâeddin Ali Efendi'ye havâlesiyle kurulmuş sayılır.

4) *Tophâne Ümerâsı Nezâreti*: Sultan Bâyezid, Hamidiye, Lâleli, Selimiye, Mihrişâh Vâlîde ve Sultan II. Mahmud vakıflarının mülhakât ve **mukâtaatından** oluşmakta ve Darphâne tarafından idâre edilmekteydi.

5) *İstanbul Kadıları Nezâreti*: Kontrolü kadılara bırakılmış olan vakıfların tamamına İstanbul kadıları nezâret etmekteydi. Daha sonra Galata, Üsküdar, Eyüp kadılıkları ile kaptan paşa, yeniçeri ağası, sekbanbaşı ve bostancıbaşı nezâretleri de İstanbul Kadıları Nezâreti'ne bağlandı. Bu tür ilâvelerle, nezârete bağlı birimlerin sayısı 12'ye çıktı.

Yukarıda verilen kısa bilgiler gözden geçirildiğinde, 1826'da Evkâf Nezâreti'nin kurulmasından önceki dönemde, Osmanlı sınırları dâhilinde bulunan vakıfların idâresinin parçalı bir yapı arzettiği görülür. Bu durum, nitelikleri aynı olan kuruluşların birbirlerinden farklı idâre edilmelerine sebep olmaktaydı. Bunların aralarında bir irtibat da bulunmuyordu. Bu arada, zaman zaman ortaya çıkan yolsuzlukları tâkip etmek ve önlemek de, dağınık idârî yapı dolayısıyla, mümkün olmuyordu. Sultan II. Mahmud, bu tür problemlerin çözümünü, vakıfların hepsinin tek bir çatı altında birleştirilerek idâresinde görmüştü. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının (1826) ardından, bütün dînî ve hayrî kuruluşların idâresi, bakım ve onarımları, vakıf gelirlerinin toplanması, personel maaşlarının ödenmesi ve benzeri işlerin görülmesi tek bir merkezde toplanarak Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti kuruldu. Bu isim, çoğunlukla Evkâf Nezâreti olarak bilinir.

Ne var ki, bu birleştirme vakıfların hayrına olacağına, işlerin bütünüyle bozulmasına, vakıflar yoluyla sunulan hizmetlerin verilemez olmasına yol açtı. Bilindiği gibi, XIX. yüzyıl Osmanlı devletinin en sıkıntılı dönemi idi. Devletin iktisâdî ve mâlî sistemi tamâmen bozulmuş, deyim yerinde ise Hazîne tamtakır hâle gelmişti. Devlet, âcil para ihtiyâcını karşılamak üzere, zaman zaman Evkâf Nezâreti'nin kasasında toplanan vakıf gelirlerine el attı; bunları daha sonra geri ödenmek kay-

Mukâtaa: Devlete ait vergi ve gelir kaynakları. Kaynak: Mehmet Ali Ünal, Osmanlı Tarih Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011, s.489.

diyla Hazîne'ye aktardı. Ancak, devletin içinde bulunduğu mâlî sıkıntı dolayısıyla bu da mümkün olmadı. Bu yüzden, vakıf gelirleriyle ayakta duran dîni ve hayrî kuruluşların binâları bakımsızlıktan dökülmeye başladı; personel maaşları zamanında ödenemedi. Sunulan hizmetler de sekteye uğradı. Vakıflar açısından bu sıkıntılı durum, Osmanlı devletinin yıkılışına kadar sürdü.

Evkâf Nezâreti ilk kurulduğu sırada *Kisedârlık*, *Zimmet Halîfeliği* ve *Sergi Halîfeliği* adlı üç birimden oluşmaktaydı. Nezâretin âmiri durumundaki *nâzıra* aylık 10.000 kuruş maaş bağlanmıştı.

Evkâf Nezâreti'nin birimlerinden olan *Kisedârlık*, vakıflarla ilgili bütün yazışmaları (*i'lâm*, *takrîr* ve *inhâları*) yürütmekten sorumluydu. *Zimmet Halîfeliği* ise, vakıf mukâtaaları (yıllık belirli bir meblağla kiraya verilen gelir kaynakları), sarraflardan alınacak kefâlete bağlı borç tahvilleriyle ilgili işlemleri yürütmek; kira antlaşmalarını düzenlemek, gelirleri tahsil etmek, bunlarla ilgili muhâsebe kayıtlarını kontrol etmek gibi işleri yürütmekteydi. *Sergi Halîfeliği*'nin vazîfesi ise, Nezâret'in kasasına gelen paraları alma, muhtelif vakıf kuruluşlarının vakfiyelerine göre yıllık ve günlük gider bütçelerini hazırlama gibi işlerdi. Bütün bu birimlerin belirtilen hizmetleri yürütmekle vazîfeli personeli bulunuyordu.

Evkâf Nezâreti'ne bağlanan vakıf kuruluşlarının sayılarının çokluğu ve işlerin zamanında ve gereği gibi görülememesi üzerine, Nezâret bünyesinde 1831'de *Tahrîrât Başkâtıblığı*, *Mülhakât Gedikler Kâtipliği* ve *Rûz-nâmecilik* adıyla üç yeni birim daha kuruldu.

Evkâf Nezâreti'nin kurulmasından önceki dönemde, biribirleriyle irtibatsız çok sayıda vakıf yönetim birimi bulunduğu için, vakıf işlerini yönetecek merkezî bir binâ bulunmuyordu. Her mütevellî, başında bulunduğu vakfın işlerini ya kendi evinde veyâ ilgili kuruluşun uygun bir odasında yürütmekteydi. Bununla birlikte, bu hususta XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bâzı teşebbüslerin bulunduğu anlaşılıyor. Meselâ Sultan III. Osmân (öl. 1757), III. Mustafa (öl. 1774) ve I. Abdülhamid (öl. 1789), kendi vakıfları için birer idâre binâsı yaptırmışlar, bu binâlar için kapıcılar (*bevâb*) ve bekçiler (*mustahfiz*) tâyin etmişlerdi. Bu tür örnekleri, Osmanlı döneminde vakıfların idâresinin merkezileştirilmesine yönelik ilk teşebbüsler olarak görmek mümkündür.

Evkâf Nezâreti'nin kurulmasıyla imparatorluk genelindeki bütün vakıflar aynı çatı altında toplanmıştı. Bu da idârî işleri arttırdı; dolayısıyla çok sayıda elemana ihtiyaç duyuldu; yeni bir idâre binâsının yapılması kaçınılmaz hâle geldi. Bunun için eski Darphâne yakınlarındaki hasırcı ve doğramacı koğuşları yıkılarak yerlerine 17 odalı bir binâ yapıldı (1832).

Evkâf Nezâreti, kendisine havâle edilen vazîfeyi Osmanlı devletinin fiilen ve hukûken ortadan kalkışına kadar devam ettirdi. Cumhûriyet döneminin ilk yıllarında -3 Mart 1924'te- çıkarılan 429 sayılı kAnunla Evkâf Nezâreti kaldırıldı; yerine Başbakanlık'a bağlı Vakıflar Umum Müdürlüğü kuruldu. Cumhûriyet'in ilk yıllarında vakıfların idâresiyle ilgili mevzuatta fazla bir değişikliğe gidilmedi. 5 Haziran 1935'te çıkarılan ve 5 Aralık 1935'te yürürlüğe giren 2762 sayılı kAnun, geçmişten intikal eden vakıfların idâresinde köklü bir değişiklik getirdi. Vakıfların Cumhûriyet dönemindeki idâresi ayrıca ele alınması gereken bir konudur.

VAKIFLARIN HİZMET ALANLARI

Vatandaş ve devlet arasındaki ilişkilerin, karşılıklı sorumlulukların ve hizmetlerin sınırlarının net olarak çizilmediği modern devletlerin kuruluşlarından önceki devirlerde, ülke sınırlarının korunması, genel güvenliğin sağlanması ve adâlet

işlerinin yürütülmesi dışında, devlet tarafından vatandaşlara hizmet götürülmesi anlayışı mevcut değildi. Bu sebeple, günümüzde sağlık, bayındırlık, köy işleri, millî eğitim, sosyal ve güvenlik, ulaştırma ve hattâ çalışma bakanlığı gibi muhtelif bakanlıklar ve bir bütün olarak belediyeler kanalıyla vatandaşa götürülen hizmetlerin tamâmı, Osmanlı devletinin klâsik döneminde vakıflar ve vakıf kuruluşları aracılığıyla ve çoğunlukla karşılıksız olarak sunulmuştur.

Vakfın târifinde de görüldüğü üzere, bu müesseseler, sırf Allâh'ın rızasını kazanmak ve âhirette cennetine kavuşma arzusuyla, başka insanlara karşılıksız yardım etme düşüncesinin ürünü olarak ortaya çıkmışlardı. Câmiler, mescidler, mektep ve medreseler (bir bütün olarak okullar), dâru's-şifâlar (hastahâneler), tekkeler, zâviyeler, kervansaraylar, hanlar, hamamlar, köprüler, çeşmeler, su bendleri, su yolları gibi gözle görülüp elle tutulan yapıların dışında çok daha geniş bir alanda sunulan hizmetler hep vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Meselâ fakirlere, dul, yetim ve öksüzlere, sıkıntı içinde kıvranan insanlara ve borçlulara para yardımı yapmak; fakir öğrencilere yiyecek ve giyecek temini; evlenecek fakir kız ve erkeklere maddî yardımda bulunup çeyiz hazırlamak; hattâ efendilerinin kendilerine kızmaması için kap-kaçak kıran hizmetçilere, kırdıklarını telâfi edebilmeleri için para yardımında bulunmak; hürriyetlerine kavuşmak isteyen fakat parasızlık yüzünden bunu gerçekleştiremeyen kölelere bu fırsatı sağlamak gibi sayısız yardımlar vakıflar sâyesinde mümkün olmaktadır. Köle ve câriyelerin uygun denkleleriyle evlendirilmelerini sağlayan vakıflar oluşturulmuştu. Kezâ, mürekkep sıkıntısı çekenler için mürekkep vakıfları kurulmuştu. Sütü yetişmeyen fakir ve emzikli kadınlar için süt parası veren vakıflar vardı. Yollara tükürenlerin tükürüklerinden insanlara geçebilecek hastalıkları ve tiksindirici görüntüleri önlemek üzere eleman tutan ve bunları yollarda gezdirip gördükleri tükürüklerin üzerine kül atılmasını, şehirlerin cadde ve sokaklarının temizlenmesini sağlayan vakıflar mevcuttu. Karanlık sokakların aydınlatılmasını üstlenmiş vakıflar bulunuyordu. Fakirlik yüzünden anne-babalarının oyuncak alamadıkları çocukların arkadaşlarına imrenmesini önlemek için vakıflar kurulmuştu. İmkânı olmayan insanlara sebze ve meyve verilmesini; insanların karşılıksız meyve yemelerini temin için vakıf bahçelerine her yıl belirli sayıda ağaç dikilmesini şart koşan vakıflar bulunuyordu. Çalışamayacak kadar yaşlanmış hamalların ve kayıkçıların ihtiyaçlarının karşılanması için kurulmuş vakıflar vardı.

Vakıflar kanalıyla sunulan hizmet ve yardım alanları o kadar geniş ve çeşitli idi ki, sâdece insanlara hizmet sunmakla yetinilmemiş, hayvanlar bile unutulmamıştı. Meselâ, kışın yiyecek bulamayan hayvanları beslemek üzere yem temin eden, ağaçlara ve uygun yerlere kuş yuvaları yapan vakıflar oluşturulmuştu. Kısacası, bir toplumun ve hattâ çevrenin ihtiyaç duyabileceği her türlü hizmet ve yardım vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilmişti.

Bu genel bilgiler çerçevesinde, gerçekleştirilen hizmetlere göre vakıfları şu şekilde gruplandırmak mümkündür:

1. *Dinî hizmetlerin yerine getirilmesi için kurulmuş vakıflar:* Câmiler, mescidler, namazgâhlar, tekkeler, zâviyeler ve benzeri yapılar bu cümledendi.
2. *Eğitim ve kültür işlerine yardımcı olan vakıflar:* Mektepler, medreseler, kütüphâneler, dâru'l-hadisler (hadis eğitimi veren okullar), dâru'l-kurrâlar (hâfiz yetiştiren okullar) ve benzerleri bu tür vakıflardı.
3. *Sivil ve askerî alanda hizmet sunan vakıflar:* Kamuya hizmet veren bir takım evler, saraylar, kışlalar, ribatlar, tophaneler, silâh sarayları, bahçeler (günümüzün parkları) bu vakıfların eserleriydi.

4. *İktisâdî ve ticârî alanda hizmet sunan vakıflar*: Pek çok büyük şehirde örneklerini gördüğümüz çarşılar, bedestenler, arastalar, hanlar, kapanlar, dükkânlar ve benzerleri bu vakıflar tarafından binâ ve inşâ edilmişlerdi.
5. *Sosyal hizmetleri ifâ eden vakıflar*: Hastahaneler, dâru'ş-şifâlar, kervansaraylar, imâretler (aş-evleri), dâru'l-acezeler (yaşlı ve kimsesizlerin sığındıkları yerler), kör evleri, çocuk emzirme yurtları, cüzamlı yurtları ve benzerleri bu tür vakıflar tarafından kurulmuştu.
6. *İnsanlara su temin eden vakıflar*: Ülkenin her tarafında sayısız örnekleri görülen çeşmeler, sebiller, şadırvanlar, su kemerleri, su bentleri, hamamlar, kaplıcalar ve benzerleri, bu tür hizmetleri yürütmek üzere kurulmuş vakıfların eserleriydi.
7. *Bâzı sportif faaliyetleri gerçekleştirmek üzere kurulmuş vakıflar*: Güreş ve okçuluk tekkeleri (salonları), ok meydanları, spor âbideleri ve benzeri faaliyetler için kurulmuş yapılar da bu tür ihtiyaçları karşılamak maksadıyla oluşturulmuş vakıfların eserleriydi.

Vakıflar, topluma sâdece yukarıda bir kısmı sıralanan hizmetleri sunmak sûretiyle faydalı olmamışlardır. XVI. yüzyılda Osmanlı devletinin toplam gelirinin üçte birine denk gelen bir bütçeye sâhip olan vakıflar, istihdam ettikleri çok sayıda insanın da geçim kaynağı olmuşlardı. İmparatorluğun her tarafında kurulmuş vakıf müesseselerinde çalışan ve sayısı hiç de azımsanamayacak bir rakama ulaşan insanlar, vazifelerinin karşılığı olarak aldıkları ücretlerle âile fertlerini geçindiriyorlardı ki, bunlarla birlikte vakıflardan faydalanan insanların sayısını yüzbinlerle ifâde etmek mümkündür.

Bu noktada, son olarak şunları söylemek mümkündür: Osmanlı toplumunda insanların doğum ve ölüm arasındaki hayat çizgisinin her safhasında vakıfları görmek mümkündür. İşte bu yüzden ki, Osmanlı toplumunda “*Kişi vakıf bir evde doğar, vakıf bir beşikte büyür, vakıf bir müesseseden beslenir, vakıf bir evde ikamet eder, vakıf bir müessesede çalışır, vakıf bir evde ölür, vakıf bir tabuta konur ve vakıf bir mezarlığa defnedilir*” denmiştir. Vakıfların hizmet alanlarıyla ilgili yukarıda verilen bilgiler dikkate alındığında, bu değerlendirmenin hiç de abartılı olmadığını anlamak daha da kolaylaşacaktır.

Özet

Vakıf (vakf), Arapça bir kelimedir. Sözlükte durdurmak, alıkoymak, hapsedmek mânâlarına gelir. Terim olarak, Vakıf, kişinin, sâhip olduğu bir malı, diğer insanların faydalanmaları maksadıyla ve Allâh'ın rızasını gözeterek ebediyen tahsis etmesidir.

Vakıf müessesesi, aynı zamanda dinî telkinlerle beslenen “yardımlaşma ve dayanışma” duygusunun en belirgin tezâhürüdür. Bu yolla vakıf kuran insanlar, mânevî açıdan huzur bulurlar; fakir insanlar da ihtiyaçlarını karşılarlar. Böylece toplumda huzur, barış ve denge ortamı sağlanmış olur.

Vakıflar, temelde iki ana gruba ayrılır. Birincisi, doğrudan hizmet üreten vakıflar; ikincisi ise, birinci grupta yer alan vakıfları ayakta tutmak ve hizmet üretmelerini sağlamak üzere kurulan vakıflardır. Birinci grupta bulunanlara, aynıyla intifâ olunan vakıflar denir ki câmi, mescid, medrese, mektep, daruş-şifâ (hastahâne), imârethâne (aş-evi), tekke, zâviye, misâfirhâne, kütüphanê, köprü, çeşme, sebil gibi yapılardan oluşan kuruluşlar bu türdendir. Vakıflar ayrıca: 1. Şer'î veyâ hayrî vakıflar, 2. Âile vakıfları (ehlî veyâ âdi vakıflar), 3. Yarı âile vakıfları olmak üzere üçe ayrılır.

Osmanlı vakıf sistemi çerçevesinde gelir kaynağı olarak tahsis edilen vakıflar, menkul ve gayr-i menkul olmak üzere iki ana başlık altında toplanabilir. Gayr-i menkuller, gelir kaynaklarının çok büyük bir kısmını teşkil ediyorlardı. Bunlar da arâziler ve binâlar olarak iki gruba ayrılır. Arâziler, her türlü tarım işletmeleri, tarlalar, çiftlikler gibi ekilebilir alanlarla bahçeler ve bağlardan oluşmaktaydı. Gelir getirici gayr-i menkul vakıfların dışında, bir de menkul, yani taşınabilir nitelikte vakıf gelirleri vardı. Bunlara esâs itibâriyle para vakıfları deniyordu.

Vakıf yapan kişide ve vakfedilen malda bulunması gereken şartları kısaca açıklayınız.

Vakıf kuran kişinin akıl-bâliğ olması; malını dilediği gibi tasarruf edecek ehliyyette bulunması, borçlu olmaması; vakfi sâdece hayır yapmak ve sevap kazanmak arzusuyla gerçekleştirmesi; yaptığı vakfi zorla değil, hür irâdesiyle yapması gerekiyordu.

Vakfedilen malın ise, bizzat kendi malı olması; borçla alınmış mal olmaması; tarla, bağ, bahçe, binâ gibi sürekli gelir getirecek türden olması; sonradan vazgeçme veya başka bir yöne tevcih gibi bir şarta bağlı bulunmaması; gelirinden faydalanacak kimselerin vakfiyesinde açıkça belirtilmesi lâzımdı.

Vakıflar, başlıca üç yolla kuruluyordu: 1. Tescil sûretiyle (kişinin kurduğu vakfi, kadıya, yâni mahkemeye tescil ettirmesiyle), 2. Vasiyet yoluyla (kişinin sâhip olduğu mülkü, ölümünden sonra geçerli olmak üzere vasiyetle vakfetmesi ve bunu kayıt altına aldırmasıyla), 3. Fiil ve hareketle (kişinin meselâ kendisine âit bir arsa üzerine câmi veya mescid yaptırması, burada ezân okutması, başka insanlarla birlikte cemaat olup bizzat namaz kılması, yahut kendisi bulunsun bulunmasın burada namaz kılınmasına izin vermiş olması, artık o mekânın vakfedilmiş olduğu anlamına geliyordu; ayrıca tescil ettirmesine gerek yoktu).

Bir vakfiye, üç ana bölümden oluştuğunu söyleyebiliriz. Bunlar:

1. Giriş bölümü,
2. Vakfın kısımlarının ve hizmet şartlarının yer aldığı teferruat bölümü,
3. Sonuç bölümü.

Vakfiyelerin son kısmında ise kadının (hâkimin, mahkemenin), kurulan vakfın geçerliliğine (sıhhat ve lüzûmuna) dâir hukukî gerekçelerine yer verilir. En sonda vakfiyenin tescil târihi, kadının mührü ile tescil işlemine şahit olan kişilerin (şuhûdü'l-hâlin) isimleri bulunur.

Vakıfların nasıl idâre edildiklerini ana-hatlarıyla anlatınız.

Osmanlı devletinin klâsik döneminde, yâni 1826'da Evkâf Nezâreti'nin kuruluşundan önceki devirde, vakıfların idâresiyle ilgili merkezî bir kuruluş bulunmuyordu. Ancak bu hususta hükümdarlar ve büyük devlet adamları tarafından kurulan vakıflarla sıradan insanların kurdukları vakıfların idâresini birbirinden ayırmak gerekir. Sıradan insanlar tarafından kurulan her vakfın idâresinden sorumlu, mütevellî isimli bir yöneticisi vardı. Mütevellîler, vazîfelerinin sınırları ve alacakları ücretler de dâhil, vakfın kuruluşu sırasında vâkıf tarafından belirlenirdi.

Vakıflar kanalıyla topluma sunulan hizmetlerin neler olduğunu kısaca açıklayınız.

Vakıflar kanalıyla gerçekleştirilen hizmetleri şu şekilde gruplandırarak sıralamak mümkündür:

1. Dinî hizmetlerin yerine getirilmesi.
2. Eğitim ve kültür hizmetleri.
3. Sivil ve askerî alanda sunulan hizmetler.
4. İktisâdî ve ticârî alanda sunulan hizmetler.
5. Sosyal alanda sunulan hizmetleri.
6. İnsanlara su temin edilmesi.
7. Bâzi sportif faaliyetlerin gerçekleştirilmesi.

Kendimizi Sınavalım

1. Vakıf kelimesinin sözlük anlamı nedir?
 - a. Vakfetmek
 - b. Durdurmak, alıkoymak, hapsetmek
 - c. Hayrat
 - d. Sadak
 - e. Hayır kuruluşu
2. Vakıf kurucusuna ne denir?
 - a. Vâkıf
 - b. Kadı
 - c. Mütevellî
 - d. Nâzır
 - e. Hayır sâhibi
3. Kişinin, sâhip olduğu bir malı, diğer insanların faydalanmaları maksadıyla ve Allâh'ın rızasını gözeterek ebediyen tahsîs etmesine hukuk terimi olarak ne denir?
 - a. Sadaka
 - b. Sadaka-i fitr
 - c. Hayrat
 - d. Fon
 - e. Vakıf
4. Vakıflar toplum içinde hangi duygunun en belirgin tezâhürüdür?
 - a. Sosyal yardımlaşma ve dayanışma
 - b. Kişinin malını korumak istemesi
 - c. Kişinin kendisine "hayır sâhibi" denmesi beklentisi
 - d. Dinî bir emrin yerine getirilmesi
 - e. Kişinin fazla malından kurtulmak isteği
5. Kişileri mallarını vakfetmeye yönelten kaynaklar içinde **en teşvik** edici olan hangileridir?
 - a. Vakfiyeler
 - b. Kur'an ve hadisler
 - c. İslâm âlimlerinin eserleri
 - d. Siyer kitapları
 - e. Tasavvufî eserler
6. Vakıflar, gerçek anlamda ne zaman kurulmuş sayılır?
 - a. Vâkıfın mallarını vakfetmesiyle
 - b. Pâdişâhın vakfın kurulmasına izin vermesiyle
 - c. Kadının tescilinden sonra
 - d. İnsanların kurulan vakıftan faydalanmalarıyla
 - e. Vakıf hizmet alanlarının belirlenmesiyle
7. Câmî, mescid, medrese, mektep, daru'ş-şifâ (hastahâne), imârethâne (aş-evi), tekke, zâviye, misâfirhâne, kütüphâne, köprü, çeşme, sebil gibi bizzat kendilerinden faydalanılan yapılardan oluşan vakıf türüne hukukî açıdan ne denir?
 - a. Aynıyla intifâ olunan vakıflar
 - b. Gelirleriyle intifâ olunan vakıflar
 - c. Fakirlerin faydalandıkları vakıflar
 - d. Binâ türü vakıflar
 - e. Vakıf eserler
8. Arâziler, her türlü tarım işletmeleri, tarlalar, çiftlikler gibi ekilebilir alanlarla bahçelerden ve bağlardan oluşan vakıf kaynaklarına ne denir?
 - a. Menkul vakıflar
 - b. Gayr-i menkul vakıflar
 - c. Zirâî vakıflar
 - d. Mülk vakıflar
 - e. Sahih vakıflar
9. Vakıfların nizâm-nâmesi durumundaki kayıtlara ne denir?
 - a. Vakfiye
 - b. Tüzük
 - c. KAnun-nâme
 - d. Kadı sicili
 - e. Yönerge
10. Vakıfların yönetiminden sorumlu kişi aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Nâzır
 - b. Mütevellî
 - c. Müdür
 - d. Kâtip
 - e. Tahsildar

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. b Yanıtınız yanlış ise “Vakıf Nedir?” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. a Yanıtınız yanlış ise “Vakıf Yapan Kişide Bulunması Gereken Şartlar” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. e Yanıtınız yanlışsa “Vakıf Nedir?” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. a Yanıtınız yanlış ise “Vakıfların Ortaya Çıkış Sebepleri?” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. b Yanıtınız yanlış ise “Vakıfların Ortaya Çıkış Sebepleri?” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. c Yanıtınız yanlış ise “Vakıfların Kuruluş Şekilleri ve Vakfiyeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. a Yanıtınız yanlış ise “Vakıfların Çeşitleri?” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. b Yanıtınız yanlış ise “Gelir Kaynağı Durumundaki Vakıflar?” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. a Yanıtınız yanlış ise “Vakfiyeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. b Yanıtınız yanlış ise “Vakıfların İdâresi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Vakıf (vakf), Arapça bir kelimedir. Sözlükte durdurmak, alıkoymak, hapsedmek mânâlarına gelir. Terim olarak, Vakıf, kişinin, sâhip olduğu bir malı, diğer insanların faydalanmaları maksadıyla ve Allâh'ın rızâsını gözeterek ebediyen tahsis etmesidir.

Sıra Sizde 2

İslâm ve onun Peygamberi, “insanların en hayırlısının, insanlara faydalı olan; malın en hayırlısının, Allah yolunda harcanan; vakfın en hayırlısının da insanların en çok duydukları ihtiyacı karşılayan” hadîsine uygun olarak, varlıklı insanların mallarının bir kısmını veya tamamını ihtiyaç sâhibi insanların faydalanmaları ve bu yolla ölümlerinden sonra amel defterlerine sevap yazılmaya devam etmesi beklentisiyle ortaya çıkmıştır. Vakıf müessesesi, aynı zamanda dinî telkinlerle beslenen “yardımlaşma ve dayanışma” duygusunun en belirgin tezâhürüdür. Bu yolla vakıf kuran insanlar, mânevî açıdan huzur bulurlar; fakir insanlar da ihtiyaçlarını karşılarlar. Böylece toplumda huzur, barış ve denge ortamı sağlanmış olur.

Sıra Sizde 3

Osmanlı vakıf sistemi çerçevesinde gelir kaynağı olarak tahsis edilen vakıflar, *menkul* ve *gayr-i menkul* olmak üzere iki ana başlık altında toplanabilir. *Gayr-i menkuller*, gelir kaynaklarının çok büyük bir kısmını teşkil ediyorlardı. Bunlar da *arâziler* ve *binâlar* olarak iki gruba ayrılır. Arâziler, her türlü tarım işletmeleri, tarlalar, çiftlikler gibi ekilebilir alanlarla bahçeler ve bağlardan oluşmaktaydı. Bâzan bir köyün tamamı, belirtilen gelir getirici alanlarıyla, hattâ zirâî işletmelerde kullanılan hayvanları, tarım âletleri, tohumu, binâları, varsa köle ve câriyeleriyle birlikte topluca vakfedilirdi. *Binâlar* ise çoğunlukla gelir getirir nitelikte yapılarıydı. Meselâ dükkânlar, arasta ve bedesten adıyla bilinen ve içlerinde pek çok dükkânın bulunduğu ticâret alanları, hanlar, hamamlar ve benzeri yapılar kiralanmak sûretiyle gelirlerinden faydalanılan vakıf unsurlarıydı. Bir kısım insanların, geride kimseleri kalmayacaksa, öldükten sonra geçerli olmak şartıyla, oturduğu evi bir hayır kuruluşuna vakfettiğini gösteren pek çok örnek de vardır. Gayr-i menkul vakıf unsurlarının sınırlarını ve niteliklerini, tanzim olunan ilgili vakfiyelerde bütün detaylarıyla bulmak mümkündür.

Gelir getirici gayr-i menkul vakıfların dışında, bir de *menkul*, yani taşınabilir nitelikte vakıf gelirleri vardı. Bunlara esâs itibâriyle *para vakıfları* deniyordu.

Sıra Sizde 4

Vakıf kuran kişinin akıl-bâliğ olması; malını dilediği gibi tasarruf edecek ehliyetinde bulunması, borçlu olmaması; vakfı sâdece hayır yapmak ve sevap kazanmak arzusuyla gerçekleştirmesi; yaptığı vakfı zorla değil, hür irâdesiyle yapması gerekiyordu.

Vakfedilen malın ise, bizzat kendi malı olması; borçlu alınmış mal olmaması; tarla, bağ, bahçe, binâ gibi sürekli gelir getirecek türden olması; sonradan vazgeçme veya başka bir yöne tevcih gibi bir şarta bağlı bulunmaması; gelirinden faydalanacak kimselerin vakfiyesinde açıkça belirtilmesi lâzımdı.

Sıra Sizde 5

Vakıflar, başlıca üç yolla kuruluyordu: 1. *Tescil sûretiyle* (kişinin kurduğu vakfı, kadıya, yâni mahkemeye tescil ettirmesiyle), 2. *Vasiyet yoluyla* (kişinin sâhip olduğu mülkü, ölümünden sonra geçerli olmak üzere vasiyetle vakfetmesi ve bunu kayıt altına aldırmasıyla), 3. *Fîil ve*

hareketle (kişinin meselâ kendisine âit bir arsa üzerine câmi veya mescid yaptırması, burada ezân okutması, başka insanlarla birlikte cemaat olup bizzat namaz kılması, yahut kendisi bulunsun bulunmasın burada namaz kılınmasına izin vermiş olması, artık o mekânın vakfedilmiş olduğu anlamına geliyordu; ayrıca tescil ettirmesine gerek yoktu).

Sıra Sizde 6

Bir vakfiyenin, üç ana bölümden oluştuğunu söyleyebiliriz. Bunlar:

1. Giriş bölümü,
2. Vakfın kısımlarının ve hizmet şartlarının yer aldığı teferruat bölümü,
3. Sonuç bölümü.

Vakfiyelerde verilen bilgilerden:

1. Vakıf sistemi çerçevesinde kurulan müesseselerin neler olduğunu,
2. Bunları ayakta tutmak üzere tahsis edilen malların (gelir kaynaklarının) neler olduğunu (aynı zamanda bunlar da birer vakıftır),
3. Tahsis edilen bu malların nasıl yönetileceğini; gelirlerinin nasıl toplanacağını,
4. Vakıf gelirlerinin nerelere, kimlere, hangi şekillerde ve ne miktarda harcanacağını,
5. Bir bütün olarak vakfın kimler tarafından yönetileceğini; personel olarak kaç kişinin çalışacağını; bunların taşımaları arzulanan şahsî niteliklerin neler olması gerektiğini; kendilerine ne kadar ücret ödeneceğini; ücretlerin hangi gelirlerden karşılanacağını,
6. Bakım ve onarım (*ta'mîr ve termîm*) ihtiyacı duyan vakıf yapılarının nasıl onarılacağını ve bu iş için yılda ne kadar meblağ ayrıldığını... öğrenmemiz mümkündür.

Vakfiyelerin son kısmında ise *kadımın* (hâkimin, mahkemenin), kurulan vakfın geçerliliğine (sıhhat ve lüzûmuna) dâir hukukî gerekçelerine yer verilir. Burada altı çizilen husus, vakfiye çerçevesinde gerçekleştirilen kuruluşun şeriate uygun olduğunun ve belirlenen şartlar dışında vakfa hiç kimsenin müdâhale edemeyeceğinin vurgulanmasıdır. En sonda vakfiyenin tescil târihi, *kadımın* mührü ile tescil işlemine şahit olan kişilerin (*şuhûdü'l-hâlin*) isimleri bulunur.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Akgündüz, Ahmet (1988), **İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, TTK, Ankara.
- Barkan, Ö. Lütfi (1942), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", **Vakıflar Dergisi**, II, s. 279-386, Ankara.
- Berki, A. Himmet (1940), **Vakıflar**, Kitap I, İstanbul.
- Berki, A. Himmet (1950), **Vakıflar**, Kitap II, Ankara.
- Berki, A. Himmet (1962), "Hukukî ve İçtimaî Bakımdan Vakıf", **Vakıflar Dergisi**, V, s. 9-13, Ankara.
- Berki, A. Himmet (1962), "Vakıf Kuran İlk Osmanlı Pâdişâhı", **Vakıflar Dergisi**, V, s. 127-129, Ankara.
- Berki, A. Himmet (1965), "Vakıfların Hukuk ve Tarih Bakımından Kıymeti", **Vakıflar Dergisi**, VI, s. 5-7, Ankara.
- Berki, A. Himmet (1965), "Vakıfların Tarihi, Mâhiyeti, İnkişafı ve Tekâmülü, Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faydalar", **Vakıflar Dergisi**, VI, s. 9-13, Ankara.
- Berki, Şâkir (1965), "Vakıfların Gördüğü Çeşitli Hizmetler", **Vakıflar Dergisi**, VI, s. 85-91, Ankara.
- Berki, Şâkir (1969), "Vakıfların Mâhiyeti", **Vakıflar Dergisi**, VIII, s. 1-7, Ankara.
- Efendi, Ö. Hilmi (1977), **İthâfu'l-Ahlâf fi Ahkâmî'l-Evkâf**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- Göyünç, Nejat (1991), "Vakıf Tesisinde Devletin Katkısı (16. yüzyıl içinde)", **Osmanlı Araştırmaları**, XI, s. 123-128, İstanbul.
- Halaçoğlu, Yusuf (1991), **XIV-XVII. Yüzyıllarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, Ankara.
- Köprülü, M. Fuad (1942), "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", **Vakıflar Dergisi**, II, s. 1-32, Ankara.
- Köprülü, M. Fuad (2005), **İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, Akçağ Yayınları, 2. baskı, Ankara.
- Öztürk, Nazif (1983), **Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar**, Ankara.
- Öztürk, Nazif (1995), **Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar (Ahkâmü'l-Evkâf)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Öztürk, Nazif (1995), **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

- Selçuk, Füzûzan (1965), "Vakıflar" (Başlangıçtan 18. yüzyıla kadar; **Islamic Society and the West**, I. , kısım 11'den trc.), Vakıflar Dergisi, VI, s. 21-29, Ankara.
- Ülken, H. Ziya (1971), "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", **Vakıflar Dergisi**, IX, s. 13-37, Ankara.
- Ünal, Mehmet Ali (2010), **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, 8. baskı, Fakülte Yayınları, Isparta.
- Yediyıldız, Bahaeddin (1981), "Sosyal Teşkilâtlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyesi", **Türk Kültürü**, 219, Mart-Nisan 1981, s. 262-271, Ankara.
- Yediyıldız, Bahaeddin (1986), "Vakıf", **İslâm Ansiklopedisi**, XIII/2, s. 153-172, İstanbul.
- Yediyıldız, Bahaeddin (1987) "Vakfiyeler Çerçevesinde Türkiye'nin Kültür Hayatı (1300-1453)", **IV. Vakıf Haftası** (Bildiriler), 2-3 Aralık 1986, s. 19-24, Ankara.
- Yediyıldız, Bahaeddin (1988), "Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri", **Vakıflar Dergisi**, XX, s. 403-408, Ankara.
- Yediyıldız, Bahaeddin (1989), "Hayrat Kavramı Üzerine Bazı Düşünceler", **Türk Kültürünü Araştırmaları (Erçümen Kuran'a Armağan)**, s. 277-284, Ankara.
- Yediyıldız, Bahaeddin (2003), **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi -Bir Sosyal Tarih İncelemesi-**, Türk Tarih Kurumu (TTK), Ankara.
- Yüksel, Hasan (1998), **Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü**, Dilek Matbaası, Sivas.

7

Amaçlarımız

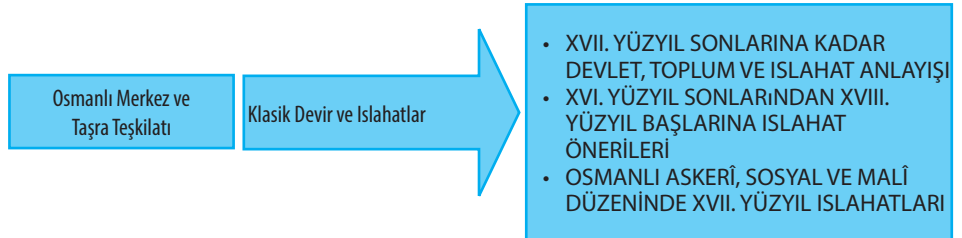
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Fatih Devrinden XVII. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlılarda devlet, toplum ve ıslahat anlayışı konusunu kavrayabilecek,
- XVI.-XVII. yüzyılda Osmanlı devlet adamları ve ulemasının ıslahat önerilerinin niteliğini açıklayabilecek,
- Askerî, malî sistemde ıslahatın sebepleri, niteliği ve sonuçları hakkındaki çağ-daş değerlendirmeleri ve XVII. yüzyılda var olan anlayışı açıklayabileceksiniz,

Anahtar Kavramlar

- Islahat
- Timar Sistemi
- Malikâne
- İltizam
- Mirî Mukataa
- Ateşli Silahlar
- Bütçe
- Kanun-ı Kadim
- Rüşvet
- Kul Sistemi
- Risâle
- İhtilâl
- Nizam-ı Âlem

İçindekiler

Klasik Devir ve Islahatlar

XVII. YÜZYIL SONLARINA KADAR OSMANLILARDA DEVLET, TOPLUM VE ISLAHAT ANLAYIŞI

XV. yüzyılın ortalarından XVI. yüzyılın sonlarına kadar olan devre, çoğu Osmanlı tarihçisi tarafından Osmanlı “klâsik devri” olarak tanımlanır. Bu devirde Osmanlı Devletinin bütün kurumlarıyla ve meydana getirdiği medeniyetle birlikte “altın çağ”ını yaşadığına, XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ise bir “duraklama devri”ne girildiğine dair eski görüşler akademik tarihçilikte terk edileli uzun yıllar olduysa da popüler muhayyilede bu tasavvur hâlâ etkisini sürdürmektedir.

Osmanlı tarihlerinde geçmişteki ideal, temiz, bozulmamış düzenin hangi yollarla bozulduğu anlatılırken bazı sultanlar zamanında eski kanunlara veya örf ve adetlere aykırı uygulamalar dile getirilir. Burada iki farklı “altın çağ” tasavvurundan bahsedilebilir. Birincisi, İbn Haldun’un teorisindeki saf ve bozulmamış ve asabiyet ile harekete geçip iktidarını kurmuş bedevî unsurun ilk dönemi gibidir; yani henüz saf ve idealist bir kurucu beyler dönemi... İkincisi ise, Osmanlı bağlamında modern tarihçilerin “klasik çağ” dediği, devletin zirveye ulaştığı dönem, yani Fatih’ten Kanunî devri ortalarına veya sonlarına kadar süren yaklaşık yüz yıllık devir. Erken dönem Osmanlı kroniklerinden bazılarında birinci tip, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren yazılan nasihatnamelerde ise ikinci tip altın çağa özlem vardır. Bunun sebebi de yazarların ve hitap ettikleri kişi ve kitlelerin belirtilen dönemlerdeki konumlarıyla alakalıdır.

Kadim düzenin bozulmasına dair esaslı bir tenkit, Âşıkpaşazâde tarafından Fatih devrinde yapılan vakıf ve mülklere yönelik meşhur malî ıslahat çerçevesinde Rum Mehmed Paşa ve Nişancı Mehmed Paşa gibi vezirlere yöneltilmiştir. Onun Osman Gazi’nin sade hayatını ve bıraktığı mirasın mütevazılığını vurgulaması, İnalçık’ın isabetle belirttiği gibi Fatih’in hazineyi doldurmak için aldığı sert malî tedbirlere karşı tepkisinin ifadesidir. Âşıkpaşazâde, bir kâfirin oğlu olarak vasıflandırdığı Rum Mehmed Paşa’yı İstanbul’un imar ve inşası sürecinde şehre yeni gelenlerin itirazı üzerine kaldırılan ve evlerin mülk olarak değil kira karşılığı tahsis edildiği mukataa usulünü yeniden vaz’ ederek Müslümanların şehri imar etmelerini engellemekle suçlar. Ayrıca onu ulema ve fukaraya verilen yardımları kestiği, Yakup Paşa’yı ise Yahudileri devlet işlerine karıştırdığı için eleştirmektedir.

Âşıkpaşazâde, Nişancı Karamanlı Mehmed Paşa için de şunları yazmaktadır: “Allah’ın kullarının malına, kanına ve ırzına tamah etmişti. Her nerde ki yanlış ve gayrimeşru işler varsa onun icadıdır. Osmanlı ülkesinde Muhammed şeriatı ile

yapılmış ne kadar vakıflar ve mülkler varsa hepsini bozdu ve gelirlerini padişah hazinesine götürdü. Bunu kendisine soranlara “Bunlar hükümsüzdür, lağvolunmuştur” dedi. (...) Osman Gazi'nin zamanında verilmiş yerler vardı. (...) Bu nişancı o kanunu bozdu. Tekrar bunlardan tapu aldı.”

Âşıkpaşazâde'nin Fatih devri uygulamalarına yönelttiği eleştiriler, İstanbul'un fethiyle gelinen yeni aşamada menfaatleri haleldar olan grupların duygu ve düşüncelerini yansıtmaktadır. Yeni düzen, eski güzel günlerin önde gelenlerini arka plana itmiş, kadimden beri uygulanan güzel adetleri ortadan kaldırmıştır.

Özellikle ilk Osmanlılar dönemini idealize eden Anonim Tevârih-i Âl-i Osman'da Yıldırım Bayezid devrine dair şu ifade dikkati çekmiştir: “Tâ Vilk-oğlu kızı gelmeyince Sultan Bayezid sohbet ve işret neyduğin bilmedi. Hiç şarâb içmezlerdi. Ve şarâb sohbeti olmaz idi. Osman ve Orhan ve Murad Han zamanında hamr içmezlerdi. Anlar dahi ulemadan utanıp ne dirlerse sözlerinden çıkmazlardı.” Daha sonra o zamanlarda alimlerin mansıp elde etmek için çalışmadıkları, kadılık peşinde koşmak bir yana bu işin öbür dünyadaki sorumluluğunu düşünüp görev almaktan kaçtıkları, I. Bayezid devrinde ise kadılık için insanların kavga ettiği, hak edip etmemeye bakılmadığı üzerinde duruluyor ve Osmanlıların “saf” düzeninin bozulmasının başlangıcı Acemlerin ve Karamanlıların daha önce hesap defter bilmeyen Osmanlı beylerini aldatarak dünyayı hile ile doldurmalarına bağlanıyor.

“Heman kim Osman beğlerine Acem ve Karamanlular musâhib oldu. Osman beğleri dahi dürlü dürlü günâhlara mürtekib oldılar. Kaçan kim Çenderlü Kara Halil ve Karamanî Türk Rüstem, bu ikisi ulular ve âlimler idi. Heman kim onlar Osman beğlerine geldiler. Dürlü dürlü hile ile âlemi toldırdılar. Andan evvel hisab defter bilmezlerdi. Anlar te'lif itdiler. Akça yığıp hazîne itmek anlardan kaldı. Sonın hiç fikr itmediler. Koyup gideceğin anmadılar.” Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512), haz. N. Öztürk, İstanbul 2000, ss.36-38.

Kapıkulu sistemi eleştiriliyor ve Çandarlı Halil Paşa oğlu Ali Paşa'nın vezirliği döneminde “fısk u fücûr”un arttığı, iç oğlanlarına mansıplar verildiği belirtiliyor; halbuki “andan ilerü [o devirden önce] kadimler var idi. Kişi iyâlleri idi. Cümle mansıp anlarun idi (...) İç oğlanına rağbet etmek Ali Paşadan kaldı.” Aynı dönemde kadıların fesadı da ortaya çıkınca Yıldırım'ın onları toplayıp yaktırmak için emir dahi verdiği ama bir Arap musahibin delaletiyle affedildikleri de naklediliyor.

Anonim'deki bu anlatı, İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinde de rastladığımız belirli bir evrensel bakış açısını açıkça ortaya koyuyor. Saf ve temiz bir düzenin dış müdahale veya bid'atlerle bozulması... Şarap ve işret bilmeyen Osmanlı hükümdarının Sırp bir prenses yüzünden şarap içmeye başlaması, defter ve hesap bilmeyen Osmanlıların İran ve Karaman'dan gelen bürokratların teşvikiyle ülkeyi kayıt altına alması, nesebi belirli ailelere mensup timarlı askeri yerine iç oğlanların ön plana çıkması, hakiki bilgi sahipleri yerine para ve mal peşinde koşanların kadılık makamına gelmesi onlara göre bu yeni durumun sonuçlarıdır. Ahlâkî boyut bir yana burada eleştirilen aslında Osmanlı Beyliğinin devlete geçişi çerçevesinde yapılan düzenlemelerdir. Kayıt tutmayan, ülkenin vergi kaynaklarını saymayan, dirliklerin babadan oğula geçtiği basit beylik yapısı idealize edilirken, karmaşıklaşan ve yeni unsurlara yer veren “yeni düzen” kadimden bir sapma ve dolayısıyla bozulma olarak takdim edilmektedir. Âşıkpaşazade de Yıldırım Bayezid'in mal biriktiren hükümdarlardan olduğunu, memlekette kıtlık olduğunu, biriktirdiği malı ise Timur'un yediğini belirtmekte, mal biriktirmek yerine hayır için sarf edilmesini salık vermektedir.

Yukarıdaki anlatılar, Osmanlı Devletinin beylikten devlete geçiş sürecinde rol oynamış zümrelere mensup veya onlara yakın kişilerin Fatih Sultan Mehmed devrinde ulaşılan merkezîyetçi imparatorluk yapısı karşısında çıkarlarına hanel geldiğini, bu yüzden beyliğin kuruluş dönemlerinin idealleştirilmesinin salt ahlâkî veya dinî sebeplere indirgenemeyeceğini gösteriyor.

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren eleştiriler daha ziyade gücünün zirvesine büyük bir disiplin içinde ulaşan devletin hile, entrika, rüşvet ve iltimas yüzünden zayıflamasına yöneltiliyor. Bu dönemden itibaren yazılan eserlerde idealize edilmiş bir büyüklük çağı, altın çağ, “selâtin-i izâm” devrini takip eden kurnalsızlık, kanundan ve adaletten sapmanın hüküm sürdüğü karışıklık (ihtilâl, fetret) dönemi anlatıları karşımıza çıkar.

Kanun-ı Kadim

Islahatname olarak da adlandırılan, nasihat kitabı, layiha ve siyasetname tarzında kaleme alınan bu eserlerde esas itibarıyla eski, ideal düzenin bozulması büyük ölçüde Osmanlı nizamının temeli olan “kanun-ı kadim”in ihlaline bağlanır.

Kroniklerde Osman Gazi'nin pazar vergisiyle ilgili kanun koymasına dair anekdotta, siyasî, toplumsal ve ekonomik düzen ile ilgili “ezel”den kalmış bir “türe” hükmünün hükümdar tarafından kanunlaştırılması ve bu kanunun gelecek nesilleri bağlayacak şekilde vazedilmesi söz konusudur. Fatih Kanunnâmesinin başındaki “Bu Kanunnâme atam ve dedem kanunudur ve benim dahi kanunumdur. Evlâd-ı kirâmım neslen ba'de neslin bununla âmîl olalar” ibaresi de, aynı şekilde, örfî-sultanî kanunların hem kadîm niteliğine hem de gelecek nesilleri bağlayıcılığına işaret etmektedir.

Osman Gazi'nin kanununa dair anekdotta “ezelden” kalmış olma, toplum düzenini sağlayan örfî kanunlar açısından vazgeçilmez özellik olarak tezahür etmektedir. Ezelden kalan türe/törenin geçerliliği ile yöneticilerin kanun koyma hakkını tanıyan Osmanlılar siyasî-sosyal düzeni sağlayan kuralların meşruiyeti açısından kadimè, geleneğe ve örf ü âdât'a atıfta bulunmuşlardır. Bu atıflara kanunnamelerde, fermanlar-

Okuma Parçası

Âşıkpaşazâde'den: “Kadı konıldı. Ve sü başı konıldı. Ve bazar dürdü. Ve hutbe okındı. Bu halk kanun ister oldular. Germiyandan bir kişi geldi. Eyidür: ‘Bu bazarun bacımı bana satun’ der. Bu kavim eyitdi: ‘Hana var’ dediler. Ol kişi hana vardı. Sözi söyledi. Osman Gazi eyidür: ‘Bac nedür’ dedi. Ol kişi eyidür: ‘Bazara her ne kim gelse ben andan akça alurın’ der. Osman Gazi eyidür: ‘Senün bu bazar ehlinden alımın mı var kim akça istersin’ dedi. Ol kişi eyidür: ‘Hanum! Bu türedir. Cemi vilâyetlerde vardur kim padişah olanlar alur’ dedi. Osman Gazi eyidür: ‘Tanrı mı buyurdu ve yâ begler kendüleri mi etdi’ der. Yine bu kişi eyidür: ‘Türedir hanum! Ezelden kalmışdur’ der.”

Bunun üzerine kızan Osman Gazi bir kişinin kazandığını başkasının almaya hakkı olmadığını söyleyince etrafındakiler bunu ‘bazarı bekleyenlere, âdetdür kim’ bir miktar verildiğini ifade eder; bunun üzerine de Osman Gazi Pazar bacı ile ilgili ve daha sonra timar ile ilgili olarak da sebepsiz yere kimsenin timarının geri alınmaması, ölünce de oğluna verilmesi ile ilgili kanunu koyar. Her ikisini de kendisinden sonrakileri bağlayacak şekilde vaz'eder: “Ve eğer neslüme bu kanundan gayrı bir kanun koduracak olurlar ise edene ve etdürene Allah râzı olmasun” der. Bkz. Aşıkpaşaoğlu Âşıkî, Tevârih-i Âl-i Osman, yay. Çiftçioglu N. Atsız, Osmanlı Tarihleri I, İstanbul 1949, s.104.

da, şer'î mahkeme kayıtlarında, tahrir defterleri vb. resmî belgelerde sıkça rastlamak mümkündür. (Kadimü'l-eyyamdan beri bir imtiyaza/muafiyete sahip olmak, kadimî sipahi oğlanı olmak, atadan dededen sipahi veya raiyyet olmak, olagelene riayet etmek vb.) O bakımdan Osman Gazi de eğer bir padişah, bir hükümdar olmak istiyorsa bütün ülkelerde ezelden beri olduğu üzere "türe"ye uygun davranmalıydı.

Osmanlı yönetim anlayışında nizam/düzen veya *nizam-ı âlem* kavramı da kadimle bağlantılıdır. Kadim kanun ve kurallara riayet edildiği sürece âlem düzen bulur. Düzendeki değişikliklerin kargaşa, bozulma veya çürüme (Osmanlıların tabiriyle *fetret ve ihtilâl*) olarak değerlendirilmesi de Osmanlı siyasi düşüncesindeki temel bir anlayışı yansıtmaktadır. Geçmişte var olduğu sanılan ideal bir düzende -bu ister batıların altın çağı ister Müslümanların asr-ı saadeti, isterse Osmanlıların "selâtin-i maziye" devri olsun- meydana gelen değişimleri olumlu görmek mümkün olamazdı. Osmanlı yazarlarının bu tür bağlamlarda Kur'an-ı Kerim'deki "Bir kavim kendi halet-i ruhiyesini değiştirmedikçe Allah onların halini değiştirip bozmaz" mealindeki ayete (Ra'd, 13/11) atıfta bulunmaları da bunun bir göstergesidir. Mamafih bazı yazarların değişiklikleri olağan karşıladığını ve toplumdaki bozulma ve karışıklıkların her devirde görülebildiğini yazdığını da eklemeliyiz. Bu bakımdan Veysi çarpıcı bir örnektir. Veysi'nin *Hâbnâme*'sinin ana fikri şudur: Dünyada bozuklukların ve fesadın varlığı yeni bir şey değildir. İnsanın ve toplum hayatının ortaya çıkışından beri insanlar arasında ihtilâflar, çatışmalar ve kavgalar süregelmiştir.

Osmanlı devlet ve toplum yapısında XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmaya başlayan değişimler öncelikle bizzat Osmanlı devlet adamları tarafından farkedildi ve bunların sebepleri ve mahiyeti konusunda fikirler öne sürülmeye başlandı. Lütü Paşa'nın *Âsafnâme*'sinde dahi XVI. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan nasihatnâme/ıslahat lâyihası türünün başlangıçlarını görmek mümkündür.

Mustafa Âli'nin *Nushatûs-Selâtin* adlı eserinin ikinci babı "*fi zamanına hilâf-ı kavânin zuhûr iden ihtilâl-i mevfûr*"a hasredilmiştir. Burada yazar kanuna aykırı gördüğü uygulamaları somut örneklerle açıklar. Tarihçi Selanikî Mustafa Efendi de eserinde yeri geldiğinde "kanun ve üslub-ı kadim"e uygun hareketlerden övgüyle bahsederken, bunlara aykırı hareketler hakkında eleştirel dil kullanmaktadır. 998 H./1590 M. yılında acemi oğlan devşirilmesi ile ilgili pasajda bu hususta üslub-ı kadim'in nasıl terk edildiği anlatılır. Tarihçi, devşirme uygulamasında kanuna aykırı olarak insafsız ve zalim kişilerin görevlendirilmesiyle zengin reâyâdan rüşvet alındığını, fakirlere ise yerleri, yurdları, evlatları ellerinden alınmak suretiyle zulmedildiğini, Yeniçeri ocağına yabancıların -yani kanuna aykırı olarak devşirilen etnik gruplara mensup kişilerin- girişinin de genelde bu yolla başladığını ileri sürmektedir.

"...âdet-i kadîme-i Osmâniyye üzre acemi oğlanı devşürmek için kanûn üzre Yeniçeri ocağında ehl-i insaf mu'tedil ü mütedeyyin çorbacılar, fermân-ı Pâdişâhî ile vilâyet-i Rûmili'ne ve Anadolu'ya ola-geldüğü üslub-ı kadîm üzre sürücü Yeniçeriler ile gidüp reâyâ-i memleketden hidmete yarar evlâdların devşürüp ve imâna gelüp, gazâ vü cihâd sevâbına fâ'iz ola-gelmişler iken şimdiki zemânda Yeniçeri Ağaları oğlan devşürmek hizmetini nâ-insaf ve bî-i'tidâl olan cevvar ve sitemkârları bulup, fevka'l-hadd câize nâmına rüşvetlerin alup, reâyâ-yı memlekete koyun sürüsüne kurd salar gibi kattâl ve ekkâlleri ahkâm-ı pâdişâhî ile musallat eyleyüp, reâyânın ağniyâsının bî-hadd mâlin alup ve fukara ve zu'afâsının yerin ve yurdın yıkup, evlâdun alup ekseriyâ Yeniçeri ocağına ecnebî dahi bu tarikdan duhûl eyleyüp, Yahûdî ve Cingâne ve Rus ve Çerkes ve Etrâk ve erâzil-i harâm-zâde deftere geçüp,(...) gitdüke bidat ve seyyî'e ziyâde olmağın...", Selânikî, I, s.220.

Koçi Beğ Risâlesi'nin ana kaynaklarından biri olduğu anlaşılan *Kitâb-i Müstetâb* adlı eser, temelde *daire-i adliye* kavramında (*reaya* olmazsa hazine, *hazine* olmazsa *ordu* olmaz; *ordu* olmazsa ülke ve devlet ayakta duramaz, *mülk* olmazsa adalet olmaz, adalet olmazsa da reaya huzur içinde üretim yapamaz) odaklaşan siyaset anlayışına uygun bir tarzda kaleme alınmıştır. Eserin girişinde değişen şartların “nizâm-ı âleme ihtilâl ve reâyâ ve berâyâyâ infîal” verdiği belirtilerek işbaşında bulunanların bu duruma nasıl çare bulabilecekleri anlatılmaktadır. Yazar, çözülme ve bozulmanın III. Murad (1574-1595)'in saltanat yıllarında başladığı görüşündedir. O zamana kadar idareciler şeriate ve kanunlara riayet ediyorlar ve adâleti gözetiyorlardı. III. Murad devrinden itibaren adâlet bir yana bırakılmış, vezirler ve beyler birbirine düşmüş ve “kanûn-ı kadîme muhalif” yola girmişler, kul taifesinin içine *ecnebi* (yabancı, yani devşirme olmayanlar) karıştırılmış ve makam sahipleri “hem bugün hoş görelim irtenin ıssı vardır” (Biz bugün hoşça vakit geçirelim, yarının sahibi vardır) zihniyetiyle günübürlük menfaatlerinden başka bir şey düşünmez olmuşlardır. Tedbir alınmadığı takdirde devletin temelini kazılması mukarrerdir.

Gerçekten de *Kitâb-ı Müstetâb*, “kanun-ı kadîm”in ateşli bir müdafaası niteliği taşıyan bir eserdir ve bu yönüyle Koçi Bey'in yazdığı layihaların öncülerindedir. Osmanlı toplum ve devlet düzeninde meydana gelen değişikliklerin gelenekçi bir bakış açısıyla tahlilini yapan risâlelerin en çok tanınanı ve belki de en kapsamlısı ise *Koçi Beğ Risâlesi*'dir. Koçi Bey'e göre, Kanunî Sultan Süleyman devrine gelinceye dek padişahlar her işle ilgileniyorlar, divan toplantılarına bizzat katılıyorlardı. Kanunî ise, kafes arkasından da olsa divan toplantılarını takip ediyor ve ülke meselelerinden böylece haberdar olabiliyordu. Yine eskiden idareciler kul menşeyinden geliyordu ve reâyâ ve esnaf kul tâifesine karıştırılmıyordu. Koçi Beğ'in, kanûn-ı kadîme aykırı uygulamaların mümkün mertebeye kaldırılması, mansıpların hak sahiplerine tevcihi ve veziriâzâmın müstakil olması gibi esaslara dayanan gelenekçi ve idarî niteliği ağır basan bir islahata taraftar olduğu anlaşılmaktadır.

XVIII. asrın başlarından itibaren, İkinci Viyana Kuşatmasını müteakip Osmanlı Devleti'nin uğradığı sürekli yenilgilerin ve toprak kayıplarının tesiriyle, islahatın gereğine inanan Osmanlı devlet adamlarının gözlerini yavaş yavaş -artık giderek daha uzak geçmişte kalan- ihtişamlı bir mâziden, güçlü düşmanların örneğine çevirdikleri mâlumdur. Bu bir bakıma *kanûn-ı kadîm*'i ihyâ etmeyi amaçlayan gelenekçi islahat fikrinin iflasıydı. Ne var ki, gelenekçi anlayışın gücü ve etkisi zamanla azalmakla beraber tamamen ortadan kalkmayacaktır. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, vezirlere ve diğer yöneticilere hitap ettiği eserinde, bozuklukların sebepleri ve çareleri üzerinde durur. Klâsik dönem Osmanlı devlet teşkilâtının dayandığı iki temel kurumdan biri olan timar sistemi hususunda Defterdar Sarı Mehmed Paşa kanûn-ı kadîm'e riayet edilmesinden yanadır.

Kanun-ı Kadim'in Tenkidi

Osmanlı tarih eserlerinde ve nasihat-nâme/ıslahat-nâme literatüründe kanun veya kanun-ı kadim kavramlarının olumlu ve idealleştirilmiş kullanımları yaygın olmakla birlikte sayıca az da olsa bazı eserlerde ideal-politikten ziyade real-politiğe uygun bir anlayışla kanun-ı kadim söylemine açıktan tenkitler yöneltilmiştir. Mesela, *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn*'de bu kavrama itiraz edilmekte ve zamanın geçmesiyle kanunlarda da değişiklikler olabileceği belirtilmektedir:

XVI. yüzyıla ait olduğu anlaşılan eserde, aktüel mahiyetteki muhtelif idarî, içtimaî, iktisadî ve ahlâkî meselelere temas edilmektedir. Eserin bazı kısım (bâb)la-

rının konularını, klâsik siyâsetnâme veya nasihatnâmelerde bulmak pek mümkün görünmüyor. Müellif, yaşadığı devrin meselelerine dikkat çekerken, aynı zamanda bunların her birisi için pratik ve somut çözüm teklifleri göstermektedir. Ancak bu eserin ayırıcı vasfı, hiç şüphesiz, kendisinden önceki -ve tabii ki sonraki- ıslahat lâyhacılarından farklı olarak *kanûn-ı kadîm*'i ihya esasına dayalı bir yaklaşımı benimsememesi, hatta yer yer *kanûn-ı kadîm*'e eleştiriler yöneltmesidir. Eserde bir çok vesileyle, eski kanunların değiştirilebileceği vurgulanır; bunlar, yazarın ifadesiyle, ne farz ne sünnettirler. Eserin bir yerinde konu, yazarın yaşadığı çağın anlayışı bakımından özlü bir şekilde ifade edilmektedir:

Evvelden olgelmemiştir demek fâide virmez, ol zamân bu zamâna uymaz. Ol zamânda bu fesadlar yoğimiş (...) her husus zamânına göre olmak evlâdır.

Ancak yazarın *kanûn-ı kadîm* karşısındaki tavrının kategorik olmadığı, sık sık *kanûn-ı kadîm*'i veya *âdet-i kadîm*'i tenkit etse de bazen *uslûb ve kanûn-ı kadîm*'i bozmanın sakıncalarına değindiği de görülebilmekteydi. Yazarın geçmişteki uygulama ve kaidelere karşı toptan bir karşı çıkışından ziyade bunlardan kendine göre geçerliliklerini yitirenleri hedef aldığı söylenebilir. Esasen onun görüşlerinin dayandığı temel teorik çerçeve, diğer yazarlarınkinin aynısıdır: Herkesin toplumdaki uygun yerinde bulunması esasına dayanan Osmanlı toplum ve yönetim anlayışı. Burada açık bir şekilde, bu bahsedilen kanun, kural ve usullerin ne Tanrı kelâmı ne de Peygamberin sünneti olduğu, padişahın kendi devrinde ihdas ettiği şeylerin kanun sayıldığı vurgulanmaktadır. Değişmez kanunlar yoktur, sadece şartlara göre konulmuş ve işe yaramadığında hükümsüz kalacak kanunlar vardır.

K İ T A P

Osmanlı toplum ve devlet düzenindeki “bozulma”ları ele alan üç eser için bkz. Yücel, Yaşar, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-ı Müstetâb, Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'î'l-Mü'minîn, Hırzû'l-Mülûk, Ankara 1988.

SIRA SİZDE

1

Kanun-ı kadîm kavramının Osmanlı siyasi düşüncesindeki yerinin açıklayınız.

XVI. YÜZYIL SONLARINDAN XVIII. YÜZYIL BAŞLARINA ISLAHAT ÖNERİLERİ

Esas itibarıyla bir nasihat kitabı olan *Nushatü's-Selâtin*'de Âlî, kanuna aykırı gelişmelerin ve ülke düzeninin bozulmasının padişahın gizlendiğini öne sürer, doğru sözlü bir kulunu musahib edinmesini padişaha tavsiye eder. O'na göre ihtilâlin en önemli sebeplerinden biri, aşağı kimseler (edanî)in yüksek mevkilere getirilmesidir.

Eserin konuyu somut bir şekilde ele alan, kanunlara aykırı olarak ortaya çıkan *bid'at*lerle ilgili ikinci bölümünde yazar, bunları sekiz tarîk üzere alıp incelemiştir. Birincisi, bir çok insanın bulunduğu mevkiden daha üstünü istemeleridir. İkinci olarak, mansıplar iltizamla verilmemeli ve aşağı kimselerin yüksek makamlara çıkmalarına ortam hazırlanmamalıdır. Üçüncüsü, fetih olmaksızın bir beylerbeyliğin ya da sancağın ikiye ayrılmasıdır. Dördüncüsü, din ve devletin dayanağı olan ulemâ zümresinin düzeninin ve mansıplar silsilesinin bozulmasıdır. İşaret edilmesi gereken bir başka husus da, doğru dürüst okuma yazma bilmeyen kişilerin bir şekilde ilim yoluna girmeleridir. Beşinci husus, vezir oğlu olanlara babalarının vezareti esnasında beylerbeylik verilmemesidir. Altıncı olarak *sikke ahvaline* yani paranın durumuna dikkat edilmelidir. Yedinci olarak timar ve zeametlerin vezirlerin, beylerbeyilerin ve sancakbeylerinin adamlarına verilmesi engellenmelidir.

Sekizinci tarîkde aynı husus, sipahi ve züema (zaimler) taifesinin zayıflamasının bir sebebi olarak ele alınmaktadır. Özetle Âlî, her sahada kanuna aykırı uygulamalara son verilerek düzenin yeniden işlerlik kazanmasını ve padişahın ülke işleriyle bizzat ilgilenmesini tavsiye etmektedir.

III. Murad'a (1574-1595) sunulan *Hırzû'l-Mülûk*'ta, Yavuz Sultan Selim ve Fatih Sultan Mehmed'den sitayişle bahseden yazar, Yavuz'un başarısının temelinde Allah'a tevekkül etmesinin ve hayırlı işlerde "bu kanûn-ı Osmanî'ye muhaliftir demeyüp heman icra idüp Selatin-i izam her ne iderlerse kanun olur" diye buyurmasının yattığını vurgular. Saltanatın bekası adâlet ve yarar asker iledir; askerinin bağılılığı ise hakkına göre dirlik verilmesiyle elde edilir. Bunun için de çok ülkeye ve yeterli hazineye sahip olunması gerekir. Bu takdirde ülkedeki kasaba ve köylerin çoğunluğunun padişah hası, timar ve zeamet olması gerekir. Halbuki artık bunların çoğu vakıf veya mülk olmuştur. Yazar, Fatih'in malî ıslahatını hatırlatır tarzda yüksek görevlilerin mirî araziye mülkleştirip vakfa dönüştürmesine karşıdır.

Bid'at: icat etmek, inşa etmek demek olan bd'a kökünden gelen bid'at'in kelime anlamı sonradan ortaya çıkan şey demektir. Dinî açıdan Hz. Peygamberden sonra ortaya çıkan şeylere denir. Geniş kapsamlı tanıma göre Hz. Peygamberden sonra ortaya çıkan dinî nitelikte olan veya olmayan her türlü yeniliğe; dar kapsamlı tanıma göre ise Hz. Muhammed'den sonra dinle ilgili her türlü ekleme ya da eksiltmeye bid'at denir. Geniş bilgi için bkz. "Rahmi Yaran, "Bid'at", TDV İslam Ansiklopedisi.

DİKKAT

Eserde, beylerbeylerinin tayin edildikleri vilayete vardıklarında oradaki kadıların yoklayıp, onların, halka zulüm edenleri padişaha bildirmeleri gerektiğini belirtir. Reâyânın korunmasına dikkat etmesi gereken beylerbeyi haksız yere timar ve zeamet sahibi olanları da ortaya çıkarmalıdır. Kendi zamanında vezirlerden, beylerden ve diğer büyük ve küçüklerden korkunun kalktığını, herkesi para ve mal hırsının kapladığını belirten yazara göre rüşvet yüzünden ecnebiler timarları ele geçirmeye başlamış ve gerçek hak sahipleri mağdur olmuşlardır. Ulemâ ve fuzelânın toplum içindeki üstün mevkiine değinen yazar Fatih'in ulemâyaya verdiği önemi hatırlatır. Halbuki yazarın zamanında bunların düzeni de bozulmuş, mansıplar *istihkak* ve *merâtibe* göre değil rüşvetle verilir olmuştur. Seyyid ve şeriflerin yüksek makamlarına temas eden yazar daha sonra aslında seyyidlik ve şeriflikle alâkası olmayan pek çok kişinin sırf vergi vermekten kurtulmak için başlarına yeşil sarık sardıklarını, vilâyet kâtiplerinin de rüşvet karşılığında bunları seyyid olarak yazmasının sipahi tâifesine haksızlık olduğunu vurgular. Özetle *Hırzû'l-Mülûk* yazarı rüşvetin önlenmesini, hazine gelirlerinin azalmasına yol açan gelişmelere set çekilmesini ve ülke işlerinin adâlet üzere çekip çevrilmesini salık vermekte ve bu işin öncelikle padişahın dizginleri ele almasına bağlı olduğunu savunmaktadır.

Usulü'l-hikem fî Nizami'l-âlem yazarı Hasan Kâfî'ye (ölümü 1616) göre ise mevcut bozuklukların başlıca sebepleri şunlardır:

Birincisi adâletde ihmaldir; bunun sebebi ise halkın işlerini ve ülkenin meselelerini ehil kişilere tevdi etmemektir. İkinci sebep müşâvere'de ihmaldir. Bunun altında ise, idarecilerin ulemâyaya üstten bakmaları ve akıllı kişilerin sohbetine katılmaktan utanmaları yatar. Üçüncüsü ise asker tedârikinde ve tedbirinde ihmaldir; bu da askerlerin ümerâdan ve seraskerlerden korkmamasından kaynaklanmaktadır. Genelde bunların hepsinin nihaî sebebi, rüşvet ve kadınlara rağbet gösterip onların sözleriyle iş görmektir.

Eserin en dikkat çekici yönlerinden biri, geleneksel silahların kullanılması ve düşmanların yeni icad ettikleri silahların benimsenmesi hususlarında gösterilen ihmalkâr davranışları eleştirmesidir. Yeni silahlara dikkat çekmesi Hasan Kâfî'yi öteki nasihat yazarlarından ayıran en belirgin özelliğidir. Bunu, kendisinin de belirttiği üzere, serhadde yaşamasına bağlamak gerekir.

Defter-i Hakanî eminliği yapmış olan Ayn Ali Efendi'nin 1609'da Kuyucu Murad Paşa'ya sunduğu *Kavânin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divan* adlı eserinin, "zeamet ve timar hususunda olan ihtilâl def' ü ref' olunmak maksud olursa tadrîc ile ne yüzden mutasavverdir, anın beyanındadır" (zeamet ve timar konusundaki bozulmayı ortadan kaldırmak istenirse aşamalı bir şekilde nasıl yapılacağını açıklar) şeklinde başlayan yedinci faslı timar sisteminde görülen bozuklukların düzeltilmesi konusundaki görüşlere tahsis edilmiştir. En önemli iki neden olarak dirlik sahipleri ve maiyetlerinin sefer yerine başka işlere gönderilmesi ile yoklamaların düzgün yapılmaması gösterilmiştir. Sefer sırasında on timara bir nefer ortada görünmezken vergi toplama zamanında bir timar için on kişinin hak iddia ettiğini belirten yazar, eserin hâtime (sonuç) bölümünde defter emini olduğunda timar işlerinin çok karışık olduğunu, *mahlûl* bir timarın birden fazla kişiye yazıldığını, kendi döneminde ise yoklamaların sıkı yapılmasıyla hile ile iş görenlere fırsat vermediğini ileri sürmüştür.

Muhtemelen II. Osman'a (1618-22) sunulmuş olan *Kitâb-ı Müstetâb*'a göre devletin temel dayanakları olan iki ocağın (kul tâifesi ve timarlıların) bozulması, savaşları kaybetmenin temel sebebidir. Bu ocaklar artık ağalarına, kâtiplerine ve sâir görevlilerine yemeklik olmaktan başka bir işe yaramamaktadırlar. Gerçekten de hikmetle vaz' olunmuş bir çizgi olan Kanûn-ı Âl-i Osman'a yeniden dönülmez ise kul tâifesinin devlete hiç bir faydası dokunmaz, diye belirtir. Eski kanunlara aykırı uygulamaları, "bunlar doğru olsaydı selâtin-i selef tarafından kanunlaştırılırdı" mantığıyla eleştiren yazar *ihtilâl-i âlemi* temelde idarî bir zaafa, iyi bir veziriâzâmin bulunmayışına bağlamaktadır. Buna karşı teklif ettiği ıslahat, mahiyet itibarıyla oldukça basit ve açık olup insan unsurunu öteki faktörlerden bağımsız sayan bir zihniyetin ürünüdür.

Koçi Beğ'e göre ise, yukarıda kısaca belirtildiği gibi, Kanunî Sultan Süleyman devrine gelinceye dek padişahlar her işle ilgileniyorlar, divan toplantılarına bizzat katılıyorlardı. Koçi Beğ'in ideal düzeni, padişahın ülke işleriyle bizzat ilgilenmesi, devlet görevlilerinin azil korkusundan uzak tutulması, kul ve timar sistemlerinin tavizsiz bir şekilde uygulanması ve bu çerçevede erkân-ı erbaa yani dört sınıfın dengeli biraradallığını temel alan toplum düzeninin devam ettirilmesi esaslarına dayanmaktadır.

Koçi Beğ bozulmayla ortaya çıkan durumu düzeltmek için alınması gereken tedbirleri açıklar. Koçi Beğ'in ıslahat teklifleri idarî niteliktedir ve uygulanmalarında cebir unsuru ön plandadır. Nitekim kulların itaat altına alınmasından bahsederken, "... beni âdem kahrile zabtolur hilmile olmaz" (İnsanoğlu yumuşaklıkla değil, zor-güç kullanılarak düzene sokulabilir) demektedir. O, zeamet ve timarların eskisi gibi düzenlenmesi ve ulûfelilerin sayısının mümkün olduğu ölçüde azaltılması sâyesinde ülkenin nizama kavuşacağını ümit etmekteydi. Şeriate aykırı temlik ve vakıfların ortaya çıkarılarak bunların kullara dağıtılmasını tavsiye eder. Bu suretle 40-50 bin kadar ulûfelinin timara çıkması sağlanabilecek ve onlara verilegelmekte olan maaşlar da hazineye kalacaktır. Öte yandan, yapılan araştırmalar Koçi Beğ'in 1631'de timarlı sipahi gücünün 7-8.000'e kadar düştüğü iddiasının abartılı olduğunu ortaya koymaktadır.

Osmanlı ıslahat literatürünün özet bir değerlendirmesi için bkz. Mehmet Öz, Kanun-ı Kadîmîn Peşinde - Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları, İstanbul 2009, 3. Bs.

K İ T A P

Devrin padişahının (yani IV. Murad'ın) yöneticileri yakından takip ettiğini ve halkın himayesi ile ilgilendiğini belirten Aziz Efendi ise, ülkenin ihyasından ümitlidir. Bunun için yazarın ilk değindiği husus, kahramanca savaşlar sonunda elde edilen timar ve zeametlerin altmış yıldır duçar oldukları keşmekeşten kurtarılmalarıdır. III. Murad zamanından (1574-1595) beri vezir sayısının kanûnda belirtilen sayıyı aştığı, defterde muayyen hasları olmayan bu vezirlere havass-ı hümayun (padişah hasları)dan gelir tahsis edildiği, vezirlerin de bu gelirleri iltizam yoluyla kapıkularına verdikleri, mültezimlerinse -iltizamı ellerinde bulundurdıkları sene içinde ödedikleri kira bedelini kat kat çıkarmak istemeleri yüzünden-reâyânın perişanlığına yol açtıkları vurgulanır. Bu durum fasit bir daire halini almış, padişah hasları hem ekonomik hem de askerî açıdan verimsiz bir kullanıma terkedilmiştir. IV. Murad'ın vezirlerin işlerini de yoluna koyduğunu belirten Aziz Efendi, sultanın, vezir sayısını da azaltması beklenirken tersini yaparak zaten fazla olan vezir sayısını 8'den 11'e çıkarmasını eleştirmektedir. Bu da ilgi çekici bir nokta, zira ıslahat teklif eden kişiler, genelde devrin sultanını doğrudan tenkit etmekten ziyade, onun gerekli ıslahatı yapmaması durumunda kıyamet gününde sorumlu tutulacağı ikazını yapmakta, daha önceki sultanlardan bazılarını (bilhassa III. Murad'ı) veya veziriâzamları eleştirmekte idiler.

Vezir sayısının artması hazineye milyonlarca akçenin heba edilmesi demektir; zira bu vezirlerin varlığı devlete yarar sağlamıyor, tersine, kendilerine haslar tahsis edilmesi gerektiği için, mâli yük getiriyordu. Buna son vermek için, her biri beş altı yüz kula sahip dört olgun vezir seçilmelidir. Veziriâzam müstakil olmalı, yani işlerine müdahale edilmemelidir.

Diğer risâleciler gibi Aziz Efendi de kanûn ve şeriate aykırı temliklerden şikayetçidir. Haketmeyen kişilere temlik edilen köylerin, bu kişilerin inşa ettirdiği câmi, medrese gibi yerlere vakfedildiğini, masraflardan artan gelirinse evlâd-ı vâkîfa tahsis edildiğini belirten yazar, böyle haksız bir şekilde elde edilen mülklerin vakfedilmesinden sevap hâsıl olamayacağı kanaatindedir. Bu şekilde temlik edilen köyler geri alınmalı ve bunların gelirleri, vakfedildikleri câmi vb. kuruluşların masrafına yetecek kısmın dışında, işe yarar timar sahiplerine tevzi edilmelidir.

Mirî arazinin devlet büyüklerine temlik edilmesi, onların da kendilerine temlik edilen köylerin gelirlerini vakfetmeleri Osmanlılarda yaygın bir uygulama olarak görülür. Fatih'in bu tür vakıfları ilga ettiğini, ancak tepkiler üzerine oğlu II. Bayezid devrinde bunların önemli bir kısmının yeniden eski statülerini kazandığını biliyoruz. Daha sonraki yıllarda da bu tür temlikler yapılmıştır. İslahat risâlecileri devlet gelirlerinin böylece kemirildiğini, timar ve zeamete verilmesi gereken yerlerin mülk ve sonra da vakif yapılmasının timarlı sayısının azalmasına yol açtığını belirtirler.

Eserin bir ilginç kısmı sahte seyyidler yani *müteseyyidler* (seyyid geçinenler) hakkındadır. Diğer risâleler içinde, yalnızca *Hırzû'l-Mülûk*'da seyyid ve şeriflerin durumu ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Bununla beraber, Aziz Efendi'nin eseri *müteseyyidler* üzerindeki vurgusuyla *Hırzû'l-Mülûk*'dan ayrılır. *Hırzû'l-Mülûk*'da önce peygamber torunu olan seyyid ve şeriflere iyi davranılmasının gerekli olduğu uzun uzun anlatılır. Aziz Efendi, hemen hemen yalnızca *müteseyyidler* üzerinde durur. Ona göre hazine gelirlerinin azalmasının bir sebebi de aslen raiyyet olup vergi yükümlülüğünden kurtulmak amacıyla

seyyidlik iddiasında bulunan ve bir şekilde -yani rüşvetle- kendini seyyid yazdıranların sayısının inanılmaz bir şekilde artmasıdır.

Aziz Efendi'nin eserine yakından bakıldığında birbiriyle bağlantılı iki temel endişenin varlığını tespit etmek mümkün: Hazine gelirlerinin erozyona uğramasının önüne geçilmesi ve ordunun eski kudretini kazanması. Tabiatıyla bu iki unsur da "din ü devlet" in eski ihtişamına kavuşmasının ön şartıydı.

XVII. yüzyılda ana hatlarıyla gelenekçi bir söyleme sahip ıslahatçılar arasında Kâtip Çelebi'nin ayrı ve önemli bir mevki işgal ettiği bilinen bir husustur. Genel olarak eski Doğu-İslam telâkkilerini benimsemekle beraber Kâtip Çelebi'de İbn Haldun'dan gelen farklı bir taraf da bulunmaktadır. Düsturu'l-amel adlı eserinde, toplum görüşünü ortaya koyduktan sonra, Celâlîlerin çıkışıyla birlikte vergi veren köylü halkın yoksullaşması meselesini ele alan yazar, tarımdaki çöküntüyü vergilerin fazlaca arttırılmasına bağlar. Ancak en önemlisi ve işin başı, emânet ehline verilmek ve gaddarın hakkından gelmek gerekirken bütün mansıpların yüksek fiyatlarla satılmasıdır. Mansıpları satın alanlar verdikleri parayı fazlasıyla çıkarmak için ve zaruret bahanesiyle bir başkasına satar; yeni sahipler ise aynı amaçla bu defa halka baskı ve zulüm uygular. Mideyi hazineye, mideyle ilgili duygu ve fonksiyonları da mâlî işlerle uğraşan zümre ve görevlilere benzeten yazar, hazine gelirlerinin bölüşüm ve dağıtımında dengeli davranmak gereğini özellikle vurgular. Burada ayrıca duraklama döneminin sonlarından itibaren toplumdaki ileri gelenlerin nüfuz ve unvanlarını genişletmeye başladıklarına ve orta tabakanın da bunlara özenmesiyle tüketim eğiliminin yaygınlaştığına işaret edilmektedir. Bu durumun zararlı sonuçlarının yanısıra hazinenin gelir-gider dengesinin tedricen -gelirler aleyhine olmak üzere- bozulduğunu da tespit eden Kâtip Çelebi, durumun düzelmesinden ümitsiz olmakla beraber, zora dayalı tedbirler ile bir rahatlama imkânı yaratılabileceğini belirtir. Bu tedbirlerin tüketim eğiliminin kısılmasına yönelik olarak düşünüldüğü muhakkaktır.

Kâtip Çelebi "çözülme" vâkiasını idarî, malî ve ahlâkî boyutlarıyla bir bütün olarak ele almıştır. Çizdiği nisbeten karamsar manzaraya ve sahip olduğu determinizm kokan bakış açısına rağmen, devletin daha önceki belalarda olduğu gibi, bu bunalımı da atlatacağını söylemektedir.

Telhisü'l-Beyân'da ise Hezarfen Hüseyin Efendi devletin içine düştüğü buhranın sebeplerini göstermeye çalışır. Eski kanun ve kaidelerin ihmali, bozukluğun en belli başlı sebeplerinden birisi olarak sayılmaktadır. Hezarfen'in dikkatini çeken bir başka nokta da toplum düzeninin her zaman yazıldığı gibi, sâbit olmamasıdır:

"Zira muktezâ-yı etvâr-ı tabiat-ı temeddün ve içtima böyle olmaktadır, hilâfî re-câ olunmaz". Yani medeniyetin, şehirlerde topluluk halinde yaşamının hallerinin doğası budur; bunun aksini beklemek yanlıştır. Anlaşılacağı üzere bu hususta da İbn Haldun'un doğrudan veya Kâtip Çelebi vasıtasıyla Hezarfen'i etkilemiş olması söz konusudur.

Sonuç olarak bütün *ihtilâl* ve *zulüm*den padişahın bizzat sorumlu olduğunu belirten Hezarfen, bunun için padişahın iyi kimseleri bulup mansıpları onlara tevdi etmesini tavsiye eder. Ona göre tersi bir durum, yani görevlerin zâlimlere verilmesi ve bunların reâyâyâ musallat edilmesi, kurtları koyun sürüsüne salıvermek gibidir.

XVIII. asrın başlarından itibaren, İkinci Viyana Kuşatması'nı müteakip Osmanlı Devleti'nin uğradığı sürekli yenilgilerin ve toprak kayıplarının tesiriyle, ıslahatın gereğine inanan Osmanlı devlet adamlarının gözlerini yavaş yavaş -artık giderek daha uzak geçmişte kalan- ihtişamlı bir mâziden, güçlü düşmanların örnekliğine çevirdikleri mâlumdur. Bu bir bakıma kanûn-ı kadîm'i ihyâ etmeyi amaçlayan ge-

lenekçi ıslahat fikrinin iflasydı. Ne var ki, gelenekçi anlayışın gücü de tamamen ortadan kalkmayacaktır. Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın *Nesayihü'l-Vüzera* adlı eserine göre, bunalımın en önemli sebeplerinden birisi, halka zulmedilmesi, köylerin harap ve hâli kalması, hazinenin zaafa düşmesi ve kıtlık vb. zincirleme sonuçları beraberinde getiren rüşvettir. Paşa'ya göre, o devirde kadıların çoğu mahsûl adı altında rüşvet almaktaydı. Mansıpların rüşvetsiz verilmesi hâlinde reâyâ üzerindeki zulmün kalkacağına ve böylece toprağını terkedenlerin tekrar geri dönebileceğine işaret edilmesi ise XVI. asrın son çeyreğinden itibaren şikâyet konusu olan çiftbozanlık olgusunun hâlâ önemini muhafaza ettiğinin bir delili sayılabilir.

Nesayihü'l-Vüzera'ya göre İdaredeki bozukluğu gidermenin bir yolu da, veziriâzamın mansıp sahiplerini kendisinden başkasına bağımlı kılmamasıdır. Yazar, kendi mesleği olan defterdarlık'ın ehemmiyetini de özellikle vurgular ve veziriâzamın bu makama getirdiği kişiye istiklâl vermesi ve onu azil korkusundan uzak tutması gereği üzerinde durur. Mâliyenin düzelmesi için geliri arttırıp masrafları azaltmaya gayret etmek gerektiğini belirten Paşa, Kanunî'nin sadrazamlarından Lütfî Paşa'nın yazdığı *Âsafnâme*'ye dayanarak kul tâifесinin az ve öz olmasını tavsiye eder.

"İhtilâl'e karşı alınacak idarî tedbirlerin birisi de Yeniçeri Ağası ile Kul Kethüdasının müdebbir, mutemed ve dindar olmaları ve Ocağın ıslahında tedricî bir hareket tarzının benimsenmesiydi. Önemli bir başka tedbir reâyâdan fazla vergi alınmasının önüne geçilmesidir. Bu bir evin temelinden toprak alıp yüzeyine harcamak gibidir. Öyle bir evin yıkılması nasıl kaçınılmazsa, toplum ve devlet düzeninin devamını sağlayan vergi veren halkın zaafa uğratılması da devletin yıkılmasıyla sonuçlanacaktır.

Klâsik dönem Osmanlı devlet teşkilâtının dayandığı iki temel kurumdan biri olan timar sistemi hususunda Defterdar Sarı Mehmed Paşa kanûn-ı kadîm'e riayet edilmesinden yanadır. Bu alanda pek çok suistimallerin zuhuru, zeamet ve timarlara eskisi gibi ihtimam gösterilmemesine bağlanmaktadır. Halbuki selâtin-i selef zamanında kaleler ve ülkeler timar ve zeamet erbâbı sâyesinde fethedilmiştir.

Özetle Defterdar, kendisinden önce aynı vâdide kalem oynatanların eserlerinden büyük ölçüde yararlanarak ve kendi şahsî tecrübelerini de devreye sokarak yazdığı eserinde, kanûn-ı kadîm'e aykırı her türlü yeni uygulama (bid'at)nın ortadan kaldırılması, rüşvetin önlenmesi, mansıpların ehil kişilere verilmesi, halka adil davranılması, veziriâzamın müstakil ve azil korkusundan uzak bulunması vb. hususların "nizâm-ı âlem" in ihyâsında hayatî önemi hâiz olduklarını vurgulamaktadır.

Gelenekçi İslahat Düşüncesi Hakkında Bir Değerlendirme

Özellikle 1980'lerden itibaren giderek belirgin bir şekilde, Osmanlı ıslahat lâyhaları yazarlarının Osmanlı devlet ve toplum yapısının yozlaşmasına dair fikirlerinin eleştirel bir bakış açısıyla ele alınması gerektiği ve onların yansıttığı "çözülme-çürüme-çöküş" imajının düzeltilmeye muhtaç olduğu bilhassa vurgulanmaktadır. Bu yaklaşıma göre, ıslahat projelerinde ileri sürülen fikirlerin tarihî bağlamına konulması, varlığı iddia edilen olay ve olguların tarihen sabit olup olmadığının araştırılması gerekir. Meselâ, onların -zamanında tam bir anlaşma olmamakla beraber- varlığından emin oldukları Osmanlı "altın çağı" ve bu çağda var olduğunu ileri sürdükleri düzenin, gerçekte kafalarındaki "ideal düzen" in geçmişe yansıtılmış halinden başka bir şey olmadığı savunulmuştur. Gerçekten de lâyhalarda çizilen statik, sınıflarası geçişlere yani sosyal hareketliliğe kapalı toplum modeli, sadece teoride varolmuştur; görünürdeki bazı kanunî kısıtlamalara rağmen, meselâ raiyyet oğullarının medrese eğitimi yoluyla ulemâ, savaşlarda gösterdikleri yararlıklar sonucu timarlı

sipahi zümrelerine katılmaları kanûn-ı kadîm'in sıkı sıkıya uygulandığı varsayılan dönemde çok yaygındı.

Bu durumda, "XVI. asrın sonlarındaki değişimin niteliği hakkında ıslahat risâlecilerinin görüşlerinin anlamı nedir?" sorusu akla gelebilir. Bu soruya cevaben şunları söyleyebiliriz: Bu ıslahat projeleri sayesinde bizzat Osmanlı yönetici tabakasının ya da bu tabaka içindeki bazı grupların karşılaştıkları durum hakkındaki değerlendirmelerini öğrenmekteyiz. Tarihi gerçekliğin bazan çarpıtıldığı muhakkak; ama yine de Osmanlı merkezi yönetimini ilgilendiren temel meselelerin neler olduğunu anlamamız mümkün.

Bu genel hususları belirttikten sonra Osmanlı nasihat yazarlarının "çözülme"yi değerlendirişindeki çıkış noktalarını vurgulamamız gerekir. Zira, onların bu vâkıya hangi şartlarda ve hangi gözlerle baktıklarını lâyıku veçhile anlamadan, bu konudaki tespit ve tahlillerini değerlendirmemiz anlamlı olmayacaktır. Nasihat yazarları belirli bir düşünce geleneğini tevârüs etmiş insanlar olarak, karşılaştıkları değişimi geleneksel İslâm-Osmanlı devlet ve toplum anlayışı veya bir başka deyişle devrin "resmî ideolojisi" çerçevesinde tahlil etmişlerdir. Tabiatıyla bu literatür yönetici sınıfın şu veya bu grubuna mensup insanlar tarafından oluşturuldu. Dolayısıyla, belki de belirtmek gereksiz ki, olaylar tarafsız bir gözle ele alınmış değildir.

Bernard Lewis, Osmanlıların yükselen Batı uygarlığının ürünlerini alış yeteneğinden yoksunluklarını "-hatta belki de Osmanlı çöküşünün-kısmî izahını... vârisleri ve canlandırıcıları oldukları klâsik İslâm uygarlığıyla birlikte tevârüs ettikleri belirli bir zihnî tutumda", yani "kendi üstünlüğüne ve kendi kendine yeterliğine derinden" inanmakta bulmanın mümkün olduğunu ileri sürer. Pratikteki durum tam olarak böyle olmasa da zihinlere sinen bu anlayışın önemli ölçüde uygulamaya da yansdığı söylenebilir. Bu ise "gelenekçi" bir ıslahat düşüncesinin hangi zihnî ortamın ürünü olduğunu anlamamızı sağlar. Osmanlı bir "altın çağ" yaşamıştı ve kurtuluş bu altın çağı ihyâ etmekteydi.

Acaba nasihat yazarları karşılaştıkları vâkıyayı niye "ihtilâl-i âlem", "nizâm-ı âlem" in bozuluşu olarak değerlendirmişlerdir? Niçin daha tarafsız bir terminoloji vasıtasıyla açıklamamışlardır? Bunun temelinde yatan en önemli faktörlerinden biri onların meseleye "taraf" olarak bakışlarıdır. Ancak bunun yanında, toplumda sarsıntı ve siyasî sistemde bunalım yaratan "değişme"lere ve yeniliklere "fetret" ve "bid'at" kavramları çerçevesinde bakmaya alışmış bir geleneğin tesiri de vurgulanmalıdır. Değişme hızının nisbî yavaşlığı da gözönüne alındığında ilk etkileri olumsuz görünen "tebeddülât ve tagayyürât"ın "nizâm-ı âleme hâlel gelmesi" tarzında yorumlanması anlaşılır olmaktadır.

Osmanlı ıslahatname yazarları, -zamanı üzerinde kesin bir anlaşma yoksa dâbelli bir devirde devlet teşkilâtının ve toplum yaşantısının "mükemmel" bir hâlde bulunduğu ve bu dönemde sıkıca riayet edilen kanûn-ı kadîm'in ihlâl edilmesi yüzünden nizâmın bozulduğuna derinden inanmışlardır. Peki, acaba bu "ideal yapı" ne zaman varolmuştu ve hangi sultan zamanında değişmeye başlamıştı? Öncelikle şunu belirtelim ki, bazı modern tarihçilerin Kanunî Sultan Süleyman devri için kullandıkları "altın çağ" terimi, kelime olarak Batı kökenlidir ve nasihat literatüründe böyle bir kavram geçmez. Ancak, bu kavramın toplumların veya bir toplumdaki aydın yönetici grupların geçmişte toplumca yaşadıklarına inandıkları ideal bir dönemi ifade eden evrensel niteliği gözönüne alınırsa, nasihat yazarlarının bahsettiği "Devlet-i Aliyye'nin ihtişam ve şevket" devrini "Osmanlı altın çağı" olarak değerlendirmek icap eder. İslâm toplumları için "asr-ı saadet" bir altın çağ olduğu gibi, Osmanlılar için de, risâlelerde sitayişle anılan "selâtin-i mâziye" devri

aynı anlama geliyordu. “Altın çağ” fikrinin, içinde yaşanan dönemin ümit kırıcı gelişmeleri karşısında idealize edilen bir geçmişi yansıttığı muhakkak olmakla beraber, belli açılardan bakıldığında “altın çağ” olarak nitelenen dönemlerin bu şekilde değerlendirilmelerini meşru kılan unsurlar da gösterilebilir.

Yine bu yazarlar “kanûn-ı kadîm”in ideal biçimiyle uygulandığı “Devlet-i Aliyye”nin olgunluk çağının Kanunî Sultan Süleyman veya Yavuz Sultan Selim devri olduğu kanaatindedirler. Meselâ *Hırzû'l-Mülûk* yazarının Fatih ve Yavuzdan övgüyle bahsettiği görülmektedir. Koçi Beğ ise Osmanlı padişahları arasında “evvela vüs'at-i memleket ve kesret-i hazine ve şevket cihetinden kemâl bulan merhum ve mağfur Sultan Süleyman Han olup ve yine ihtilâl-i âleme bâis olan ahval dahi anların zamanında zuhur idüp”, yani “memleketin genişlemesi, hazinenin bollaşması ve devletin olgunluğa erişmesinin Kanunî devrinde gerçekleşti ama düzenin bozulmasına sebep olan durumlar da onun zamanında ortaya çıktı” diyerek önce Kanunî'nin saltanatının ortalarına kadar işleri iyi yürüttüğünü belirtir. Ama daha sonra kadınların şaşırtması ve damadı Rüstem Paşa'nın entrikaları yüzünden oğlu Mustafâ'yı öldürtmesinin bitmeyen kargaşaya sebep olduğunu yazar. Düzenin bozulmasından en fazla sorumlu tutulan Padişah III. Murad'dır. Hasan Kâfi, *Kitâb-ı Müstetâb* yazarı, bazı noktalarda Kanunî'yi de sorumlu tutar. Koçi Beğ ile *Kanunnâmei Sultanî* adlı eserin yazarı Aziz Efendi “bozulma”nın başlangıcını III. Murad devrine atfederler.

Osmanlı İslahat projelerine göre örnek alınması gereken ideal dönem hangisidir?

SIRA SİZDE

Mesele bu şekilde ortaya konunca, durumu düzeltmek için yapılacak ıslahatın muhtevası da kendiliğinden ortaya çıkıyordu: Kanûn-ı kadîme riayet. Padişah devlet işleriyle bizzat ilgilenmeli, işinin ehli, dindar ve dürüst birini bulup istiklâl vererek ve azil korkusundan uzak tutarak vezirâzam tâyin etmeliydi. Vezirâzam da aynı şekilde herşeyi kanûn üzere yoluna koymak için mansıplara ehil kişileri getirmelidir. Eyalet yöneticilerine ferman gönderilerek timar ve zeametler “**ekâbir sepeti**”nden çıkarılmalı ve hak sahiplerine dağıtılmalıydı. Gayrimeşru vakıf ve mülkler miriye döndürülerek timar ve zeamet olarak tevcih edilmeliydi. Böylece eski sultanlar (selâtin-i selef) devrinin fatih ordusu yeniden güç kazanacak ve reâyâ rahat ve huzur bulacaktı. Bu işler yapılırken kimseye taviz verilmemeli ve kanuna aykırı davranmakta ısrar edenler siyaset kılıcıyla korkutulmalıdır. Kısacası, teklif edilen ıslahatın niteliği, bazı yazarların belli noktalardaki görüşleri dışında, idarî ve gelenekçiydi; yöntemi ise temelde zora ve disipline dayalı idarî reform yöntemi idi.

OSMANLI ASKERÎ, SOSYAL VE MALÎ DÜZENİNDE XVII. YÜZYIL ISLAHATLARI

Bu noktada “gelenekçi” ıslahatı savunan yazarların görüşlerini tarihî bağlam içinde değerlendirmemiz gerekmektedir. Onların “mevcut durum”a dair yazdıklarının olguları tarafsız bir şekilde ve bütün boyutlarıyla yansıtmadığı ve ideolojik ve siyasî bir tutumun tesiri altında kaldıkları söylenebilir. Belli bir dünya görüşüne sahip oldukları ve Osmanlı devlet mekanizmasında belirli mevkileri işgal ettikleri gözününe alınınca bu durumu tabii karşılamak icab eder. Risâle ve layiha yazarları çözümlenin temel sebeplerinden biri olarak timar sisteminin ihmâl edilmesini göstermişlerdir. Halbuki, timar sistemi artık değişen dünya şartlarında eskiden gördüğü fonksiyonları ifa edemez hâle gelmişti. Osmanlı devlet yapısı, askerî sistemi yeni

Ekâbir sepeti veya sepet timarı: Sahiplerinin ölümü veya başka bir nedenle boş (mahlul) kalan timarlarla ilgili kağıtlar beylerbeylerinin yanında bulunan bekleme dosyası niteliğinde bir sepette saklanırdı. Beylerbeyleri bunları hak sahiplerine değil kendi adamlarına verdiği için ıslahat layihalarında eleştirilir.

bir yapıya bürünmek zorundaydı ve idareciler bunun şuurunda olarak ateşli silah kullanmasını bilen sekban ve sarıcalardan yararlanmaya ve yeniçeri sayısını arttırmaya başlamışlardı. Bunların ücretlerinin ödenmesi ise hazinenin nakit gelirlerinin arttırılmasını gerektirdiğinden, daha önce timar ve zeamet olarak tahsis edilen gelirler tedricen mukataalara dönüştürülmeye ve bunların gelirleri de iltizam yoluyla toplanmaya başlanmıştı. Timar sisteminin süratle çöküntüye gittiği ve İmparatorluğun batı bölgelerinde Avrupa ile ticarî ilişkilerin giderek sıkılaştığı bir zamanda bazı yüksek görevliler ve mahallî âyan ve eşraf mirî toprakları çeşitli yollarla ele geçirmeye başladı. Osmanlı Devleti hazine gelirlerini arttırmaya çalışıp taşra üzerindeki otoritesini pekiştirmek isterken, paradoksal bir şekilde, bu yeni gelişmeler karşısında tersi olmaya başladı (Bkz. Ünite 8). Dolayısıyla timar sisteminin *tarz-ı kadîm* üzere ihyâsı gerçekçi değildi. Nitekim, Koçi Beğ veya *Kitâb-i Müstetâb* yazarının bu konu üzerindeki vurgusunu, Kâtip Çelebi veya Defterdar gibi daha sonraki risâlecilerde göremiyoruz. Bu da yaşanan gerçekliğin zamanla anlaşıldığını gösterebilir. Öte yandan tımarlı sipahiliğin tarihî bir varlık olmaktan büyük ölçüde çıktığı halde bu kadar üzerinde durulma sebebinin ideolojik bir boyutu olduğu hakkındaki görüşleri belirtmek gerekir.

Nitekim, Osmanlı timar sisteminin XVI. yüzyılın ikinci yarısından XVI-I. yüzyıl ortalarına kadar geçirdiği dönüşüm hakkında doktora tezi hazırlayan ve ayrıca nasihat literatürü üzerinde de çalışan D. Howard, nasihatnâme literatüründeki fikirlerin -arşiv belgelerinin yokluğunda veya kullanılmamasıyla-tenkitsiz bir şekilde kabul edilmelerini eleştirir ve incelemesinde ele aldığı IV. Murad'ın timar sistemindeki ıslahatını bu çerçevede değerlendirir. Ona göre, nasihatnâme/ıslahat lâyhâsı literatüründe savunulan fikirler bu reformda çok az etkili olmuşlardır. Zira reformla ilgili deliller, önceki elli yılda yapılan değişiklikleri kabul eden, tımar ordusunun mevcut gücünü en yüksek düzeye çıkarmayı ve çağdaş askerî gereklere göre düzenlemeyi hedefleyen gerçekçi ve pragmatik bir Osmanlı politikasını gözler önüne serer.

Aynı durum, iltizam usûlünün yaygınlaşması süreci için de geçerlidir. Lâyhacıların timar sistemini ihyâ ve mukataaların emânet yöntemi ile idare edilmesi üzerindeki ısrarlarına rağmen Osmanlı yöneticileri, “gerçekçilik ve pragmatizm” çerçevesinde, bu fikirlere itibar etmediler. Hazinenin nakit ihtiyacını karşılayabilmek için iltizamı yaygınlaştırdılar ve olumsuz etkilerini bertaraf etmek için de XVII. yüzyıl sonunda mâlikâne usûlünü ihdas ettiler. Bunların isabetli tercihler olup olmamaları bir yana, Osmanlı devlet adamlarının ıslahat uygulamalarında “idealleştirilmiş bir geçmiş”e bakmaktan çok yaşadıkları devrin şartlarını kaale aldıklarını rahatça söyleyebiliriz.

Esasen Osmanlı Devletinde XVII. yüzyıl başında yaşanan değişimin etkileri toplumsal, askerî ve ekonomik alanlarda ağır sorunları beraberinde getirmişti. Buna karşı ilk köklü ıslahat hareketine II. Osman'ın (1618-22) teşebbüs ettiği belirtilir. Daha önce Celalî ayaklanmaları karşısında devlet *adâletnâmeler* yayınlamış, Celalî reislerini çeşitli yollarla, kâh devlet görevi vererek kâh birbirlerine düşürerek tasfiye etmiş, nihâi olarak da Kuyucu Murad Paşa'nın şiddet tedbirleriyle bu isyanları bir süreliğine bastırmıştı. II. Osman ise çocuk denecek yaşta başa geçmiş, devletin içinde bulunduğu karışıklık karşısında Hocası Ömer Efendi'nin de telkinleriyle esaslı bir ıslahat yapmak gerektiğine kani olmuştu.

II. Osman'ın, neticede hayatına malolan ıslahat planlarını tarihî bağlamında değerlendirdiğimizde şunlar söylenebilir: Hotin seferinde II. Osman'ın tutumu (sefere bizzat çıkmakta ısrarı, sipahilerin ulûfelerini verdirmemesi, bizzat yoklama yap-

ması vb.) kendisine karşı muhalefeti güçlendiren bir faktör olmuştur. Öte yandan şeyhülislâmın yetkilerini kısması ve ulemânın arpalıklarını kesmesi ulemâyı da muhalefet cephesine itmişti. II. Osman'ın, Kızlarağası Süleyman Ağa ve Hoca Ömer Efendi gibi yakınlarının da etkisiyle, Hotin seferinde gayretsizliğini gözlemlediği kapıkulu askerleri aleyhinde bazı girişimlerde bulunmayı, Anadolu, Suriye ve Mısır Türklerinden oluşturulacak bir ordu kurmayı planladığı söylentileri yayılmaya başladı. Hükümdarın hac niyetiyle Hicaz'a gitme düşüncesinin, aslında bu tasavvuru gizlemeye matuf olduğu ileri sürüldü. II. Osman'ın yukarıda bahsedilen yeni bir ordu kurmak tasavvurunun ötesinde çok kapsamlı ve "millî" bir ıslahat programını yürürlüğe koymayı düşündüğü iddiası ise XIX. yüzyılda Mizancı Murad ve XX. yüzyılda da İ. Hami Danişmend tarafından ortaya atılmıştır. Buna göre onun ıslahat yapmak istediği konular şunlardı:

1. Çürümüş bir kozmopolit toplum haline gelen yeniçeri ve sipahi ocaklarını tamamen kaldırıp yok ederek onların yerine Anadolu, Suriye ve Mısır Türkleriyle Türkmenlerinden millî bir ordu kurmak.
2. Payitahtı İstanbul'dan Anadolu'ya nakledip kozmopolit bir çevreden millî bir çevreye geçmek.
3. İlmiyenin siyasî ve malî etki ve gücünü kırarak bu zümrenin devlet işlerinden elini çekip onları bir din ocağı haline getirmek.
4. Kozmopolit saray geleneklerini değiştirerek Harem-i Hümayunu tasfiye etmek ve hanedanın Türk ailelerinden nikâhla kız almasına yol açmak.
5. Kıyafette değişiklik yapmak.
6. Fatih ve Kanunî'nin eskiyen mevzuatı yerine yeni şartlara uygun kanunlar yapmak.

Şeyhülislâmın kızıyla evlenerek Kanunî'den beri süren bir geleneği bozan II. Osman'ın yeni bir ordu oluşturma planı konusunda dönemin kaynakları söz birliği halinde olmakla birlikte, onun eski kanunları kaldırıp yeni kanunlar tedvin etmek, kıyafet değişikliği, başkenti Anadolu'ya nakletmek ve ilmiye sınıfına devlet işlerinden el çektirmek gibi "millî ve lâik" bir devlet kurmaya yönelik tasarılarının bulunduğu iddiası doğru değildir.

II. Osman'ın hal'i ve katli ile ilgili çağdaş bir kaynak için bkz. Hüseyin Tuğî, Musibetnâme-Tahlil-Metin ve İndeks, Ş. Nezihi Aykut (yay.), Türk Tarih Kurumu yayımları, Ankara 2010.

K İ T A P

II. Osman'ın orduda ıslahat yapma fikri hangi sebeplerden kaynaklanmıştır?

SIRA SİZDE

II. Osman'dan sonra kardeşi IV. Murad da özellikle "gelenekçi" çizgide ıslahat yaptığı öne sürülen ama gerçekte, yukarıda timar sistemi vesilesiyle de belirtildiği gibi, pratik ve pragmatik bir yaklaşımla reformlar yapan bir padişahdır.

IV. Murad, ülke yönetimini yeniden düzene sokabilmek için başta Koçî Beğ olmak üzere güvendiği kişilerden yapılacak ıslahata dair raporlar istedi. Bu raporlar daha ziyade kanun-ı kadimin ihyasını teklif ediyor ve bunun için de kul taifesinin

Resim 7.1

II. Osman, Ahmed Nakşî'ye atfedilir, 1620 civarı, Minyatür, 27x18 cm. Topkapı Sarayı Müzesi, Padişahın Portresi, TİBY, İstanbul 2000.

zabt u rabt altına alınmasını, rüşvetin kökünün kazınmasını, mansıpların ehil kişilere verilmesini ve halka adil davranılmasını tavsiye etmekteydi. Esasen bu tür eserler daha XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren aynı noktalara dikkati çekiyordu. Koçi Beğ'den önce ise, yazarını tespit edemediğimiz Kitâb-ı Müstetâb adlı eserde kanun-ı kadime riayet ve rüşvetin kökünün kazanması temelinde ıslahat yapılması savunulmaktaydı. Koçi Bey ve benzerlerinin merkezî ordunun mevcudunun azaltılması ve timar sisteminin ihyası gibi teklifleri yeni gelişmeler ışığında pratik bir anlam taşııyordu ama padişah otoritesinin sağlanması, gelir-giderin dengelenmesi vb. hususlar Sultan tarafından başlanacak ıslahata ışık tutacaktı. Kul tâifesini disiplin altına alan Sultan, Rumeli beylerbeyi Hüseyin Paşa marifetiyle, timar sisteminin ıslahı için de bir girişim başlatmış ve bu çerçevede 1632-33 yıllarında timarların ve dirlik sahiplerinin durumu gözden geçirilerek bunlar yeni baştan kayıt altına alınmıştır. 1632-33 reformu ne gelenekçi ne de tepkici idi; amaç taşradaki karışıklığı düzeltmek ve Bağdat'ı geri almak için Osmanlı ordusunu kuvvetlendirmektir. Bu ıslahatla bütün timar ve zeametlerin yoklaması yapılmış ve be-ratlar yenilenmiştir. Timarlı sınıfa girmek için aile geçmişinin bir gereklilik olarak anılmayışı geleneksel sistemden bir ayrılmaya işaret eder. Yani Osmanlılar fiilî durumu tanımışlardır.

Öte yandan Celâlî isyanları yüzünden yerleşim birimlerindeki gerçek vergi mükellefi sayısını bilmek imkânsız hâle geldiğinden Osmanlı Devleti 1620'lerden itibaren avâriz-hâne sayımlarına önem vermeye başlamıştı. Bu çerçevede 1044 (1634-35) yılında, Celâlî kargaşası sırasında özellikle Kayseri köylerinden İstanbul'a kaçıp yerleşenlerin tespiti ve geri gönderilmeleri için de İstanbul'da birkaç ay süren bir teftiş ve tahrir yapılmıştır.

Bu noktada, IV. Murad'ın ıslahatının nasihat yazarlarının tavsiyeleri paralelinde gelenekçi bir istikamet taşımaktan ziyade pragmatik bir niteliği haiz olduğunu ve taşradaki kargaşayı düzelterek timarlı sipahi ordusunu güçlendirmeyi amaçladığını vurgulamak gerekir. IV. Murad ülkede nizam ve asayiş şiddet ve idamlarla sağlamaya çalışırken bundan ulema dahil toplumun bütün kesimleri nasibini almış ve o arada fitne ve bozgunculuk kaynağı olarak görülen kahvehaneler kapatılarak tütün içilmesi de yasaklanmıştır.

Resim 7.2

IV. Murad, İspanyol asıllı bir ressam tarafından çizilmiştir, Topkapı Sarayı Müzesi, Padişahın Portresi, TİBY, İstanbul 2000.

IV. Murad'dan sonra başa geçen kardeşi İbrahim'in ilk döneminde de ıslahatçı bir vezir olan Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın etkisiyle ıslahatlar yapıldı. Kendisi de bir layiha yazarı olan Paşa, ülke düzenini sağlamak için önemli adımlar attı. Bu çerçevede, sikke tashihi yapmış, ocak mevcudunu azaltmış ve, vergi düzeni ile malî sistemde çok önemli hale gelen ve özellikle Celâlî karışıklıkları ve kapıkullarının taşradaki egemenlikleri döneminde toprak tasarrufunda meydana gelen değişiklikler yüzünden reâyânın üzerindeki yükü artan avâriz vergisinin tarhına esas olmak üzere geniş çaplı bir sayım hareketine girişmişti. Bu sayımı Osmanlı kronikleri 'tahrir-i vilâyet' olarak haber verir: "veziriâzam (...) bâis-i ihtilâl olan ahvâlî ref' ü def' ile takayyüd idüb tashih-i sikkeden sonra memâlik-i mahruse hanelerini tahrir muharrirler göndermiş idi." Burada onun karışıklığa ve bozulmaya neden olan durumları ortadan kaldırmaya

özen gösterdiği, sikkenin düzeltilmesinden sonra da ülkedeki haneleri yazmakla görevli ilyazıcıları gönderdiği ifade edilir. Esasen 1600'lerden beri bu tarz sayımlara rastlanır, ama 1642-43 yıllarında yoğun bir tahrir faaliyetinin sonucu olan belgeler arşivlerde bulunmaktadır. Bu tahrirler sonucu tespit edilen haneler, gelir durumlarına göre tasnif edilmiş, her bir kazânın avâzır-hâne sayısı tespit edilerek icmal defterlerine kaydedilmiş ve avâzır vergisinin daha âdil ve etkili bir şekilde toplanması amaçlanmıştır.

IV. Mehmed'in ilk yıllarında da yaşanan bunalımlara karşı bazı ıslahatlar yapılmak istenmiş ama bunların hepsinde çeşitli çıkar grupları harekete geçerek ıslahatları hükümsüz hale getirmiştir. Küçük yaştaki padişahın tahta geçmesinde aktif rol oynayan eski yeniçeri kethüdası Kara Murad Ağa (daha sonra Paşa) ile diğer ağalar devlet yönetimine, Büyük Valide Kösem Sultan da saraya egemendi. Ağaların tagallübü döneminde malî durum iyice yozlaşmıştı. Ağalar, maaş olarak dağıtılacak paradan da kâr etmek amacıyla ayarı bozuk akçeleri sağlam akçelerle değiştirme yoluna gidince esnaf ayaklanıp Şeyhülislamı önlerine katarak saraya yürüdü (*hurûc-ı ehl-i sük*) ve sonuçta sadrazam Melek Ahmed Paşa azledilerek Siyavuş Paşa veziriâzam tayin edildi (1651). Valide Turhan ile Büyük Valide Kösem arasındaki rekabetin de devrede olduğu bu dönemde ağaların hakimiyetine son vermek amacıyla IV. Mehmed ulemayı ve sipahileri saraya davet etti, sancak-ı şerif çıkarıldı. Bunun üzerine ocak mensupları ağalarını terk edip sancağı şerifin altında toplandılar ve ağaların iktidarı sona erdi.

Sadrazamların, devlet makamlarını rüşvetle satan ve ticarete el atan bu ağaları memnun etmeye çalışmaları malî bunalımların çözülmesini engelliyordu. Ancak bunların tasfiyesinden sonra, gerek bu olayda gerekse hâmi ve müttelikleri Kösem Sultan'ın katlindeki rolü sayesinde Darüssaade ağasının tahakküm kurma girişimleri başladı. Böyle bir ortamda, meselâ, bütçe işini hal yoluna koymak üzere önemli çalışmalar yapan Tarhuncu Ahmed Paşa, haksız isnatlarla idam edilmiştir. Tarhuncu Ahmed paşa, bütçede denkliliği sağlamak, açığı kapatmak için eyalet valilerine vilayet gelirinden kendilerine maaş karşılığı ayrılan kısmın dışında kalanın "ırsaliye" adı altında merkeze gönderilmesi, has, zeamet, paşmaklık sahiplerinin gelirlerinin ihtiyaç fazlasının hazineye devredilmesi, rüşvet ve iltimasın kaldırılması gibi önemli tedbirler uyguladı.

Tarhuncudan sonra veziriazam olan ve Bağdat valiliği sırasındaki girişimci faaliyetleriyle geleneksel devlet adamı tipinden farklı bir portre ortaya koyan Derviş Mehmed Paşa da idarî mevkilerde değişiklik ve müsadere yöntemiyle hazinenin açıklarını gidermek şeklinde bazı tedirler aldı. Ondan sonra ise, açıktan isyan etmemekle birlikte İstanbul'a karşı muhalif bir tavır takınmış olan İbşir Mustafa Paşa veziriâzamlığa getirilebilmiştir. İstanbul'a gelmeden önce ümeraya ve çeşitli görevlilere buyruklar göndererek ülkede düzeni sağlamaya girişen İbşir Paşa, İstanbul'da rakip gördüğü devlet adamlarını tasfiye ve mallarını müsadere etmiş, ancak muhaliflerini ve sipahi ve yeniçerileri yanına alan Kara Murad Paşa'nın hareketi üzerine altı ayı aşkın bir veziriâzamlıktan sonra idam edilmişti (1656). Hazine buhranı ve züiyuf akçeden ulûfe ödenmesi ve esnafın bu paraları kabul etmemesi üzerine mağdur olan yeniçeri ve sipahiler bu durumdan kâr sağlayıp hazineyi müşkül duruma düşürdüğüne inandıkları otuz kişiyi istemişler, durumun ciddiyetini anlayan padişah bu istekleri yerine getirmiştir. Katledilenler Sultanahmet'teki çınar ağacına asıldığından bu olaya *Çınar Vakası* (veya *Vaka-i Vakvakiye*) denilmiştir. Bu isyanla saray ağalarının nüfuzu kırılmış ama bu defa da 'meydan ağaları' diye anılan Kapıkulu sipahilerinin ağalarının tagallübü başlamıştır. Yeni sadrazam Boynueğri

Avâzır tahrirleri: XVII. yüzyıl başlarından itibaren devletin avâzırhâne sayımlarına önem verdiği anlaşılmaktadır. Bu sayımlarda yerleşim birimlerinde mevcut vergi mükellefleri ile vergiden muaf askeriler yazılmıştır. Bazı yerlerde hane reisi dul kadınlar da sayıma dahil edilmiştir. Kimi defterlerde bir avâzırhane bulunan gerçek hane sayısının ortalaması (10-11 gibi) verilirken kimilerinde sadece isimler yazılmıştır. Yine bazı defterlerde kişilerin gelir seviyeleri (âlâ, evsat, ednâ; yani iyi halli, orta halli, düşük gelirlili) verilir. İcmallerde ise yerleşim birimlerinde avâzır mükellefi olanların sayıları ile toplam avâzırhane sayısı verilmiştir. Bu sayımlarla ilgili ayrıntılı (mufassal) ve özet (icmal) defterlerinden, XVI. yüzyıl sonlarına ait tahrir defterleriyle karşılaştırma yapmak suretiyle, özellikle Celâli olaylarının kırsal kesimde yol açtığı tahribatin izlerini takip etmek de mümkün olmaktadır.

Mehmed Paşa henüz İstanbul'a gelmeden harekete geçen sipahi zorbaları, Sultanın bizzat sefere çıkmasını talep etmişler, bunun üzerine sefer hazırlığına başlanması görüntüsü altında devlet ileri gelenleri ve ağalar toplanmış, bu fırsattan istifade edilerek dört meydan ağası hemen katledilerek, ocak ağaları ve saray ağalarının ardından bunların tahakkümüne de son verilmiştir.

Köprülü sadaret teklifini kabul ederken padişaha arz ettiği işlerin geri çevrilmemesi, tayin ve azillerde işine karışılmaması, ileri gelen devlet adamlarından birisi hükümdara danışman yapılarak kendi bağımsızlığına hale getirilmemesi ve hakkındaki söylenenlere göre hareket edilmemesi şartlarını ileri sürmüş ve bu şartlar kabul edilmiştir.

Köprülü Mehmed Paşa öncelikle durumunu güçlendirmek üzere düşmanlarını ve muhtemel rakiplerini temizleme siyaseti güttü. Yerine getirilmek istenen Kaptan-ı derya Seydi Ahmed Paşa'yı Bosna valiliğine atayıp İstanbul'dan çıkardı; maaşlarını bahane edip isyan hazırlıklarına girişen sipahilere karşı yeniçeri ocağını tarafına çekti ve hükümdarın bir hatt-ı hümayunuyla, kendi ağalarının evlerini taşıyarak isyan eden sipahi zorbalarının temizlenmesine girişildi (Ocak 1657). Köprülü'nün uyguladığı tavizsiz siyaset çerçevesinde isyancı Eflâk voyvodası Kostantin'e gönderdiği destek mektubu ele geçirilen Rum patriği III. Partenios idam edildi. Sultan İbrahim devrinde gerçekleştirilen avâız sayımları devam ettirilirken gelir ve giderler kontrol altına alındı.

XVII. yüzyıl birtakım sosyal karışıklıklara sahne olurken dinî-tasavvufî hayatta önemli şahsiyetler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, IV. Murad devrinde Kadızâde Mehmed Efendi'nin, müteakip devirlerde de Üstüvanî Mehmed Efendi ve Türk Ahmed gibi kişilerin önderliğinde tasfiyeci (selefiyeci) görüşlere sahip bir vaizan grubu bid'atlere (dine sonradan eklenen yeniliklere), tekkelere ve Kur'an'ın makamla okunmasına karşı bir mücadeleye giriştiler. Bu çerçevede tarikat mensuplarına karşı cephe aldılar. IV. Murad, Kadızâde'ye yakınlık duymakla birlikte rakibi durumundaki tarikat ehlini ve Sivasî Abdülmecid Efendi'yi de gücendirmemeye çalışmıştır. IV. Mehmed devrindeki otoritesizlikten yararlanarak tekkeleri yıkmaya ve bid'atleri kaldırmaya girişen Kadızâdeliler, liderleri sürülmek suretiyle, Köprülü Mehmed Paşa tarafından etkisiz hale getirildi. XVI. yüzyıl ulemasından Birgivi Mehmed Efendi'nin fikirlerini izleyen Kadızâdeliler aklı ilimlerin tahsiline karşı çıkıyor, musikî, sema, devran vb. tarikat uygulamalarını, kabir ve türbe ziyaretlerini haram sayıyordu. Kadızâdelilerle tarikat ehli arasındaki mücadele çoğu önemsiz birtakım ayrıntının ön plana çıkartılması onların gerçek niyetleri hakkında bazı şüphelere yol açsa da, bunun dönemin gelenekçi zihniyeti çerçevesinde değerlendirilmesi gerekir.

IV. Mehmed'in ilk yıllarında ıslahatları etkileyen faktörler nelerdi?

Kadızâdeli hareketi IV. Mehmed devrinde de Üstüvanî Mehmed Efendi ve bilhassa Sultana olgunluk çağında hocalık eden Vanî Mehmed Efendi gibi şahsiyetlerle devam etmiştir. IV. Mehmed'in çocukluk döneminde Kadızâdelilerin tekkelere karşı giriştiği hareketler Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa tarafından Kıbrıs'a sürülmeleriyle sonuçlanmıştı. Kadızâdelilerle tasavvuf ehli arasındaki çekişmeleri de konu edindiği *Mizanü'l-hakk fi ihtiyari'l-ehakk* adlı eserinde zamanın ünlü âlimi Kâtip Çelebi, insanlar arasında farklı farklı grupların olmasının doğal olduğu ve taassubun insanları birbirine düşürdüğüne işaret ederek, insanların hepsinin aynı şekilde düşünüp hareket etmesi gibi olmayacak işlerle uğraşmanın sakıncalarını vurgular. Sultana, kuru dindarlık ve taassup sahiplerini ezip yola getirmesini, iki gruptan birinin üste çıkmasına izin vermesini tavsiye eder. Nitekim Köprülü Mehmed Paşa da bir anlamda bunu yapmıştır.

Osmanlı devlet adamlarının ıslahat konusundaki pragmatizminin örneklerine Köprülü ailesi fertlerinin veziriazamlıkta bulunduğu dönemlerde de rastlanır. Timar ve devşirme sistemleri eski haline getirilmeye çalışılmadı. Fazıl Ahmed Paşa'nın veziriazamlığı döneminde kapıkulu ocakları ve timarlı ordusunun düzene sokulması için adımlar atıldı. Bununla birlikte süreç içinde, mirî arazinin mukataalaşması usûlünün yaygınlaşmasına paralel olarak timarlı askerinin önemi ve ağırlığı giderek azaldı. II. Viyana sonrasının ağır malî şartlarında Fazıl Mustafa Paşa, gelenekçi anlayışa zıt bir şekilde narh uygulaması yerine fiyatların piyasada belirlenmesine izin verdiği gibi cizye reformu, yeniçeri ocağında tensikat, saray çalışanlarının azaltılması gibi malî tedbirlerle hazinenin yükünü azaltmaya çalıştı. Daha sonra 1695'te *malikâne* usulüyle mukataaların ömür boyu iltizama verilmesi uygulaması da bu alanda yapılan köklü ıslahatlardan biri olacaktır (bkz. Ünite 8).

Savaş ortamında sekban-sarıca hareketlerinin pek çok soruna yol açtığı XVII. yüzyıl sonlarında (1691-96) gerçekleştirilen ıslahat hareketlerinden biri de konargöçerlerin iskânına yöneliktir. Bu ıslahat, boşalan köylerin yeniden iskânını sağlayarak tarım üretimini ve dolayısıyla vergi gelirlerini arttırmak, sosyal yapıda asayişsizlik kaynağı olabilecek grupları kontrol altına almak gibi bir dizi amaca yöneliktir.

Karlofça Antlaşmasından sonra ise gerek malî gerekse askerî alanda bazı ıslahat tedbirleri alınarak ülkenin düzeni yoluna konmaya çalışılmıştır. Aşiretlerin iskânına devam edilmiş, köyelerine dönen halk üzerindeki **tekâlif-i şakka** denilen olağan dışı ağır vergilerin kaldırılması, timar beratlarının gözden geçirilerek hak sahiplerinin sağlıklı bir şekilde kaydedilmesi gibi önlemler alınmıştır.

Görüldüğü üzere XVII. yüzyıl başlarından itibaren çeşitli padişahlar zamanında temelde, birbirine sıkı sıkıya bağlı olan malî ve askerî sistemde bir takım düzeltme ve iyileştirme çabaları olmuştur. Bu devlet ve toplum yönetiminin doğası gereğidir. Zira Osmanlı devlet düzeni gibi toplum yapısı da statik, değişmez bir nitelik taşımaz. Bu yüzden de zaman içinde yeni bir takım uygulamalar ya da eskiden bilinen usûllerin yeni alanlara uygulanması şeklinde ıslahat çalışmaları yapılmıştır. II. Osman'ın hayatına mal olan ıslahat planları, IV. Murad'ın şiddet tedbirleriyle desteklenen düzen sağlama siyaseti, bazı sadrazamların yeni ortaya çıkan malî sıkıntılar karşısında avâriz, cizye gibi vergilerin sağlıklı bir şekilde toplanması için gerçekleştirdiği düzenlemeler, mirî mukataaların iltizama verilmesinin yaygınlaşması vb. bunlar arasında zikredilmelidir.

EK:

*Bugün bir meclise vardım oturmuş pend ider vaiz
Okur açmış kitabını bu halkı ağlatır vaiz
İki bölmüş cihan halkın birini cennete salmış
Eliyle kürsüden biri tamuya sarkıtır vaiz
Çıkar ağzından ateşler yakar şeytan-ı melunu
Sanırsın yedi tamununun azabı kendidir vaiz
Tamuya şöyle doldurmuş içinde yok duracak yer
Ana yerleştirir halka acib hizmettedir vaiz
Yaraşır va'z ana hakkı ki yanar yakılır her dem
Niyazi'nin hemen ancak cihanda adıdır vaiz
Niyazi-i Mısri*

Tekâlif-i şakka: Taşra yöneticilerinin gittikleri yerlerde halktan aldıkları nal-baha, yem-baha, zahire-baha, devir-baha vb. adlarla topladıkları, adâletnâmelerde bid'at olarak nitelenen olağan dışı vergilerin genel adıdır.

Özet

Osmanlı devlet ve toplum yapısında XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmaya başlayan değişimler öncelikle bizzat Osmanlı devlet adamları tarafından farkedildi ve bunların sebepleri ve mahiyeti konusunda fikirler öne sürülmeye başlandı.

Osmanlı tarihlerinde geçmişteki ideal, temiz, bozulmamış düzenin hangi yollarla bozulduğu anlatılırken bazı sultanlar zamanında eski kanunlara veya örf ve adetlere aykırı uygulamalar dile getirilmiştir. Burada iki farklı “altın çağ” tasavvurundan bahsedilebilir. Birincisi, İbn Haldun’un teorisindeki saf ve bozulmamış ve asabiyet ile harekete geçip iktidarını kuran bedevî unsurun ilk dönemi gibidir; yani henüz saf, bozulmamış ve idealist bir kurucu beyler dönemi... İkincisi ise, Osmanlı bağlamında modern tarihçilerin “klasik çağ” dediği, devletin zirveye ulaştığı dönem, yani Fatih’ten Kanunî devri ortalarına veya sonlarına kadar süren yaklaşık yüz yıllık devir.

Kadim düzenin bozulmasına dair esaslı bir tenkit, Âşıkpaşazâde tarafından Fatih devrinde yapılan vakıf ve mülklere yönelik meşhur malî ıslahat çerçevesinde Rum Mehmed Paşa ve Nişancı Mehmed Paşa gibi vezirlere yöneltilmiştir.

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren ise eleştiriler daha ziyade gücünün zirvesine büyük bir disiplin içinde ulaşan devletin hile, entrika, rüşvet ve iltimas yüzünden zayıflamasına yöneltiliyor. Bu dönemden itibaren yazılan eserlerde idealize edilmiş bir büyüklük çağı, altın çağ, “selâtin-i izâm” devrini takip eden kuralsızlık, kanundan ve adaletten sapmanın hüküm sürdüğü karışıklık (ihtilâl, fetret) dönemi karşımıza çıkar.

Islahatname olarak da adlandırılan, nasihat kitabı, la-yiha ve siyasetname tarzında kaleme alınan bu eserlerde esas itibarıyla eski, ideal düzenin bozulması büyük ölçüde Osmanlı nizamının temeli olan “kanun-ı kadim”in ihlaline bağlanır. Mesele bu şekilde ortaya konunca, durumu düzeltmek için yapılacak ıslahatın muhtevası da kendiliğinden ortaya çıkıyordu: Kanûn-ı kadime riayet. Bu çerçevede Gelibolulu Mustafa Âli’den Koçi Bey’e, Hasan Kâfi el-Akhisarî’den Kâtip Çelebi’ye kadar çeşitli düşünce ve devlet adamları, devlet ve toplum düzenindeki bozulmaları tahlil edip ıslahat önerileri ortaya koydular. Bu öneriler dönemin hükümdar ve veziriazamları tarafından değerlendirildi.

XVII. yüzyıl başlarından itibaren çeşitli padişahlar zamanında temelde, birbirine sıkı sıkıya bağlı olan malî ve askerî sistemde birtakım düzeltme ve iyileştirme çar-

baları olmuştur. “Gelenekçi” bir söylemle ortaya konan ıslahat önerileri hayata geçirilirken Osmanlı pragmatizmi ve esnekliği çerçevesinde hareket edildi. II. Osman’ın hayatına mal olan ıslahat planları, IV. Murad’ın şiddet tedbirleriyle desteklenen düzen sağlama siyaseti, bazı sadrazamların yeni ortaya çıkan malî sıkıntılar karşısında avâriz, cizye gibi vergilerin sağlıklı bir şekilde toplanması için gerçekleştirdiği düzenlemeler, mirî mukataaların iltizama verilmesinin yaygınlaşması, aşiretlerin iskânı vb. bunlar arasında zikredilmelidir.

Kendimizi Sınavalım

1. Kanun-ı kadim kavramıyla hangisi anlatılmaktadır?
 - a. Geçerliliğini yitiren yasalar
 - b. Hükümdar tarafından geçici olarak kabul edilen yasalar
 - c. Kökleri çok eskiye giden geleneklere dayanan yasalar
 - d. Kadılar tarafından verilen hükümler
 - e. Vezirlerin emirleriyle oluşan yasalar
2. İlk Osmanlı kroniklerinde, kuruluştaki saf ve bozulmamış düzenin hangi padişah devrinde bozulduğu ileri sürülmüştür?
 - a. I. Bayezid
 - b. II. Bayezid
 - c. I. Murad
 - d. II. Murad
 - e. I. Mehmed
3. Kanun-ı kadimin körü körüne uygulanmasına karşı çıkan eser hangisidir?
 - a. Usulü'l-hikem fî nizami'l-âlem
 - b. Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'mîn
 - c. Kitâb-ı Müstetâb
 - d. Nesayihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ
 - e. Koçi Bey Risalesi
4. Kul taifesine ecnebinin girmesi ile kastedilen hangisidir?
 - a. Yeniçeri Ocağına savaş esirlerinin alınması
 - b. Sırp kökenli kişilerin devlet makamlarına gelmesi
 - c. Enderuna yabancı ülkelerden getirilen kölelerin alınması
 - d. Haremde köle kökenli cariyelerin bulunması
 - e. Kapıkulu ocaklarına devşirme ve kul kökenli olmayanların alınması
5. XVI. yüzyıl sonlarında ateşli silahların savaşlardaki önemini vurgulayan ıslahat yazarı hangisidir?
 - a. Koçi Bey
 - b. Kâtip Çelebi
 - c. Hasan Kâfi
 - d. Aziz Efendi
 - e. Defterdar Mehmed Paşa
6. Aşağıdakilerden hangisi yeniçeri sayısının fazlalığının eleştirilmesinin altında yatan nedenlerden biri **değildir**?
 - a. Maliyeye yük getirmesi
 - b. Disiplinin zorlaşması
 - c. Kapıkulu ocakları arasındaki dengenin bozulması
 - d. Yeniçerilerin Bektaşî tarikatına bağlı olması
 - e. Yeniçeriler arasına devşirme ve kul kökenli olmayanların girmesi
7. Aşağıdakilerden hangisi II. Osman'ın ıslahat yapmayı düşündüğü belirtilen alanlardan biri **değildir**?
 - a. Harem
 - b. Yeniçeri Ocağı
 - c. İlmiye
 - d. Kalemîye
 - e. Sipahi Ocağı
8. IV. Murad devrinde aşağıdakilerden hangisinde kapsamlı bir ıslahat yapılmıştır?
 - a. Tımar sistemi
 - b. Harem
 - c. Vakıflar
 - d. Eğitim
 - e. Sağlık
9. Bütçede denkliliği sağlamak için giriştiği ıslahat ile tanınan veziriazam kimdir?
 - a. Kuyucu Murad Paşa
 - b. Kara Murad Paşa
 - c. Tarhuncu Ahmed Paşa
 - d. Fazıl Ahmed Paşa
 - e. İbşir Paşa
10. Kadızâdeliler ile ilgili olarak aşağıdakilerden hangisi **söylenemez**?
 - a. IV. Murad devrinde etkili oldukları
 - b. Tarikatlara karşı oldukları
 - c. Zaman zaman şiddete başvurdıkları
 - d. Bid'atleri tamamen reddettikleri
 - e. Müzik ve sanatı destekledikleri

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c Yanıtınız yanlış ise “XVII. Yüzyıl Sonlarına Kadar Devlet, Toplum ve Islahat Anlayışı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. a Yanıtınız yanlış ise “XVII. Yüzyıl Sonlarına Kadar Devlet, Toplum ve Islahat Anlayışı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. b Yanıtınız yanlış ise “XVII. Yüzyıl Sonlarına Kadar Devlet, Toplum ve Islahat Anlayışı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. e Yanıtınız yanlış ise “XVI. Yüzyıl Sonlarından XVIII. Yüzyıl Başlarına Islahat Önerileri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. c Yanıtınız yanlış ise “XVI. Yüzyıl Sonlarından XVIII. Yüzyıl Başlarına Islahat Önerileri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. d Yanıtınız yanlış ise “XVI. Yüzyıl Sonlarından XVIII. yüzyıl Başlarına Islahat Önerileri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. d Yanıtınız yanlış ise “Osmanlı Askerî, Sosyal ve Malî Düzeninde XVII. Yüzyıl Islahatları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. a Yanıtınız yanlış ise “Osmanlı Askerî, Sosyal ve Malî Düzeninde XVII. Yüzyıl Islahatları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. c Yanıtınız yanlış ise “Osmanlı Askerî, Sosyal ve Malî Düzeninde XVII. Yüzyıl Islahatları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. e Yanıtınız yanlış ise “Osmanlı Askerî, Sosyal ve Malî Düzeninde XVII. Yüzyıl Islahatları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Ezelden kalan törenin geçerliliği ile yöneticilerin kanun koyma hakkını tanıyan Osmanlılar siyasî-sosyal düzeni sağlayan kuralların meşruiyeti açısından kadimè, geleneğe ve örf ü âdât'a atıfta bulunmuşlardır. Bu atıflara kanunnamelerde, fermanlarda, şer'î mahkeme kayıtlarında, tahrir defterleri vb. resmî belgelerde sıkça rastlamak mümkündür. Osmanlı yönetim anlayışında nizam/düzen veya nizam-ı âlem kavramı da kadimle bağlantılıdır. Kadim kanun ve kurallara riayet edildiği sürece âlem düzen bulur. Dünyanın ve toplumun değişmesinin çok yavaş seyrettiği ve dolayısıyla ebedî ve değişmez bir düzenin var olduğu anlayışının hakim olduğu bir devirde, atalardan, geçmişten gelen adet ve görenekler belirleyici bir rol oynardı. Toplumun dengesi açısından da geleneğe uyulması büyük önem taşıyordu. Kadim olan, yılların süzgecinden geçmiş, doğruluğu üzerinde ittifak oluşmuş olan demektir. Bu bakımdan hürmet ve riayet edilmesi elzemdir. Bununla birlikte, reformcu hükümdar ve devlet adamları yeniliklerini meşrulaştırmak için dinî argümanları ileri sürmüş, sultanların yasa koyma hakkını vurgulamıştır.

Sıra Sizde 2

1621 yılındaki Hotin seferinde II. Osman'ın tutumu (sefere bizzat çıkmakta ısrarı, sipahilerin ulûfelerini vermemesi, bizzat yoklama yapması vb.) kendisine karşı muhalefeti güçlendiren bir faktör olmuştur. Kızlarağası Süleyman Ağa ve Hoca Ömer Efendi gibi yakınlarının da etkisiyle, Hotin seferinde gayretsizliğini gözlemlediği kapıkulu askerleri aleyhinde bazı girişimlerde bulunmayı, Anadolu, Suriye ve Mısır Türklerinden oluşturulacak bir ordu kurmayı planladığı söylentileri yayılmaya başladı. Tuğ'nin, Musibetnâme adlı eserinde Kızlarağasının bu yönde genç sultana sürekli telkinde bulunduğu yazılmaktadır. Burada asıl önemli nokta, askerî alanda meydana gelen değişim karşısında Osmanlı kapıkulu ordusunun yetersizliği yönünde bir kanaatin oluşmasıdır.

Sıra Sizde 3

Osmanlı nasihat yazarları “kanûn-ı kadim”in ideal biçimiyle uygulandığı “Devlet-i Aliyye”nin olgunluk çağını Kanunî Sultan Süleyman veya Yavuz Sultan Selim devri olduğu kanaatindedirler. Koçi Beğ ise önce Kanunî'nin saltanatının ortalarına kadar işleri iyi yürüttüğünü ama daha sonra kadınların şaşırması ve damadı Rüstem Paşa'nın entrikaları yüzünden oğlu Mustafayı öldürt-

mesinin bitmeyen kargaşaya sebep olduğu kanaatindedir. Osmanlı siyasî anlayışına göre “Balık baştan kokar.” Dolayısıyla bütün işlerin sorumlusu padişahdır. İşleri başkalarına havale ettim demesi öte dünyada geçerli bir mazeret olmayacaktır. Bu çerçevede düzenin bozulmasından en fazla sorumlu tutulan Padişah III. Murad’dır. Dolayısıyla ideal devir olarak hep Fatih, Yavuz gibi hükümdarlarla Kanunî’nin ilk dönemi gösterilmiştir. Bununla birlikte Fatih ve Kanunî’ye eleştirel yaklaşan yazarlar vardır. Yavuz’un malî tedbirleri ve askerî disiplini onun idealleştirilmesinde önemli rol oynamıştır.

Sıra Sizde 4

IV. Mehmed başa geçtiğinde annesi Turhan ile Büyük Valide Kösem arasındaki çekişme, kapıkulu ocakları ağaları ve saray ağaları gibi grupların baskıları, Girit savaşı sırasında meydana gelen malî sıkıntılar, Kösem Sultanın öldürülmesi sonrasında merkezde ve taşrada yaşanan isyan ve karışıklıklar köklü islahat yapılmasını olumsuz etkilemiştir. Merkezdeki gruplar arasındaki iktidar kavgası, taşrada güç toplayan valilerin hareketleri gerek askerî gerekse malî alanda yapılmak istenen islahatı engellemiştir. Nitekim bu konuda yapılan bir toplantıya katılan Kâtip Çelebi Düstürü’l-amel li-İslahi’l-halel (Bozuklukların düzeltilmesinde tutulacak yollar) adlı risalesinde reyada vergi verecek güç kalmadığını belirtir ve bir kılıç sahibinin iş başına geçmesi ve her görevin ehline verilmesi yoluyla durumun bir derece düzelebileceğini öne sürmüştür.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Anonim Osmanlı Kroniği** (1299-1512), (2000), haz. N. Öztürk, İstanbul.
- Armağan, Mustafa (haz.) (2006), **Osmanlı Geriledi mi?**, Etkileşim Yayınları, İstanbul.
- Aşıkpaşaoğlu Aşıkî (1949), *Tevârih-i Âl-i Osman*, yay. Çiftçioğlu N. Atsız, **Osmanlı Tarihleri I**, içinde, İstanbul.
- Barkey, Karen (1999), **Eşkîyalar ve Devlet-Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi**, çev. Z. Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Cezar, Mustafa (2011), **Mufassal Osmanlı Tarihi, IV**, (İstanbul 1960’tan Tıpkıbasım), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Fleischer, C.H. (1996), **Tarihçi Mustafa Âlî-Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati**, çev. Ayla Ortaç, İstanbul.
- Howard, Douglas (1981), **The Ottoman Timar System and Its Transformation, 1563-1656**, Indiana University, Basılmamış doktora tezi.
- Hüseyin Tuğî (2010), **Musibetnâme-Tahlil-Metin ve İndeks**, Ş. Nezihi Aykut (yay.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- İnalcık, Halil (2005), “Aşıkpaşazade Tarihi Nasıl Okunmalı?”, **Söğüt’ten İstanbul’a**, der. O.Özel-M.Öz, Ankara.
- İnalcık, Halil - Donald Quataert (ed.) (2004), **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1600-1914**, cilt 2, çev. A. Berktaş vd., Eren Yayıncılık, İstanbul.
- İnalcık, Halil (1993), “Osmanlı Hukukuna Giriş-Örfî-Sultanî Hukuk ve Fâtih’in Kanunları”, **AÜSBFD**, XIII (1958), s.102-126; ayrıca, **Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi** (İstanbul) içinde, s. 319-341
- İnalcık, Halil (1983), “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1800”, **Archivum Ottomanicum**, VI (s. 283-337.)
- İnalcık, Halil (2003), **Osmanlı İmparatorluğu- Klasik Çağ, 1300-1600**, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Koçi Bey Risalesi** (1939), haz. A.K. Aksüt, İstanbul.
- Öz, Mehmet (2009), **Kanun-ı Kadîmin Peşinde- Osmanlı’da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları**, 3. Bs. İstanbul.
- Pakalın, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I-III.
- Turan, A. Nezihi (ed.) (2006), **Tarih El Kitabı**, Grafiker Yayınları, 2. Bs. Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı(1983), **Osmanlı Tarihi**, III/1, 3. Bs. Ankara.
- Ünal, M. Ali (1998), **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, İsparta.
- Yücel, Yaşar (1988), **Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-ı Müstetâb, Kitâbu Mesâlihî’l-Müslimîn ve Menâfi’î’l-Mü’minîn, Hırzû’l-Mülûk**, Ankara.

8

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- XVI. yüzyıl sonlarından XVIII. yüzyıla uzanan süreçte Osmanlı devlet yapısındaki değişim ve dönüşümün sebeplerini kavrayabilecek,
- Bu dönemde merkez teşkilatında meydana gelen değişimleri açıklayabilecek,
- Taşra idaresindeki değişimleri tanımlayabilecek,
- Timar sisteminin dönüşümünü açıklayabilecek,
- Âyânların taşra yönetimindeki etkilerinin artış nedenlerini kavrayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Merkez Teşkilatı
- Kul Sistemi
- Timar Sistemi
- Sancak
- Eyalet
- Paşakapısı
- Dönüşüm
- Islahat
- Âyânlık
- Malikâne Sistemi
- İltizam Sistemi
- Mütesellim
- Reisülküttap
- Sadaret Kethüdası
- Çavuşbaşı

İçindekiler

Merkez ve Taşra Teşkilatında Dönüşüm

DÖNÜŞÜMÜN SEBEPLERİ

XV. yüzyılın ortalarından XVI. yüzyılın sonlarına kadar olan devre, çoğu Osmanlı tarihçisi tarafından Osmanlı “klâsik devri” olarak tanımlanır; sonraki dönemde ise bu düzenin şu veya bu ölçüde değiştiği hususlarında önemli ölçüde görüş birliği vardır. Esasen bu dönemleme ve Osmanlı klâsik düzeninde bazı değişikliklerin meydana geldiği fikri, XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kaleme alınan nasihatnâme ve ıslahat lâyhalarında da vurgulanmıştı. Bazı modern tarihçiler nasihat literatüründe Osmanlı “çözülmesi”nin sebepleri olarak zikredilen olguları “çözülmenin belirtileri” olarak kabul etmişler ve bu yorum tarzı 1970’lerin ikinci yarısına kadar genel olarak kabul görmüştür.

Değişme, bozulma ya da dönüşüm denilen olguyu anlamak için öncelikle Osmanlı tarihinin dönemleri hakkında kısa bir değerlendirmeye ihtiyaç vardır. Osmanlı tarihçiliğinin önde gelen ismi Halil İnalcık, dönemlendirmede katı bir teorik çerçeve yerine Osmanlı tarihinin birbirini izleyen dönemlerini şu açılardan incelemeyi öneriyor:

- Osmanlılarla yabancı güçler arasındaki denge,
- hükümdarın otoritesinin imparatorluktaki gelişimi,
- öbür güçler karşısında tesis ettiği denge,
- ve nihayet devletin askerî, malî ve sosyal kurumlarının dayandığı toprak tasarrufu sisteminin işleyişi.

İnalcık, 1600-1800 yılları arasında Osmanlı malî ve askerî sisteminde kapsamlı bir dönüşümün olduğunu belirtiyor. XVI. yüzyıl sonundan itibaren saray ileri gelenleri ile kapıkullarının devleti kontrol altına alması, sadece yeniçeri ordusunun değil kul sisteminin özgün yapısının değişmesi, imparatorluğun taşra bölgesinde tarım ve toprak mülkiyetinde büyük bir krizin meydana gelmesi, 1580’lerdeki enflasyonun timar sistemini de etkilemesi gibi hususlar bu dönüşümün çeşitli yönlerini oluşturmaktadır.

Daha ayrıntılı bir dönemlendirme öneren Karpat’a göre Osmanlı tarihi şu dönemler çerçevesinde ele alınabilir:

- a) Hudut boyları: Uç beyleri, 1299-1402
- b) Merkezî yarı-feodal dönem, 1421-1596
- c) Taşrada Özerklik ve Ayanlar, 1603-1789
- d) Ulus Devlet Olma Dönemi: Modern Bürokrasi ve Aydınlar, 1808-1918.

Bu dönemlendirmede bazı *ara dönemler* vardır: 1402-1421, 1596-1603, 1789-1808 ve 1918-1923 dönemleri eski dönemden yeni döneme geçişe tekabül eden şiddet ve kargaşa dönemleridir. Burada da kabaca XVII-XVIII. yüzyıllardaki değişimin, “taşra yönetiminde özerklik ve âyânlık” başlığı ile özellikle taşra yönetimi boyutunun vurgulandığını gözlemlemekteyiz.

Esasen meseleye daha geniş ölçekte baktığımızda, Osmanlı tarihinin temelde iki ana döneme (Kuruluş ve Klasik dönem ile Modernleşme ve Dağılıma dönemi) ayrılabilceği ve Klasik dönemin III. Selim'e kadar sürdüğü de söylenebilir. Birtakım değişmelerle birlikte, Osmanlı idarî, sosyal, ekonomik ve askerî düzeni ve bunların ötesinde Osmanlıların dünyaya bakışı yani Osmanlı ideolojisi ve kültürü bir devamlılık arz etmiştir. XVII-XVIII. yüzyıllarda meydana gelen dönüşümler klasik yapıların değişmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Klasik düzenin bozulduğu yönündeki anlayış büyük ölçüde Kanunî devrinin idealize edilip “altın çağ” olarak varsayılmasına dayanır. Bu ise belli bir yapının, belirli bir dönemde durağanlaştığı sonucunu beraberinde getirir. Halbuki, Osmanlı devleti hem kurumsal açıdan hem de kültürel yönden donmuş, kalıplaşmış bir yapıda değil esnek ve pragmatik bir anlayış ve uygulama içinde olmuştur. Bu bakımdan, “klasik sistem”deki değişimi, dönemin şartları ve gelişmelerinin yol açtığı bir dönüşüm olarak yorumlamak daha doğru bir yaklaşımdır.

XVI. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan değişiklikler uzun süre duraklama ve bozulma olarak tanımlanmıştır. Son dönemlerde ise XVII. yüzyılda Osmanlı askerî ve malî sisteminin çeşitli sebepler yüzünden bir değişime veya dönüşüme uğradığı üzerinde durulmaktadır. Doğal olarak o dönemde yaşanan Celâlî isyanları, uzun süren savaşlar ve bunların özellikle kırsal kesimde yol açtığı sorunlar vardı. Bu konunun siyâsî, ekonomik, sosyal ve kültürel boyutları vardır. Değişme olgusu merkez ve taşra teşkilatında da önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Bu değişimin bir manzarasını çizebilmek amacıyla söz konusu dönemin bazı temel gelişmeleri üzerinde durmak gerekir. Bunların ne ölçüde değişimin sebepleri, ne ölçüde görünüşleri olduğu ayrı bir tartışmanın konusudur.

Bu tartışmada metodolojik açıdan önemli bir problematik de değişim dinamiklerinin niteliğidir. Osmanlı klasik düzeni esas itibariyle dış dinamiklerin etkisiyle mi değişmiş ya da bozulmuştur yoksa bu süreçte iç dinamikler mi asıl belirleyici olmuştur? Aşağıda değişimin bazı vecheleri tartışılırken de buna zaman zaman değinilecek olmakla birlikte bu süreçte iç ve dış dinamiklerin birlikte rol oynadığı, nüfus baskısının sonuçları gibi bazı gelişmelerde iç dinamikler ağır basarken askerî teknolojinin değişmesi ve benzer konularda dış dinamiklerin devreye girdiği söylenmelidir. Şimdi bu dönemin bazı ana eğilim ve görünüşlerine daha yakından bakalım.

Fetihlerin Yavaşlaması

Bazı Osmanlı tarihçileri, Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. yüzyılda yayılışının doğal sınırlarına ulaştığı ve aşamayacağı siyâsî-coğrafi engellerle karşılaştığı kanaatinde dirler. Buna göre Osmanlılar hem denizde, hem de karada oldukça kuvvetli rakiplerle karşı karşıya kaldılar. Batıda Viyana önlerinde Habsburglar tarafından durdurulurken, doğuda İran platosu ve Safevîler, Osmanlı ilerlemesine set çekiyordu. Afrikâda çöl, Hint Okyanusu'nda Portekizliler ve kuzeyde Ruslar, Osmanlılar için hayatî önemi haiz fetih politikasının sona erdiğinin işaretlerini vermekteydiler.

Gerçekten de Osmanlılar, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren bu güçlü düşmanlarının zaman zaman kurdukları ittifaklardan etkilenmiştir. Yüzyılın son çeyreğinde, 1578-1606 arasında, önce doğuda İranlılara, sonra da batıda Habsburglara karşı yürütülen uzun, yıpratıcı ama sonuç itibarıyla kazançsız denilebilecek savaşlar, aynı dönemde içeride yaşanan büyük sosyal çalkantıların da tesiriyle devlet ve toplum düzenini sarsmış ve büyük ölçüde insan ve malî kaynak kaybıyla sonuçlanmıştır. Öte yandan XVII. yüzyılın ilk yarısında Batı Avrupa'da Otuz Yıl Savaşları, dışarıda Lehistan ve İran ile yapılan savaşların yanında yaşanan iç buhranlar dikkate alındığında Osmanlılar için bir avantaj oldu.

Fetihler açısından bir başka önemli mesele de gazâ siyaseti ile ilgilidir. Osmanlılar bazı kesintiler olsa da XVII. yüzyıl sonlarına kadar gazâyı siyasetlerinin dinamik bir ilkesi olarak korudular. Özellikle II. Osman, IV. Murad, IV. Mehmed gibi padişahlar fetih siyasetine büyük önem verdiler. Sultan İbrahim döneminde Girit'in fethi girişimi de bunun örneklerindedir.

Ekonomik Nedenler

Ticaret Yolları Mücadelesi

Osmanlıların XVI. yüzyıl başlarından itibaren güneye yönelik hareketlerinin ve İran'a karşı faaliyetlerinin temelinde, büyük ölçüde Hint ticareti ile İran ipeği etrafında odaklanan ticaret yolları mücadelesi yatmaktaydı. Avrupalıların başlattıkları keşif gezilerinin sonuçlarının tam olarak alınabilmesi için bir yüzyıl kadar beklemek gerekecekti. Bu dönemin özelliği, epeyce yoğun bir mücadeleye sahne olmasıdır. Bu çerçevede Osmanlılar, ülkelerinden geçmekte olan transit ticaretin aracısı olmak rolünü benimsediler ve bu pozisyonlarını sürdürürebilmek için her türlü önleme başvurdular. Bu mücadelede, Hristiyanlığı yaymak ve baharatın kaynağına ulaşmak için harekete geçen Portekizlilere karşı Hint Okyanusu'nda büyük ve zorlu bir mücadeleye girdiler. Bu ticaret yolu üzerinde bulunan Kızıldeniz, Hürmüz Boğazı gibi stratejik mevkileri ele geçirmek amacıyla, önce Memlûklular, ardından da Osmanlılar Portekizlilere karşı mücadele ettiler.

Osmanlılar bu mücadeleyi daha sağlam temellere dayalı bir şekilde yürütebilmek için Kızıldeniz'de bir donanma vücuda getirmenin yanısıra Nil ile Kızıldeniz arasındaki bağlantıyı kolaylaştırarak doğu baharatını doğrudan doğruya İstanbul'a taşımayı tasarlamışlardır; ancak bu teşebbüs gerçekleştirilememiştir. Osmanlıların 1538 Diu ve 1541 Süveyş Seferleri sonunda Kızıldeniz'de hâkimiyetlerini kurmaları, Akdeniz ticaretinde yeni bir canlanmaya yol açtı. Ayrıca bu mücadele, Portekiz'i İran'a yaklaşmak zorunda bırakınca Portekizliler daha önce kapattıkları Basra Körfezi'ni açtılar ki, bu da, sonuç itibarıyla, Akdeniz ticaretinin lehine bir gelişmeydi.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru ticaret yolları mücadelesinde önemli değişiklikler meydana geldi. İspanyolların Portekiz'i ele geçirmelerinden (1580) sonra II. Felipe Hint Okyanusu'ndaki ticaret yollarını keserek Osmanlılara karşı öldürücü darbeyi indireceğine inanıyordu. Fakat çok geçmeden Hollandalılar ve İngilizler daha üstün gemilerle geldikleri denizlerden önce İspanyol ve Portekizlileri, daha sonra da Osmanlıları uzaklaştıracaklardı; onlar XVII. asrın başlarından itibaren Kızıldeniz ve Hint denizlerinde hâkimiyetlerini kurmuş bulunuyorlardı.

Öte yandan Şah Abbas (1587-1628) zamanında İran, Osmanlı Devleti'ni, önemli bir servet kaynağı olan İran ipek ticaretinden yoksun bırakmak için Avrupalı devletlerle ittifaklara girdi. İspanyollarla da işbirliğini deneyen ama onların bazı tutum-

larından çekinen İran, ipek ticaretini Osmanlı topraklarından kaydırma girişimleri çerçevesinde, o sırada bölgede giderek güçlenen İngilizlerle ittifak yaptı. İspanyolların muhtemel karşı tedbirlerini dikkate alan İngilizler, yeni ipek yolu olarak Moskova yolunu Hint yoluna tercih ettiler.

Gerçi, Osmanlıların İran'la yaptıkları savaşların sonunda imzalanan barış anlaşmalarının sonrasında (meselâ 1618'de) Halep pazarına Bağdat yoluyla önemli miktarda ipek vb. maddeler geliyordu; ne var ki, artık İran ipeğinin bir kısmı güney İran'dan Hint Okyanusu yoluyla İngiltere'ye gitmekteydi. Bu ise Osmanlı transit ticareti bakımından şüphesiz büyük bir kayıptı. Yine de, İngilizler de yolun uzunluğu, ipeğe karşılık fazla kıymetli maden bırakmama arzusu, Levant Company'nin (kuruluşu 1592) menfaatleri vb. nedenlerin etkisiyle hareket ettiklerinden, İran ticareti Osmanlı limanlarını büsbütün terketmemişti.

Aslında Osmanlılar keşiflerin muhtemel tehlikelerini farketmişti. Hatta bu tehlikeleri açıkça bildiren bazı ikazlar da yapılmıştı. Meselâ, daha 1580 yılında, Emir Mehmed ibn Emir Hüseyin el-Suudî tarafından III. Murad'ın adına yazılan Amerika'nın keşfine dair *Târih-i Hind-i Garbî* adlı eser ve bu esere Ömer Talib'in yazdığı derkenarlar bu hususun somut kanıtlarıdır.

Amerikan Gümüşünün Etkisi ve Fiyat Yükselmeleri

Burada üzerinde durulması gereken bir başka nokta, keşiflerin Osmanlı İmparatorluğu'na erken etkilerinden birisi olarak tanımlanabilecek olan kıymetli maden akışı, daha doğrusu Amerikan gümüşünün diğer Avrupa ülkeleri gibi Osmanlı ülkelerini istilâ etmiş olmasıdır. Bu istilâ, özellikle 1570'lerden sonra Akdeniz ülkelerinde kuvvetle hissedilen bir genel fiyat yükselmesine yol açmıştır. Doğal olarak bu arada devreye nüfus artışı vb. etkenler de girecektir.

Fiyatların bu yükselişinden Osmanlılar da nasiplerini aldılar. Ömer Lütfi Barkan'ın İstanbul'daki bazı imaretlerin muhasebe bilançolarına dayanarak yaptığı hesaplamalar, Osmanlı ülkesinde 1585-86 yıllarında büyük bir fiyat artışının yaşandığını ortaya koymaktadır. Bu fiyat yükselmesini, devletin paranın istikrarsızlığı karşısında akçe içindeki gümüş miktarını azaltması, yani **züyuf akçenin** ortaya çıkışı izlemiştir; bu ise kalp yani sahte paraların yaygınlaşmasına ve sonuçta devalüasyona neden olmuştur.

Yapılan devalüasyon, fiyatların tekrar artmasına, karaborsaya ve nihâyet (reel ücretleri önemli ölçüde azalmış olan) ulûfeli askerlerin isyanına sebep olmuş ve neticede yeni sikke kestirilmesine memur edilmiş bulunan Rumeli beylerbeyi Mehmed Paşa ile Defterdar öldürülmüştür. Böylece sikke tashihleri dönemlerinde tekrarlanan bir kısır döngü oluşmuştu: Devlet fiyat artışları karşısında ulûfeleri de arttırmak zorunda kalır, bu ise malî bunalıma, malî bunalım da paranın **tağşişine** yol açtığından yine fiyatların arttırılması yoluna gidilirdi.

Osmanlı ülkesinde meydana gelen bu büyük çaptaki enflasyon ve devalüasyonun asıl sebebinin Amerikan gümüşü olduğu görüşü büyük bir gerçek payı taşır; ancak bu dönemin diğer gelişmelerini, yani nüfus artışı, ücretli askerlerin sayısının artışı, savaş masraflarının çoğalması ve benzerlerini de bu süreçte etkili faktörler olarak anmak gerekir.

Nüfus artışının da etkisiyle kırsal ekonomide bir geçim darlığı meselesinin ortaya çıktığına dair işaretler de vardır. Tarım üretimi ile ilgili olarak, tahrir defterlerinden elde edilen veriler her ne kadar kesin kanıtlar olarak kullanılamasa da, yapılan bazı araştırmalarda kişi başına ortalama üretimin azaldığı anlaşılmaktadır.

Züyuf akçe: İçindeki gümüş miktarı azaltılmış, dolayısıyla değeri düşmüş akçe.

Tağşiş: kelime anlamı "Karıştırmak saflığını gidermek. Değerli bir şeyi değeri olmayan şeylerle karıştırmak." Terim olarak akçenin içindeki gümüş miktarını azaltarak, içine başka, değersiz madenler katılmak anlamını taşır.

Ateşli Silahların Üstünlük Kazanması

Osmanlı İmparatorluğu'nun içine düştüğü bunalımı ağırlaştırılan ve mevcut kurumlarına yayan bir başka gelişme de, ulûfeli asker sayısının arttırılmasına yol açan bir olgu olarak savaşlarda ateşli silahların kullanılmasının yaygınlaşması ve yaya ordusunun ön plana çıkması idi. Bu kapsamlı olayın temelinde bulunan değişiklikler ise, denizaşırı ülkelerle kurulan ilişkilere dayanan Avrupa'daki kapitalist gelişme ile Modern çağın savaş teknolojisine ve stratejisine getirdiği yeniliklerdi. Literatürdeki ifadesiyle "askerî devrim" sürecinde, yeni doğan ekonomik şartlarla donanımlı aylıklı meslek orduları önem kazanmış; savaş sanayii gelişmiş, savaşların finansmanında yeni yöntem ve kaynaklar bulunmuştu.

Halil İnalıcık'a göre bu süreçte ekonomik çöküntü ve nüfus baskısı teorilerinin de bir ölçüde geçerliliği olmakla beraber, Osmanlı askerî ve malî sistemindeki değişimin temelinde, Amerikan gümüşünün etkisiyle birlikte, hükümetin ateşli silahları kullanmayı bilen ücretli askerlere duyduğu ihtiyacın artması yatmaktadır. Bu durumun Osmanlı kul sistemi ve timar düzenini ve dolayısıyla merkez ve taşra teşkilatını etkilemesi kaçınılmazdı.

Nitekim geleneksel timarlı ordusunun önemini kaybetmesine paralel olarak sayıları artan eyaletlerin valileri ve sancakların beylerinin kapılarındaki askerlerin sayısı artmıştır. Yapılan bir araştırmaya göre, 1697-98 seferinde ordunun kompozisyonu şöyledir: Toplam 95,405 askerinin % 39'u (37487) sipahi, % 61(57918)'i piyadedir. Kapıkulları ordunun % 37'sini teşkil ederken, beylerbeyi ve sancakbeyi kapı halkları % 16, geleneksel timarlılar yüzde 12, timarlı olmayan eyalet askerleri (bunların da yüzde 37'si gönüllü, sekban vb. sipahiler; yüzde 63'ü gönüllü, kale muhafızı, tüfenkçi vb. piyadelerdir) % 15, ücretli mirî piyade tüfenkçiler yaklaşık % 10, gönüllüler (serdengeçti) yüzde 4.6 kadarını oluşturuyordu.

Nüfus Artışı ve İşsizlik

Osmanlı klâsik düzenindeki yapısal değişikliklerin temelinde yatan unsurlardan ve XVI. yüzyıl sonlarında özellikle Anadolu'da ortaya çıkan Celâli hareketlerinin başta gelen sebeplerinden birisinin, XVI. yüzyılın ikinci yarısında tespit olunan nüfus artışı olduğu kanısı yaygındır. Akdeniz dünyası hakkındaki anıtsal eserinde Braudel bütün Akdeniz dünyasında XVI. yüzyılın başlarından itibaren nüfusun artmaya başladığını, yüzyıl sonu itibariyle de bazı yerlerde iki katına ulaştığını öne sürmüştü. Konuyu Osmanlı ülkeleri bağlamında ele alan ve tahrir defterlerindeki verileri kullanan Barkan temelde Braudel'i teyit etmiştir.

Barkan'dan sonra özellikle Cook'un **tahrir defterlerine** dayanarak üç bölge, Tokat ve çevresi, Hamid (Isparta) ve Aydın üzerinde yaptığı araştırma ve daha sonraki yıllarda yapılan pek çok araştırma, Anadolu'nun kırlık kesiminde XVI. yüzyılda meydana gelen nüfus artışını ve yine bu nüfus artışı karşısında ekilebilir toprak miktarındaki artışın çok yetersiz kaldığını net bir biçimde ortaya koymuştur. Özellikle tahrir defterlerine dayanan araştırmalarda XVI. yüzyıl başları ile son çeyreği arasında yüzde 50'leri aşan, hatta birkaç yerde yüzde 100'lere dahi varan nüfus artışları tespit edilmiştir. Bunun ne kadarının doğal artış olduğu, ne kadarının göçlerden kaynaklandığı tartışılabilirse de, Osmanlı ülkelerinin pek çoğunda ve özellikle Anadolu'nun hemen bütün bölgelerinde benzer artışların meydana gelmesi, bu artışın en azından önemli ölçüde doğal bir nüfus artışı olarak nitelen-dirilmesini haklı kılar.

Bu noktada Osmanlı Devleti'ni XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren zor durumlara düşüren eşkıyalık olaylarının sebeplerinden biriyle, yani işsizlikle kar-

Tahrir Defterleri: Klasik dönemde timar sisteminin uygulandığı sancaklarda yapılan vergi nüfusu ve vergi sayımının sonuçlarını içeren defterler. Ayrıntılı (mufassal) olanlarda bir sancaktaki bütün yerleşimlerde (kasaba, köy) yaşayan, bülüğ çağı üzerindeki vergi yükümlüsü erkek nüfus ile o yerleşim yerinden elde edilen vergiler yazılırdı. Avânız ve, bazı istisnalar dışında, cizye gibi vergiler yazılmazdı. Özet (icmal) defterlerde dirliklere (has, zeamet, timar) ait gelir kaynakları özet olarak verilmiştir. XVI. yüzyıldan sonra, timar sisteminin eski önemini azalmasına paralel olarak bu tür defterler için yeniden tahrir yapma uygulaması, istisnalar dışında kalkacaktır. Yalnızca yeni veya yeniden fetihler sonrası bu anlamda tahrir yapılacaktır. Bu yüzden de bir yerin yapılan son tahririnin sonuçlarını yansıtan defterler, devletin daha sonraki dönemlerde dayandığı belgeler olarak geçerliliklerini sürdürecektir. Günümüzde bu son defterlerin Başbakanlık Osmanlı Arşivinde değil, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivinde saklanması nedeni de resmi işlemler açısından sahip oldukları bu konum olmuştur.

şilaşyoruz. Büyük çaptaki nüfus artışı ve buna karşılık tarım üretimindeki artışın buna yetişememesi kır kesiminden kentlere göçlere yol açtı. Ancak kasaba ve kentlerde yeterli iş imkânlarının bulunmadığı durumlarda işsiz kalan gençlerin ya *suhte* (medrese öğrencisi) olarak medreselere ya da *sekban-sarıca* olarak bey kapılarına yığıldıklarını ve bu grupların da çeşitli sebepler yüzünden bir huzursuzluk kaynağı oluşturduklarını biliyoruz.

XVII. yüzyılda yaşanan bu gelişmeler özellikle Anadolu'da kır kesiminde bazı köylerin boşalmasına, halkın daha güvenli olduğu için kentlere ve kasabalara yerleşmesine, akabinde güvenlik açısından daha elverişli yerlerde yeni köy kurmalarına neden oldu. XVII. yüzyıla ait avarız tahrir defterleri üzerinde yapılan bazı araştırmaların da gösterdiği gibi "Büyük Kaçgun"a yol açmış olan Celalî olayları ve iç kargaşa sonunda Anadolu'nun nüfusunda da çok dramatik düşüşler tespit edilmiştir. Mesela, Amasya, Canik (Samsun), Bozok ve Harput yöreleri hakkında 1570'lerle 1640'lara ait verilere güvenecek olursak yüzde 80-90 arasında bir azalma görülmektedir. Bu çapta genel bir düşüş pek muhtemel olmasa da meskûn köy sayısının bazı yerlerde yüzde 10 bazılarında yüzde 40 kadar azalması yine kır kesimindeki demografik ve sosyal sıkıntılara işaret eden bir veri olarak değerlendirilebilir. IV. Murad devrinde sağlanan asayiş, IV. Mehmed'in ilk yıllarında tekrar bozulur ama Köprülüler devrinde yine nispi bir düzelmeye gerçekleşir. XVII. yüzyıl sonundaki savaşlar ve bozgunlar ise hem sosyal hem de ekonomik açıdan çok derin problemlere yol açar.

Değişimin Ana Nedenleri Hakkında Bir Değerlendirme

Yukarıda açıklanan nedenler ve gelişmeler sonucunda, XV. yüzyılın ortaları ile XVI. yüzyılın ortaları arasında en belirgin dönemini yaşayan "klâsik" Osmanlı yapıları değişmeye yüz tutmuştur. Padişahların yetişme tarzından taşra idaresine kadar önemli değişiklikler vuku bulmuştur. Modern tarihçiler, Osmanlı yönetim sisteminde padişahın işgal ettiği merkezî yerin öneminden hareketle, padişahların yetişme tarzı, şehzadelerin sancağa çıkma usûlünün terkedilmesi ve dolayısıyla haremın ön plana çıkması vb. gelişmelerin bu değişimde etkili olduğunu düşünmüşlerdir. Ne var ki, padişahların bu durumu, daha kapsamlı bazı değişikliklerin tabii bir sonucu şeklinde değerlendirilmelidir.

Merkezde vezirler vb. üst yöneticilerle kapıkullarının ve yine taşrada ümerânın etkinliğinin artması, bunların gelirlerini arttırmak için vergilendirme düzeninde iltizam usûlünün yaygınlaşması bu gelişmelerin önemli bir boyutunu teşkil eder.

Değişimin iç ve dış dinamiklerinin beraberence etkilediği bir alan olarak askerî sistemi zikredebiliriz. Cermen piyadesiyle başa çıkabilmek için Osmanlı ordusunda tüfek vb. ateşli silahları kullanmayı bilen asker sayısının artması gerekiyordu. Tımarlı sipahilerin savaşlarda eskisi kadar etkili olmadığı görülmüştü. Kanunî devrinden itibaren yeniçerilerin sayısı hızla arttırıldı; böylece bir yandan Yeniçeri Ocağı güçlenirken diğer taraftan da devşirme usûlüne aykırı olarak ocağa Türk soyundan gelenler de alınmaya başlandı. Bu sürece paralel olarak, özellikle nüfus artışının da tesiriyle çiftbozanlık hızla artmaya başlamış, köylerini terkeden gençlerin teşkil ettiği sekban-sarıca (levend) grupları sosyal ve idarî düzeni tehdit etmeğe başlamıştı. Kapıkulu sipahilerini tüfek eğitimine tâbi tutma teşebbüsünde başarısız olan merkezî yönetime karşı, Kanunî'nin oğulları Bayezid ve Selim'in arasındaki mücadelede, her ikisi de, ateşli silahları kullanmayı bilen bu sekban ve sarıcaları kullanmıştı. Esasen XVI. yüzyıl sonlarına doğru reâyâ arasında ateşli silahların

kullanımı ve yapımı yaygınlaşmıştı. Hükümet, Anadolu keskin nişancıları yüzer kişilik sekban ve sarıca birlikleri halinde teşkilâtlandırarak savaşlarda kullanmağa başladı ki, bu süreçte tımarlı sipahilerin ihmal edilmesi hız kazandı. Sekban ve sarıcaların askerî sisteme dâhil edilmesinin bir önemli sonucu, bunların terhis edildikleri ya da istihdam dışı kaldıkları dönemlerde kolayca eşkıya gruplarına dönmelerinden kaynaklanan asayiş sorunudur. Bu asayiş sorunu ise taşrada, özellikle kırsal kesimde tarım ekonomisini çok olumsuz etkilemiştir.

Gerek askerî düzendeki değişiklikler, gerekse yeni veya ağırlaştırılmış vergiler reâyâyı zor durumda bıraktığı gibi, yeterli ücret alamayan veya savaş sonrasında terhis edilen sekban ve sarıca birliklerinin eşkıyalığa başvurmaları da Anadolu'da toplum yaşantısını olumsuz yönde etkilemiştir. XVI. yüzyılın sonlarıyla XVII. yüzyılın başlarında özellikle Anadolu'yu kasıp kavuran ve pek çok köyün terkedilmesine sebebiyet veren Celalî isyanlarında bu sekban-sarıca topluluklarının faal rol oynadığı bilinmektedir. Yine bu süreçteki değişikliklerin fakirleştirdiği tımarlı sipahiler de Celalî kadroları arasında yer almışlardı. Bunlara karşı köylerinde kalıp tarımla iştigal eden halka düşen görev ise, hem devlete vergisini ödemek, hem de bu grupları beslemektir.

Ateşli silahların kullanımının yaygınlaşmasının Osmanlı toplum ve devlet düzeninde ne gibi etkileri olmuştur?

SIRA SİZDE

Osmanlı toplum düzeninde ve dolayısıyla taşra yönetiminde değişimin çeşitli boyutlarını şu eserde bulabilirsiniz: Halil İnalçık-Donald Quataert (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1600-1914*, cilt 2, çev. A. Berktaş vd., Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.

K İ T A P

MERKEZ TEŞKİLATINDA DEĞİŞME

Osmanlı Devletinin padişah tipinde, saltanat verasetinde meydana gelen değişiklik ilgili ünite (Ünite 1) açıklanmıştı. Bu noktada özellikle vurgulanması gereken nokta, hanedan mensuplarının payitahtta toplanmasına yol açan kafes usulüdür. Böylece eyaletlerde sancak beyliği yapan ve dolayısıyla özellikle Anadolu'daki belli başlı şehzade başkentlerinde İmparatorluk başkentinin küçük modellerini gerçekleştiren şehzadelerin artık gündemden kalkması, merkezdeki yapıyı da etkiledi. Haremin, kapıkullarının ve İstanbul esnafının devlet sistemindeki öneminin göreceli olarak arttığı bir gerçektir. Artık taht ve iktidar mücadelesi merkezde yaşanıyor. Bu kavgaların taşradaki yansımaları ise, II. Osman'ın hal' ve katlini müteakip Abaza Mehmed Paşa'nın çıkardığı isyan hareketi örneğinde olduğu gibi, Celalî isyanları olarak tezahür etmekteydi. Hâlbuki XVI. yüzyılda, II. Bayezid devrinde ve I. Selim'in ilk yılında; Kanunî devrindeki şehzade kavgalarında eyaletlerdeki güç odakları taht kavgalarının taraflarının ordularını teşkil etmekteydi.

Kul Sisteminde Değişim

Osmanlı klasik düzeninin iki temel kurumundan biri olarak kabul edilen kul sisteminde XVII. yüzyılda önemli bir değişim yaşandı. XVII. yüzyılda Enderun'a alınanların bir kısmının kullukla veya devşirmelikle alakası yoktu. Osmanlı ıslahat layihası yazarları bu gelişmede özellikle III. Murad'ın bazı uygulamalarını eleştirirler. Saraya ve kapıkulları arasına "hariçten ecnebi" alınması, yani bu kariyer

Kaynağın diliyle Ocak'ta bozulma: "Yeniçeri Ocağı'na ilk kez yabancıların girmesi 1582 (990) tarihinden beri ortaya çıkıp sebebi ise şudur: Bu tarihte çok ulu ataları Sultan Mehmet Han Hazretlerinin sünnet düğünleri yapıldı ve iki ay kadar geceli gündüzlü devam etti. (...) şehzade düğünü bitip düğüne katılan çalgıcı ve köçeklere bir ücret vermek gerektiğinde hepsi yeniçeri olmak istediler (...) padişahın izniyle (...) yeniçeri yazıldılar. O tarihte yeniçeri ağası olan Ferhat Ağa (...) kabul etmedi. (...) Yerine geçen Yusuf Ağa "Ağa çırağı" namıyla adı geçen topluluğu ocağa dâhil edip bir bid'at ortaya çıkardı." Koçi Bey Risalesi, haz. Yılmaz Kurt, Akçağ Yayınları, Ankara 2011, 3. Bs., s. 74. Not: Burada ecnebi (yabancı) kelimesi ile kastedilen, kanuna göre bir mesleğe ya da memuriyete girme hakkı olanlar dışındaki kişilerdir.

Mevâcib: Aylık, maaş. Hicri takvime göre kapıkullarına üç ayda bir yapılan maaş ödemesi.

için kanunun öngördüğü kaynaklar dışından kişilerin katılması devlet sisteminin bozulmasının ana sebeplerinden biri olarak yorumlanmıştır. Gerçekten de XVI. yüzyıl sonlarından itibaren "kuloğlu" adıyla **ocağa** kabul edilen yeniçeri çocuklarının yanında "kul kardeşi", "ağa çırağı" adı altında da yabancılar ocağa alınmıştır. IV. Murad devrinde ocakta ıslahat yapılmaya çalışıldıysa da devşirme yöntemi giderek terkedilmiştir. XVIII. yüzyıl ortalarında son kez devşirme yapıldığı belirtilmektedir.

Bazı tarihçiler kulların yerini kölelerin aldığı şeklinde görüşler ileri sürmüştü de aslında olan şey klasik anlamda kul sayılamayacak kişilerin saraya girmeleri, doğrudan enderundan çıkıp birunda görev almadan yönetime geçebilmeleridir. XVII. yüzyılda kul kaynağı olarak Kafkasların ön plana çıkması XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bu yörede İran ile yapılan savaşların sonuçlarından biridir. Bu gelişme, devşirme yönteminin giderek terk edilmesinde etkili oldu. Kafkaslardan getirilen kişiler, intisap yoluyla ümera kapılarında hizmet ediyor, sonra da bir yolunu bularak saray hizmetine giriyordu.

Kul sisteminde devşirme yönteminin ortadan kalkması hem merkezi hem de taşra idaresinde istihdam edilen devlet adamlarının niteliğinde de bir değişmeyi beraberinde getirmiştir.

Divan-ı Hümayun'dan Paşakapısına

Merkez teşkilatında en önemli değişim özellikle, Haremın etkisinin artmasına yol açan gelişmeler yanında, XVI. yüzyılın sonlarıyla XVII. yüzyılın ortalarına, Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığa atanmasına kadar uzanan süreçte sıkça vuku bulan veziriazam değişikliklerinin, aklî dengesi bozuk iki (I. Mustafa, Sultan İbrahim), çocuk denecek yaşta üç (I. Ahmed, IV. Murad ve IV. Mehmed) padişahın tahta geçtiği dönemlerde yaşanan otorite boşluklarının ve benzer gelişmelerin Divan-ı Hümayun'un etkisinin azalmasıyla sonuçlanmasıdır. Sonuçta, saray ve haremın etkilerinden uzaklaşmak üzere devlet işlerinin Paşakapısı veya Babiâli denilen sadrazam konağında görüşülerek halledilmesi yoluna gidildi. Divan-ı Hümayun toplantıları giderek azaldı. Padişahlar zaman zaman meşveret meclisleri topladılar ama asıl hükümet işleri sadrazamın konağında halledildi. Divan-ı Hümayun bu dönemde cülus bahşişi, askere **mevacib** dağıtımı, elçi kabulü gibi törenlerin yapıldığı sembolik bir kurula dönmüştür.

Halil İnalçık'ın belirttiği gibi, I. Ahmed'in ölümünden Köprülü'nün sadrazam oluşuna kadar, II. Osman'ın hazin biten girişimi ve IV. Murad'ın kısa süren gerçek hükümdarlığı dışında, Osmanlı paytahtı ve merkezî hükümet büyük ölçüde kapıkullarının etkisi altındadır. Bu dönemde gerçek iktidar Valide Sultan ve Darüssaade Ağası başta olmak üzere Sultanın haremı, şeyhülislamın liderliğindeki yüksek ulema, başkentte askerî gücü elinde bulunduran Yeniçeri Ocağının yüksek görevlileri (Yeniçeri Ağası, Sekbanbaşı ve Kul kethüdası)'nin teşkil ettiği koalisyonun elindedir.

Osmanlı Devletinde 1654'de Derviş Mehmed Paşa'nın sadaretine kadar veziriazamlara mahsus resmî bir daire yoktu. Saraya yakın konaklara yerleşen sadrazamların konaklarının selamlık kısmı Paşakapısı sayılırdı. Derviş Mehmed Paşa'ya Topkapı sarayının Alay köşkünün karşı tarafında bulunan eski sadrazamlardan Halil Paşa'nın sarayı verilmiş, onun burasını tefriş etmesinden sonra sadrazamlara tahsis edilmiş bir Paşakapısı meydana gelmiştir.

Resim 8.1

Jean-Baptist Hilaire, Avrupalı bir elçinin Divan'da Sadrazamla yediği akşam yemeği, Reuterskiöld Koleksiyonu, İmparatorluğun Meşalesi, YKY, İstanbul 2002.

Paşakapısı devlet yönetimini yürütmek için zaman içinde değişen bir örgüte sahipti. Sadrazamın bu teşkilatı Harem, Selamlık ve Kalem dairelerinden oluşuyordu. *Hademe-i bâb-ı âsafî* (Sadrazam kapısı hizmetkârları) adını alan kethüda, reisülküttâb, çavuşbaşı, büyük ve küçük tezkireciler, teşrifatçı, kethüda kâtibi, mektubî gibi sadrazamın yardımcısı ve maiyeti durumundaki görevliler Bâbiâlîde bulunuyordu.

Paşakapısı toplantılarının günleri belirli değildi. Duruma göre sadrazamın uygun gördüğü yetkililer çağrılıyordu. İslahatla ve askerlikle ilgili konularda yeniçeri ağası ve diğer ocak ağaları, kazaskerler, İstanbul kadısı ve bazı ulema çağrılırdı. Sıradan konular görüşüldüğünde ise sadaret kethüdası, reisülküttap, defterdar, çavuşbaşı, nişancı ve tezkireciler toplantıda bulunurdu.

Bu süreçte daha önce Divan bürokrasisinde özel önemi olan üç makamın önemi artmaya başladı. En önemli memuriyet *sadaret kethüdalığı* idi. Daha önce sadrazamın maiyetinde birisi olan kethüda özellikle XVIII. yüzyıl başlarında, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı döneminden başlayarak reisülküttabın bile

üstünde, önemli bir memuriyet halini aldı. Bütün işler, sadrazamdan önce, yardımcı olan sadaret kethüdasının elinden geçirdi. Sadaret kethüdalığı 1835'de Mülkiye Nezaretine dönüştürülecektir.

XVI. yüzyılın başlarında nişancının emri altında, Divan kâtiplerinin yöneticisi olan reisülküttabın görev hacmi giderek genişlemişti. XVII. yüzyıl ortalarında Bâbîâlî'nin kurulmasıyla birlikte reisülküttap yönetimindeki Divan bürokrasisi buraya dâhil oldu. Bu süreçte reisülküttaplığa yeni görevler yüklendi. Bürokratik merkezîyetçiliğin artması sonucu sadrazamın yükü de arttığından pek çok iş, resmen olmasa da fiilen reisülküttaplığa devredildi. Bu kapsamda, reisülküttap ile sadaret kethüdası sadrazamın buyruldu yetkisini kullanmak, dış ilişkilerde elçilerle görüşmek, ordu ve asker ile ilgili bürokratik işler vb. pek çok konuda sadrazamın yetkilerini kullandılar. Böylece reisülküttaplık vezirlik kadar itibarlı bir makam haline geldi. Devletin maliye dışındaki bütün kayıtlarını kontrol eden reisülküttap özellikle Karlofça Antlaşmasından itibaren dış ilişkilerde daha etkili ve önemli rol oynamaya başladı. Böylece Divan-ı Hümâyun önemini yitirse Divan bürokrasisinin başı olan reisülküttap Bâbîâlî'de önemini arttırmıştır.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda reisülküttaptan yükselerek paşa olan efendi sayısı epeycedir. XVI. ve XVII. yüzyıllarda reisülküttaplığın başlıca yükselme alanı olan defterdarlıklara bu dönemde başka görevlerden sonra geçildiği gözlenmektedir. XVIII. yüzyılda reisülküttaplığa sadaret mektupçuluğu, divan kalemi kisedarı, nişancı, beylikçi ve büyük ruznamçe görevlerinden gelenler olmuştur. Buna mukabil reisülküttaptan sonra kubbe vezirliği gibi daha üst göreve gelenler olduğu gibi beylikçi, nişancı, defter emini gibi daha alt görevlere atananlar da olmuştur.

XVIII. yüzyılda Divan-ı Hümâyun teşrifatında fazla bir değişiklik olmadığı için artık önemini kaybetse de nişancılık yüzyıl sonuna kadar protokolde reisülküttaplığın üst makamı olma konumunu sürdürmüştür. XVI. yüzyılda reisülküttaplığa yakın bir derecede olan defter eminliği, göreve gelen kişinin aldığı payelere bağlı olarak reisülküttaplığın bazen altı bazen üstü olmuş, ancak XVIII. yüzyılda reisülküttaplık protokolde kesin olarak üstte yer almıştır. Bu makam, II. Mahmud döneminde Hariciye Nezaretine dönüşecektir.

Fatih Kanunnamesinde diğer bölük ağalarından aşağı fakat cebeci ve topçu başlıardan üst mevkide gösterilen *çavuşbaşının* önemi zamanla artmış, görev alanı genişlemiştir. Böylece, cezaların infazında, önemli yazışmaların yerine ulaştırılmasında ve dış ilişkilerde önemli rol oynayan çavuşbaşı, emrindeki çavuşlarla birlikte Divan'ın ve bilahare Paşakapısının yürütme gücünün başı sayılabilir. Paşakapısının güçlenmesi çavuşbaşının da devlet işlerindeki etkisini arttırmış, XVII. yüzyıl ortalarında bu makamdan kubbe vezirliğine yükselmek mümkün hale gelmiştir.

Divan-ı Hümâyun kalemlerinden birisi olan Âmedî kalemi XVIII. yüzyılda kurulmuş, sadrazam birçok yazışmasını bu kalem aracılığıyla yapmıştır. Daimî elçiliklerin kurulmasından sonra elçilere ait raporları kaydetmek, şifreleri çözmek ve elçilerle yazışmaları sağlamak bu kalem tarafından yürütülmüştür. XVIII. yüzyıl başlarında teşkil edilen bir başka divan kalemi de vakanüvislik olmuştur (Bkz. Ünite I).

Resim 8.2

Louis-Nicolas de L'Es pinasse, Devlet Dairesi, Detay, İsveç Güzel Sanatlar Müzesi, İmparatorluğun Meşalesi, YKY, İstanbul 2002.

Bâbüalî'deki önemli görevlilerden biri olan *mektupçu* (*mektubî-i sadr-ı âli*) bazı araştırmacılar tarafından reisülküttaba diğer bazılarınca ise sadaret kethüdasına bağlı sayılmışsa da hizmet yönünden kendisinin sadrazamın özel kalem müdürü denilebilecek bir konumda olduğu anlaşılmaktadır.

Bu süreçte, daha önce başdefterdarlıkla birlikte devletin en önemli merkezî idare makam ve görevlerinden biri olan nişancılık giderek önemini kaybederek defter eminliği ile denk hale gelmiştir. Buna mukabil defter eminliğinin konumu ve önemi arttı. Başlangıçta kâtipler arasından defter emini atanırken bürokratik gelişmeye paralel olarak defter eminliğine hâcegândan atama yapılmaya başlanmıştır. Hatta 1690'da başdefterdarlık gibi yüksek görevde bulunmuş bir kişi dahi defter emini atanmıştır. Bu durum XVIII. yüzyılda da devam etmiş, bu yüzyılda 10 kişi defterdarlıktan sonra defter eminliği yapmıştır. Tabii ki bu defter eminliğinin defterdarlıktan önemli hale geldiği anlamını taşımaz. Nitekim reisülküttaplık ve çavuşbaşılıktan sonra defter eminliği yapanlar da olmuştur.

Osmanlı bürokrasisinin XVI. yüzyılda hızla büyümesi XVII. yüzyıldaki dönüşümün bir başka boyutunu beraberinde getirmiştir. Bürokrasinin gelişmesi, Avrupa tarihinde modern devletin ortaya çıkışının bir kanıtı olarak algılanmaktadır. Osmanlı bağlamında ise Kalemîye'nin gelişmesi bu tür bir gelişmedir. Son araştırmalara göre, kalem bürokrasisinin ve özellikle de maliyenin profesyonelleşmesi ve uzmanlaşması daha önce iddia edildiğinin aksine hesapların ve defterlerin daha düzgün tutulmasını beraberinde getirdi. Merkez bürokrasisinin ürettiği kayıtlardaki bu durumun bir benzerini kadı mahkemesi kayıtlarında da görmek mümkündür.

Kalemîye kariyeri ulema, köylü ve kul çocuklarına açıldı. XVI. yüzyılın ortalarında itibaren, esnaf teşkilatındaki usta-çırak ilişkisine benzer biçimde, kalemîyede de hizmet içi eğitim yoluyla yükselme yolu yaygınlaştı.

Divân-ı Hümâyün toplantılarının önemini kaybedip azaldığı dönemde meşveret meclisleri bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. Esasen meşveret öteden beri devlet idaresinde bir yöntem olarak kullanılmaktaydı. Divanın işlevlerinden birisi

de danışma idi. XVII. yüzyıl ortalarından başlayarak ve bilhassa XVIII. yüzyılda meşveret meclisleri daha sık toplanmıştır. Bu meclisler Divan-ı Hümayunun önemini kaybetmesinden Tanzimat dönemi meclislerinin kurulmasına kadar olan dönemde danışma organı olarak rol oynadılar. Bu meclisler çoğunlukla padişahın hatt-ı hümayunu ile bazen de sadrazamın gerek görmesi üzerine toplanır, diplomatik, sosyal ve iktisadî sorunları ele alırdı. Devlet ileri gelenlerinin katıldığı meşveret meclisleri padişahın tahttan indirilmesi ve yerlerine yeni sultanın getirilmesi gibi önemli konularda etkin rol oynadı. Padişah veya sadrazamın başkanlığındaki toplantılara şeyhülislam, kazaskerler, defterdar, yeniçeri ağası, yüksek görevlerdeki devlet adamları ve askerler katılırdı.

SIRA SİZDE

2

Reisülküttaphın öneminin artması hangi tarihî gelişmelerin sonucudur?

Maliye'de Değişim

XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki gelişmeler, timar sisteminin eski öneminin azalması, yeni ele geçirilen Arap vilayetlerinde ve Kuzey Afrika'da salyaneli sistemin uygulanması gibi sebepler merkezî maliye örgütünün yapısında değişiklik ve gelişmeleri beraberinde getirmiştir. XVI. yüzyıl başlarında, Anadolu ve Rumeli defterdarlıklarına ek olarak bir Arap Defterdarlığı kurulmuştu. Daha sonra bu yapı değişecektir. Başlangıçta eyaletlere göre düzenlenmiş olsa da nihai haliyle üç defterdarlık coğrafi temele göre bölünmemiştir. XVI. yüzyılın sonlarında ve XVII. yüzyılda *şikk-ı sanî* (üçüncü defterdarlık) imparatorluğun her iki bölgesinden de (Anadolu ve Rumeli) gelirleri ihtiva ediyordu. Bu durum eyalete dayalı İlhanlı teşkilatından bir farklılaşmayı gösterir. Bu emperyal idarenin değişen (merkeziyetçi) vasfına uygun bir değişimdir.

Defterdarlar gözetimindeki kalem yapısı XVI. yüzyılın ilk yarısı, yüzyıl sonları ve XVII. yüzyılda değişikliklere uğradı. Bunları kroniklerde ve özet belgelerde değil, arşiv belgelerinde görürüz. Bütün belgelerin en önemlisi aylık maaş defterleridir. Bunlarda defterdarlıktaki kâtip ve şagirdlerin isimleri vardır. 1530 listelerinde aşağı yukarı eşit sayıda kâtip ve şagird vardır. XVII. yüzyılda kâtip rütbesi kalemlerin reislerine (*hacegâna*) mahsus iken *halifeler* (kalemlerin ikinci derecede sorumluları) şagird olarak kayıtlıdır.

XVI. yüzyıla ait az sayıda maaş defterleri varken XVII. yüzyılda çok fazla defterle karşılaşırız. Defterlerdeki kalem reisleri (yüksek dereceliler) giderek maaş defterlerinden çıktılar, zira bunlara zeamet ve timar veriliyordu. Böylece merkezdeki maliye görevlilerinin hiç görev yapmadıkları eyaletlerde timar ve zeamet sahibi olmaları, yani temelde fiilen askerî/savaşçı bir unsur olmayan kişilerin timar düzenindeki etkilerinin artması söz konusudur.

Merkezde maliye teşkilatının yapısı açısından üzerinde durulması gereken bazı hususlar ana hatlarıyla şöyle özetlenebilir:

Cizye toplama için emin ve kâtip tayin edilenlerin çoğunluğu kapıkulu ocağı mensubuydu. XVI. yüzyıl sonunda savaş zamanlarında *Altı Bölük Halkı*'nın yaşlılarının mülazım olarak kaydı ve seferde bir yıl hizmet sonrası vergi toplama görevi alması adet haline geldi. Bu görevlendirmelere *hizmet* denirdi. XVII. yüzyıl başında cizye toplama işi Altı Bölük Halkı'nın tekeline girdi ama 1630'dan sonra cizye toplamada emin ve kâtip kullanımı azalınca kapıkulu sipahilerinin etkisi de azaldı. Yüzyıl ortalarında cizye sıklıkla iltizama verilir oldu.

Aynı süreçte avâırız toplama da tedricen kapıkulu sipahilerinin bir yan işi haline geldi. 1630'larda cizye toplama işinde etkileri azalan kapıkulu sipahileri bu defa

avâriz toplamaya odaklandılar. Ancak 1650'lerden sonra avâriz toplama daha çok saray ve hükümet mensupları ile ekâbirin kapı halklarına verilir oldu. 1650'lere geldiğinde bazı alanların avârizleriyle tersane, saray mutfağı vb yerleri desteklemek için ocaklık tahsis edilmiştir.

İltizam Sisteminin Yaygınlaşması

İltizam sistemi öteden beri uygulanmakla birlikte devletin ve maliyenin genişlemesine paralel olarak daha yaygınlaştı. Mukataaların işletilmesinde devlet görevlileri (eminler) görevlendirilebildiği gibi *tahvil* denilen bir sözleşme ile mukataalar açık arttırma usulüyle özel şahıslara satılabiliyordu. Burada, mukataaya konu vergilerin toplanma hakkının belirli bir süre (3 yıl) için ve belirli şartlarla satışı söz konusudur.

İltizam uygulaması pek çok Osmanlı ıslahat yazarı ve tarihçisi tarafından bir çöküş belirtisi olarak sayılmakla birlikte uygulamanın hazinenin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla yaygınlaştırıldığı kabul edilmektedir. Bu sistemde temel şikâyet konuları arasında merkezi kontrolün olmayışı, halkın ağır vergi altında ezilmesi, kanun dışı vergi alınması gösterilir.

Gerçek durumun ne olduğunu anlamak ancak iltizamın eyaletler düzeyinde uygulamasının sistematik olarak incelenmesi ile mümkündür. Ama merkezi maliye örgütü hakkındaki bir inceleme, 1560-1660 arasında merkezî denetimin etkili olduğu buna karşılık rüşvetin az olduğu yönünde kanıtlar ortaya koymuştur.

Osmanlı maliye örgütünün gelişim ve değişimi için bkz. Linda T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy-Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1500-1600*, ed. S. Faroqi-H. İnalçık, E.J.Brill, Leiden-New York-Köln, 1996

K İ T A P

Mukaataalar iltizama verilebilir, emanetle yönetilebilir veya bir dirliğin (has, zeamet, timar) parçası olarak tevcih edilebilirdi. Hükümet dışında vakıflar ile has ve zeamet sahipleri de gelirlerini iltizama verebilirdi. Osmanlı uygulamasında mültezimler hükümetin hizmetkârları olarak kabul edilir. Vergi toplama süreci tahrir defterlerine, kanunlara ve âdete uygun olarak gerçekleşirdi. Sonuç olarak iltizam ve mukataa kayıtları ticaret, tarım, meta üretimi, askerî finansman ve askerî üretim açısından kıymetli kaynaklardır.

İlk dönemlerde şehir gelirleri sultan hassı olarak emanet veya iltizamla toplanırken, kır gelirleri genelde timar olarak veriliyordu (177 Balkan şehriden 159'u has ve zeamet, 9 evkaf, 9'u da timar). Tapu sisteminin dışındaki has olan topraklar ve hatta zamanla tapulular bile iltizama tâbi olmuştur. Daha tipik olarak iltizama verilen gelirler tuz, maden gibi devlete ait gelir kaynakları ile değirmen, darp-hane, boyahane vb. kuruluşlardı. İltizam usulu mukataa sistemi dışındaki cizye, avâriz vergilerinin toplanması için de kullanılabilirdi. Tek bir gelir kaynağı, timar statüsünden iltizama, emanete veya tekrar timara dönüşebilirdi. Bir mukataanın işletilmesinde emanet ve iltizam usulleri değişerek kullanılabilirdi.

Osmanlı maliyesinde XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla nasıl bir değişim gerçekleşmiştir.

SIRA SİZDE

3

Mültezim tek kişi olabileceği gibi bir ortaklık da olabilirdi. XVII. yüzyılda gelirler sıklıkla *kabız-ı mal* tarafından toplanırdı. Bunlar daha düşük dereceli görevlilerin topladığı fonları biraraya getirirdi. Bu görev ya savaş sırasında yerinde bulunmayan eminler ya da alt iltizam sürecinin sonucu olarak ortaya çıkmıştı. XVII. yüzyılda önem kazanan bir başka grup da *havalegân*'dır (toplanmış gelirleri

İktisadi Sistemin İlkelerinden Fiskalizm:

Mehmet Genç'e göre Osmanlı iktisadi sisteminin üç temel ilkesinden (iaşe, gelenekçilik ve fiskalizm) biri olan "fiskalizm, hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarılmaya çalışmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesinin de engellemektir. Hazine gelirlerinin esas fonksiyonu devletin yapması gereken harcamaları karşılamak olduğu için, fiskalizmin dolaylı bir uzantısı olarak, harcamaları kısımaya yönelik çalışmaları da zikretmek doğru olur. Ana hedefi gelirleri mümkün olduğu kadar yükseltmek olan fiskalizm, bu hedefe ulaşmakta zorlukla karşılaştığı zaman, harcamaları kısma yönündeki (...) faaliyetleri de (...) fiskalizmin içinde mütalaa etmek lazımdır." Devlet ve Ekonomi, s. 50.

gidecekleri yere gönderen kişiler). XV. yüzyılda iltizam kurallarını gözeten yasakçıya ise bu yüzyılda rastlanmıyor.

Askeriler her zaman iltizamda görevli olmuştur. Mültezimler içinde askerilerin oranı giderek artacaktır: 1575'de %36 olan bu oran 1620'lerden sonra artmıştır. Devlet maaş ödemelerini arttırmaktansa askerilere telafi sağlar. Bu şekilde artan mültezimlerin çoğu kefil göstermez. XVII. yüzyılın ilk yarısında iltizam ve diğer vergi toplama görevlendirmeleri timar sisteminin çözülmesinden kaynaklanan boşluğu doldurup askerî sınıfın sadakatini temine yaramıştır. Bu yüzyılın ortalarından itibaren iltizamların bir yıllığına askerlere verilmesi azalmaya başladı. Arttırma usulü yeniden ön plana çıkarken, mültezimlikte de taşra yöneticileri ağırlık kazanmaya başladı.

XVII. yüzyılda devlet, hazine gelirlerini mümkün olduğu ölçüde arttırma ilkesine (**fiskalizm**) uygun olarak, meydana gelen bütçe açıklarını gidermek üzere cizye vergisinin toplanması (1691) ve iltizamın ömür boyu hale getirilmesi için ıslahat yaptı. Gerçekten de, XVII. yüzyıl sonlarında Osmanlı maliyesinde mukataaların iltizama verilmesinde tahvil usulü yerine malikâne yani mukataaların kaydı hayat (yaşam boyu) şartıyla verilmesi uygulaması başladı. 1695'te başladığı kabul edilmekle birlikte kökleri daha önceye giden bu uygulama ile İkinci Viyana kuşatması sonrasında uzun yıllar yürütülen savaşların hazineye yol açtığı sorunların giderilmesi, hazinenin soluk almasının sağlanması hedeflenmiştir. Malikânecilerin *muaccele* yani peşin olarak ödedikleri bedeller acil ihtiyaçların karşılanması için kullanılacak ayrıca her yıl *mâl* adı altında ödemeler yapılacaktır. Öte yandan kısa süreli iltizamların vergi yükümlülere açısından yol açtığı sakıncaların ortadan kaldırılması ve gelir kaynakları üzerinde, burayı üstlenen malikânecilerin uzun vadeli yatırımlar yapması hesaba katılmıştır.

Malikâneciler önceleri çoğunlukla askerî sınıf mensupları ise de zamanla ulema ve özellikle mahallî âyân bu sektörde etkili olmaya başladı. Bu ise taşra idaresinde XVIII. yüzyılda meydana gelen bazı değişimlere zemin hazırladı.

Mali sistem açısından önemli bir değişim de 1768-74 Osmanlı-Rus savaşının yol açtığı masrafların baskısıyla mukataaların ömür boyu satılmaları yerine yıllık kârlarının esham (hisse senedi) çıkarılarak satılmasıdır. İlk kez 1775'de kârı yüksek görünen İstanbul Tütün Gümrüğünde denenilen sistem, geliri başlangıçtaki tahminin altına düşen mukataalarda ödeme güçlüklerinin ortaya çıkması yüzünden beklenen sonucu vermeyecektir.

XVIII. Yüzyılda Çok Hazineli Dönem

Klasik dönemde Osmanlı Devletinin asıl hazinesi Hazine-i Âmire yani Maliye (Dış, Taşra, Birun) Hazinesi idi; bunun yanında İç (Enderun) Hazinesi de yedek hazine görevini görüyordu. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Darphane değişik biçimde, Hazine-i Âmire'nin yedeği görevini üstlenmiştir. Darüssaade ağasının yönetimindeki Haremeyn mukataasının ömür boyu iltizam demek olan malikâne sistemi içine alınmasından sonra bunların iltizam işleri 1766'da Darphane tarafından yönetilmeye başlandı. Haremeyn mukataaları dışında başka birtakım gelirler de Darphaneye idare edildi.

Daha sonra III. Selim devrinde yapılan reformlar dolayısıyla İrad-ı Cedit Hazinesi, Zahire Hazinesi, Tesane-i Âmire hazinesi gibi hazineler oluşturuldu. II. Mah-

mud döneminde Mansure hazinesi bunlara eklenecek Tanzimat'la birlikte tekrar tek hazineye, Maliye Hazinesine dönülecektir.

TAŞRA İDARESİ VE TİMAR SİSTEMİNDE DEĞİŞME

Klasik dönemde Osmanlı taşra idaresinde her ikisi birbirinden ayrı olarak padişah beratı ile atanan ve farklı görev alanları olan iki temel görevli vardı: Kadı ve Bey. Kadı hükümdarın adli-idarî otoritesini, bey de icraî-askerî otoritesini temsil ederdi. Böylece bir denge sistemi de kurulmuş olmaktadır (Bkz. Ünite IV). Bu sistemin kendi içinde kuruluştan XVI. yüzyıla kadar bir evrim geçirdiği ve klasik halini aldığı söylenebilir. Yani, Osman Bey dönemindeki ülüş sistemi ile Fatih devrindeki sancak yönetimi düzeni doğal olarak aynı değildi. Bunu vurguladıktan sonra özellikle XVI. yüzyıl sonlarından itibaren yaşanan değişikliklerin eyalet idaresindeki yansımaları üzerinde durulabilir.

XVI. yüzyıl ortalarından XVII. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı ümerasının genel değişim içindeki yerini araştıran Metin Kunt, ümera ilişkili sancak sayısında özellikle XVI. yüzyıl sonlarından itibaren bir artış olduğunu tespit etmiştir. Ümerayı merkezden gelenler ve taşra yönetiminden yükselenler olarak gruplandırdığımızda XVII. yüzyılda saray mensuplarının taşra yönetimine daha yüksek düzeyde katıldıkları gözlenmektedir. Bir başka ifadeyle, sancakbeyliği ve beylerbeyliği makamına gelenler arasında merkezden gelenlerin oranı artmıştır. Bu gelişmede, eyalet sayısının artmasıyla birlikte merkezî idarenin taşrayı, doğrudan merkezde yetişmiş, daha güvenilir bulunduğu kişilere emanet etmesi düşüncesinin yattığı öne sürülebilir.

Kanunî devrinden itibaren önemli beylerbeyliklere kubbe vezirleri vali atanmaya başlanmış, daha sonra kubbe vezirleri *dâhil*, eyalet vezirleri *hariç* vezirleri olarak ikiye ayrılmıştır. *Selanikî Tarihi*'ne göre XVI. yüzyıl sonlarında on üç vezirin altısı dâhil, yedisi hariç veziri yani eyalet valisi idi. 1640'lardan itibaren vezir sayısı artmış, bu defa iki tuğlu paşalara yani beylerbeylerine sancak tevcih edilmeye başlanmıştır. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise artık pek çok sancağa paşalar tasarruf etmektedir. Sayıları artan vezirlere arpalık yoluyla sancaklar tevcih edilmekteydi. Bu tür tevcihlerde söz konusu kişiler bizzat sancağa gitmemekte, ya başka bir görevi yerine getirmekte ya da mazuliyet dönemlerini beklemekteydiler. Onların yerine sancakların idaresi ve gelirlerin toplanması için *voyvoda* veya *mütesellimler* görevlendiriliyordu. Böylece XVI. yüzyıl sonlarında başlayan sancak biriminin yapı ve niteliğindeki değişme süreci sancakların eski işlevlerini büyük ölçüde kaybetmelerini beraberinde getirmiştir. Sancak yönetiminde *mütesellim* veya *voyvodaların* görevlendirilmesi, bazı sancaklarda muhassıllık yönteminin uygulanması XVIII. yüzyılda yerel âyânın güçlenmesini teşvik edip hanedanlar arası rekabeti körüklemiştir.

Mütesellimler genelde bir yıl için tayin edilirse de uzun yıllar aynı görevi sürdürenler olurdu. XVIII. yüzyılda sancağa gönderilen paşalar artınca mütesellim sayısı da arttı. XVIII. yüzyılda bazı timar ve zeametler malikâne haline getirilmiş, bunların gelirlerini toplamak üzere görevlendirilen muhassıllar da sancağın yönetiminden sorumlu tutulmuştur. Muhassılların da bazen görev yerlerine gitmeyip, Aydın ve Saruhan'da gözlemlendiği üzere, yerlerine mütesellim tayin ettikleri görülmüştür. Muhassıllıklar da mütesellimlikler gibi yerli ailelere verilirdi.

Başlangıçta görev süresi uzun olan beylerbeyiler XVII. ve XVIII. yüzyıllarda bir yıl içinde birkaç kez eyalet değiştirmek zorunda kalmaya başladı. Sık sık azledilen beylerbeylerinin masraflarını halktan çıkarmaya çalışmaları halkın ezil-

mesine yol açardı. Mazuliyet dönemlerinde İstanbul'a gelen beylerbeyiler muhtaç duruma düşebiliyordu.

XVIII. yüzyılda, normal sancaklar yanında, hükümet ve yurtluk ocaklık sancak olarak özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Bağdad ve Şehr-i Zor eyaletlerinde bulunan sancakların yanında Bağdad eyaletinde daha alt düzeyde miraşiretlikler vardı. Aydın, Mora ve Canik'te *muhassıllık* uygulaması görülmektedir. Bu dönemde vali, beylerbeyi ve sancakbeyleri artık kendilerine tahsis edilen has-lara tasarruf etmiyor, onun yerine mirî mukataa haline getirilen has gelirlerini iltizama alıyorlardı.

XVIII. yüzyıl başlarına ait bir tevcihat defteri üzerinde yapılan araştırmada 1717-1730 arasında Osmanlı Devletinde 44 eyalet, 21'i ocaklık olmak üzere 217 sancak, 19 hükümet bulunduğu, tayin sürelerinin bölgeden bölgeye değiştiği, bazı yerlere bir yılda üç-dört kez tayin yapılırken bazı yerlere on üç yıl içinde bir ya da iki kez tayin yapıldığı gibi sonuçlar ortaya konmuştur.

Timar Düzeninde Değişim

On yedinci yüzyılda 'klasik' yapılarda görülen değişikliklerin en önemlilerinden birisi ve belki de birincisi timar sistemindeki değişimdir. Geleneksel anlayışa göre timar sistemi ihmal edilmeye, timarlar hak sahiplerine değil ekâbir adamlarına verilmeye başlanmış ve mirî topraklar şu veya bu yolla belirli kişilere verilmiştir. Osmanlı ıslahat eserlerinde bu durum şiddetle eleştirilmiş, savaşta fiilen bulunan kişilerin hakkı olan timarların büyük devlet adamlarının denetimine girmesi, onların da bu dirlikleri keyfi olarak kendi adamlarına tahsis etmesi düzenin bozulmasının bir sebebi olarak yorumlanmıştır.

Bununla birlikte, timar sistemindeki değişimin bir bozulmanın değil, yeni şartların bir zorlamasının sonucu olduğu çok açıktır. Ateşli silahların yaygınlaşması ve piyadenin öneminin artışına paralel olarak devletin ücretli asker sayısını arttırması ve dirlik olarak tahsis edilen gelirleri nakdî vergilere dönüştürme çabaları sonucunda timar sistemi zayıflamaya başlamıştır. Bununla birlikte sistem varlığını ve taşra yönetimindeki yerini devam ettirecektir.

Devlet yeni duruma göre çareler üretmek için bazı önlemler aldı. "Gelenekçi" ıslahatın en tipik örneği sayılan IV. Murad dönemi ıslahatlarına baktığımızda, 1632'de timar sisteminde yapılan düzenlemenin hiç de katı "gelenekçi" bir özellik sergilemediğini görürüz. İdeal kanunun şartlarını dikkate almaksızın mevcut durumu kabul eden bu reformun amacı taşradaki karışıklığı düzeltmek ve Bağdat'ı geri almaktı. Bütün timar ve zeametlerin yoklaması yapılmış, beratlar yenilenmiştir. Bu reform, Osmanlı devletinin kurumsal güç ve esnekliğinin XVII. yüzyılda da devam ettiğinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Yine timar sistemi ile ilgili olarak bürokraside de yeni tedbirler geliştirildi. Sistemin önem kaybetmesine paralel olarak klasik tahrirler -istisnalar dışında- terk edildiğinden eski kayıtlardaki aksaklıkların giderilmesi için yeni defterler ve kayıt usulleri ihdas edildi. Gerçekten de XVII. yüzyılda mirî toprakların büyük kısmı giderek mirî mukataalar haline getirilirken sadece yeni fethedilen yerlerde klasik anlamda vergi ve vergi nüfusu sayımı olan tahrirler yapıldı. XVII. yüzyılda önemi devlet malyesi açısından daha da artan avâriz ve cizye vergileri için ayrı sayımlar (tahrirler) yapıldı. İlk örnekleri yüzyıl başlarına ait olan ayrıntılı (mufassal) avâriz defterleri özellikle XVII. yüzyıl ortalarında yoğun olarak karşımıza çıkar.

Avâriz vergisi ve sayımlarıyla ilgili bulgular taşra yönetiminde kadılığın yani kaza idaresinin etkisinin arttığını göstermektedir. Ulaşım ve yollar açısından zorlu bazı yörelerde, bunun bütün imparatorluk düzeyindeki yansımaları daha fazla araştırmaya muhtaç olsa da muhtemelen avâriz türü vergilerin daha sağlıklı bir şekilde toplanması için kaza sayısının arttığı anlaşılmaktadır.

Öte yandan maliyede malikâne uygulamasına giden süreçte, bazı eyalet defterdarlıkları kaldırılarak bunların yerine voyvodalık, muhassıllık gibi malî yönetim birimleri ihdas edilmiştir. Meselâ Tokat Voyvodalığı, Diyarbekir Voyvodalığı, Malatya Voyvodalığı, Halep muhassıllığı gibi. Bu birimlerin idarecileri, yetki alanlarında salt malî konularda değil idarî yönden de yönetici konumundaydı.

Kadılık ve Kaza Sistemi

Klasik dönem Osmanlı taşra idaresinin iki temel biriminden biri olan kaza idaresi, XVII-XVIII. yüzyıllarda esas itibariyle çok büyük bir değişim veya dönüşüme uğramış gözükmesine de gerek genelde ilmiye sınıfı içinde gerekse askerî ve malî sistemdeki değişimlerin kaza idaresi bakımından doğurduğu sonuçlar itibariyle kadılık düzeninde ve kaza idaresinde de değişimler yaşanmıştır.

Avâriz vergisinin olağanlaşması, nakit avârizin toplanması, avâriz sayımlarının yapılması süreçlerinde taşrada kadıların ön plana çıktığı gözlenmektedir. Bir başka gelişme de kaza sayısının artmasıdır. Bu hem mazul kadı sayısının artmasından, kadıların ortalama görev sürelerinin azalmasından, hem de vergi alanlarının denetimi bakımından daha küçük ünitelerin daha elverişli olmasından kaynaklanmış olmalıdır. XVII. yüzyıl avâriz defterleri üzerinde yapılan çalışmalar Şarkî Karahisar, Amasya, Canik gibi yörelerde XVI. yüzyıla oranla kaza sayısında büyük artış yaşandığını göstermektedir. Mesela XV. yüzyılda ve XVI. yüzyıl başlarında tek kadılık olan Canik-i Bayram (Ordu'nun merkezî ve doğu kısımları, Giresun'un batı ve güney kesimleri ile Tokat ve Sivas'ın kuzeydeki bazı kesimleri) yöresinde XVI. yüzyıl ortalarında üç, XVII. yüzyıl ortalarında ise 12 kaza vardı. Buranın batı komşusu olan XVI. yüzyılın Satılmış kazası ise XVII. yüzyılda 6 kazaya bölünecektir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki bu tür bölünmeler bütün kazalar için söz konusu değildi.

Görev yerine gitmeyen kadıların yerlerine naib göndermesi de bu dönemin bir başka özelliği olarak anılmalıdır. Tıpkı sancak yönetiminde olduğu gibi kaza yönetiminde de vekâlet yoluna gidilmesi çeşitli sorunlara yol açmaktaydı. Klasik sistemin hem teorik hem de pratik temeli olan adalet ilkesi bu uygulamalardan olumsuz etkilenmekteydi.

Âyânlık

XVII. yüzyılda özellikle taşradaki dönüşümün temel boyutlarından birisi Osmanlı toplumunun öteden beri önemli unsurlarında biri olan âyân ve eşrafın idare düzeninde ve toplumda kazandığı yeni rol veya etkinliktir. İçinde yönetici sınıfın önde gelenlerini de barındıran bir yörenin âyân ve eşrafı, daha önceden de buldukları yerin meseleleri üzerinde söz ve etki sahibi idi. Mesela, vergi sayımları (tahrir) sırasında ihtilâflı konularda "âyân-ı vilâyet"e danışılması usuldendi. Yine kadı mahkemelerinde *şuhudü'l-hal* denilen kurullarda oranın önde gelenlerinden bir veya birkaç kişi muhakkak yer alırdı. Yapılan araştırmalar, unvan sahibi ve dolayısıyla âyân ve eşraf mensubu olduğu anlaşılan kişilerin bir şehir veya kasabadaki vakıfların mallarının gözetimi, yetim çocukların mallarının idaresi vb. pek çok konuda etkili olduğunu ortaya koymuştur.

XVII. yüzyılda meydana gelen değişimler ve bunların taşradaki sonuçları âyân ve eşrafın bu etkisini arttırmıştır. Bu bağlamda, sosyal, idarî ve malî düzende değişim, mirî mukataalaşma ve iltizam sisteminin yaygınlaşması, askerî sistemde değişim, yüzyıl sonundaki uzun ve yıpratıcı savaşlar sonucu alınan malî tedbirler yerel âyân ve eşrafın güçlenmesine yol açmıştır. Köylünün tefecilik yoluyla borçlandırılması sonucu toprağının kullanım hakkının gaspedilmesi âyânların çiftliklere sahip olmasını beraberinde getirdi. Mevat arazinin şenlendirme yoluyla tarıma açılması da bu süreçte rol oynadı. Bununla birlikte XVII. yüzyılda büyük ölçekli işletmelerin ortaya çıkması söz konusu değildir. Âyân servetini çiftliklerden ziyade devlet adına vergi toplamak, tefecilik ve bir dereceye kadar ticaretten sağladı. XVII. yüzyılda Balkanlarda emek bol olduğundan çiftlikleşme olgusu daha barizken belirgin bir nüfus azalması yaşandığına dair kuvvetli kanıtlar bulunan Anadolu'da kır kesiminde emek kıt olduğundan hayvancılığa yönelim daha ağır basmıştır.

Özetle belirtmek gerekirse şu hususlar âyânın XVIII. yüzyılda giderek güçlenmesinde etkili olmuştur:

- a) Malikâne sistemi ile ekonomik güçlerinin artması.
- b) Özellikle beylerbeylerinin, kısmen sancakbeylerinin bir kısmının görev yerine gitmeyip yerlerine mütesellim ataması, bu göreve gelenlerin mahalli güç sahibi haline gelmesi.
- c) Devletin vergi ve asker toplamada, mahalli eşkiyayı bastırmada âyâna duyduğu ihtiyaç.

Neticede II. Viyana sonrası gelişmeler âyânı güçlendirdi ve 1726'dan itibaren taşra idareciliklerine getirildiler. Âyân aileleri belirli bölgelerde yöneticilik yaptılar. 1680'lerden itibaren bir yörenin âyânı kendi içlerinden birini devletle ilişkiler için resmi âyân seçmeye başlar. Bu seçimlerin nasıl olduğu, seçimlerde kimlerin etkili olduğu tartışmalıdır.

1765'de Muhsinzade Mehmed Paşa âyânlık sistemini düzenleme girişiminde bulundu ve valilerin *âyânlık buyruldu* vermelerini yasakladı. Bir kişinin âyânlığı ancak merkezin onayı ile kesinleşecekti. 1786'da âyânlık kaldırıldı ama 1787'de Ruslarla başlayan savaş 1790'da âyânlığın yeniden ihdasına yol açtı.

Bu dönemde çeşitli bölgelerde etkin olan belli başlı âyân aileleri şunlardır:

- Ankara'da Müderriszadeler,
- Canik (Samsun ve çevresi)'te Canikli Ali Paşa ve evladı,
- Manisa'da Karaosmanoğulları,
- Balıkesir'de Kanlızadeler,
- Bilecik'te Kalyoncuoğulları,
- Rize'de Tuzcuoğulları,
- Yozgat'ta Çapanoğulları,
- İzmir'de Katipoğulları, Yılanlıoğulları,
- Çukurova'da Menemencioğulları, Kozanoğulları,
- Kuzey Irak'ta Babanzadeler,
- Rusçuk'ta Tirsiniklioğlu, Alemdar Mustafa Paşa,
- Vidin'de Pazvandoğlu,
- Yanya'da Tepedelenli Ali Paşa ve oğulları.

Bu hanedanların buldukları bölgelerde etkili olması vergi ve asker toplamada devletin bazı ihtiyaçlarını karşılasa da merkezî yönetimi zaman zaman ciddi problemlerle karşılaştırmıştır. Canikli Ali Paşa ve oğullarının zaman zaman isyankâr tutumları, Tepedelenli Ali Paşa isyanı sadece iki örnek olarak zikredilebilir. XVII. yüzyılda taşradaki otoritesini korumak için valileri birbirine karşı kullanan, isyan

eden önderleri belirli görevlere atayarak havuç ve sopa politikası güden merkezî hükümet XVIII. yüzyılda ise zaman zaman âyân hanedanlarını birbirlerine karşı kullanarak taşradaki hâkimiyetini hissettirmiştir. Bu amaçla, yukarıda işaret edildiği üzere valilerin görev süreleri kısaltılmış, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ocaklık olarak tevcih edilen sancaklarda ve hatta hükümet-ocaklıklarda çeşitli gerekçelerle sık sık değişikliğe gidilmiştir. Devlet, bir yöredeki hanedanları birbirine karşı kullandığı gibi komşu yörelerde, meselâ Canik ve çevresindeki Hacı Ali Paşa ile Yozgat'taki Çapanoğulları gibi yöneticilik yapan âyânlar arasındaki iktidar ve nüfuz rekabetini kendi lehine çevirmeye çalışmıştır.

Âyânların güçlenmesine yol açan idarî nedenleri açıklayınız.

III. Selim'in Nizam-ı Cedit reformu sırasında âyânlardan destekleyenler olduğu gibi karşı çıkanlar da vardı. Mesela, Rumeli âyânları karşı olduğundan Nizam-ı Cedit ıslahatı Rumeli'de uygulanmamıştır. III. Selim tahttan indirilince Rusçuk âyânı Alemdar Mustafa Paşa İstanbul'a gelir ama ancak II. Mahmud'u tahta çıkarabilir. Alemdar'ın kudretinin de etkisiyle hükümdar ile âyânın karşılıklı sorumluluklarını belirleyen ve bu yönüyle hükümdarın otoritesini sınırladığı ileri sürülen Sened-i İttifak 1808'de hazırlandı ama, çeşitli gerekçelerle âyânın büyük kısmının İstanbul'a gelmeyişi ve II. Mahmud'un isteksizliği neticesinde, Alemdar'ın öldürülmesini müteakip bu senet geçersiz kaldı. Bundan sonra II. Mahmud âyânları çeşitli politikalarla tasfiyeye ve etkisizleştirmeye çalışacaktır.

Özet

Timar sisteminin yanında “bozulma”nın en tipik göstergelerinden birisi olarak gösterilen kul-devşirme sistemi ve yeniçeriler de genel değişim ve buhran bakımından ele alındıklarında, bazı yozlaşmalar müşahade edilse de XVII. yüzyılda temelde “kadim” düzeni devam ettirmenin mümkün olmadığı bir vasata girildiği muhakkaktır. Devşirmeyi eski yaygınlığı ile sürdürmenin şartları ortadan kalktığı gibi Kafkasların fethiyle kul sistemi için yeni bir kaynak elde edilmiş, ayrıca kul-oğullarının sisteme entegre edilmesiyle de eski düzenden farklı bir manzara ortaya çıkmıştı. Yaya askerine duyulan ihtiyacı devşirme yöntemiyle karşılayanın imkânsızlığı karşısında, Koçi Bey ve benzerlerinin biraz da ait buldukları zümrelerin imtiyazlarının kaybedilişine karşı tepki göstererek ifade ettiği üzere, artık kul taifesine hariçten ecnebi yani kul cinsi olmayan kişiler girmeye başlamıştı.

Kuruluştan 1600'lere gelinceye kadar geçen dönemin de kendi içinde önemli değişimlere sahne olduğu muhakkaktır. Osman'ın uç beyliği ile Orhan'inki, Murad Han'ın devleti, bunlarla Fatih'in merkeziyetçiliği esas alan imparatorluğu, Yavuz, Kanunî veya II. Selim dönemleri farklılıklar arz eder. Temel esprisi pek değişmemekle birlikte 'klasik' nizamın iki temel unsurundan birisi olarak gösterilen timar sisteminin işleyişinde XV. ve XVI. yüzyıllarda hiçbir değişimin olmadığını iddia etmek mümkün değildir. Aslında, Osmanlı devletinin “klasik” döneminin yüceltilmesinin altında evrensel bir “altın çağ” anlayışının yansımalarını görmemek imkânsızdır. Altın çağlara duyulan özlemlerin gerisinde ne türlü saikler varsa bunlar şu veya bu ölçüde “selâtin-i selef” devrini idealleştiren Koçi Bey ve onun gibiler için de geçerliydi. Bu tür eleştirilenleri, objektif hareket eden, devletin içine düştüğü kötü duruma çare teklif etmekten başka hiçbir kaygısı bulunmayan kişiler olarak algılamak gerektiği sıkça vurgulanmıştır.

XVII-XVIII. yüzyıllarda saray sisteminde, merkezî yönetim aygıtında ve eyalet idaresinde önemli değişimlerin yaşandığını tespit ediyoruz. Bu bağlamda “klasik” düzenin temel kurumlarındaki dönüşüm ya da geleneksel anlatıdaki ifadesiyle yozlaşma ve bozulma sonucunda merkezde Bâbüâli güç kazanmıştır. Divan-ı Hümayun'un etkisi azalmıştır. Sonuçta, saray ve harem etkilerinden uzaklaşmak üzere devlet işlerinin Paşakapısı veya Bâbüâli denilen sadrazam konağında görüşülerek halledilmesi yoluna gidildi. Paşakapısında reisülküttap, sadaret kethüdası ve çavuşbaşı giderek ön plana çıkacaktır.

a. Eyalet ve sancaklara atanan valilerin görev yerlerine gitmemeleri, sancak yönetiminde *mütesellim* veya *voyvodaların* görevlendirilmesi, bazı sancaklarda muhasıllık yönteminin uygulanması XVIII. yüzyılda yerel âyânın güçlenmesini teşvik edip hanedanlar arası rekabeti körüklemiştir. İltizam ve malikâne sistemlerinin uygulanması sonucunda yerel ileri gelenler taşra idaresinde ön plana çıkacaktır.

b. Timar sistemindeki değişim, bir bozulmanın değil, yeni şartların zorlamasının bir sonucudur. Ateşli silahların yaygınlaşması ve piyadenin öneminin artmasına paralel olarak devletin ücretli asker sayısını arttırması ve dirlik olarak tahsis edilen gelirleri nakdi vergilere dönüştürme çabaları sonucunda timar sistemi zayıflamaya başlamıştır. Bununla birlikte sistem varlığını ve taşra yönetimindeki yerini devam ettirecektir.

c. XVII. yüzyıl boyunca yaşanan gelişmelerin etkisiyle güç kazanan yerel âyân ve eşraf XVIII. yüzyılda taşra yönetimine ağırlığını koymuştur. Özellikle vergi toplama ve askerlikte devlete yardım eden âyân malikâne sisteminin de etkisiyle ekonomik yönden sağladığı avantajı yönetim makamlarını ele geçirmek ve hanedan kurmak suretiyle kendi lehinde kullanmıştır.

Kendimiz Sınayalım

1. XVI. yüzyıl sonlarında meydana gelen değişikliğin aşağıdaki alanların hangisinde köklü bir etkiye yol **açmadığı** savunulabilir?
 - a. Kul sistemi
 - b. Timar sistemi
 - c. Harem
 - d. Vakıf
 - e. Yeniçeri ordusu
2. Aşağıdaki terimlerden hangisi genellikle köy kökenli olup ateşli silah kullandığı için bey kapılarında görev yapan askerler için kullanılır?
 - a. Sekban
 - b. Cebeci
 - c. Topçu
 - d. Suhte
 - e. Martolos
3. XVI. yüzyılda Hint deniz yolları mücadelesinde Osmanlıların asıl rakipleri kimdi?
 - a. Rusya
 - b. Fransa
 - c. Portekiz
 - d. Avusturya
 - e. İsveç
4. Paşakapısının diğer adı nedir?
 - a. Bâb-ı hümayun
 - b. Bâb-ı âsafî
 - c. Bâb-ı meşihat
 - d. Bâbü's-saade
 - e. Dârü's-saade
5. XVIII. yüzyılda dış ilişkilerde ön plana çıkan makam hangisidir?
 - a. Sadaret kethüdası
 - b. Nişancı
 - c. Reisülkküttap
 - d. Şikk-ı Sani Defterdarı
 - e. Yeniçeri Ağası
6. XVII. yüzyıl sonunda mukataaların ömür boyu iltizama verilmesi usulünde peşin alınan paraya ne denir?
 - a. Müeccele
 - b. Mâl
 - c. Mevâcib
 - d. Ulufe
 - e. Muaccele
7. Aşağıdaki unvanlardan hangisi, tayin edildikleri sancağa veya eyalete bizzat gitmeyen paşaların yerine görevlendirilen kişiler için kullanılmıştır?
 - a. Mültezim
 - b. Emin
 - c. Müvekkil
 - d. Mütesellim
 - e. Müteveli
8. Aşağıdakilerden hangisi âyânların görevlerinden biri **değildir**?
 - a. Vergi toplamada devlete yardımcı olmak
 - b. Asker toplamada devlete yardımcı olmak
 - c. Asayiş sağlamada devlete yardımcı olmak
 - d. Sefer sırasında çağrıldığı zaman orduya katılmak
 - e. Merkezi bütçeyi hazırlamada devlete yardımcı olmak
9. Âyân aileleri ve etkili oldukları bölgelerle ilgili olarak aşağıdaki eşleştirmelerden hangisi **yanlıştır**?
 - a. Kalyoncuoğulları-Rize
 - b. Çapanoğulları-Yozgat
 - c. Menemencioğulları-Çukurova
 - d. Karaosmanoğulları-Manisa
 - e. Yılanlıoğulları-İzmir
10. II. Mahmud döneminde âyânların devletle ilişkilerini düzenlemek amacıyla hazırlanan belgeye ne ad verilir?
 - a. Islahat fermanı
 - b. Nişan-ı hümayun
 - c. Islahat layihası
 - d. Sened-i ittifak
 - e. Sened-i imtiyazat

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. d Cevabınız yanlış ise “Dönüşümün Sebepleri” bölümünü yeniden okuyunuz.
2. a Cevabınız yanlış ise “Dönüşümün Sebepleri” bölümünü yeniden okuyunuz.
3. c Cevabınız yanlış ise “Dönüşümün Sebepleri” bölümünü yeniden okuyunuz.
4. b Cevabınız yanlış ise “Merkez Teşkilatında Dönüşüm” bölümünü yeniden okuyunuz.
5. c Cevabınız yanlış ise “Merkez Teşkilatında Dönüşüm” bölümünü yeniden okuyunuz.
6. e Cevabınız yanlış ise “Merkez Teşkilatında Dönüşüm” bölümünü yeniden okuyunuz.
7. d Cevabınız yanlış ise “Taşra Teşkilatında Dönüşüm” bölümünü yeniden okuyunuz.
8. e Cevabınız yanlış ise “Taşra Teşkilatında Dönüşüm” bölümünü yeniden okuyunuz.
9. a Cevabınız yanlış ise “Taşra Teşkilatında Dönüşüm” bölümünü yeniden okuyunuz.
10. d Cevabınız yanlış ise “Taşra Teşkilatında Dönüşüm” bölümünü yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Ateşli silahların yaygınlaşması yaya ordusunun önemini arttırdığından kapıkulu piyadelerinin en önemli kısmı olan yeniçerilerin sayısı ve etkinliği arttı. Tımarlı askerlerin önemi giderek azaldı. Bu yüzden de malî ve idarî yapıda da değişikliklere gidildi. Giderek daha fazla mirî arazi mukataa haline getirildi. Bu ise taşrada toprak idaresi sisteminde emin ve mültezimlerin etkisini arttırdı. Öte yandan, ateşli silah kullanmayı bilen gençlerden teşkil edilen sekban ve sarıcalar bey kapılarında görevlendirildi. Bunların savaş sonrasında terhis edilmeleri asayiş sorunlarına yol açtı.

Sıra Sizde 2

XVII. yüzyıl ortalarında Bâbiâli'nin kurulmasıyla birlikte reisülküttap yönetimindeki Divan bürokrasisi buraya dâhil edilmiştir. Bu süreçte yeni görevler yüklenen reisülküttaplık pek çok işi üstlendi. Bu kapsamda, reisülküttap ile sadaret kethüdası sadrazamın buyruldu yetkisini kullanmak, dış ilişkilerde elçilerle görüşmek, ordu ve asker ile ilgili bürokratik işler vb. pek çok konuda sadrazamın yetkilerini kullandılar. Devletin maliye dışındaki bütün kayıtlarını kontrol eden reisül-

küttap özellikle Karlofça Antlaşmasından itibaren dış ilişkilerde daha etkili ve önemli rol oynamaya başladı. Bu gelişmeler reisülküttaplık makamının güçlenmesine ve reisülküttapların yönetimdeki etkilerinin artmasına yol açtı.

Sıra Sizde 3

Osmanlı maliyesinde XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla değişimin bazı boyutları vardır. Malî örgütlenme daha karmaşık bir hal aldığı gibi devletin artan nakit ihtiyacı daha önce hizmet karşılığı dirlik vermesinin gözden geçirilmesine zemin hazırladı. 1578'den 1606'ya uzanan Osmanlı-İran ve Osmanlı-Avusturya savaşları süresince âvâriz vergisi olağanlaştı. Maliyeye ait vergi gelirleri daha ziyade iltizama verilmeye başlayınca bunlarla ilgili düzenlemeler önem kazandı. Nitekim XVII. yüzyıl sonlarında iltizamlar ömür boyu verilmeye başlandı ve malikâne sistemi ile nakit darlığına çare arandı. Böylece ömür boyu olarak verilen mâlikânelerin satışından peşin olarak elde edilecek nakit paralarla hazinenin acil ihtiyaçları karşılanmaya çalışıldı.

Sıra Sizde 4

XVII. yüzyılda meydana gelen değişimler ve bunların taşradaki sonuçları âyân ve eşrafın bu etkisini arttırmıştır. Mirî toprakların mukataalaşması ve bunların gelirlerinin toplanmasında emanet yerine iltizam sisteminin yaygınlaşması, yerel âyânın alt mültezimler olarak buldukları bölgede etkilerini arttırdı. Yine askerî sistemde değişim, yüzyıl sonundaki uzun ve yıpratıcı savaşlar sonucu alınan malî tedbirler yerel âyân ve eşrafın güçlenmesine yol açmıştır. Bunun yanında şu hususlar âyânın XVIII. yüzyılda giderek güçlenmesinde etkili olmuştur: Malikâne sistemi ile ekonomik güçlerinin artması, beylerbeylerinin, kısmen sancakbeylerinin bir kısmının görev yerine gitmeyip yerlerine mütesellim ataması, bu göreve gelenlerin mahallî güç sahibi haline gelmesi, devletin vergi ve asker toplama- da, mahalli eşkıyayı bastırmada âyâna duyduğu ihtiyaç.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Ahıskalı, Recep (2011), **Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)**, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Akdağ, Mustafa (1999), **Celali İsyancıları - Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası**, Barış Kitap, İstanbul.
- Akman, Mehmet (1997), **Osmanlı Devletinde Kardeş Katli**, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Alderson, A.D. (1998), **Osmanlı Hanedanının Yapısı**, çev. Ş. Severcan, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Armağan, Mustafa (haz.) (2006), **Osmanlı Geriledi mi?**, Etkileşim Yayınları, İstanbul.
- Barkey, Karen (1999), **Eşkıyalar ve Devlet-Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi**, çev. Z. Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Başar, Fehamettin (1997), **Osmanlı Eyalet Tevcihatı, 1717-1730**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Darling, Linda T. (1996), **Revenue-Raising and Legitimacy-Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1500-1600**, ed. S. Faroqhi-H. İncalcık, E.J.Brill, Leiden-New York-Köln.
- Emecen, Feridun M. (2011), **Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum**, İstanbul.
- Fleischer, C.H. (1996), **Tarihçi Mustafa Âli - Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati**, çev. Ayla Ortaç, İstanbul.
- Genç, Mehmet (2005), **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötügen Yayınları, İstanbul, 4. Bs.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (1994), **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi I**, İstanbul. 1994.
- İncalcık, Halil (1980), "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1800", **Archivum Ottomanicum**, VI, Louvain.
- İncalcık, Halil -Donald Quataert (ed.) (2004), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1600-1914**, cilt 2, çev. A. Berktaş vd., Eren Yayıncılık, İstanbul.
- İncalcık, Halil (1959), "Osmanlılarda Saltanat Veraseti ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, XIV/1, s.69-94.
- İncalcık, Halil (2003), **Osmanlı İmparatorluğu- Klasik Çağ, 1300-1600**, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Kılıç, Orhan (1997), **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devletinin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı**, Elazığ.
- Kunt, İ. Metin (1978), **Sancaktan Eyalete-1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi**, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.
- Mumcu, Ahmet (1969), **Divan-ı Hümayun**, Ankara.
- Ortaylı, İlber (2007), **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, ed. A.N. Turan, Cedit Neşriyat, Ankara.
- Ortaylı, İlber (1994), **Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı**, Ankara.
- Öz, Mehmet (2005), **Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcular**, Dergah Yayınları, İstanbul.
- Özvar, Erol (2003), **Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması**, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Pakalın, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I-III.
- Peirce, Leslie (1996), **Harem-i Hümayun-Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar**, çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Turan, A. Nezih (ed.) (2006), **Tarih El Kitabı**, Grafiker Yayınları, 2. Bs., İstanbul.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1948), **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1984), **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1984), **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ünal, M. Ali (1998), **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, İsparta.
- Ünal, Mehmet Ali (2011), **Osmanlı Tarih Sözlüğü**, İstanbul.
- Ayrıca bkz. **İslam Ansiklopedisi** (MEB) ve **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinin** ilgili maddeleri.

Sözlük

A

Âmedî: Sarayla Bâbîâlî arasındaki yazışmaları yürütmekle görevli daire ve bu dairenin amedci de denilen âmiri.

Avâriz: Avâriz-ı dîvâniye veya tekâlîf-i örfiye, XVI. yüzyılın sonlarına kadar, olağanüstü zamanlarda alınan ve miktarı doğrudan dîvân-ı hümâyûn tarafından tespit edilen bir vergi türüdür.

Âyân: Bir memleketin, bir bölgenin, bir kasabanın veya bir sınıfın ileri gelenleri hakkında kullanılan bir tabir.

B

Bid'at: Evvelden olmayıp yeni çıkan şey demektir.

Buyruldu: Sadrazam, vezir, beylerbeyi gibi yüksek mevkilerde bulunan devlet adamlarının verdikleri yazılı emir.

C-Ç

Cizye: Müslüman memleketlerinde eskiden Hıristiyan tebaadan korunmaları karşılığında alınan baş vergisi.

Çaşnigir: Saraylarda, büyük dairelerde yemek işlerinden sorumlu olan kimse, çeşneci.

Çanigirbaşı: Çaşnigirlerin başı, padişahın yediği yemeklerin zehirli olup olmadığını kontrol eden kimse.

Çavuşbaşı: Dîvân-ı hümâyûn çavuşlarının âmiri.

D

Defterdar: Osmanlı Devletinde malî işlerin en büyük âmirine verilen unvan.

E

Ehl-i sük: Dükkân sahibi esnaf.

Ekâbir: Büyük adamlar, ileri gelenler, yüksek mevkilerde bulunanlar.

Emîn: Bir işin başı ve sorumlusu durumunda olanlara verilen memuriyet unvanı.

F

Fetret: Karışıklık, istikrarsızlık ve iktidarsızlık dönemi.

H

Hacegân: Hocalar. Osmanlı devlet teşkilatında yazı işlerinin başında, defterdarlık, nişancılık gibi memuriyetlerde, eminlik ve müdürlüklerde bulunanlar için kullanılan tabir.

Halife: Resmî dairelerde memurluk ve kâtiplik yapan kimse.

Hatime: Son, nihayet demektir.

Hatt-ı hümâyûn: Padişahın el yazısı bulunan ferman.

Havalegân: Resmî evrakı bir yerden bir yere yöneltenler, devredenler, gönderenler, havaleciler.

Havass-ı hümâyûn: Osmanlıların fetih devirlerinde yeni zapt olunan araziden devlet hissesi olarak ayrılan haslar.

Hurûc: Dışarı çıkma, çıkış, isyan etmek.

İ

İltizam: Devlete ait vergilerin ve gelir getiren kaynakların, müzayedeye ile belirli bir bedel mukabilinde şahıslara verilmesine denirdi.

K

Kabız-ı mal: Ağnam resmini tahsil eden memur, tahsildar.

L

Layiha: Osmanlı diplomatiğinde rapor ve taslak olmak üzere iki ayrı belge cinsi için kullanılmıştır.

M

Mahlûl: Boş kalan herhangi bir makam, mansıp, memuriyet.

Mal: Bir kimse veya kurumun mülkiyetinde bulunan taşınır, taşınmaz her çeşit değerli ve gerekli şey, mülk, îrat, varlık, servet.

Malikâne: Bir kimseye varidatından hayatı boyunca istifade etmek, lâkin satmamak ve miras bırakmamak şartıyla verilen arazi.

Meşveret Meclisi: Osmanlı Devlet'inde önemli ve olağanüstü meselelerin görüşüldüğü danışma meclisi.

Mirî mukataa: Kira karşılığında geçici mülk olarak devredilen devlet hazinesine ait bir gelir veya arazi.

Muaccele: Devlet hazinesine ait mukataaların malikâne şeklinde tevcih olunanlarından sekiz yıldan on iki yıla kadar peşin olarak alınan varidat.

Muhassıl: Tanzimat'a kadar mirî mukataaları iltizam eden vezir ve vali, âyân vesaireden kimselere verilen isimdi. Tahrir ve Avâriz defterlerinde muhassıl kelimesi ilim tahsil eden talebe yerine de kullanılmıştır.

Mukataa: Devlete ait vergi ve gelir kaynakları kısaca mukataa adı altında ifade ediliyordu.

Mücerred: Kazancını kendi sağlama çağına gelmiş ama henüz işleyecek toprağı olmayan bekâr erkek.

Mültezim: Devlet gelirlerinden birinin toplanması işini götürü olarak üzerine alan kimse, iltizamcı.

Mütesellim: Vergi toplamak için görevlendirilmiş kimse. Sancak ve kazalara tayin edilen kaymakam seviyesindeki idareci (Tanzimat'tan önce).

Müteseyyid: Hz. Muhammed'in soyundan geldiğini iddia eden kimse.

Mütevelli: Vakıf işlerini idare etmek üzere tayin olunan zat.

R

Reisülküttap: Nişancıya bağlı olan reisülküttap'ın asıl vazifesi kavramın kendisinden de anlaşılacağı üzere divân'daki kâtiplerin reisliğidir.

Risale: Din, bilim, sanat, siyaset ve sair alanlarda ilgili olarak yazılmış küçük kitap, mektup.

S-Ş

Sadaret kethüdası: Sadrıâzamların birinci derecede yardımcısı ve mutemedi olan kimse.

Sarıca: Anadolu'da beylerin paşaların kapılarında toplanan işsiz, güçsüz, çok defa itaatsiz askerlere denirdi.

Sekban: Mânâsı düşman saflarını yırtıp parçalayan dır. Yerli ahali arasından seçilmiş asker sınıfı.

Sepet timarı: Münhal bulunan timarlar hakkında kullanılan bir tabir.

Suhte: Medrese talebesi.

Surre Alayı: Osmanlı sultanlarının her yıl Mekke ve Medine'ye gönderdikleri hediyeleri götürmekle görevli alay.

Şagird: Talebe, acemilik devrini geçirmiş kimse.

Şıkk-ı evvel: Maliye teşkilatının başında bulunan kimse, başdefterdâr.

Şıkk-ı râbi: Yavuz Sultan Selim zamanında Halep'te kurulan maliye teşkilatının başı olan defterdar.

Şıkk-ı sâlis: Şıkk-ı evvel defterdarının (üçüncü) yardımcısı olan defterdar.

Şıkk-ı sâni: Şıkk-ı evvel defterdarının (ikinci) yardımcısı olan defterdar.

T

Taassup: Bir kimseye veya şeye karşı aşırı taraftarlık gösterme, aşırı derecede tutma.

Tağşiş: Osmanlı tarihinde paranın yani akçenin içerisindeki gümüş oranının düşürülmesi hadisesine taşşiş politikası denir.

Tahrir: Tahrir kelimesi yazmak demek olmakla beraber terim olarak sayım anlamına gelir.

Tahvil: Çoğu durumda herhangi bir memuriyetin mahlûlden başkasına tevcihi muamelesine verilen isim.

Tedvin: Kitap durumuna getirme, yazılmış olan şeyleri toplayıp kitap haline koyma.

Temlik: Bir şeyi birinin mülkü kıлма, bir mülkü birinin üstüne yapma, mülk olarak verme.

Tensikat: Düzenlemeler, düzene koymalar.

V

Voyvoda: Eflak ve Boğdan prenslerine Osmanlı tarafından verilen unvan.

Züyuf akçe: Ayarı düşük veya hileli akçe ile usul dışı basılmış paraya verilen isim.